

**A könyves kultúra
XIV-XVII. század
I.**

Válogatás az angolszász szakirodalomból

TARTALOM

Előszó

Rouse, Richard H. - Rouse, Mary A.

**A könyvkereskedelem a párizsi egyetemen
a XIII. század második és a XIV. század első felében**

Eisenstein, Elisabeth L.

A felnemismert forradalom

Hirsch, Rudolf

Nyomdászok és könyvnyomtatás

Lowry, Martin

Álmodozás egy Akadémiáról

Waller, A. R.

A könyvnyomtatás kezdetei Angliában és a korai nyomdatermékek

Bennett, H. S.

Caxton és irodalmi öröksége

Bennett, H. S.

A nyomdászok

Bennett, H. S.

A könyvszakma szabályozása

Waller, A. R.

A könyvszakma, 1557-1625

Mackinnon, Frank

Jegyzetek az angol szerzői jog (copyright) történetéről

Bennett, H. S.

Írástudás

Az angol Biblia

Steinberg, S. H.

Anyanyelvű nyomtatás

Steinberg, S. H.

Korai bestsellerek

Eisenstein, Elisabeth L.

Evangéliumi igazságok új formában: a nyomtatott Vulgata

Humpreys, K. W.

A könyv és a könyvtár szerepe a társadalomban

Előszó

A művelődéstörténet a hazai felsőoktatásban egyre nagyobb teret követel magának. Jogosan, hiszen azok a törekvések, amelyek a szakmai képzés mellett világnézeti nevelést is meg akartak/akarnak valósítani az intézményekben, azt eredményezték, hogy a szakmai képzésből kiszorított történetiség nem az úgynevezett általános tárgyak közé került, hanem elveszett az oktatás számára (lásd például egy természettudományt oktató tanár, egy könyvtáros, vagy éppen egy irodalmat tanító szaktanár képzését). Több egyetemünkön - más-más arculattal - már működik művelődéstörténet tanszék, de a legtöbb helyen még csupán egyes szakok mellé telepített speciális ismereteket nyújtó képzésformaként kezelik.

A szegedi felsőoktatási intézményekben, s hangsúlyosan is a József Attila Tudományegyetemen, illetve a Juhász Gyula Tanárképző Főiskolán ma már hagyományosnak mondhatóan erősen művelődéstörténet-orientált oktatás folyik több szakon is. Paradox módon ezeken a helyeken nem kapott tanszéket ez a diszciplína. A befogadó tanszékek (magyar irodalomtörténet, történettudomány, könyvtártudomány) számára azonban ez mindig is plusz feladatként jelentkező feladat volt, hiszen nem a szakképzés rovására történt az oktatás.

A szervezeti gondok mellett első helyen a tankönyvhiány okozta problémák jelentkeznek. A meglévő, a könyvtáros-, a magyar-, illetve más tanárszakos- vagy történészképzést kiegészítő ismeretekkel ellátó, s e célnak megfelelő tankönyvek egy koncentrált művelődéstörténeti képzésben csak első háttérolvasmányként használhatóak. A nem magyarországi művelődés történetének szakirodalma pedig nem magyar nyelvű. Ezért vetődött fel az az ötlet, hogy a hallgatók segítsenek a hallgatókon, s fordítsanak egymásnak kézirat gyanánt szakirodalmi szöveggyűjteményeket.

A Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Könyvtártudományi Tanszékén a nappali tagozatos könyvtárosképzés mellett létező hat szemeszter időtartamú régi könyves speciális képzés, illetve a József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán régóta létező művelődéstörténeti speciális képzés a szellemi és anyagi kapacitással takarékosan bánva több közös kurzust hirdet hallgatóinak. A korai szellemi áramlatok, azok hazai recepciójának története mindkét képzésforma központi kérdése, s ezen belül is a könyvkiadás, könyvkereskedelem, könyvtár- illetve olvasmánytörténet hangsúlyosan szerepel.

Miután a nyelvszakos hallgatók részéről is megnyilvánult az a segítő szándék, hogy éppen azt a nyelvet nem beszélő társaiknak ilyen formában is segítsenek, az angolszakos diákok fordító köre jelentkezett elsőként, de csatlakoztak hozzájuk a francia, német, olasz szakosok is.

A Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány anyagi támogatása engedte azután meg, hogy véglegesítsük azt az elképzelést, hogy egy öt kötetből álló szakirodalmi szöveggyűjteményt adjunk diákjaink kezébe. E gyűjtemény első darabját tartja kezében az olvasó. A tervekben a francia, német, olasz-spanyol mellett szerepel egy cseh-lengyel kötet is. Nem szabad azonban lemondanunk arról, hogy valamelyik nagy, a könyves műveltség történetét módszeresen tárgyaló könyvet lefordítsunk (lehetne ez például Henri-Jean Martin és Lucien Febvre alapvetően fontos monográfiája - *L'Apparition du livre*), illetve, hogy elkészüljön egy, a XIV-XVII. század európai és magyar (könyves-) művelődéstörténetét tartalmazó tankönyv. A megszorítás természetesen csak annak szól, hogy feladatvállalásunkban nem akarnánk e körön kívülre kerülni.

Szöveggyűjteményünk jogi (copyright) és szakmai szempontból is hangsúlyozottan kézirat gyanánt jelenik meg (s nem kerülhet könyvesbolti forgalomba). Mit jelent ez szakmai szempontból?

Olyan köteteket kell előállítani, amelyek a szakember számára nem használhatóak - oktatási segédanyag. Elhagytuk tehát a jegyzeteket; a hivatkozásokból, s csaknem teljeskörűen a szövegből is kihagytuk az egyes kódexek, régi könyvek lelőhelyét (signatura). Az eredeti nyelvű (latin, óangol) betéteket is fordítottuk, s csak néhány helyen, a kor hangulatát felidézendő hagytuk meg. Írtunk azonban néhány, a hallgatót eligazító jegyzetet, hiszen ezek a tanulmányok nem az oktatás számára íródtak, s sok olyan szöveghelyet magyaráznunk kellett, ami esetleg egy szakember számára felesleges. Technikailag ezt kétféleképpen oldottuk meg: ha rövid (egy-kétszavas) megjegyzést tettünk, akkor azt a szövegben hagytuk, s szögletes zárójelben kurzívan szerepel. Ha hosszabb magyarázatot igényelt a kérdés, úgy lapalji jegyzetben találja meg az olvasó. Nem jelöltük tehát sehol a szokásos „szerk.” jelöléssel saját szövegünket, hiszen valamennyi szögletes zárójelben, illetve lábjegyzetben szereplő megjegyzés tőlünk származik, s csak ezek.

Néhány szót kell szólnunk válogatásunk elveiről:

Az egyes nemzeti szakirodalmak szerinti kötet-tagolás nem jelenti azt, hogy ez egyben csak, és kizárólag annak a nemzetnek könyves művelődéstörténetét tárgyaló tanulmánykört érint. Nem csupán azért választottuk ezt a megoldást, mert akkor mondjuk a amerikai szakirodalmat ki kellett volna hagyni, hanem mert szeretnénk diákjainkkal azt is érzékeltetni, hogy az egyes nemzetek historiográfiája is különbözik, más szemléletű, s szemléletének forrására (ez esetben a nemzeti könyvkiadás- stb. története) vonatkozó tanulmányokat is ugyanabban a kötetben találhatja meg. Összességében (tehát az öt kötetben belül) igyekezni fogunk, hogy nagy vonalakban ugyanazon problémakörök kerüljenek elő: a kéziratosság utolsó évszázadai, szóbeliség-írásbeliség, a könyvnyomtatás feltalálása, mint kommunikációs forradalom, nemzeti nyelvű könyvkiadás és az nemzeti irodalmak, könyvnyomtatás és reformáció, nyomdásztípusok, kiadói politika stb., illetve természetesen egyes nemzetek könyves műveltségének sajátosságai. Igyekeztünk olyan tanulmányokat választani, amelyek nem „belterjes” könyves tanulmányok. Pontosán azért, hogy fel tudjuk mutatni a legfontosabb érintkezési pontokat a művelődéstörténet más területeivel (egyház-történet, iskolázás története, irodalom-történet, vagy szűkebb szakmák: kodikológia, nyomdászattörténet stb.) Nem akartunk tehát a klasszikus hibába esni: az én diszciplínám a tudomány, s a többi annak segédtudománya. Nem. A könyves kultúra kutatása sok más tudomány segédtudománya - nem megkerülhető segédtudománya.

Monok István

Rouse, Richard H. - Rouse, Mary A.
A könyvkereskedelem a párizsi egyetemen
a XIII. század második és a XIV. század első felében

A régi időkben - azaz Jean Destrez előtt - a hivatalos történetírás a középkori párizsi egyetem könyvkereskedelmét a ránkmaradt hivatalos egyetemi okiratok alapján tanulmányozta, és próbálta magyarázni. Ma már tudjuk, hogy ezek a kutatások szinte teljesen félreértették a lényegét. Destreznek viszont, aki az egyetem könyvkereskedőinek kiadványaiból, magukból a kéziratokból dolgozott, ennek a módszernek a segítségével, következtetés útján sikerült megértenie a stacionáriusok működésének mechanizmusát. Ez olyan folyamat volt, amelynek megértéséhez még a legaprólékosabb levéltári kutatások sem adták volna meg soha a kulcsot. Destrez óta a párizsi könyvkereskedelemmel foglalkozó tanulmányok legnagyobb része, gyakorlatilag minden ilyen jellegű igazán értékes tanulmány - akárcsak az övé - a stacionáriusok műhelyéből kikerült kéziratok tanulmányozásán alapult. Ezért támadt az az ötletünk, hogy talán hasznos lenne, ha újból visszatérnénk a már kiadott levéltári anyagokhoz és más nyomtatott forrásokhoz, birtokunkban azzal - amit elődeink még nem tudtak -, hogy mi is történt valójában, és ha megvizsgálánk, vajon nem árulnak-e el a dokumentumok egy kicsit többet annál, mint amennyit a múltban megtudtunk belőlük. Szerencsénk is van, mert mostanra már a kiadott források között vannak részletes tanulmányok Szent Tamás számos olyan pecia formájában terjesztett munkájáról, amelyeknek a kiadását a Commissio Leonina rendezte sajtó alá, és összevethetjük a nyomtatott szabadalom-levelekkel, szabályzatokkal, esküszövegekkel és adójegyzékekkel. De amint belekezdünk, tanulmányunk szükségszerűen visszatért magukhoz a kéziratokhoz is, és tartalmazza saját újabb felfedezéseinket és azokat az információkat, amelyeket barátaink bocsátottak nagylelkűen rendelkezésünkre. Anyagunkat két nagy átfogó témakör köré csoportosítottuk: az egyetemi könyvkereskedők és a műhelyükben készült könyvek témája köré. Megállapításaink Párizsra szorítkoznak, időben pedig nagyjából az 1250 és 1350 közötti évszázadra vonatkoznak.

I. Az egyetemi könyvkereskedők

A. Librariusok és stationariusok

Először vizsgáljuk meg a stationarius szó jelentését, különösen abból a szempontból, hogy miben különbözik a librarius-tól. A fennmaradt egyetemi dokumentumokban ritkán találunk utalásokat a könyvszakmára és ráadásul ezek is homályosak, és különösen a korai dokumentumok szóhasználata meglehetősen pontatlan. A legrégebbi fennmaradt párizsi könyvekkel foglalkozó rendelkezés (1275) szabályozza a „közhasználatban librarii-nak nevezett” stationarii működését, és ezután következetesen úgy hivatkozik a stacionáriusokra, mint „a fent említett librarii”-ra. A modern tudósok túl gyakran helytelenül értelmezik ezt a forrást, feje tetejére állítva a logikát: „ha a stacionáriusokat 1275-ben még mindig librarii-nak nevezik, akkor jogosan tarthatjuk azonosnak a librarii-t a stacionáriusokkal 1250-ben vagy 1225-ben is, vagy amilyen korán csak akarjuk.” Különösen - bár akaratukon kívül - vétkesek ebben a művészettörténészek, mivel futólag megemlítenek a szekundér irodalomba tartozó tanulmányokat, csak azért, hogy forrásokkal támasszák alá egyfajta könyvkereskedelem meglétét, mielőtt elkezdenének foglalkozni a számukra fontos dologgal: a hivatásos miniátorok

létezésének kézzelfogható bizonyítékával. Így például egy tanulmány azt a megjegyzést teszi, hogy Párizsban a librarii és stationarii legrégebbi előfordulása a tizenkettedik század harmadik harmadára tehető, arra az időszakra, amikor a könyvek sokszorosításának új (peciákra bontott) rendszerét bevezették, egy másik tanulmány pedig azt állítja, hogy „[az 1170-es években] tesznek először említést a stationarii létezéséről”. A végső forrás mindkét esetben Petrus Blesensis egyik levele (kb. 1175-ből), amelyben említ egy alávaló használtkönyv-kereskedőt (mango librorum), anélkül azonban, hogy a librarius, stationarius vagy pecia fogalmak egyáltalán említve lennének benne. Robert Branner kitűnő tanulmánya, a Kéziratilluminálás Párizsban Szent Lajos uralkodása idején szövegében szintén esik szó olyan diákokról „akik abból tartották el magukat, hogy szövegeket másoltak a könyvárusoknak”. A tárgymutatóban a könyvárusnak librarius felel meg, de az erre a részre vonatkozó lábjegyzet Destrez La peciájára utal (az egész műre, nem egy meghatározott oldalra). Még újabban, 1982-ben, a librarii és a stationarii közötti különbség úgy vetődött fel, mint a régi könyvek/új könyvek éles kettéválasztása: „Könyveket ... a librariusok-tól lehetett beszerezni, akik közvetítőként árusították a bizományba kapott köteteket. Új kéziratokat a stacionáriusoktól rendeltek ..., akik kalligráfusokat és más mesterembereket alkalmaztak”, pedig tulajdonképpen mind a kétfajta könyvkereskedő árult mások megbízásából is könyveket, és új könyveket is készített rendelésre. Annak ellenére, hogy a szerző Jules(!) Destrez-t idézi, kétségtelen, hogy librarii és stationarii meghatározása másik forrásából, Paul Delalain tizenkilencedik századi munkájából származik. Persze az, hogy a fenti példák pontatlanok, egyáltalán nem befolyásolja a művészettörténeti érvelés helyességét, de az ilyen pontatlan szóhasználat csak további zavart támaszt ott, ahol a kép már amúgy is homályos. A legtöbb kortárs szövegből világosan kitűnik, hogy a két kifejezés értelme nem volt teljesen azonos, hogy az általános elnevezés a librarius volt, és a stationarius csak egy bizonyos fajta librariusra vonatkozott. Legkésőbb 1316-tól az egyetemi rendelkezésekben mindig ügyelnek arra, hogy a két csoportot (librarii et stationarii) megkülönböztessék. Ezenkívül a harminchét könyvkereskedő közül (két nő is volt köztük), akinek az egyéni esküje fennmaradt (az 1314-1354 közötti negyvenöt éves időszakból) sokat librariusnak neveznek (vagy clericus et librarius, librarius et illuminator, librarius juratus) stationarius megjelölés nélkül, de mindegyik stationarius kettős címet visel, stationarius et librarius. A librarius kifejezés mint főnév már az ókorban is megvolt, és megszakítás nélkül használták a kutatásunk tárgyát képező korszakig, sőt még utána is. A jelentése azonban túlságosan általános ahhoz, hogy használni tudjuk, mivel beletartozott (többek között) a másoló, könyvtáros és könyvárus foglalkozás is (és még folytathatnánk a sort). Másrészt, Párizsban a stationarius kifejezés egy egyetemi jelenség megnevezésére jött létre. Arra, hogy a szót Párizsban használták volna nem találunk bizonyítékot a tizenharmadik század utolsó harmadáig; akkor és utána egyfolytában legalább a tizennegyedik század végéig ez a kifejezés csak kimondottan az egyetemmel összefüggésben fordult elő. Valószínűleg közelebb járunk az igazsághoz, ha azt gondoljuk, hogy az egyetemi közösség nem csupán szabályozta a stacionáriusok működését, hanem maga a stacionárius foglalkozás létrejötté is neki volt köszönhető. A stationarius olyan személy, akinek statioja van. A statio jelenthet „egy állandó helyhez kötött üzletet, boltot” is, és a tudósok éppen ezt a jelentését vették a stacionárius és az állítólag vándor librarius közötti különbség alapjául. Ez nyilvánvalóan tévedés, mint a fennmaradt egyetemi szabályzatok is tanúsítják, amelyek megkülönböztetik a közönséges librariit azoktól a marginális figuráktól, akik asztalokon (standokon) árultak. Az 1290-es évekből származó párizsi utcánkénti adójegyzék szintén utal arra, hogy a librarii-nak volt állandó székhelyük. Vagy hogy konkrét példával szolgáljunk: Geoffroy de St. Léger, Thomas de Maubeuge és Richard de Montbaston fontos szerepet játszottak abban, hogy díszes kivitelű könyvekkel lássák el könyvkereskedelmet, és nem targoncáról áruló házalók voltak, mégis az esküszövegük alapján „csak egyszerű” librariusoknak ismerjük meg őket, nem

stacionáriusoknak. Az etimológiát figyelmen kívül hagyva, a párizsi egyetemen a szónak egy másik, másodlagos jelentése volt érvényben. Hasznos párhuzam a kései antikvitás idején használatos stationarius kifejezés: olyan katonai vagy állami kishivatalnok, akinek statioja van, azaz hivatala vagy pozíciója. A tizennegyedik század elején (1313 előtt) az egyetemi okiratok már ténylegesen „a könyvkereskedő hivatala” kifejezést használták. Tehát a párizsi könyvárusok világában a stacionárius nem csupán „bolttulajdonos”, hanem hivatalt tölt be. Mi különböztette meg ezt a hivatalt minden mástól? Mielőtt válaszolnák erre a kérdésre, próbáljuk meg megtisztítani a terepet úgy, hogy eleve tudomásul vesszük, mi az, ami nem tartozik a megkülönböztető jegyek közé: mind a stationarii, mind az egyéb librarii egyetemi rendelkezések hatálya alá tartozott, mindkettőnek jelentős szerepe volt a használt könyvekkel való kereskedésben, mindkettő készített új könyveket is, és mindkettőt (mint látni fogjuk) nyíltan átkozták az egyetemen; csalóknak, szélhámosoknak, tolvaj gazembereknek nevezték őket, anélkül hogy különbséget tettek volna a két zsványtábor között. Ami megkülönböztette őket, az egyedül az volt, hogy azok a librarii, akik stacionáriusok is voltak, kölcsönöztek peciákat, azok a librarii pedig, akik nem voltak stacionáriusok is, nem foglalkoztak ezzel. A stacionáriusnak nem más volt a funkciója, mint a librariusnak, hanem inkább volt még egy plusz funkciója is.

1. Mi újat hoztak a stacionáriusok?

Mint ahogy Destrez is jól tudta, az, hogy a kézirat íveit szétosztották több másoló között a sokszorosítás meggyorsítása érdekében, nagyon régi módszer volt, már jóval a stacionáriusok működése előtt is használták, és velük párhuzamosan is tovább élt ez a gyakorlat. A munkaszervezésnek ezt a rendszerét már a kilencedik században is alkalmazták, például Tours-ban, Bibliák készítésére. Maga Destrez is hoz fel példákat a tizenharmadik és a tizennegyedik századból; Doyle és Parkes pedig kimutatta, hogy ugyanezt a módszert alkalmazták a tizennegyedik század végén és a tizenötödik század elején azok a hivatásos londoni másolók, akik Chaucer és Gower írásait sokszorosították. A stacionáriusok könyvsokszorosítás céljára átalakított eljárása azonban számos jellegzetesen új vonást is tartalmaz: 1. Az exemplar (példány) fogalom bevezetése, azaz olyan szöveg elkészítése, amelynek egyedüli létjogosultságát az adta, hogy további példányok készültek az alapján. 2. Az a szándék, hogy sok példányt készítsenek egyszerre, ahelyett, hogy egy példányt fejezzenek be gyorsan; ezért a peciákat nem osztották szét egyszerre több másoló között, hanem minden másoló minden peciát lemásolt, és ahogy eggyel elkészült, átadta a következő másolónak, aki egy lépéssel mindig lemaradva folytatta a munkát, majd ő is továbbadta a következőnek. 3. A peciák kölcsönzése, nyilvánosságra hozott jegyzék alapján, előre megszabott díjért. 4. És ami a leginkább megkülönbözteti másoktól, hogy ezt a folyamatot az egyetem szabályozta és ellenőrizte, tekintélyével és monopóliumának erejével támogatta.

2. Mikor kezdődött el a stacionáriusok könyvsokszorosító tevékenysége?

Destrez szerint az 1225-1235 közötti időszakban „a pecia már egy rendszeresen és normálisan működő intézmény volt”, ezt az állítását azonban következő mondatában a „nagyon valószínű, hogy” megszorítással módosítja. Később így foglalja össze véleményét: „Valószínűleg a párizsi egyetemen, valamikor 1225 és 1235 között jelent meg a pecia intézménye”. Destrez az időhatárokat egyetlen kéziratra alapozta, a párizsi Nemzeti Könyvtárban lévő Philippus Cancellarius Quaestionésére, amelyről az volt a véleménye, hogy a másolat nem sokkal a mű megírása (1225-1235) után készült. Destrez aggodalmának oka, amelyet többször ismétlődő

„valószínűleg”-jei is mutatnak, kétségtelenül az a tény volt, hogy a többszáz másik, pecia jelzéssel ellátott párizsi kézirat, amelyet talált, mind nyilvánvalóan a tizenharmadik század második feléből vagy későbből származik. A történészek időnként lelkesen átveszik a Destrez által megadott időpontot, de nem veszik figyelembe Destrez fenntartásait, és már kb. 1220-tól vagy még korábbi időponttól kezdve feltételezik, hogy az egyetem stacionáriusainak tevékenysége Párizsban kapcsolatba hozható könyvek sokszorosításával. Ez az időmegjelölés túl korainak tűnik, mivel 1225 körül az egyetem még nem volt eléggé megszerveződve ahhoz, hogy szabályozza a kereskedelmet és kötelező eskütételt vezessen be. Abból a tényből, hogy az egyetem a diákpolgárok zendülései ellen képes volt összehangoltan fellépni, hogy kizárja őket, semmi esetre sem következik, hogy képes volt a részletkérdések tartós és folyamatos szabályozására is. Míg például az egyes fakultások be tudták tartatni a tananyagra (curriculum) vonatkozó belső szabályait, és megkísérelték kicsikarni a kancellártól a tanításra feljogosító licenciátus szabályozásának jogát is, nem valószínű, hogy a karok abban a korban összehangoltan tudtak volna fellépni a könyvkereskedői tevékenység részletes szabályozása és a szabályzat betartatása érdekében. Hasonlítsuk össze a későbbi gyakorlatot azzal, amit ebben a korszakban látunk: a feljegyzésekben szereplő egyetlen taxator bizottság (ezek szabták meg a peciák kölcsönzési díját) 1304-ben a rektorból, az egyetemi nációk megbízottaiból (proctor) és a magasabb fakultásokat képviselő tanárokból állt; a csoport összetétele és különösen az a ki nem mondott feltevés, hogy a bölcsészkar rektora volt a küldöttség vezetője egyszerűen nem egyeztethető össze azzal, amit a párizsi egyetemről tudunk a század második negyedében. A legkorábbi fennmaradt könyvekre vonatkozó párizsi rendelkezések, 1275-ből, az egyetem pecsétjével vannak hitelesítve: az egyetemnek mint testületnek nem volt pecsétje 1246-ig. 1275-ben az egyetemnek még egy olyan saját ülésterme sem volt, ahol az összegyűlt tanácsuléseket tarthatták volna, a testületi ügyeket különböző kölcsöntermekben intézték, például a Collège de St. Bernard-ban, vagy leggyakrabban a St. Julien le Pauvre templomban, mielőtt megállapodtak volna a mathurinusok központi fekvésű terménél mint félhivatalos tanácssteremnél. Az 1275-ös könyvekkel foglalkozó rendelkezéseket azon az egyetemi tanácsulésen hagyták jóvá, amelyet - úgy tűnik csak egy alkalommal - a Szent Jakab dominikánus kolostor káptalani termében tartottak. Milyen kézzelfogható bizonyítékunk van arra, hogy a stacionáriusok folytattak sokszorosító tevékenységet a tizenharmadik század első felében Párizsban? 1. Először is a Destrez által idézett példa, Philippus Cancellarius peciajelekkel ellátott kézírata. Nem láttuk a kéziratot, de a Destrez művében található illusztráció alapján ítélve, nem feltétlenül indokolt 1250 előttre tenni. Az a tény, viszont, hogy a szöveg általában a vonalazás felső vonala alá van írva, nem fölé, inkább arra vall, hogy 1240 utáni. 2. A második dolog csak következtetés útján hozható kapcsolatba Párizssal. Graham Pollard megemlíti az 1228-as Vercelli-i szerződést, amely a diákoknak két exemplator-t [exemplar másolót] ígér, ha hajlandóak letelepedni ebben a városban; és meggyőzően bizonyítja, hogy az exemplatores gyakorlata Paduán keresztül Bolognába vezethető vissza kb. 1200-ra. Azt kétségtelenül feltételezhetjük, hogy ha a pecia rendszerű másolás virágkorát élte 1200 körül Bolognában, akkor nem lett volna szükség ötven évre, hogy a párizsi egyetem felismerje a módszer nyilvánvaló előnyeit és átvegye maga is. Csak egy probléma van ezzel a nyilvánvaló igazsággal, az a megválaszolatlan kérdés, hogy hol vannak a kéziratok. Miért nem maradt fenn tíz, húsz, ötven peciajeles olasz jogi könyv a tizenharmadik század első évtizedeiből? Nem tudjuk a választ, de azt gondoljuk, hogy az exemplator szó jelentése nem annyira egyértelmű, mint ahogy Pollard feltételezte, és hogy egy olasz exemplator funkciója 1300-ban, nem volt ugyanaz, mint a megfelelőjéé 1200-ban. Pollard szerint a legrégebbi peciajel, amelynek a keletkezési idejét meg lehet állapítani Hugo de Sancto Caro Pál leveleiről írott posztilláinak párizsi kéziratában található, amelyet az 1258-ban elhunyt Bertram of Middleton a durhami katedrálisra hagyott. A kézirat színvonalas

kiállítása azonban világossá teszi, hogy ez nem olyanfajta kézirat, mint ami a Destrez által leírt peciás módszerrel készült. Lehet, hogy egy olyan módszert látunk itt, amely csak a párizsi Szent Jakab kolostor saját másolási módszere volt, belső használatra, és az volt a lényege, hogy a másoló egyszerűen feljegyezte a lemásolt ívek számát. A stacionárius szó (általunk ismert) legkorábbi párizsi előfordulása Roger Bacon Opus minus-ában (1267) található. Meg kell említenünk, hogy Bacon 1267-ben kb. negyven évvel korábbi stacionarii librorumról beszél, és ezek rontott szövegű példányait tartja felelősnek a Szentírás szövegének romlásáért, de feltételezése kétségkívül anakronisztikus: a tizenharmadik századi párizsi bibliák alapos és átfogó vizsgálata sem vezetett egyetlen olyan pecia-jeles példány nyomára sem, amelyik az 1260-as vagy 1270-es évek előtt készült volna. A stacionárius szó 1270-ben fordul elő újra, egy olyan birtokra vonatkozó okiratban, amelyet a Notre Dame egy stacionarius librorum-a adott el. Megemlíthetünk még két ex silentio érvet is, és ez a hallgatás véleményünk szerint igen sokatmondó. Először is: Destrez példaként említi Robert de Sorbon egyik prédikációjának egy exemplumát, annak dokumentálására, hogy a kéziratmásolásnak az ívek szétosztásán alapuló régi gyakorlata továbbra is eleven volt, az egyetemi pecia rendszer keretein kívül is. A prédikáció exemplumában szó van egy beguináról, aki vásárolt Párizsban egy Summa de vitiis et virtutibus-t; a későbbiekben, amíg egy püspöki székhelyen lakott, a Summa íveit kiadta másolásra a városba érkező papoknak, így a szöveg sok példányban elterjedt az egész környéken. Robert 1274-ben halt meg. A „sokatmondó csend” az a tény, hogy a szerző a beguina tevékenységét nem úgy magyarázza párizsi hallgatóságnak, ahogy ezt várnánk, nem hasonlítja a stacionáriusok eljárásához. A második adat a párizsi egyetem legrégebbi ránkmaradt könyvekre vonatkozó rendelkezése 1275-ből. Túl hosszú ahhoz, hogy egészében idézzük, de megjegyezzük a következőket: 1. Nem tesz különbséget a stacionarii és librarii elnevezések között („stationarii, qui vulgo librarii appellantur” [stacionáriusok, akiket közönségesen könyvkereskedőknek neveznek]). 2. A dokumentum ötven nyomtatott sornyi helyet foglal el a Chartulariumban; ebből mindössze öt sor foglalkozik az „említett könyvárusok (dicti librarii)” exemplarjaival. 3. Ezeknek a „könyvárusoknak” az exemplarokkal kapcsolatos összes kötelességeit csupán egy mondat foglalja össze: „mivel a rontott szövegű és hibás exemplarok súlyos kárt okoznak, elrendeljük, hogy az említett könyvárusok tegyenek esküt arra, hogy munkájukban gondosságot és jó felkészültséget, szorgalmat és igyekezetet fognak tanúsítani, hogy megbizonyosodnak arról, hogy az exemplarjaik szöveghűek és pontosak, és hogy nem kérnek csak méltányos és szerény bért vagy fizetséget, vagy csak amilyen díjazást az egyetem vagy a megbízottai megállapítanak.” Ennek a dokumentumnak az egyszerűsége, ha összevetjük a későbbi szabályozások részletes rendelkezéseivel, arra enged következtetni, hogy ez valószínűleg nemcsak a legkorábbi fennmaradt, hanem ténylegesen a legelső ilyen jellegű párizsi dokumentum. Természetesen nem akarunk olyan következtetést sugallni, hogy a peciamásolás bonyolult rendszere ex nihilo (a semmiből) jött létre 1275-ben. Valószínűbbnek tűnik a következő magyarázat: a rendszer az 1250-es és 1260-as években fejlődött ki, fokozatosan alakította ki saját gyakorlatát, eljárásait és szokásait. 1275-re a peciakölcsönzési ügyletek nagymértékben elszaporodtak, egyre hasznosabbak voltak az egyetem számára, ugyanakkor a visszaélések - pl. a túl magas árak és rontott szövegek forgalomba hozatala - száma is megnőtt. Ezen a ponton az egyetem úgy érezte, hogy felelősséggel tartozik és megvan a testületi ereje is ahhoz, hogy megpróbálja ellenőrzése alá vonni az eljárás szabályozását. Azonban még 1275-ben is, az egyetemi ellenőrzés vagy az egyetemnek a stacionáriusok tevékenysége iránti érdeklődése csak kialakulóban volt, s még 1302-ben sem tettek különbséget az egyetemi rendelkezések az elnevezésben (habár a funkció szerint van megkülönböztetés) a stacionáriusok és más librariusok között. Míg az 1275-ös rendelkezés, a kérdés iránti közömbösségből, az összes könyvkereskedőt úgy említi mint librariust, az 1302-es esküszöveg, ugyanilyen odavetőleg

stacionáriusnak nevezi őket: „Kr. u. 1302-ben ... a stacionáriusok a Mathurinuskoknál tartott közgyűlésükön a következő pontokra tettek esküt ...” Az ezután következő esküszöveg azonban, akárcsak az 1275-ös dokumentum, úgy kezdődik, hogy melyek az egy harmadik fél megbízásából végzett könyvárusítás szabályai, ez pedig olyan kérdés volt, amely az összes librarii-t, és nemcsak a stacionáriusokat érintette. Az összegyűlt könyvkereskedők esküt tettek arra, hogy be fogják tartani azt a hét részletes cikkelyt, amelyek könyvárusi közvetítő tevékenységüket szabályozta, ezt követte három rövid cikkely az exemplariaról: 1. az exemplaroknak szöveghűnek és pontosnak kell lenniük és 2. a munkadíjuk nem lehet több az egyetem által megállapítottnál, vagy 3. nem több egy méltányos és szerény összegnél azoknak az exemplaroknak az esetében, amelyeknek még nem volt szabott díjuk. Másképpen fogalmazva, az egyetem 1302-ben alig volt gyakorlottabb a stacionáriusokkal való tárgyalásaiban, mint 1275-ben, és most sem ment bele a részletekbe. Ez a helyzet azonban hamarosan megváltozott, az események gyors egymásutánban követték egymást. Az 1302-es eskü szövegének függeléke három további, részletes szabályozást tartalmaz a stacionáriusokra vonatkozóan; nem tudjuk, mikor csatolták az eredeti szöveghez, de feltehetőleg a század első évtizedében, és biztosan 1313 előtt. Legkésőbb 1316-ban a stacionáriusok tevékenységének szabályozása még részletesebb lesz, az egyetem világosan különbséget tesz stationarii és librarii (mint két különböző csoport) között, és a fennmaradt írott esküszövegek pontosan körülhatárolják az egyéneknek a könyvkereskedelemben elfoglalt személyes pozícióját. Mindent összevéve, nagyon csodálkoznánk, ha már 1225-ben lettek volna pecia módszerrel készült kéziratok Párizsban. Ami még fontosabb: úgy érezzük, hogy nagyon megtévesztő azt feltételezni, hogy az 1250-es és 1260-as években születőben levő pecia rendszerű könyvmásolás olyanfajta részletes egyetemi szabályzatok hatálya alá esett, amelyek megjelenésére csak a tizennegyedik század eleji, könyvekre vonatkozó rendelkezésekből következtethetünk először.

B. A könyvkereskedők egyetemi ellenőrzése

Vajon az egyetem a párizsi könyvszakma minden tagját ellenőrizte-e? Igaz ugyan, hogy egy 1307-es királyi rendelet (ordonnance) „az egyetem librariusairól” (librarii universitatis) beszél, amiből arra következtethetnénk, hogy voltak olyan librariusok is, akik nem tartoztak az egyetemhez - más forrásból viszont kitűnik, hogy az egyetem magának vindikálta és legkésőbb 1313-ra már gyakorolta is a fennhatóságot az egész könyvkereskedelem: librarii (beleértve a stacionáriusokat is), miniátorok, és pergamenkészítők felett. Egy 1316-ból fennmaradt egyéni esküszöveg egy mentesítő záradékot tartalmaz: melynek értelmében az eskütevőt nem kötötte az esküje, ha az egyetemnek nem sikerült „az összes többi párizsi librarii”-t rákényszeríteni, hogy megtartsák ugyanezt az esküt, amiből világosan következik, hogy az egyetem minden egyes könyvkereskedő fölött fennhatóságot gyakorolt vagy legalábbis gyakorolnia kellett volna. (A későbbi esküszövegekből, 1335 után, az egyetem elővigyázatosságból kiiktatta ezt a záradékot.) Ezenkívül erre utal az is, hogy a librarii universitatis (később szóbakerülő) királyi privilégiuma gyakorlatilag minden párizsi librariusra (és miniátorra, és pergamenkészítőre) érvényes volt. Az 1316 decemberi egyetemi rendelkezések teljesen egyértelműek: az a librarius, aki nem tette le az esküt, csak tíz solidus vagy kisebb értékű (2 vagy 3 ív terjedelmű) könyvet adhatott el, és tilos volt neki „tető alatt ülni”, azaz nem lehetett boltja.

1. Az egyetemi ellenőrzés korlátozott köre

Amikor a könyvkereskedelem egyetemi „ellenőrzéséről” beszélünk, ennek sajátos vonásaira is fel kell hívni a figyelmet. A szakma minden tagja (jogi és pénzügyi) előjogokat élvezett az egyetem részéről cserében azért az esküért, amelyet a tanárokkal és diákokkal való kapcsolattartás szabályait előíró rendelkezések betartására tett. De nagy tévedés lenne azt állítani, hogy egy libraire egész munkájának vagy akár legkifizetőbb részének szükségképpen köze lett volna az egyetemhez. Ha eleget tettek egyetemi kötelezettségeiknek, a librarii-nak (beleértve azokat a librarii-t is, akik stacionáriusok voltak) egyébként szabadságukban állt, hogy könyveket másoljanak (másoltassanak) vagy adjanak el, a miniátorok és a másolók is szabadon illuminálhattak vagy másolhattak, bármely megrendelő számára: az udvarnak, az egyháznak (a püspökségnek), a fővárosban és a vidéken lakó gazdag világiaknak. Foglalkozásuknak ez a része, amely sokuk esetében a legfontosabb rész volt, nem esett egyetemi szabályozás alá. A luxuskivitelű szép könyvek piacára termelő legfontosabb szállítók -, pl. Thomas de Maubeuge, Geoffroy de St.-Léger, Richard de Montbaston - annyit kérhettek munkájukért, amennyit csak a piac elbírt, és tetszésük szerint szervezhették meg a termelést és az eladást, a kívülállókkal folytatott üzleti kapcsolataikban. Az egyetemi librarii-nak a külvilággal folytatott kereskedésére fel kell hívni a figyelmet, mert túl gyakran idézik az egyetem keretén belüli tevékenységükre vonatkozó egyetemi szabályozást a nagy műgonddal díszített, királyoknak és nemeseknek szánt pompás kéziratokkal összefüggésben. Nem szabad megfeledkeznünk a kettő közötti különbségről, ha az egyetemnek a „saját” librarii-jaival való kapcsolatait vizsgáljuk.

2. Ellenállás az egyetemi ellenőrzéssel szemben

Az egyetem és a könyvkereskedők viszonya általában ellenséges volt, sőt gyakran viharos. És az azok között az indulatkitörések közötti időszakokban, amelyek elég viharosak voltak ahhoz, hogy nyomuk maradjon, az egyetem magatartását valószínűleg az állandó, jogos gyanakvás, a könyvárusokét pedig a szintén jogos sértődöttség jellemezte. A tizenharmadik-tizennegyedik századi, könyvekre vonatkozó egyetemi rendelkezések, a librarii és stationarii-től megkövetelt esküszövegek rámutatnak az okok egy részére: az, ami az egyetemet nagyon, sőt talán a legjobban érdekelte, nem a számunkra olyan fontosnak tűnő pecia kölcsönzés volt, hanem egy olyan dolog, ami a mi szemünkben jelentéktelennek látszik, a használt könyvek eladása. Ennek a szabályozásával foglalkoztak első helyen és a leghosszasabban a fennmaradt 1275-ös, 1302-es és 1342-es, könyvekre vonatkozó rendelkezések; és fontos vitás kérdés marad a többi rendelkezésben is, amely a vizsgálatunk tárgyát képező korszakból fennmaradt (1316-os, amelynek szó szerinti ismétlése az 1323-as). A könyvárusoknak meg kellett esküdniük, és biztosítékot letétbe helyezni az eskü megtartásának szavatolására, hogy nem vásárolnak és nem adnak el újra használt könyveket, inkább csak közvetítenek az eladó és a vásárló között. A librariusoknak szakszerűen fel kellett becsülni az eladásra kínált könyvek árát, boltjukban feltűnő helyre kellett kitenni, közvetíteni kellett az esetleges vásárlók az eladó között úgy, hogy személyesen összehozta őket - egy font után négy pennyben megállapított maximális jutalékért - ami óriási fáradság 1.7 százalékos nyereségért (ha a könyvet egyáltalán sikerült eladni), a ráfordított idő és „raktári férőhely” tehát aligha térült meg. Nagyon valószínű, hogy a könyvkereskedők ezt nemcsak bosszantónak, de egyenesen elviselhetetlennek találták; és rendszeresen csaltak. Az egyetem tudta, hogy a könyvkereskedők csalnak, és újra meg újra megpróbálta engedelmességre kényszeríteni őket. Azt látjuk, hogy a librarii esküszövegei, amelyeket az egyetem fogalmazott, szinte sohasem kezdődtek egyszerűen úgy, hogy „ünnepélyesen megesküszöl, hogy ...”. Ehelyett van egy rosszindulatú prológosuk, amely

valahogy így szól: „Mivel egyes könyvárusok telhetetlen kapzsiságukban súlyos nehézségeket okoztak a hallgatónak, és megakadályozták, hogy a feltétlenül szükséges könyveket be tudják szerezni, mivel a piaci árnál olcsóbban vásárolták fel könyveiket, majd felárral adták tovább, és alattomos cselekkkel mesterségesen felverték az árakat... ezennel meg kell esküdniük, hogy etc.” Egy 1316 júniusából származó dokumentumban, amikor a kedélyek különösen fel voltak ajzva, még a köszöntés is fenyegető volt: „Azoknak, akiket illet, üdvözlés Annak nevében, aki nem engedi meg, hogy a gonoszok vétkei büntetlenül maradjanak. Mivel gonosz cselekedeteik büntetlenül hagyása csak felbátorítja őket ..., mivel a librarii és stationarii, akik a védelmükről és anyagi gyarapodásukról gondoskodó egyetem hatalmának vannak alávetve, ismételten vétkesek voltak az egész egyetem jólétére ártalmas cselekedetekben, ezért az egyetem az ő javukra és a sajátjára elrendeli, hogy esküdjenek meg ...” És bár van néhány feddés a rongt szövegű exemplarokért, a szidalmak és az aprólékos részletekbe menő szabályozás, amelyre a librarii-nak és stationarii-nak meg kell esküdniük, ennél sokkal nagyobb részben vonatkozik a használtkönyv-kereskedés terén kifejtett, nem jövedelmező ágensi közvetítő tevékenységre. A dokumentumokból ismételten kitűnik, hogy a könyvkereskedők nem akarták az egyetem részéről megszövegezett és rájuk kényszerített esküt letenni. Egy alkalommal a stationarii és librarii csak akkor engedelmessé váltak, amikor az egyetemtől előzőleg néhány engedményt kaptak. Ennek az összeütközésnek a történetét két, 1316-ból származó dokumentum őrzi meg. Ennek az évnek a júniusában az egyetemi okiratok egy korábbi vitára utalnak (az időpont megadása nélkül), mikor a librarii et stationarii csak hosszas vonakodás után tették le az esküt. Most, mondja az irat, itt az ideje, sőt már régóta esedékes, hogy újból letegyék az esküt. De amikor testületileg az egyetem vezetői elé idézték őket, a könyvkereskedők nagy része megtagadta az eskütételt, mondván, hogy inkább elveszítik állásukat, minthogy ilyen szabályzat betartására esküt tegyenek. Ezért az egyetem feketelistára tett név szerint huszonkét embert, akiknek ezután nem jártak az egyetemi privilégiumok, és a velük való üzleti kapcsolat az egyetem minden tagjának, büntetés terhe mellett, szigorúan tilos volt. Egy másik irat 1316 decemberéből feljegyzi, hogy a librarii et stationarii testülete ismét megjelent az egyetem vezetői előtt, és megesküdték, hogy alávetik magukat a szabályzatnak; tizennégy név van felsorolva. Első pillantásra ez szánalmas behódolásnak tűnik. Valójában azonban a szervezett ellenállásba ütköző egyetem tett engedményeket, bár ezt a dokumentum, mivel természetesen az egyetem jegyezte le a szöveget, nem ismeri el nyíltan. Nem világos, hogy mekkorák voltak az engedmények, mivel nincs meg az ezt közvetlenül megelőző rendelkezés szövege, amellyel ezt a változatot összehasonlíthatnánk. Egy változtatás mégis feltűnik, ez a librarii használtkönyv-bizományosként való ténykedésével kapcsolatos. Az 1312-es rendelkezésekkel való összevetés megmutatja, mi benne az új: 1316-ban a librariustól már nem kívánják meg, hogy futkosson az eladó után, összehozza a vásárlóval, és csak alázatosan nézze, amíg a pénz gazdát cserél. Maga a librarius is fel van jogosítva, az eladó megbízottjaként, az eladásra, azzal az egy kikötéssel, hogy megnevezi (sőt személyesen is bemutatja neki a vásárlót), ha az eladó ezt kéri, az eladás megtörténte után. De még így is, a libraire hasznának szigorú korlátozása változatlan maradt. A második és fontosabb engedmény a taxatit érinti; ezután a taxatorok, a tarifák kiszabói, feladatkörét négy, az egyetem által választott librarius látja majd el, erről a kérdésről később lesz részletesebben szó.

3. Az ellenőrzés fontos eszköze: mentesítés az adó (taille) alól

Az egyetem tehát, ritka alkalmakkor, képes volt engedni is, hogy biztosítsa magának a könyvkereskedők hűségét. De a tizennegyedik század elejére az egyetemnek a legtöbb esetben már egy megfelelő kényszerítő érv volt a birtokában, egy fontos új előjog formájában: 1307-ben Szép Fülöpnek egy királyi rendelete (ordonnance) mentesített minden librarius

universitatis-t a kereskedelmi adó, a taille megfizetése alól, és ez az előjog a következő uralkodók ideje alatt is megmaradt. Az érem másik oldala persze fenyegetés volt: ha nincs eskü, nincs adómentesség sem. Az egyetem tudatában volt a fegyver erejének, és nyíltan fitogtatta is: így az 1316 júniusi irat, amely röviden összefoglalja az egyetem és a könyvkereskedők közötti korábbi, időpont nélkül említett összetűzés történetét, élvezettel emlékeztet arra, hogy míg néhány könyvárus hajlott az eskü letételére, a többiek elleneztek, addig „az idő múltával rákényszerítette őket a szükség, nevezetesen az őfelsége Franciaország királya által elrendelt kereskedelmi adó, a taille, amely alól kizárólag az egyetem oltalma alatt állók élveznek felmentést” - és így felesküdték. Ez a korábbi, időpont nélkül említett vita feltehetőleg 1307, az adómentességre vonatkozó királyi rendelet éve és az 1313-as rendkívüli hűbéri adó (taille) közötti időszakban játszódhatott le. Az egyetemi feljegyzés ugyanis azzal folytatódik, hogy mindenki esküt tett, Thomas de Senonis kivételével. Az 1313-as adójegyzék szerint csak három párizsi librariust adóztattak meg (mindegyiknek van második jövedelmi forrása is, és valószínűleg ez a körülmény járult hozzá megadóztatásukhoz). Egyikük Thomas de Senonis. De Thomas is rövidesen megadta magát: egyéni esküjének szövege fennmaradt, 1314 májusi keltezéssel; és mivel az úgynevezett „1313-as taille”-t ténylegesen 1313 decembere és 1314 júniusa között hajtották be Párizsban, a még éppen időben letett esküje valószínűleg egy utolsó pillanatban tett kísérlet volt az adófizetés elkerülésére. Egyébként, egyéni esküje alapján Thomusról megtudjuk, hogy stacionárius volt.

C. Az adójegyzékeken és más okiratokban szereplő könyvkereskedők

Az adó-(taille)mentesség olyan kiváltsága volt a könyves szakma tagjainak, amelyet nagy becsben tartottak. A modern tudomány számára azonban ez aligha nevezhető szerencsének. Az egyetem legkorábbi névjegyzékei a librarii és stationarii-ról, amelyeken 22 és 27 között van a nevek száma -, ha figyelembe vesszük, hogy egyesek esetleg kétszer is szerepelhetnek rajtuk -, 1316-ból származnak; az időben legközelebbi boltonkénti adójegyzékek 1313-as keltezésűek, de amint láttuk, gyakorlatilag minden könyvkereskedőt mentesítettek az adófizetéstől. (Például a Rue Erembourc de Brie-ről - amelyet a korábbi adójegyzékekből úgy ismerünk, mint ahol sűrűn egymás mellett lakott számos könyvárus, könyvkötő és főleg miniatör - egy rövid feljegyzés van 1313-ból: „Rue Erembourc de Brie: nichil” [Erembourc de Brie utca: semmi]). Következésképpen, ha olyan dolgokat szeretnénk megtudni, mint, hogy helyileg hol voltak találhatóak a libraire-ek, vagy hogy egymáshoz képest milyen anyagi helyzetben voltak, akkor kénytelenek vagyunk időben visszamenni az 1296-os és 1297-es adójegyzékekhez; és nem várható, hogy azok közül, akik 1313-ban egyetemi librarii voltak, soknak adóztatható üzleti forgalma lett volna már húsz évvel korábban is. Szerencsére az 1316 decemberi esküszöveg utcaneveket is megad azoknak az esetében, akik letették az esküt, és ez lehetővé teszi, hogy képet alkossunk az egyetemi könyvkereskedelem topográfiájáról erre az évre vonatkozóan. Ezek az emberek meglepően nagy számban szerepelnek az adójegyzékekben vagy más okiratokban: 1. Gaufridus Lotharingus, Rue Erembourc de Brie. 2. Guillelmus de Curia, Rue de Clos Brunel. Először a Szent Benedek kolostorban vagy annak környékén volt az üzlete, a Rue St. Jacquéstól nyugatra (1296-os adójegyzék), de az 1297-es adójegyzék idejére már a Clos Brunel-re költözött, és még mindig itt volt az üzlete 1316-ban is. 3. Guillelmus le Grant, anglicus, Rue de Noyers. 4. Jacobus de Troanco, Rue neuve Notre-Dame. 1323-ra már özvegye, Margareta vette át a helyét, mint felesküdt librarius, kétségtelenül ugyanazon a helyen. 5. Johannes Brito alias de Sancto Paulo, Rue neuve Notre-Dame. Valószínűleg Thomas de St. Pol rokona és jogutóda, aki libraire volt a Rue neuve Notre-Dame-ban és szerepel az 1296-1300-as adójegyzékekben. 6. Johannes de Garlandia,

Rue de Parcheminiers (vagy másik nevén Rue aux Escrivains). Szerepel az 1296-1300-as adójegyzékekben. 7. Nicolaus dictus Petit-Clerc, Rue St. Jacques. Szerepel („Nicholas l'anglais” néven) az 1313-as adójegyzékben. 8. Stephanus dictus Sauvage, Rue Erembourc de Brie. 9. Thomas Normannus, Rue neuve Notre-Dame. Szerepel az 1297-1300-as adójegyzékekben, feltehetőleg az ő jogutóda Gaufridus dictus le Normant, akinek viszont Johannes dictus le Normant lépett az örökébe. Thomas 1316-ban stacionárius volt. 10. Thomas de Senonis, Rue St. Jacques. Szerepel az 1313-as rendkívüli adójegyzéken. Ez a Thomas is stacionárius volt, amint láttuk. A következőkben lesz még róla szó.

Ezekon kívül még a tizennegyedik század első feléből való egyetemi librarius-jegyzékekből származó néhány név szerepel fennmaradt kéziratokban. Három közülük úgy van említve mint kéziratmásoló, olyan kéziratoké, amelyeket legkorábbi (fennmaradt) librarius esküjük előtt írtak, ez felveti azt a lehetőséget, hogy egyszerű bérmunkásokként kerültek a könyves céhbe, és csak később jutottak el a bolttulajdonosi pozícióig: 11. Petrus dictus Bonenfant, aki az 1316 decemberi esküszövegben librarius, és a Rue de Bièvre-en van az üzlete. Majdnem nyolc évvel korábban úgy van feltüntetve, mint Arnold de Liège (Arnoldus Leodensis) Alphabetum narrationum-ának másolója a következő, Vendome-ban a Városi Könyvtárban fennmaradt kéziratban: „Anno Domini millesimo CCCVIII [N. S. 1309] ... in mense januarii fuerunt complete scripte iste pecie a Petro Bonopuero”. 12. Thomas de Wymonduswold (Wymondhold rontott alakban található az 1323-as esküszövegben), anglicus. Ő másolta Gratianus Decretum-át, és bele is írta a nevét (Párizs, Nemzeti Könyvtár), és egy biblia (Párizs, Sorbonne) is az ő munkája. 13. Johannes de Pointona (vagy Ponton, Ponitron), anglicus. Librariusnak mondja 1335-ben tett egyéni esküje, de mivel állandóan rosszul írták a nevét az egyetemi okmányokban, valószínűleg azonos egy glosszákkal ellátott Gratianus másolójával (Párizs, Nemzeti Könyvtár); amelyet tizenkét évvel korábban másoltak, a kolofonja tanúsága szerint: „Hoc opus complevit Johannes Anglicus de Puntonia a. D. MCCCXXII.” Valószínűleg rokona annak a Guilelmus dictus de Pointona-nak, aki 1343-ban tette le az esküt. Az egyetemi okiratokban szereplő két másik librarius úgy szerepel a fennmaradt kéziratokban, helyesen, mint könyvárus. 14. Johannes de Remis, aki 1323-ban tette le a testületi esküt, és valószínűleg rá vonatkozik egy keltezetlen bejegyzés, amely Pál leveleinek egy tizenharmadik századi, jegyzetekkel ellátott kiadásában található (München, Bajor Nemzeti Könyvtár): „Johannes de Sacrofonte emit hunc librum a Johanne de Remis, librario Parisiensi.” 15. Matheus Vavassor, aki 1342-ben tette le egyéni esküjét, boltja volt a Rue neuve Notre-Dame-on, ami egy Avicenna Fens-ének [Könyvek] (Liber .. De Naturalibus) egyik kéziratában (Párizs, Sorbonne) található, a vásárlás körülményeire vonatkozó bejegyzésből derül ki; a kéziratot 1352-ben vásárolták „ab uxore et executoribus Mathei Vavassoris, defuncti, quondam librarii in vico novo Beate Marie Commorantis.” A dátumok alapján feltételezhető, hogy Matheus pestisben halt meg.

Az utolsó három név egy egész más világot tár elénk. Mindegyikük pompás, illuminált, vernaculáris (népi nyelven írt) szövegeket állít elő, kettő közülük biztosan, a harmadik valószínűleg illuminátor is, nemcsak librarius. Kirívó példái ezek a párizsi könyvárusok kettős életének: egyrészt, mint az egyetem felesküdt librariusai, alávetik magukat annak, hogy „Egyetem anyánk” úgy szidja őket, akár a rossz gyerekeket, amiatt a kicsi kis, egy font után négy pennys hasznáért, amihez úgy jutnak hozzá, hogy mocskos, használt könyveket adnak el tanároknak és diákoknak; másrészt az egyetemen kívüli luxuskönyv-kereskedelemben való részvételük révén a nemességtől száz fontot is megkapnak egy könyvért. Annak ellenére, hogy csak ezt a három nevet ismerjük, bizonyára más librariusok is voltak hasonló helyzetben, és a nevük, egy kis szerencsével, majd napvilágra kerül: 16. Gaufridus de Sancto Leodegario, Rue neuve Notre-Dame. Geoffroy de St.-Léger 1316-ban szerepel az egyetemi okiratokban, a

júniusi feketelistán („Gaufridus de vico novo” [a rue Neuve-ön lakó Gaufridus] néven), a novemberi egyéni esküjében (mint librarius juratus), és a decemberi testületi esküben, ahol a teljes neve és címe is meg van adva; az 1323-ból fennmaradt testületi esküben is szerepel a neve, de a következő ránk maradt 1342-es szövegben már nem. Valószínűleg rokona és jogutóda Johannes de Sancto Leodegarionak, aki szintén szerepel az 1316-os feketelistán, de azután többet nem említik. Már 1884-ben felfigyeltek arra, hogy Geoffroy neve (C'est Geufroi de St.-Ligier) vagy a G iniciálé sokszor előfordul egy kéziratban, Guiart de Maulins: Bible historiale-jában (Párizs, Bibliothèque Sainte Geneviève 22) a kódex illusztrációival kapcsolatban. François Avril legalább harminchat olyan kéziratot azonosított, amelyben a Sainte Geneviève 22 művésze szerepel, egyedül vagy közreműködőként, és Avril meggyőzően érvel amellett, hogy a művész tulajdonképpen nem más, mint a könyvárus Geoffroy de St.-Léger, ami azt jelenti, hogy Geoffroy egy igen jelentős boltot vezetett Párizs könyvkereskedelmének központjában. Körülbelül 1316 és 1337 között más miniátorokkal közösen is dolgozott, többek között az előbbi felsorolásban szereplő két szomszédjával is. A megbízói között volt Franciaország kancellárja, olyan nemesek, mint I. Lajos, Bourbon hercege, és két királyné: Magyarországi Clemence, X. Lajos második felesége és Burgundiai Johanna (Jeanne de Bourgogne), VI. Fülöp felesége. Geoffroy termékei leggyakrabban lovagregények, Guiart de Moulins Bible historiale-ja és Franciaország nagy krónikája (Grandes chroniques de France) volt. Az eddigi irodalomban neki tulajdonított kéziratok jegyzékét lásd Avril bevezetőjében, melyet a Roman de Fauvel (Párizs, Nemzeti Könyvtár) ugyancsak Geoffroynak tulajdonított, legpompásabban illusztrált faksimile kiadásához írt. 17. Thomas de Malbodio, Rue neuve Notre-Dame. Akárcsak szomszédja, Geoffroy, Thomas de Maubegue is szerepel három 1316-os egyetemi dokumentumban: a feketelistán, az egyéni esküjében, mint librarius (Geoffroyval egy napon tette le) és a testületi esküben, amelyet 1323-ban ő is letett, de 1342-ben már nem. Thomasnak Mahaut, Artois és Burgundia grófnője (1302-1329) volt az egyik állandó, egyetemen kívüli megrendelője. A legkorábbi adat 1313-as keltezésű, ekkor Mahaut két francia nyelvű könyvet vásárolt Thomástól nyolc párizsi fontért, a Voeux de Paon-t és egy szentek életét, Vie des sains-t. 1316-ban felkelők törtek be Mahaut hesdini kastélyába, és értékes tárgyakat pusztítottak el vagy vittek magukkal, többek között kétszáz font értékű könyvet. Ezeket a parlamenthez írásban benyújtott keresetében felsorolta; a Thomástól vásárolt Vie de sains is köztük volt. 1327 januárjában (mostani időszámítás szerint 1328) a hesdini költségjegyzékek jelentős pénzüsszeg, nyolcvan párizsi font kifizetését jegyzik fel Thomas de Maubeuge-nek egy épületes történetekből álló gyűjteményért - szentek élete (talán az elveszett mű pótlására), a Szűzanya csodái és hasonló témák -, és száz fontot egy francia bibliáért. Még ugyanabban az évben fizettek Thomasnak azért is, mert a hesdini kápolna misekönyveit és breviáriumait restaurálta, illetve újakkal cserélte ki. Thomas más északi nemeseknek is szerzett be könyveket. 1323-ban feljegyezték, hogy Hainaut grófjának tizenhárom párizsi fontért - majdnem kétszer annyiért, mint amennyibe egy a Hainaut és Párizs közötti útra bérelt ló került - eladott egy „rommanch de Loherens”-t [azaz Lohengrin regényt]. Talán szintén a mi Thomas de Maubeuge-ünk volt az, aki 1349-ben eladott egy „roman de moralité sur la Bible”-t [erkölcsnemesítő regényt a Bibliáról] (kétségtelenül Guiart de Moulins-t) a későbbi királynak, Jó Jánosnak, az időpont azonban meglepően késői, ha figyelembe vesszük, hogy Thomas neve nem szerepel az 1342-es esküszövegben. Egy fennmaradt kéziratot könyvet, egy illusztrált Grandes chroniques de France-t 1318-ból (Párizsban, Nemzeti Könyvtár) teljes biztonsággal Thomasnak tulajdonítanak a díszes, vörössel írt bevezetőszövege miatt, amely jó szolgálatot tett úgy is mint reklám: „Ci commencent les chroniques des roys de France ... lesquelles Pierres Honnores du Neuf Chastel en Normandie fist escrire et ordener en la maniere que elles sont, selonc l'ordonance des chroniques de Saint Denis, a mestre Thomas de Maubeuge, demorant en Rue neuve Notre-

Dame de Paris, l'an de grace Nostre Seigneur MCCCXVIII” A nagyméretű kötet legalább harmincegy miniatúrát tartalmaz, az első teljesen elfoglalja a szöveg kezdő lapjának felső felét, és kivéve, ahol körülvágták a lap szélét, a művészeknek szóló instrukciók megmaradtak a margón. Egészében a könyv minősége, ha olyan művészek munkásságával hasonlítjuk össze, mint Honoré mester vagy Pucelle vagy Geoffroy de St.-Léger korai munkái, másodrangú vagy még gyengébb. Nem tudjuk, hogy maga Thomas volt-e a kézirat miniatúra is és készítője is, bár úgy tűnik, ez általános gyakorlat volt abban a korban. Azt azonban tudjuk, hogy ez a miniatör együttműködött Thomas kortársával és szomszédjával, Geoffroy de St.-Léger-vel két másik illusztrált kézirat elkészítésében: egy Roman de Graal (Párizs, Nemzeti Könyvtár) és a Grandes chroniques jelenleg a Musée de Castre tulajdonában lévő példánya esetében. Hogy Thomas vagy Geoffroy volt-e e két kézirat névleges „készítője”, az nem ismeretes. 18. Richard de Montbaston, Rue neuve Notre-Dame. Ismeretlen okból Richard kétszer tette le az egyéni esküt 1338-ban, egyszer augusztusban és még egyszer októberben, mint librarius et illuminator. Az 1342-es testületi eskü szövegében is szerepel a neve. 1353 előtt halt meg (talán pestisben), mert Johanna, „az elhunyt Richard de Montbaston özvegye” ebben az évben tett esküt mint libraria et illuminatrix [könyvkereskedő és miniatör]. Az egyetlen biztosan Richard-nak tulajdonított kézirat egy illusztrált Légende dorée (Legenda Aurea) 1348-ból (Párizs, Nemzeti Könyvtár), amely a Thomas de Maubeuge-éhoz hasonló hirdetést tartalmaz a hátsó borító belsőn: „Richard de Montbaston libraire demourant a Paris en la Rue neuve Nostre-Dame fistes escrire cestel legende en francois, l'an de grace Nostre Nostre(!) Seigneur mil. CCC.XLVIII.” A Legenda aurea-nak ezt a francia fordítását Jean de Vignay készítette (meghalt 1350 előtt), akinek a pártfogója Burgundiai Johanna, VI. Fülöp felesége, Jó János anyja volt. Szövegét tekintve a fennmaradt másolatok közül az eredeti mintához legközelebb álló példány. Nem tudni, kinek készítette Richard ezt a könyvet, de a francia királyi könyvtárhoz tartozik, mikor ez a gyűjtemény először jelenik meg a nyilvánosság előtt, 1518-ban, ami arra enged következtetni, hogy a másolatot egy a királyi udvar köréhez tartozó személy rendelhette meg. Illusztrációi - akárcsak a Maubeuge Krónikájában találhatóak - mesterember kezére vallanak, nem többre. Ebben az esetben teljes bizonyossággal állíthatjuk, hogy az illusztrációk, sőt az egész mű Montbaston munkája, mivel az egyetemi esküszövegben külön ki van emelve róla, hogy miniatör. Három másik fennmaradt kéziratban közös munkát végzett szomszédjával, Geoffroy de St.-Léger-vel: Párizs, Arsenal: Lancelot; Párizs, Nemzeti Könyvtár: Roman de Thèbes és Histoire de Troie; és Párizs, Nemzeti Könyvtár: Roman de Godefroi de Bouillon et de Saladin 1337-ből, ez az utolsó biztos időpont arra vonatkozóan, hogy Geoffroy még életben volt. Mivel úgy tűnik, hogy kettejük közül Geoffroy volt az idősebb, körülbelül egy generációval, és mivel Richard 1338-ig nem volt libraire, feltehető, hogy e három kézirat esetében Geoffroy volt a vállalkozó, aki „alkalmazta” Richardot, hogy segítsen az illusztrációk elkészítésében. Szeretnénk hangsúlyozni, hogy ez a három ember, Geoffroy de St.-Léger, Thomas de Maubeuge és Richard de Montbaston, és kétségtelenül még sokan mások, akiknek a nevét még nem ismerjük, felesküdt egyetemi librarii voltak (amit egyébként Párizs összes könyvárusától elvártak), de nem voltak stationarii. A kezük alól szinte futószalagon kikerült luxus könyvek, amelyek a gazdagok, a királyok, a nemesek, a főpapság, az előkelő és gazdag polgárok, az haute bourgeoisie számára készültek, semmilyen kapcsolatban nem álltak a fajta sokszorosítási technikával, amelyet a stacionáriusok honosítottak meg, a kölcsönzés céljára való exemplar-peciae készítéssel, amelyet 1304-től, de lehet, hogy már korábban is, a párizsi egyetem szabályozott. Ezek az emberek inkább annak az Herneis le romanceurnek a szellemi utódai, aki fél évszázaddal korábban népkönyvekkel látta el (innen a gúnyneve) az írni-olvasni-tudást frissen elsajátított felsőbb osztályokat boltjából, amely a templom [a Notre Dame] főkapuja előtt állt, ott, ahol a Rue neuve Notre-Dame a katedrális előtti térre nyílt. Egy

kéziratba, Justinianus törvénykönyvének francia fordításában (Giessen, Egyetemi Könyvtár, kb. 1250) Herneis kolofonként bejegyzett egy olyasféle hirdetést, mint amelyet Thomas de Maubeuge írt 1318-ban vagy Richard de Montbaston 1348-ban: „Ici faut Code en romanz, et toutes les lois del code i sont. Explicit. Herneis le romanceeur le vendi, Et qui voudra avoir autel livre, si viegne a lui, il en aidera bien a conseilier, et de toz autres. Et si meint a Paris devant Nostre Dame.” A kézirat alakokkal díszített iniciáléit Robert Branner szerint a Bari műhelyben készítették Párizsban az 1250-es években. Hogy maga Herneis volt-e a mester, aki ezeket készítette (és ebből következően a Bari műhely tagja), nem tudjuk; de kétségtelenül ő volt a kézirat másolója és eladója is, mivel a kolofon szövegét és a kézirat szövegét egy kéz írta. A legfontosabb különbség egy olyan ember, mint Herneis és az előbb bemutatott három személy között az volt, hogy, mivel Herneis az 1250-es és 60-as években dolgozott, valószínűleg nem kellett esküt tennie a párizsi egyetemnek. A tizennegyedik században Geoffroyt, Thomast és Richard-t kötelezték az eskütételre, de ez alig volt hatással arra, hogy milyen típusú könyveket csináltak, és egyáltalán semmi hatása nem volt sem a sokszorosítási módszerekre, sem arra, hogy milyen árat kértek a munkájukért. Számukra az egyetemi eskü letétele alig volt több formalitásnál, szükséges rossznál, az esetleges apróbb kellemetlenségeket ellensúlyozták az így szerzett előjogokkal járó előnyök, és az egész nem sokat változtatott azon, hogyan keresték a kenyerüket.

A gazdagok számára készült latin nyelvű kéziratokkal összefüggésben Branner és De Hammel megemlíti Nicolaus Lombardust, egy olyan régebbi kiadót, akinek a termékei ismertek. Nicolaus szerepel a Sainte Geneviève la Grande-nak a század közepéről származó adójegyzékein, és 1254-ben kezességet vállal Nicolaus pergamenkészítő özvegyéért, Odelináért, mikor az eladja a házát. A párizsi Nemzeti Könyvtár 9085. számú kódexének egy bejegyzése számol be annak a megbízásnak a részleteiről, amelyet Gui de la Tour-tól, Clermont püspökétől (1250-1286) kapott, egy többkötetes magyarázatos Biblia beszerzésére. Nicolaus venditor librorum [könyvkereskedő] feladata az volt, hogy másolóról gondoskodjon és átvegye a fizetséget (40 párizsi font, és két használt könyv.) Nicolaustól, akárcsak Herneistől nem követelték meg az egyetemi esküt.

D. Egy stacionárius család (kb. 1270 - kb. 1342)

A kereskedelmi adójegyzék (taille) és más okiratok átnézése meglepően eredményes volt, lehetővé tette, hogy ugyanannak a könyvesboltnak négy egymás utáni tulajdonosát azonosítsuk, három közülük (de az is lehet, hogy mind a négy) stacionárius volt, és bizonyára ugyanannak a családnak voltak a tagjai. Sőt, szerencsénkre ez az a bolt, amelynek egy vagy valószínűleg két taxatiojegyzéke is maradt fenn - Párizsból nem is maradt több ilyen jegyzékünk. Az 1292-es adónyilvántartás feljegyzi a St. Jacques utca nyugati oldalán „Dame Marguerite, de Sanz, marcheande de livres” [Marguerite de Sanz asszony, könyvkereskedő] nevét. Ebben az évben az adófelügyelők ezen a részen „la meson mestre Jehan de Meun”-t [Jehan de Meun mester házát] vették kiindulópontnak, a Szent Jakab kapu előtt, a városfalon kívül, de anélkül, hogy feltüntették volna a jegyzéken szereplő nevekről, hogy mikor jelölnek a falakon kívüli, illetve belüli ingatlanokat, pedig ez segíthetett volna megtalálni Marguerite boltjának megközelítőleg pontos helyét. De annyit legalább megjegyezhetünk, hogy a jegyzéken Marguerite neve után közvetlenül „Gefroi, l’escrivain” [Geoffroi a másoló] neve áll. Más könyvárust ebben az utcában nem adóztattak meg 1292-ben. Marguerite asszony neve már nem szerepel a következő fennmaradt, 1296-os adójegyzékben; ehelyett az utca ugyanazon oldalán „Andri de sens, librere: 36s” [André de Sens, könyvkereskedő] nevét találjuk; ez

az az Andreas de Senonis, stacionárius, akinek az exemplarjegyzéke a kölcsönzési díjakkal együtt fennmaradt 1304-ből (a fenti jegyzék tartalmáról részletesebben is szó lesz a későbbiekben). Az adófelügyelők 1296-os kiindulópontja a következő „A commencier au bout par devers Saint Jacques, en venant tout contrevail”, és Andreas neve a második a listán. Ebben az évben rajta kívül csak egy könyvárust adóztattak meg a Szent Jakab utcában, „Raoul le librere”-t [Raoul a könyvkereskedő], és az ő boltja az utca keleti oldalán volt. Geoffroy neve nem szerepel az 1296-os adónyilvántartásokban, de 1297-ben ismét megadóztatták, és a neve mellett a listán „Andri l’englois, libraire: 36s” [az angol András, könyvkereskedő] található - bár a megkülönböztető név eltér, mégis bizonyára ugyanarról az Andreas de Senonis-ról van szó. 1297-ben más könyvárust nem adóztattak meg az utcában, egyik oldalon sem. Ebben az évben az adófelügyelők ismét az utca végét vették állandó tájékozási pontnak „De la Porte Saint-Jaque ...” [a Szent Jakab kaputól], az utca nyugati oldalán első Geoffroy neve, utána Andreas-é következik. Azt, hogy Andreas boltja milyen közel volt a Szent Jakab kapuhoz, érzékeltetheti még az is, hogy északabbra, a Mathurinusok kápolnája felé eső részen (az adófelügyelők itt jelölték meg ennek a területrésznek a végét 1296-ban és 1297-ben is) hány név van még az övé után. Míg Andreas és a kapu között csak egyetlen megadóztatható bolt van, közte és a Mathurinusok kápolnája között tizennégyet (1296) vagy tizenötöt (1297) találunk. Andreas (mint „Andri de Sens”) később is szerepel ezen a helyen, és mindig ugyanazt a harminchat sous-nyi adót fizeti, ameddig csak fennmarad a kereskedelmi adó (1300-ig). Végül az 1313-as rendkívüli adó- (taille) nyilvántartásokban a következőt találjuk - azzal összefüggésben, hogy nem volt hajlandó letenni az egyetemi esküt - „Thomas de sens, libraire et tavernier” [Thomas de Sens, könyvkereskedő és kocsmáros] (a második, kocsmáros mesterséget talán az egyetemről való kizárása miatt választotta az első mellé). Ekkor az adófelügyelők a Szent Jakab utca nyugati oldalán északról dél felé járták a boltokat „Robert Roussel hotel-jétől Jean de Meun mesternek a kapun [városfal] kívüli háza előtti kútig”, de azért tudjuk elég biztosan megállapítani a bolt helyét, mert a jegyzéken Thomas neve után ismét „Geoffroy l’escrivein”-t találjuk. Thomas de Senonis, mint tudjuk, 1314 májusában egyéni esküt tett mint stationarius, egyedül ő van megemlítve név szerint, mint rossz, in malo példa az 1316 júniusi egyetemi feketelista bevezető indoklásában, és a neve szerepel olyan közös testületi esküszövegekhez (1316, 1323 és 1342 decembere) csatolt jegyzékekben is, amelyek nem tesznek különbséget a stationariusok és egyéb librariusok között. Thomas de Senonis-nak, számunkra rejtélyes módon, valami köze volt ahhoz a különös kéziratához, amely a Párizs, Nemzeti Könyvtár Mazarine 37 megjelölést kapta. A Mazarine 37, amelyben a Szent Jakab kolostorban lakó dominikánusok ex libris-e látható, a Biblia könyveit tartalmazza a Genezistől a Zsoltárok könyvének végéig, az ívek valamivel több mint fele ugyanabból a Bibliából származik, a sok kifelejtett vagy elveszett részt pedig legalább három másik, ugyanolyan méretű Biblia íveiből pótolták, és emiatt a szövegben időnként átfedések vannak (azaz egyes szövegrészek kétszer is előfordulnak). Az ívek legtöbbször meg vannak számozva, akárcsak a peciák, és a korrektor aláírása is szerepel rajtuk; és sok másoló is hagyott jeleket a lapszéleken, hogy ne felejtsek el, hol tartanak a munkában. Ezenkívül egy egész sor bejegyzés is található ebben a szövegben, amelyek egy másik szöveg „kis peciái” végét jelzik („pecia de minoribus” vagy „pecia parvarum”). A 178v fólión, ahol a 2 Paralipomenon szövege található, és ívvégződés van, alsó szélére valaki nagy betűkkel bejegyezte „Tomas de sens qui habitat” [Thomas de Sens, aki lakik]. Sem a bejegyzés formája, sem a megfogalmazása nem enged arra következtetni, hogy ez a tulajdonos neve lenne. Igen kevés konkrét, kéziratot bizonyíték maradt fenn annak alátámasztására, hogy a Bibliákat pecia-eljárással készítették volna. Azonban annak ellenére, hogy példányok nincsenek, egy Biblia mégis szerepel Sensék műhelyének exemplar-jegyzékében, abból az időből, amikor a bolt Thomas elődjének (apjának?), Andreas-nak a tulajdonában volt, de már

akkor sem volt teljes az exemplar: „120 peciae, ebből kettő hiányzik”. Nem tudunk elfogadható magyarázatot adni arra, hogy milyen kapcsolatban áll egymással a 120 pecia és a Mazarine 37 kézirat 39 íve (akár peciaknak nevezzük őket, akár nem); az előbb említett „kis” peciák száma 32 (feltehetően csak a méreteik voltak „kicsik”, nem a szövegek hossza volt az elnevezés alapja). Nem valószínű, tehát, hogy a Mazarine 37 Thomas műhelyének exemplarja lett volna. De az elképzelhető, hogy a különféle, össze nem illő ívek között, amelyekből a Mazarine 37 össze van állítva, megtalálható a régi Sens exemplar néhány része is, főleg azért, mert a Mazarine 37 végül Thomas de Senonis Szent Jakab utcai szomszédainak [a dominikánusoknak] birtokába jutott. A széljegyzet valószínűleg tollpróba, talán Thomas egyik peciájának a címsorát (fejszövegét) másolta le valaki, minden különösebb cél nélkül, azt amelyik a 90-ik zsoltárral kezdődött. A közvetett bizonyítékok arra mutatnak, hogy a Marguerite, Andreas és Thomas „de Senonis” kronológiai sorrendhez még egy negyedik nevet is hozzá kellene tenni, a névsor elejére: Guillelmus de Senonis nevét. Nincs feljegyzés Guillelmus pontos működési helyére vonatkozóan, de az biztos, hogy egyetemi stacionárius volt, legkésőbb 1270 körül. Abban az évben a Notre-Dame cartulariuma szerint „Guillelmus dictus de Senonis, clericus, stacionarius librorum” [A Sens-belinek mondott Guillaume, klerikus, könyvkereskedő] Párizs püspökének egy közvetlenül a Szent Jakab kapu előtt fekvő tanyát adott el. Ezenfelül a megmaradás véletlenszerűsége révén sok olyan teljes exemplar peciae maradt ránk, amelyet Guillelmus de Senonis stacionárius kölcsönzött, és a tulajdonosi jelét minden pecia első foliója rektojának felső szélére jegyezte a következő formában:

XXXVIII tercia thom G. Senon. est

tehát a pecia száma, a munka címének rövidítése és a tulajdonos megnevezése. Általában, amikor egy műre a másolóknak már nem volt tovább szükségük, és az exemplar peciae-ket egybekötötték és kódex formában eladták, ezek a jelek ritkán maradtak meg: vagy akkor tűntek el, amikor a könyvkötő körülvágta az íveket, vagy a könyv új tulajdonosa szándékosan tüntette el őket. (Nincs okunk tehát feltételezni, hogy Guillelmus következetesen megőrizte az ívjelzéseit). Mégis legalább négy olyan peciából összekötött kötet maradt ránk, amelyekben még megtalálható Guillelmus-nak egy vagy több ívjelzése: Pamplonai Katedrális: Aquinói Szent Tamás In tercio sententiarium; Párizs, Bibliothèque de la Mazarine: Guillelmus Brito Expositiones vocabulorum Bibliae; Troyes, Bibliothèque Municipale: Guillelmus de Militona Postillae super Ecclesiasticum, és Iohannes de Varziaco (Jean de Varzy) Postillae super librum Proverbiorum. Két másik, egyetemi exemplárokról másolt kéziratban az írnök - nem tudjuk, hogy minden különösebb cél nélkül vagy tudatosan - átmásolta az exemplar széljegyzetét is „Guillelmi Senonensis est” [Guillelmus Senonensis-é]: Vatikáni Könyvtár: Albertus Magnus De sensu et sensato, és Párizs, Bibliothèque de la Mazarine: Biblia konkordancia (108 peciából áll). A 108 peciából álló biblia konkordancia szerepel Andreas de Senonis 1304-es exemplar-jegyzékén. Ez várható is volt, abban az esetben, ha Andreas valóban Guillelmus utóda volt, és rámaradt a stacionárius üzlet árukészlete. Ezenkívül arra is felfigyelhetünk, hogy a 108 peciából álló konkordancia egy 1275 körüli, név nélküli taxatióban is szerepel. Valószínű, hogy ez a korábbi taxatio tulajdonképpen ugyanerre a stacionárius műhelyre vonatkozik, de egy harmincegynéhány évvel korábbi időszakra, amikor a bolt tulajdonosa még Guillelmus volt. Persze elég nagy a különbség a két jegyzék anyaga között, ahogy ez három évtized elteltével várható is: azoknak a műveknek, amelyeknek az 1275-ös jegyzéken meg volt állapítva a kölcsönzési díja, több mint kétharmada hiányzik az 1304-es jegyzékről, és még több olyan új cím van felvéve az újra, amely az 1275-ös jegyzéken még nem szerepelt. Mégis, éppen mivel hosszú idő telt el közben, a két jegyzék közötti pontos egyezések száma figyelemre méltó (bár nem vonatkozik az árakra, ezek ugyanis majdnem mind emelkedtek). Ha csak olyan műveket választunk példának, amelyek nem számítanak

tananyagnak (ez ugyanis feltehetően kapható volt a kereskedők nagy részénél) láthatjuk, hogy mindkét exemplar-jegyzék tartalmazza Johannes de Siccavilla 14 peciából álló *De principiis rerum*-át, a 47 peciából álló, „*Precinxisti*” kezdetű prédikációgyűjteményt, Mauritius de Pruinis (Maurice de Provins) *distinctioit*, egy 84 peciából álló gyűjteményt, Nicolaus de Biard (Nicholas Biard) 69 peciából álló prédikációit vasárnapokra és ünnepnapokra, *de dominicis* és *de festis*, és még sorolhatnánk. Mindkét jegyzékben szerepel tizenegy kánonjogi mű, bár az 1275-ös jegyzék nem tartja szükségesnek megadni, hogy hány peciából állnak. A legfontosabb egyezés Szent Tamás munkáinak exemplar-jegyzéke esetében mutatkozik: mind a tizenkilenc cím, amely az 1275-ös jegyzékben megtalálható, szerepel az 1304-es jegyzékben is, és a legtöbb esetben még a peciák száma is azonos (még a különbségek esetében is elírásra gyanakodhatunk: például a számjegyek egyszerű felcserélésére a -XVI és X-VI-nél, a *Questiones de veritate* [Kérdések az igazságról] peciaszámánál. Elfogadjuk tehát munkahipotézisnek, hogy az 1275 körüli *taxatio* Guillelmus de Senonis exemplarjait sorolja fel. Egy bizonyos limoges-i Pétertől (Petrus Lemouicis) (meghalt 1306) is származik egy kevésbé lényeges adalék feltevésünk alátámasztására. Jean de Hauteville *Architrenus*-áról készített másolatának (Vatikán), egyik üres foliójára Peter nem hivatalos elszámolásokat jegyzett fel, ezek majdnem mind könyvmásolással kapcsolatosak. Ebben van egy megjegyzés: „kifizettem Guillelmus de Senonisnak a *De proprietatibus rerum*-ot, Thomas Summajának 2. részét és a *Contra Gentiles*-t”. Mindhárom mű szerepel az 1275-ös *taxatio* (és Andreas 1304-es jegyzékén is). Szent Tamás munkáival kapcsolatban véletlen egybeesésre is gondolhatnánk, azon az alapon, hogy ebben az időszakban feltehetőleg bármelyik stacionárius kölcsönözte ezeket a műveket (bár, amint később látni fogjuk, ez kétes feltevés), de Bartholomaeus Anglicus *De proprietatibus rerum*-át az egyetemi stacionáriusok nem másoltatták olyan magától értetődően (A *De proprietatibus rerum* kézirat, amelyet Péter másolt és a Sorbonne-ra maradt, ma is megvan a párizsi Nemzeti Könyvtárban). Végül még azt is érdemes megemlíteni, hogy a két *taxatio*, az 1275 körüli és az 1304-es, a fennmaradt iratanyagban egymás után következnek. Hogy csak ez a kettő maradt fenn és együtt maradtak fenn, annak az lehet a magyarázata, hogy ugyanannak a műhelynek az anyagát foglalják jegyzékbe. Vajon ez a műhely ugyanazon a helyen volt már Guillelmus idejében is, ahová a későbbi adójegyzékek helyezik Marguerite, Andreas és Thomas üzetét, vagyis nagyon közel a Rue St. Jacques nyugati oldalának déli végéhez? Minden okunk megvan rá, hogy ezt feltételezzük. Az éles szemű olvasó már bizonyára tudja már, hogy Marguerite, Andreas és Thomas de Senonis boltjának helye nem a Szent Jakab kapuhoz, hanem a Szent Jakab dominikánus kolostorhoz való közelsége miatt volt fontos. A kolostor az utca nyugati oldalán állt, a kapu pedig, amely tőle kapta a nevét, a kolostor déli oldalánál zárta le az utcát. Bizonyára nagyon előnyös lehetett egy tizenharmadik század végi párizsi stacionárius számára, hogy gyakorlatilag a dominikánusok küszöbén ült, és nem volt versenytársa a közelben. Azt figyelhetjük meg, hogy Andreas mindenesetre kihasználta ezt az előnyt, ugyanis az 1304-es kölcsönzési árjegyzékén tekintélyes számban szerepeltek dominikánus szerzők: Aquinói Szent Tamás kb. harminc munkája, kb. húsz Szent Albert munkái közül, Nicolaus de Gorran (Gorham) nyolc műve, Nicolaus de Biard két hosszabb munkája - egy teljes prédikációciklus egész évre és egy bibliai *distinctiones* sorozat (összesen 129 pecia), és számos magában álló (nem gyűjteményes) mű: a dominikánus biblia konkordancia, Robertus Kilwardby, Guillelmus de Malliaco, Jacobus de Voragine stb. munkái. Már az előzőekben is említést tettünk olyan forrásokról, amelyekből kiderül, hogy Guillelmus de Senonis kínálatában is szerepeltek művek legalábbis néhány dominikánus szerzőtől - ilyen például Aquinói Szent Tamás a *Sententiae*-ről írt művének egy fennmaradt, Guillelmustól származó exemplarja, utalások Albertus De sensu et sensato-jának és a Biblia konkordanciának szintén Guillelmustól származó exemplarjaira, és Pierre de Limoges (Petrus Lemouicis) feljegyzése, hogy kifizette Guillelmusnak az Aquinói Szent

Tamás két másik művéért járó munkadíjat. Ha az 1275 körüli kölcsönzési jegyzék, amelyről azt hisszük, hogy az övé, valóban az övé volt, akkor Aquinói Szent Tamás munkáinak hosszadalmas felsorolása megerősíti azt a benyomásunkat, hogy Guillelmus boltja kapcsolatban állt a dominikánusokkal (bár Nagy Albert munkái érdekes módon hiányoznak). Feltevésünket azonban legszilárdabban a pamplonai katedrális MS. 51. számú kéziratára alapozhatjuk, ez Guillelmus de Senonis exemplarja, Aquinói Szent Tamásnak a *Sententiae* harmadik könyvéről írt műve. P. M. Gils alapos munkája sok idevágó tényt tár fel. Először is, a Pamplona 51 nem csupán ennek a műnek a legkorábbi fennmaradt stacionárius exemplarja, hanem a legkorábbi, és valószínűleg az egyetlen exemplar, amelynek a létezéséről bizonyítékunk van. Ez az exemplar bizonyíthatóan forgalomban volt már 1272 előtt (Párizs, Nemzeti Könyvtár) ezt közvetlenül Guillelmus exemplarjáról másolták, és az ebben az évben [1272] elhunyt Gerard d' Abbeville (Gerardus de Abbatisvilla) hagyta rá a Sorbonne-ra) - azaz még Szent Tamás életében, a párizsi Szent Jakab kolostorban való utolsó tartózkodása idején készült. Meg kell azonban említeni, hogy a *Sententiae* magyarázata valószínűleg Aquinói Szent Tamás legkorábbi ránkmaradt műve (1254-1256), és általában úgy gondolják, hogy később átdolgozták. Szó szerint nagy számú módosítás látható Guillelmus exemplarjában: az eredeti szöveget áthúzták, a betoldásokat pedig a lapszélre írták, vagy föliókat, sőt még néhány teljes peciát is kicseréltek. Mivel a Pamplona 51 hosszú ideig forgalomban volt, és igen sok olyan másolat készült róla, amelyek szintén fennmaradtak, láthatjuk, milyen volt az eredeti szöveg, a korábbi másolatokban, és azt, hogy milyen lett a revideálás után, a későbbi kéziratokban. Nyilván valaki, akár Szent Tamás, akár más, tudott módosításokat végezni az exempláron, már az után, sőt talán jóval később, mint hogy Guillelmus forgalmazni kezdte. Tehát bár a Pamplona 51, bár nem teszi meg nekünk azt a szívességet, hogy elárulja Guillelmus címét, mégis mivel Szent Tamás egyik legfontosabb művének első és hosszú ideig forgalomban levő exemplarja, az hogy ő forgalmazta, Guillelmus-t teszi meg a Szent Jakab kolostorban élő dominikánusok „hivatalos stacionárius”-ának. És ha, mint Gils gondolja, a módosítások magától Szent Tamástól származnak, akkor egy szinte partneri kapcsolat is elképzelhető a kolostor és a stacionárius között. Lehet, hogy van még egy másik hivatkozás is Guillelmusra 1264-ből, de nem azonosítható teljes biztonsággal, és az értelme sem világos. Egy Guillelmus de Senonis-t mint egy négy- (korábban öt-) kötetes illuminált Biblia másolóját említik a feljegyzések; a Biblia a Lille melletti Loos cisztercita rendjének tulajdonában volt (most Lille, Bibliothèque Municipale). Az utolsó kötet kolofonjában ez olvasható: „anno domini MCC sexagesimo quarto scripta fuit hec biblia a Guillermo Senonensi et diligenter correcta secundum hebreos et antiquos libros a fratre Michaele de Novirella tunc priore fratrum predicatorum Insulensium et capellano domini pape, expertissimo in biblia.” Jelenleg nem tudjuk megmagyarázni, miért van ez a szöveg úgy megfogalmazva, mintha múltban történetekre vonatkozna („scripta fuit” [írta] a „scripta est” [írja] helyett, „tunc priore” [akkori prior] és nem egyszerűen „priore”), lehet, hogy nincs az egésznek semmi jelentősége, de mégis zavaró az eltérés. Vajon ez az írnok, Guillelmus de Senonis azonos a párizsi stacionárius Guillelmus de Senonis-szal? Jó okunk van feltételezni, hogy igen. A kolofon dátuma, 1264 vonatkozhat olyan emberre, aki 1270 körül már stacionárius volt. Még fontosabb az a tény, hogy akárcsak Guillelmus a stacionárius, az írnok Guillelmus is kapcsolatban volt a párizsi dominikánusokkal, Michael de Novirella személye révén. Michael a flandriai Neuvirelleből származott. Anyja, Beatrix jogán élvezte flandriai és hainauti Johanna és Margit támogatását, és béthunei Mahaut-ét; és Johanna (1244) és Mahaut (1258) végrendeletében is úgy szerepel, mint egyik végrehajtó. Kétségtelenül a párizsi Szent Jakab kolostorban folytatott tanulmányokat, itt lett „expertissimus in biblia” [igen járatos a Bibliában]. Nem kétséges, hogy a kolostorban volt abban az időszakban, amikor Hugo de Sancto Caro vezetése alatt a párizsi dominikánusok alapos vizsgálat alá vették a szentírás szövegét a héber és a hiteles latin

változatokkal való egybevetés alapján („secundum hebreos et antiquos libros”), hogy megszerkesszék az első correctoria-t [javított változat], az 1240-es években. Valószínűleg Hugo de Sancto Caro, a franciaországi rendfőnök, későbbi bíboros (1244-től) segítségével, és biztosan a jóváhagyásával, nevezték ki Michaelt a Lille-i Szent Jakab dominikánus kolostor priorjává (1264-ben, de Flandriai Johanna végrendeletéből ítélve talán már 1244-ben prior volt) és IV. Orbán pápa káplánjává (1264-ben halt meg). A Michael után következő priorra 1275-ből találunk utalást, és egy 1276-os dokumentum külön megemlíti, hogy Michael már nem él. Guillelmus, a stacionárius 1270-ben már Párizsban volt, kétségtelenül a dominikánus rendház szomszédságában, és biztosan készített könyveket a párizsi dominikánus szerzetesek számára. Az sem kétséges, hogy Michael de Novirella a párizsi kolostorban tanult, valószínűleg az 1240-es években, mielőtt a lille-i kolostor élére került. Hogyan egyeztethetőek össze ezek a tények a loosi ciszterciák bibliájának kolofonjával? Először is, mivel nem valószínű, hogy Michael egy nagy kolostor priorjaként az ötkötetes biblia „korrektora” lett volna e szakkifejezésnek a középkori könyvszakmában használatos értelmében, véleményünk szerint a kolofón arra tesz utalást, hogy Michael tagja volt annak a dominikánus csoportnak, amely a Lille-i biblia alapjául szolgáló szöveget korrigálta. Hihetőnek tűnik, hogy Michael 1264-ben, mint Lille-i prior megbízta Guillelmus de Senonis-t Párizsban, hogy másolja le a javított szövegű dominikánus bibliát a párizsi Szent Jakab kolostor egy hiteles exemplarjáról, a Lille-i Szent Jakab kolostor számára, és hogy végül ez a biblia a ciszterciák tulajdonába ment át. De hasonlóan elképzelhetőnek tűnik az is, hogy a loosi ciszterciák mentek Michaelhoz és kérték meg, mint párizsi kapcsolatokkal rendelkező dominikánust, hogy járjon közbe annak érdekében, hogy másoljanak nekik egy „javított szöveg”-et. Ezzel a második feltevéssel áll összhangban az a tény, hogy a Lille-i biblia első iniciáléja nyilvánvalóan egy kolostori szerzetest (ciszterciát?) ábrázol, és nem dominikánus kolduló barátot, mint amilyen az úgynevezett dominikánus „exemplar” megfelelő helyén található (Párizs, Nemzeti Könyvtár, 1250 körül). Ha e két magyarázat közül valamelyik igaz, akkor Guillelmus de Senonis, a későbbi stacionárius 1264-ben részben, sőt esetleg egészen másoló munkából élt, valószínűleg a párizsi dominikánusok szolgálatában. Megemlíthetjük még, hogy az 1275 körüli kölcsönzési árjegyzék, mely kétségkívül Guillelmus jegyzéke volt - kölcsönzésre ajánl egy bibliaszöveget, annak ellenére, hogy peciamódszerrel készült Bibliát gyakorlatilag nem ismerünk. A tényleges Lille-i biblia azonban nagyon távol áll attól, amit a peciamódszerrel készült Biblia fogalom alatt értünk. A Lille-i biblia azoknak a többkötetes bibliáknak a csoportjába tartozik, amelyek az 1260-as, 1270-es évekből származnak, pompás illuminációkkal vannak díszítve, ikonográfiájuk hasonló alapelemekre épül, melyek hasonlóan vannak elrendezve és egymással kimutathatóan kapcsolatban is állnak; e Biblia-csoportból azok, amelyeknek a lelőhelye megállapítható, flandriai és artois-beli tulajdonosok birtokában voltak, bár ez nem jelenti szükségszerűen azt, hogy ott is másolták és illuminálták őket. A tudósok azt állítják, hogy szövegbeli egyezéseket mutatnak a dominikánus „exemplar”-ral (Párizs, Nemzeti Könyvtár), de a megfelelések terjedelmét és jelentőségét még nem mutatták ki pontosan. A művészettörténészek még most is dolgoznak annak megfejtésén, hol lehetett az a központ, ahol készültek, Arras, Tournai, Cambrai, talán Liège és Párizs jöhetnek számításba mint lehetséges jelöltek. Amíg ezeknek a bibliáknak az eredete nem tisztázódik, sőt talán még azután is, a Lille-i Biblia másolójának azonosítása problematikus kérdés marad. Ha valóban Guillelmus de Senonis, a stacionárius volt a másolója, akkor ez lenne az egyedüli ismert eset, amikor Guillelmus is részt vett a luxus kereskedelem számára szánt nagyméretű, díszes könyvek készítésében. 1292-re Guillelmus de Senonis már valószínűleg meghalt, mivel a neve már nem szerepel az adójegyzékeken, és egy bizonyos Marguerite de Sanz asszony - feltehetőleg az özvegye - az egyedüli libraire a dominikánus rendház közelében. Bár a könyvesbolt nyilvánvalóan túlélte Guillelmust, eltűnődhetünk azon, vajon az egyetem (és főleg a

dominikánusok) mit csináltak, mikor a városrészük legfontosabb stacionáriusát elvesztették. Elfogadta-e az egyetem, hogy egy asszony töltsen be ezt az állást? (88) Nincsenek korabeli dokumentumok, amelyek választ adnának a kérdésre. A következő századból vett analógiák azonban mégis elárulnak valamit. Van rá példa, hogy mind a férj, mind a feleség esküt tett mint librarii et stationarii: megvan „Peronai Péter, klerikus és felesége Petronilla, stacionáriusok” esküje 1323-ból és „Lelandai azaz Martel Miklós és felesége Margit ... könyvkereskedők és stacionáriusok” esküje 1350-ből. Arra is van példa, hogy az özvegyek követték férjüket, mint az egyetemnek felesküdt librarii: például „Margit a néhai Jacob de Troanco felesége” (Jacobus de Troanco vagy Troancio vagy Troencio neve előfordul mint librariusé 1316-ban) 1323-ból; és „Ágnes, az elhunyt Guilelmus Aurelianensis özvegye, könyvárú” (Guillaume neve úgy szerepel mint librariusé 1342-ben) 1350-ből; és „Johanna, az elhunyt Richardus de Montebaculo özvegye, miniátor, esküt tett könyvkereskedő” (Richard de Montbaston úgy szerepel mint librarius vagy librarius et illuminator 1338-ban és 1342-ben) 1353-ból. A későbbi gyakorlat fényében és főképp szem előtt tartva, hogy milyen fontos volt ez a könyvesbolt a dominikánus tanárok és diákok számára, úgy gondoljuk, hogy Marguerite nem csak a boltot, hanem Guillelmus stacionáriusi funkcióját is örökölte férjétől.

Összefoglalva, a következő tények bizonyíthatóak Guillelmus de Senonis-szal, Marguerite de Sanz-szal, Andreas de Senonis-szal és Thomas de Senonis-szal kapcsolatban: több forrás bizonyítja, hogy a négy közül három (Marguerite kivételével) stacionárius volt; különböző forrásokból származó információkból az is kiderül, hogy három a négy közül (Guillelmus kivétel) ugyanazon a helyen működött egymás után, folyamatosan. Tudjuk, hogy az 1304-es taxatio Andreas nevére szól, és hogy a korábbi taxatio szorosabban kapcsolódik ehhez, mint-hogy merő véletlenséggel magyarázhatnánk. Azt is tudjuk, hogy Guillelmus a stacionárius név szerint említve van olyan kiadások ránk maradt példányain, amelyek mindkét listán megtalálhatók. Sőt, Guillelmus úgy szerepel mint legalább egy dominikánus mű egyedüli terjesztője, és valószínűleg olyan viszonyban volt (barátság? alárendeltség? üzleti kapcsolat?) a renddel, hogy egy már meglévő exemplart megváltoztatott, a rend kérésére. Az előbbi tényeket figyelembe véve a következőket állapíthatjuk meg: Guillelmus de Senonis stacionáriusnak boltja volt a Szent Jakab kapu mellett legkésőbb 1270-től, de valószínűleg már korábban is; az 1275 körüli taxatio az ő nevére szól; Marguerite asszony (valószínűleg szintén stacionárius), Andreas és Thomas, mindketten stacionáriusok, Guillelmus jogutódai és bizonyára rokonai is voltak, kétségtelenül az özvegye és valószínűleg a fia és unokája. Így ez az egy család, amely ugyanazon a helyen működött, háromnegyed évszázadon keresztül, legkésőbb 1270-től legalább 1342-ig, szolgálta stacionáriusi minőségben általában a párizsi egyetemet és konkrétan a Szent Jakab kolostorban folyó tanulmányokat. A Sens családra több generáción keresztül úgy tekintettek a párizsi tudósok, mint Aquinói Szent Tamás munkáinak „hivatalos” vagy legalábbis mértékadó kiadójára, abból a rendkívül érdekes bejegyzésből ítélve, amely Aquinói Szent Tamás De potentia Dei tizennegyedik század eleji kéziratának szélére van írva (most Bécs, Nemzeti Könyvtár). A tíz questiones De potentia-t, amelyet Szent Tamás itáliai tartózkodása alatt (1259-1268) írt, úgy tűnik egyenesen Guillelmus de Senonishoz vitték, amint Szent Tamás visszatért Párizsba, és ott készítették elő kiadásra 1269-1270-ben. A mű mind Guillelmus de Senonis exemplar-jegyzékében (kb. 1275), mind pedig Andreas de Senonis-éban (1304) szerepel. Körülbelül ötven évvel azután, hogy Guillelmus elkészítette első De potentia exemplarját az említett bécsi kézirat másolója a következő szöveget jegyezte be a 137-ik folió aljára (a 4. quaestiohoz fűzött argumentumok közé): „Frater Antoni: Non inveni soluciones argumentorum istius questionis in peciis Roberti. Surrexi itaque et adivi pecias illas antiquas priores Senonensis. Et cum in gravi difficultate inveneram peciam in qua erat hec questio, nichil ibi plus erat, quia pecia erat noviter scripta, sed erat spacium foliorum duorum relictum ad solutionem argumentorum. Et dixit [... törlés]

quod querem residuum quia pecia antiqua est perdita.” Az írnok a másoláskor egy bizonyos Robert peciáit használta (esetleg egy kalózpéldányt). A könyvkereskedőkre vonatkozó tizennegyedik századi egyetemi feljegyzések két Robertről tesznek említést, Robertus de Wigornia (Worcester) (1316) és Robertus Scotus (1342), de a szövegösszefüggésből nem állapítható meg, hogy stationáriusok voltak-e. Amikor a másoló észrevette, hogy Robert exemplarjából hiányzik egy szövegrész, kikereste azokat a peciákat, amelyekről tudta, hogy hitelesebbek - ezeket nemcsak antiquae-nak, hanem priores-nek is nevezik -, a „Senonensis”-ét, ezen ebben az időpontban Thomas de Senonis-t kell értenünk. Miután nem sajnálta a fáradságot („in gravi difficultate”), hogy megkeresse Thomas boltjában a megfelelő peciát, a másoló megdöbbenve fedezte fel, hogy ebből is hiányzanak a quaestio-hoz fűzött magyarázatok. A Sens-peciában is csak két foliónyi, a hiányzó szöveg számára üresen hagyott helyet talált. „Azt mondta (ti. kétségtelenül Thomas), hogy az másolónak máshol kell keresnie a hiányzó részt.” Ezért a másoló ezt a magyarázó jegyzetet hagyta (három és fél hasáb üres hellyel együtt) Antoni barátának, a megbízójának. A jegyzet azt is „megmagyarázza”, hogy a Sens-peciából miért hiányzik a döntő szövegrész: egy újramásolt peciáról van szó, az eredeti pedig elveszett. Ez nem meglepő annyi évtized elteltével, de ez még nem minden, mert a hiányzó részt sem a másoló, sem Antoni barát nem tudta később sem megtalálni, sőt a mai napig sem került elő. Igen valószínű, tehát, hogy az eredeti pecia vagy szinte azonnal elveszett, mielőtt még a teljes szöveg másolatát elkészíthették volna (nem maradt ránk egy példány sem), vagy pedig, és ez a még valószínűbb, ez a solutiones soha nem volt a Sens exemplar része, talán mert a Guillelmus exemplarjának forrásául szolgáló szövegből is hiányzott, mivel a stationáriusnak tudomása volt arról (amint a két üres folió bizonyítja), hogy a szövegnek egy része hiányzik. Ennek a hiányzó résznek a későbbi története [ti. hogy soha nem került elő] megerősíti a másoló írnoknak azt a véleményét, hogy Szent Tamás művei Sens-től származó exemplarjainak „prioritás”-a volt a többi másolattal szemben. Kezdetben Sens boltjának valóságos monopóliuma volt Szent Tamás munkáinak terjesztésére. Ezért, ha a Sens exemplarból hiányzott egy szövegrész akkor, - és ez érvényes Szent Tamás több munkájára is - ez a szövegrész gyakorlatilag elveszett az utókor számára.

E. Henricus Anglicus: stationárius?

Nem vehetünk nyugodt lelkiismerettel búcsút a Sens nemzetségtől anélkül, hogy meg ne vizsgálánánk, milyen kapcsolatban állt egy bizonyos Henricus Anglicus ezzel a családdal: rokonuk volt vagy üzlettársuk, esetleg riválisuk? A kapcsolódási pont Aquinói Szent Tamás: Summa contra gentiles-ének párizsi exemplarja, amely 57 peciából áll, és szerepel mindkét fennmaradt kölcsönzési jegyzéken, Guillelmusén (1275 körül) és Andreasén (1304) is. Ez a ma már elveszett exemplar, amelyet a Contra gentiles-t közreadó Commissio Leonina szerkesztői alfának neveztek, a mű fennmaradt szövegei nyolcvan százalékának közös őse. A Contra gentiles-nek egy 57 peciából álló szövegében, amely most a párizsi Nemzeti Könyvtárban van, a négy pecia kezdetén a „h. englici” vagy „henr. anglici” [az angol Henriké] felirat található. Ezenfelül ezek a jelölések Guillelmus de Senonis-nak az előzőekben már bemutatott stationárius jeléhez hasonló formában, és kétségkívül annak mintájára vannak elrendezve. Például a 81-ik folió rectójának felső szélén ez áll: „XXIa pea contra gentiles h. englici.” [21. pecia, a pogányok ellen, az angol Henriké]. Ezeknek a külsőségeknek az alapján eltűnődhetünk azon, vajon Henricus Anglicus nem volt-e rokonságban - talán Marguerite ágán - a Sens családdal, és nem ő volt-e felelős a Sens exemplar (legalább) négy peciájáért, azokért, amelyekre ráírta a nevét. Ne felejtjük el, hogy Andreas de Senonis-t az 1297-es adójegyzéken „Andri l’englois” [az angol András] néven említik. Az utóbb említett párizsi kézirat számos

rejtélyes vonatkozása azonban eleve kizárja ezt a túlegyszerűsítő feltételezést. Igaz ugyan, hogy a kéziratban megtalálható néhány olyan külső jegy, amely egy teljes pecia exemplart alkotó sorozatra jellemző: minden ív elején peciaszámok találhatók, a legtöbb peciát szignálta a korrektor és az is látható, hogy sok ív hosszában van kettőbe hajtva. Ez közös sorsa volt az állandóan forgalomban lévő, oda-vissza hordozott exemplar peciae-knek. Emellett még a peciák száma is megfelel a Sens jegyzékein található számnak - és annak a számnak is, amelyet a Contra gentiles szerkesztői a mű peciaeljárásával másolt kézíratainak szélén találtak. De a kézirat keletkezése és állapota körül valami nincs rendben. A másolók kézírásának formájából kiindulva (legalább két kézről van szó) a kézirat keletkezését inkább 1300 és 1320 vagy 1330 közé tennénk, nem 1270-re; és bár egyes peciák használtabb állapotban vannak, mint a többiek, a párizsi példány egyik peciája sincs olyan rossz állapotban, mintha egy több mint harminc évig (1275-1304) használatban lévő exemplárhoz tartozott volna. A döntő bizonyíték azonban nem a kézirat külsejével, hanem szövegével kapcsolatos. A Contra gentiles szövegkiadásának sajtó alá rendezői szerint ez nem lehetett a hiányzó alfa exemplar. A szövegben számtalan hiba és hosszabb szöveghiány található, amelyet az alfáról készült másolatok esetében nem tapasztalunk; és a párizsi példány 57 peciájában a szöveg nem ugyanazokon a helyeken válik szét ívekre, mint az alfáról készült másolatokban. Ez utóbbi eltérés különösen furcsa, ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy másolói igyekeztek a peciákat a szöveg egy megadott pontjánál befejezni, vagy úgy, hogy üresen hagyták a pecia utolsó hasábjának legelső sorát vagy sorait (például 7, 8, 15, 16, 18, 20, 21. pecia), vagy éppen ellenkezőleg hozzátoldottak az utolsó hasábjában a szöveghez egy vagy néhány sort (például 3, 9, 14, 17. stb. pecia). A sajtó alá rendezők világosan kimondják, hogy a külalak megtévesztő: és arra a következtetésre jutnak, hogy bárki, aki a most elemzett Nemzeti Könyvtárbéli példányt a Contra gentiles (más párizsi vagy egyéb) exemplárjának akarja tartani, annak figyelembe kell vennie a kutatásai során, hogy ez olyan exemplar, amelyről vagy soha nem készült másolat, vagy a másolatai mind elvesztek. Ezt az erre a példányra vonatkozó értékelést a Commissio Leonina publikálta 1930-ban, és feltehető, hogy ekkor még nem ismerték az exemplar-peciae rendszerű terjesztés furcsaságait és lehetséges változatait olyan alaposan, mint a későbbi kutatók. Ennek ellenére úgy tűnik, hogy ezzel a kézirattal kapcsolatban a helyes kérdéseket tették fel. Henricus Anglicus talán valóban rokona (nagybátyja vagy öccse?) volt „Andre l'englois”-nak, más néven Andreas de Senonis-nak, és részt vett abban a tizennegyedik század eleji elkésett kísérletben, amelynek célja a műhely elveszett exemplárjának rekonstruálása volt az eredeti szövegről készült másolatok alapján. De az is lehet, hogy Henricus Anglicus arra pályázott, hogy a riválisuk legyen, és az elemzett egy kalóz exemplar, amelynek a szövege szintén 57 peciára oszlott, hogy felületes hasonlóságot mutasson a Sens műhely eredeti exemplárjával. Azonban, bármilyen eredményre is jutottak a szövegkiadás készítői, akár az egyik, akár a másik változat az igaz, kétségtelenül azzal a szándékkal készült, hogy exemplárnak használják; de nyilvánvaló, hogy rosszul sikerült. A sajtó alá rendezőknek az a feltételezése, amelyet csak mintegy ironikusan vetettek fel, valószínűleg helytálló: azaz hogy az exemplárról rendkívül kevés másolat készülhetett, és nem maradt fenn egy sem. Tekintet nélkül arra, hogy a tényeket hogyan értelmezzük, valószínű, hogy valamikor a tizennegyedik század elején létezett egy párizsi stacionárius, akit Henricus Anglicusnak hívtak, és vagy jelentéktelen tagja volt a Sens családnak, amelynek a nevével mindenütt találkozunk, vagy sikertelen riválisa. Henricus Anglicus létezéséről mindeztidáig csak az tanúskodik, hogy nevét említi a párizsi Nemzeti Könyvtár példánya.

F. A stacionáriusok száma egy adott időszakban

Néhány tanulmány, köztük a legújabbak közül is egy pár, „az” egyetemi stacionáriusról beszél. Más tanulmányok, bár kevésbé egyértelműen adják meg a tényleges számokat, az ellenkező véglelet fogadják el, azaz hogy Párizsban csak úgy hemzsegték a stacionáriusok, sőt már meglehetősen korán is sokan voltak. Vajon hány stacionárius működött egyszerre? Bár erre a kérdésre lehetetlen megadni a pontos választ, legalább vizsgáljuk meg tárgyilagosan a fennmaradt bizonyítékokat, amelyeket minden ésszerűsége törekvő becslésnek figyelembe kell vennie. Kezdjük azzal, hogy a librarii száma (beleértve a stacionáriusokat is) elég alacsony volt, erről nem szabad megfeledkezni. Így például az 1316 június 12-i dokumentum arról számol be, hogy a könyvkereskedők „legnagyobb része” (maior pars) megtagadta, hogy letegye az egyetemnek az esküt, de a következőkben csak huszonkét embert sorol fel név szerint a feketelistán. Mikor a következő decemberben megegyezés született, csak tizenhárom eskütevő librarii neve szerepelt a listán; ha ez a szám jelentette a maior parsot (ami a dokumentum szövegéből logikusan következő, de esetleg mégis téves feltevés) a teljes létszám nem lehetett több huszonhatnál. Az 1323-as esküszövegben ismét előfordul a korábbi nevek közül tizenegy, és még jön hozzá tizenhét újabb, illetve a tizennyolcadik az egyik könyvkereskedő feleségéé, ez tehát összesen 28 név. Az az esküszöveg, amelyen kívül a tizennegyedik századból nem maradt fenn más dokumentum, kivéve az előbb idézett jegyzéket, azaz az 1342-es esküszöveg ismét huszonnyolc nevet tartalmaz. A 28-as szám ismétlődése gyanús, úgy tűnik, mintha az egyetemnek kötött létszámkerete lett volna, és meglehet, hogy valóban így is volt. Ha ez igaz, ez egy további kérdést vethet fel: vajon az egyetemnek esküt tett librariusok csupán egy zártkörű csoportot alkottak, amelyet Párizs librariusainak nagyobb közösségéből válogattak ki? Amint már mondtuk, a bizonyítékokból nem ez derül ki, hanem hogy a librarii universitatis körébe az összes párizsi librarius beletartozott. A probléma további adatokkal való alátámasztása céljából említjük meg, hogy az 1297-es adójegyzék csak 17 librariust sorol fel egész Párizsban: egyet a Szajna jobb partján, nyolcat a szigeten, végig a Rue neuve Notre-Dame-on, és további nyolcat a Szajna bal partján. Sajnos az 1297-es adójegyzék nem használ egységes terminológiát az egyes adófizetők foglalkozásának pontos megnevezésére (bár jobb az előbbi két jegyzéknél); de nyilvánvalóan nem támasztja alá azt az elképzelést, mely szerint a librarire-ek közössége meglehetősen nagy lett volna, és nagyobb lett volna a létszáma, mint az egyetem (későbbi) huszonnyolc librariusáé.

Egy második adatsor is fennmaradt a létszámról, de nem tudjuk, hogy mit kezdjünk vele. Az 1314-1354-es évekből 35 egyéni esküszöveg maradt fenn (37, ha beleszámítjuk azt a két esküt, amelyeket férj és feleség együtt tett le, de mindkét kettős eskü kétségtelenül csak egy-egy boltnak felel meg). Ezekből, az egyedüli olyan dokumentumokból, ahol különbséget tesznek a stacionáriusok és az egyéb librarii között, az derül ki, hogy az összlétszámnak kb. negyedrésze volt stacionárius: a 35 esküből nyolc (23 százalék) vagy a 37 névből tíz (27 százalék). Ezek az esküszövegek a véletlennek köszönhetően maradtak fenn, egy 41 éves időszakból csupán 35 eskü maradt ránk. Statisztikai szempontból nem sokat ér, ha ennek alapján úgy gondoljuk, hogy egész egyszerűen ki lehet számítani, hogy a 28 (vagyis általában a librariusok létszáma a feltevés szerint) egynegyede hét stacionáriust jelent bármely adott időpontban. Biztosabb talajon járunk, ha az eskütételek évét vesszük alapul. Így megfigyelhetjük, hogy Thomas de Senonis 1314-ben tette le a stacionáriusi esküt, Thomas le Normant 1316-ban, Iohannes de „Meilac” vagy „Meillar” (Bretagne-i helynév) 1323-ban, Petrus de Perona és felesége Petronilla pedig nem sokkal később ugyanabban az évben, és hogy mind az öt stacionárius (négy boltban) még mindig működött, egymással párhuzamosan, amikor a közös esküt 1323 szeptember 26-án letették. Bár nem lehettünk biztosak abban, hogy

nem volt több stacionárius műhely ebben a konkrét időpontban, de legalább az bizonyítható, hogy nem volt kevesebb négynél. A század előző évtizedeiből fennmaradt, könyvekre vonatkozó rendelkezések megfogalmazása olyan benyomást kelt bennünk, mintha sok stacionárius működött volna. Amint már felhívtuk rá a figyelmet, a legkorábbi (1275, 1302) rendelkezések megszövegezése nem tesz különbséget a stacionáriusok és egyéb librarii között. Az 1302-es esküszöveg függeléke (amely 1302 és 1315 között íródott, valószínűleg a korábbi dátumhoz közelebb) viszont úgy szól hozzájuk, mintha csoportról lenne szó, három, csupán az exemplarok sokszorosításával és terjesztésével foglalkozó kikötésében: 1. „Hogy minden stacionárius (qui libet stacionarius) köteles kitenni a kirakatába a „saját tulajdonában lévő” (que ipse habet) exemplarok jegyzékét, a díjszabással együtt; 2. Hogy nem fog olyan exemplarokat forgalmazni, amelyeket előzőleg nem árazott fel vagy nem ajánlott fel az egyetemnek felárazásra; 3. „Hogy ezek a stacionáriusok (ipsi stationarii)” gyorsan és jó exemplarokat szereznek be a diákok javára és „saját hasznukra (et [ad] stationariorum utilitatem)” Egy negyedik rendelkezés azt helyezi kilátásba, hogy az esküszöveget a csoportból kiemelve megbüntetik: Ha a stacionáriusok (stationarii) az esküszöveg bármely cikkelye ellen vétnek, „a suo officio sit ille qui hoc fecerit alternus peritus atque privatus ...” [hivatalától, aki ilyet tenne legyen mind eltávolítva, mint megfosztva]. 1316 decemberében az egyetemi szabályzat készítői már magától értetődőnek veszik, hogy több stacionárius is van, és így kezdenek egy egész sor, egymás után következő cikkelyt: „Nullus stationarius ...” tehát „Egy stacionárius sem...” ahelyett, hogy „A stacionáriusnak nem szabad ...” (Ezeket a rendelkezéseket a librariinak szóló intelmek követik, szintén „Nullus librarius ...” kezdettel). Több, egymással versengő stacionárius egyidejű működését tételezhetjük fel az ugyanebben a dokumentumban található kikötés alapján, mely szerint egy stacionárius nem utasíthatja vissza, hogy az exemplarjait kölcsönadja lemásolni versenytársának, ha az megfizeti a megállapított árat, és biztosítékot helyez letétbe. A dokumentumok tehát több, egy időben működő stacionáriusról tanúskodnak legkésőbb 1316 körül, de lehet, hogy már egy-két évtizeddel korábban is. A további adatok alapján inkább arra hajlunk, hogy nagyon kis számot mondjunk, minél korábbra megyünk vissza az időben, annál kisebbet. Különösen a következő rideg tényt kell valahogy összeegyeztetni az előbb elmondottakkal: amikor 1304-ben az egyetem vezetői hivatalosan megállapították Andreas de Senonis exemplarjainak másolási díját, a ránkmaradt feljegyzésből láthatjuk, hogy csak ez az egy stacionárius összesen 156 különböző művet kínált kölcsönzésre. Természetesen ezek között a művek között soknak rövid volt a szövege, a legrövidebb csupán két peciányi, és nagy részük kevesebb volt negyven peciánál. De több mint egy tucat exemplarjának lemásolásához 100 vagy még több peciára volt szükség, a leghosszabb pedig 270 pecia terjedelmű volt. Ez a taxatio véletlenül maradt fenn, ez az egyedüli ilyen jegyzékünk a tizennegyedik századi Párizsból, és ezért kevés alapot ad annak megítélésére, vajon Andreas exemplar-jegyzéke jellemző volt-e vagy éppen ellenkezőleg: annyira rendkívüli volt, hogy gyakorlatilag nem használható példának. Már maga az feltételezés, hogy Andreas műhelye egyáltalán hasonló volt a többi tizennegyedik századi stacionáriuséhoz, azt bizonyítaná, hogy nagyon kevés stacionárius működött. Nézzük csak meg, mi következik Andreas jegyzékéből: ha az 1323-ban meglévő mind a négy bolt ugyanolyan hosszú pecia-jegyzéket ajánlott kölcsönzői számára, mint Andreas 1304-ben, ez összesen körülbelül 600 művet jelentene, azaz ennyinek a másolásáért fizettek a könyvkereskedők, de pillanatnyilag tilos volt nekik ebből bármit eladni. Csak mikor az egyetem végül beleegyezett, hogy már nincs szükség rájuk, lehetett a használt peciákat összefűzni és eladni, kétségtelenül nagyon olcsón. Ezalatt azonban a stacionárius tőkéje be volt fagyasztva az exemplarokba, és a jövedelme a kölcsönzési díjaktól függött. Véletlenül fennmaradt egy korabeli irat, amely bizonyítja, hogy milyen nagy volt a különbség a kölcsönzési díjak és a könyvek előállításai költségei között. Az előbb már említett Pierre de

Limoges (Petrus Lemouicis) egy kéziratra firkált elszámolásában nem csak a kifizetéseit jegyzi fel általában, hanem a[z egyetem által] jóváhagyott másolási díjtételeket is - vagy laponként vagy foliónként esetleg négy vagy hat lapos ívfüzetenként (quaterno, sexterno). Úgy tűnik, hogy a legkisebb megjelölt összeg quaternonként 2s., de más feljegyzések quaternonként 2s. 6d.-t, folionként 10d.-t (ez megfelel quaternonként 3s. 4d.-nak), sexternonként 5s.-t (ez quaternonként 3s. 4d.-nek felel meg), sőt quaternonként még 5s.-t is említenek. Különösen érdekes Petrus feljegyzésének két sora, az oldal struktúrájában elfoglalt helyük utal a közöttük levő kapcsolatra. Az első az a sor, amelyet már idéztünk: „Kifizettem Willelmus Senonisnak a Aquinói Tamás A dolgok tulajdonságaiért című művéért” stb. A másik így kezdődik: „Laurencius pro suo quaterno habens 5 sol.” [Lőrinc a négy lapos ívért 5 solidust kap], ezt követi, mint rendesen, egy sor egyre nagyobb szám, Pierre folyó kifizetéseinek összege. Ha egy pillantást vetünk az 1275 körüli taxatio-ra - amely valószínűleg Guillelmus de Senonisé volt, vagy ha nem, akkor a konkurrencia és/vagy az egyetem gondoskodott volna róla, hogy az ő díjtételei is nagyjából azonosak legyenek az ezen a jegyzéken szereplő díjszabással - ebből kiderül, hogy a De proprietatibus rerum 102 peciából állt (100 pecia szerepel Andreas de Senonis 1304-es taxatóján). Úgy tűnik tehát, hogy Pierre a Laurencius nevű írónak 5 s.-t fizetett minden lemásolt peciáért, az egész munkáért pedig több mint 500 solidust. De legyünk óvatosak, hiszen az is előfordulhat, hogy Laurenciust egy egészen más mű másolatának elkészítésével bízták meg; és vegyünk egy olyan összeget számításunk alapjául, amely Pierre alacsonyabb díjtételei közé tartozik, peciánként 2s-t. Még így is 200 solidus jön ki végösszegnek, és ez csak a másolás díja, a pergamen ára, amely tovább növeli a kiadásokat, nincs is beleszámítva. Vessük össze ezzel a stacionárius peciakölcsönzésből eredő jövedelmét - ez 4 s. (1304-ben 6 s.) volt az egész műért -, és ebből megértjük, hogy a stacionárius anyagilag képtelen lett volna olyan exemplárokat huzamosabban a kölcsönző listáján tartani, amelyekre nem volt állandó igény, tehát nem jártak elég gyorsan kézzől kézre ahhoz, hogy a kölcsönzésekből megfelelő jövedelmet biztosítsanak neki. Egy ilyen helyzet szinte magától megteremti saját korlátait. A felszeletelhető „torta” nagysága, azaz a diákok száma és a pénzösszeg, amennyit peciakölcsönzésre tudtak fordítani nem nőtt látványosan. Ebből következően minden új stacionárius műhely felállítása azt jelentette, hogy a „torta”-t egyre kisebb részekre kellett felvágni. Persze lehet, hogy a párizsi tankönyv-kölcsönzési piac elég nagy volt 1323-ban, és így elég kifizetődő volt ahhoz, hogy négy stacionárius is megengedhesse magának, hogy tartósan lekötve tartsa a hatszáz exemplar lemásoltatásához szükséges tőkét. De vajon elég nagy volt-e ez a piac ahhoz, hogy visszatérítse hat stacionáriusnak kilencszáz exemplar lemásoltatására fordított pénzét, vagy a feltételezett hét stacionáriusnak 1050 exemplar másolási költségeit? Vagy nyolcnak?, kilencnek? Ebből rögtön megérthetjük, hogy ha feltételezzük, hogy viszonylag magas volt a stacionáriusok létszáma, akkor egyszersmind fel kellene tételeznünk azt is, hogy egy óriási (eladatlan) könyvkereskedői kéziratállomány létezett raktáron, amelynek nagysága messze meghaladná a legnagyobb mai, nem elsősorban profitra dolgozó (tudományos) könyvkereskedők raktári állományát is. Ugyancsak arra figyelmeztet minket, hogy a stacionáriusok kevesen voltak, az Aquinói Szent Tamás egyes műveiről készült peciák történetének rekonstrukciója is, a Commissio Leonina Szent Tamás-kiadásainak előszavaiban. Ezek a tanulmányok gyakran bizonyítják, hogy előfordulhatott, hogy a pecia-sorozatokból voltak másodpéldányok, de olyan helyzet, amelyet - ha csak feltevésként is - úgy magyarázhatnánk, hogy kettőnél több stacionáriusbolt ugyanabban az időpontban, egyszerre kölcsönözte volna Szent Tamás valamelyik azonos művét, nem képzelhető el. Ellenben általában nyugodtan feltételezhetjük, hogy a peciasorozatok másodpéldányait ugyanaz a stacionárius készítette el (nagy a valószínűsége, hogy a Sens klán egyik tagja), vagy azért, hogy ki tudja elégíteni a sok kölcsönzési igényt, vagy hogy folyamatosan le tudja cserélni az elhasználdott peciákat. Egyik saját

tanulmányunk, amely Thomas de Hibernia (Thomas of Ireland) Manipulus florumának peciatörténete (a művet 1306-ban adta ki egy stacionárius), hasonló helyzettel foglalkozik: legfeljebb két exemplar van, és nyilvánvalóan ugyanaz a stacionárius készítette őket. Más művek peciáinak története a jövőben esetleg módosíthatja a képet, de a pillanatnyilag birtokunkban levő adatok alapján úgy tűnik, hogy általában csak egyetlen stacionárius forgalmazott egy bizonyos művet. Ezt a feltevést alátámasztja az egyetem 1316-os rendelkezése is, melynek értelmében tilos a stacionáriusoknak megtagadni, hogy exemplarjaikat kölcsönadják esetleges vetélytársaiknak. A tiltások esetében általában feltételezhető, hogy azt a vétséget, amit megtiltanak, el is szokták követni. Tehát logikusnak érezzük azt a feltételezést, hogy az Andreas de Senonis 1304-es kölcsönzési jegyzékén szereplő művek és talán a Guillelmus 1275 körüli jegyzékén szereplők is, más stacionáriustól nem voltak kaphatóak, s ezzel elejét vették a ritkán előforduló „kalóz”-kiadásoknak. Andreas jegyzékei a könyvtermés legjavát tartalmazták, azokat a műveket, amelyek igen keresettek voltak a századfordulón a teológiai és kánonjogi tanulmányokat folytató hallgatók és tanáraik körében egyaránt. Ha ez kizárólag az ő exemplarjainak jegyzéke, akkor az egyetemi igények kielégítésében nem jutott már hely erős vetélytársaknak. Azt is meg kell még említenünk, hogy a bölcsész- és orvostudományi karok számára történő pecia-másolásról fennmaradt adatok csak egy nagyon szerény volumenű tevékenységre engednek következtetni. A harmadik utalás arra, hogy a stacionáriusok kevesen voltak nem tényeken alapul, hanem azon, hogy nem hisszük csupán „véletlen egybeesések”-nek, ha egyetlen bolt vezetőinek nevével találkozunk mindenütt, még hozzá meglepően sokféle forrásban. Guillelmus de Senonis neve szerepel a Notre Dame irattárában 1270-ben, ő az első személy Párizsban, akit stacionáriusnak neveznek a dokumentumok, neve rajta áll több exemplar peciae-n, többek között Aquinói Szent Tamás egyik igen fontos exemplárján, amely lehet hogy már jóval 1270 előtt elkészült. Nevét kapcsolatba hozták három olyan művel, amelyek a két párizsi taxatio közül a korábbiiban (1275 körül) szerepelnek, az előzéklapon található korabeli utólagos bejegyzésen. Marguerite de Sanz (Sens) úgy szerepel mint a Szent Jakab utcán található egyedüli könyvesbolt tulajdonosa, az 1292-es adójegyzéken. Andreas de Senonis szerepel az 1296 és az 1297-es adójegyzéken és az 1304-es taxatio is megadja a nevét, ő a második olyan személy (Guillelmus után), akiről a legkorábban teljes bizonyossággal megállapítható, hogy stacionárius volt Párizsban. Thomas de Senonis neve szerepel az 1313-as adójegyzéken, 1314-ben letett egyéni esküjének szövege a legkorábbi ránkmaradt könyvkereskedői esküszöveg, ebben Thomas stacionáriusnak van nevezve. Ő a harmadik személy Párizsban (Guillelmus és Andreas után), akit Párizsban ezzel az elnevezéssel illetnek, és egyedül őt emeli ki személy szerint az 1316 júniusi feketelista éles hangú előszava, mint azt az egyedüli könyvkereskedőt, aki szembeszegült az egyetemmel egy korábbi összeütközés során (évszám nincs megadva, de 1313 előtt kellett lennie, mégis még mindig eleven volt az egyetem sérelme) Jobban meg kellene vizsgálnunk, hogy hogyan maradt ránk a két taxatio (az Andreas-é és a Guillelmus-é). Az előbbieken némileg pontatlanul úgy említettük ezeket a jegyzékeket, mint amelyek „véletlenül maradtak fenn”. Ez így is van, de sajátos értelemben. Mindkét jegyzék másolatát, közvetlenül egymás után, két tizenharmadik-tizennegyedik századi dokumentumokat (egyetemi iratok, pápai levelek, oklevelek, szabályzatok) tartalmazó kompendium őrizte meg számunkra (115). Bár ezek a kompendiumok nem törekednek teljességre (eklektikusak), és a kettő tartalma sem teljesen egyező, mégis félhivatalosnak tekinthetők, mivel nem egymás másolatai (sem egészben, sem részben), hanem tanúsítják egy nagyobb, a másolók által is hivatalos jellegűnek tartott dokumentumgyűjtemény valamikori meglétét. Ennek ellenére a két kompendium, amelyben az 1240-1304 közötti időszakból vagy későbből származó dokumentumok találhatóak, csak két stacionárius taxatiót tartalmaz. Nem hiszünk a mesékben, és azt sem tartjuk valószínűnek, hogy a tizenharmadik század közepétől a tizennegyedik század elejéig terjedő időszakban sok

stacionárius működött, de a sors úgy hozta, hogy csak egy családról maradjon nagy számú biztos nyom. Nincs mód rá, hogy forrásokra támaszkodó, megalapozott választ adjunk arra a kérdésre: hány stacionárius működött egyszerre [Párizsban], csak annyit állíthatunk, hogy legkevesebb négy bolt létezése kimutatható 1323-ból. Mégis nemcsak megengedhető, de hasznos is lehet, ha feltételezéseinket továbbvisszük, és papírra vetjük gondolatainkat, az előbbi tények alapján. Fordítsuk meg az időrendet. Úgy érezzük, hogy a gazdasági élet kemény valósága, az egyre csökkenő haszon bizonyára gondoskodott arról, hogy, 1323-ban és még ezután is kevés legyen a stacionárius, valószínűleg csak a feljegyzésben szereplő négy volt az összes. Véleményünk szerint még 1316-ban is valószínű, hogy Thomas de Senonis volt az egyetemi stacionáriusok (talán három vagy négy stacionárius) közül a nyilvánvalóan legfontosabb, részben annak az alapján, hogy 1313 előtt elég magabiztos volt ahhoz, hogy vállalja az egyetem által elrendelt bojkott kockázatát, mivel tisztában volt azzal, hogy túl fontos egyetemi igényt elégít ki ahhoz, hogy a bojkottot valóban alkalmazzák ellene. A századforduló körül, exemplar-jegyzékének hosszúságából és a művek fontosságából ítélve Andreas de Senonisnak minden valószínűség szerint csak igen csekély konkurenciával kellett számolnia, vagy legalábbis magánál jóval jelentéktelenebb versenytársakkal. Ami Guillelmus de Senonis-t illeti, véleményünk szerint fennáll annak a lehetősége, hogy, legalábbis a korábbi években, ő volt az egyetlen stacionárius Párizsban.

II. Az exemplárok

A. Az exemplárok kiválasztása

Hogyan választották ki a stacionáriusok, hogy milyen műveket kölcsönözzenek, és honnan szerezték be exemplarjaikat? Destrez, amikor elmagyarázta, hogyan működött a peciá-módszer, szabályozott eljárást mutatott be. Az egyetem tanárai, miután befejeztek egy új művet (mondjuk egy summát, előadássorozatot, sőt még florilégiumot is), maguk végezték a szerkesztői munkát és javították a reportatiót, egyetemi előadások esetében, vagy maguk nézték át nagy gonddal a sajátkezü példány másolatát, másfajta művek esetében, és ezt a hiteles szöveget adták a stacionáriusnak, aki azután ívekre (peciákra) osztott hiteles másolatot (exemplar) készített erről, majd a szerző kéziratával összevetve nagyon gondosan kijavította, és azután benyújtotta jóváhagyásra és a kölcsönzési díj megállapítása céljából az egyetem megbízottainak (delegátusok). Csak ezután lehetett kölcsönözni a peciákat. A Destrez úttörő munkássága óta eltelt fél évszázad folyamán kiderült, hogy a gyakorlatban ez az eljárás, legalábbis Párizsban, nem volt ennyire szabályozott. A legnyilvánvalóbb bizonyítékot erre Aquinói Szent Tamás munkáinak kiadásai szolgáltatják, de a magának a szabályzatnak a megfogalmazása is arra enged következtetni, hogy a folyamat eléggé véletlenszerű volt. Az a nehéz feladat, hogy beszerezzék az exemplárokat -, sőt még maga „a különböző fakultásokon folyó tanítás számára hasznos” művek (az egyetem csupán ezt írta elő) kiválasztása is - teljes mértékben a stacionáriusokra hárult. Ez a rendszer nem feltétlenül rossz, és még az is előfordulhatott volna, hogy jobban működik, mint valami más, nehezkesebb mechanizmus. Teljesen nyilvánvaló, hogy a stacionáriusok saját érdekeit szolgálta, hogy azokat a műveket kutassák fel és kölcsönözzék a diákoknak, amelyek valószínűleg nagyon keresettek lesznek, vagyis olyan műveket, amelyeket bármely egyetemi bizottság is szívesen kiválasztott volna erre a célra. Ha összevetjük a fennmaradt két taxatiót, a piaci hatóerők működését tapasztalhatjuk. A korábbi, 1275 körüli jegyzék egy körülbelül harminc exemplarból álló anyagot tartalmaz, az egyházatyák és olyan tizenegy-tizenkettedik századi teológusok

munkáit, mint Anselmus, Bernardus és a viktorinusok, és ebből kizárólag csak Szent Ágostonra esik tizenöt exemplar (a legtöbb kolligátum). Az a stacionárius, akié ez a jegyzék volt (valószínűleg Guillelmus de Senonis) nyilvánvalóan rosszul ítélte meg, hogy mire van szüksége a közönségének. A jegyzékén szereplő művek legnagyobb részének esetében semmilyen fennmaradt kézirat forrás nem bizonyítja, hogy ezeket a műveket exemplarokról másolták. Valószínűleg a kereslet hiányával, aminek több oka volt (részben kézenfekvők, részben összetettebbek), magyarázhatjuk, miért hiányzik teljesen a patrisztika és spirituália Andreas de Senonis 1304-es taxatiojából. Ennek a „laissez-faire” (a piaci viszonyokat érvényesíteni engedő) rendszernek azonban volt egy olyan, természetéből következő velejárója, amely szükségszerűen vezetett a szövegek minőségének romlásához. Bár az egyetem a kezdeményezést a stacionáriusokra bízta, azt azonban előírta nekik, hogy az exemplarokat „a lehető legjobb állapotban és a legrövidebb idő alatt” szerezzék be (prout melius et citius poterunt). Mivel a stacionáriusok tevékenysége végső soron kereskedelmi vállalkozás volt, nem csoda, hogy nagyobb súlyt helyeztek a citiusra [a leggyorsabbra], mint a meliusra [a legjobbra]. A Commissio Leonina Szent Tamás kiadásaihoz írt előszók bőséges adatokat közölnek arról, hogy túl nagy sietséggel készültek egyes exemplarok - például az Expositio super Isaiam, amelynek sajtó alá rendezői (H. F. Dondaine, L. Reid) megjegyzik, hogy bár a stacionárius exemplarja Szent Tamás apográf kézíratainak „időben kétségtelenül az első példánya”, „mindenütt silány ... elkapkodott munka... nagyszámú félreolvasás és kihagyás [található benne]”, és felsorolnak 53, 35, 35, 21, 19 és 13 szónyi kihagyásokat. Vagy ilyen a Quaestiones disputatae de veritate notórius példája is, itt az exemplárt durván és, úgy tűnik szándékosan lerövidítették. Valamennyire mégis módosítanunk kell azt a benyomásunkat, hogy itt gondatlanságról (vagy még rosszabbról) van szó, mert nem szabad megfeledkeznünk a korrektúra szerepéről. Nem csak arról van szó, hogy az egyetem előírta, hogy az exemplarok szöveghűek legyenek (például 1275-ben), és természetesen ismerjük azt a gyakran idézett szövegrészt (1316), amelyben az egyetem elrendeli, hogy azok a stacionáriusok, akiknek az exemplarjai nem hiteles szöveget tartalmaznak, kötelesek kártérítést fizetni azoknak a diákoknak és tanároknak, akik emiatt kárt szenvedtek. Az szabályzat mellett - amelyről esetleg azt gondolhatnánk, hogy csak holt betű maradt - azonban ott van az a tény is, hogy a ránk maradt exemplar peciae-ken jól kivehetőek a korrektorok jelei és a kétségtelenül tőlük származó javítások. Tehát a kéziratok tanúsága eléggé ellentmondásos; mindent összevetve: az exemplarok silány szövegek alaposan átjavított változatai voltak. Bár ma még nem tudunk olyan magyarázatot adni, amely egymagában is érvényes, és képes lenne feloldani ezt az ellentmondást, ez az állapot annyira általános, hogy lennie kell valamilyen, az egész folyamat természetéből következő közös tényezőnek, ami ezt a kettősséget okozza. Pillanatnyilag annyit mondhatunk csak, hogy a stacionáriusok következetesen úgy értelmezték a prout melius et citius poterunt utasítást, hogy „Válaszd az adott körülmények közötti legjobb megoldást”. És a körülmények mindig a gyorsaságnak kedveztek. Ha egy bizonyos mű „sikerkönyv”-nek ígérkezett, a stacionárius a leghamarabb beszerezhető legjobb szövegről készített másolatot, és olyan alaposan javíttatta ki az exemplar peciae-t, amennyire az idő engedte. Volt, mikor a stacionárius választotta ki a szöveget, máskor a szerző ajánlotta fel újonnan befejezett munkáját a stacionáriusnak. Az egyedüli irány, amelyből láthatólag soha nem jött semmiféle kezdeményezés, az az egyetem mint hivatalos testület volt. Másképpen megfogalmazva, a korábbi taxatio-ra később, más írással ráírt címben rejlő állítás („A párizsi egyetem hivatalos árjegyzéke azokról a filozófiai, teológiai és jogi tárgyú könyvekről, amelyeket a librarii-nak raktáron ajánlatos tartaniuk”), hogy létezett volna valamilyen egyetemi kötelező irodalomjegyzék, legalábbis elméletben, nagyon távol áll a valóságtól.

B. Az exemplárok forrásai

Lehetséges, hogy a peciakölcsönzés kezdeti időszakában, mielőtt kialakult volna az a gyakorlat, hogy az exemplárok készítésének kizárólag csak kölcsönzés volt a célja, a könyvkereskedők egyszerűen ívekre szedték a raktáron levő használt könyveket, és bárkinek, aki saját másolatot akart készíteni róluk, pénzért kölcsönadták. Ez az „exemplar”-forrás talán megmagyarázhatja, miért olyan terjedelmes a patrisztikai és preskolasztikus teológiai művek listája az 1275-ös taxatióban; talán ezek a művek annak az időszaknak az örökségei, amikor a könyvkereskedő főleg azért kölcsönözött peciákat, hogy valami kis haszonra tegyen szert a raktáron levő lassan fogyó vagy eladhatatlan könyvekből. Mivel hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a kereslet kifejezetten a kortárs vagy a közelmúltban élt szerzők munkáira és a kötelező irodalomként használt szövegekre korlátozódik, ezért a stacionáriusok számára anyagilag előnyös volt, ha gyorsan beszereztek lemásolásra jó szövegeket, és így kimondottan kölcsönzésre szánt exemplar-jaik legyenek. A „lehető legjobb állapotú” szövegek beszerzése néha meglepő módon történt. Amint láttuk, volt egy stacionáriusbolt a Szent Jakab kolostor közvetlen szomszédságában, amely már Szent Tamás életében és később is folyamatosan működött. Ennek a boltnak a tulajdonosa kimutathatóan hozzájutott a dominikánus szövegekhez. Mégis úgy tűnik, hogy sem a stacionárius, sem a rend tagjai nem tartották kötelességüknek, hogy meggyőződjenek arról, vajon a leghitelesebb szöveget publikálták-e. Sőt, egy furcsa adat található a korábbi taxatióban, „Concordanciae de Valle Lucenti, c pecias et viij”. Ez a Szent Jakab kolostor biblia-konkordanciájának harmadik verziójára vonatkozik, amint a fennmaradt pecia-jeles kéziratokból tudjuk. De a leírásból úgy tűnik, mintha a stacionárius a vauluisanti ciszterciáktól szerezte volna be exemplárját. Természetesen nem tudjuk bebizonyítani azt a feltevésünket, hogy a taxatio valóban Guillelmus de Senonisé, aki a Szent Jakab kolostornak szinte házikiadója volt, de 1304-ben a 108 pecia terjedelmű konkordancia, bizonyára ugyanaz az exemplar vagy egy másolata, felbukkan Andreas de Senonis, a Szent Jakab kolostor közvetlen szomszédjának jegyzékén. Az előbbi példából látszik, hogy a stacionárius nem mindig úgy választotta meg exemplarjainak forrását, ahogy az logikus lett volna. Ezzel a benyomással azonban szembe kell állítani, mintegy ellensúlyképpen Guillelmus de Senonis exemplarját Aquinói Szent Tamásnak a *Sententiae* harmadik könyvéhez írt művéről - amelyet talán a dominikánusok, de lehet, hogy maga Tamás javaslatára átdolgoztak, hogy benne legyenek a változtatások is. A józan ész azt sugallja, hogy a stacionáriusok legalább egyik szövegbeszerzési módszere az kellett, hogy legyen, amelyet Destrez írt le, vagyis hogy a szöveg szerzője vagy képviselője felajánlotta a szöveget egy stacionáriusnak. Néhány adalékot nehezen lehetne másképp megmagyarázni. Például Thomas de Hibernia *Manipulus florum*-ának (1306) szövegéről négy, egymástól független „tanúbizonyosság” maradt ránk: két kézirat, amelyet vagy más másolt le Thomas számára, vagy maga Thomas másolt valakinek ajándékba, egy harmadik külön kéziratcsalád és a stacionárius-hagyomány körébe tartozó kéziratok. Csupán az utóbbiakba van betoldva egy bekezdés a prológus vége felé. „I wish, however, to suppress the compiler’s name, lest the collection be despised should its collector be known”. Feltehetőleg maga Thomas de Hibernia szúrta be a szerzőséget magától szerényen elhárító szöveget, - amely hagyományos topos volt a florilegiumok előszavában, - a mű nagyközönségnek szánt változatába, amikor terjesztésre átadta a stacionáriusnak. Jellemző példa arra, hogy a szerző a stacionáriust saját „kiadójának” használja fel az, ahogy Aquinói Szent Tamás *De perfectione spiritualis vitae*-jét terjesztették. Ezt a hét peciából álló kéziratot mindkét taxatio említi. Mind a mű befejezésének, mind pedig terjesztése kezdetének időpontja közelebről meghatározható, mint a legtöbb kéziraté, mert ez jelentős hozzászólás volt a világi és kolduló rendek között az egyetemen folyó vitához. Aquinói Tamás ezt a művét valamikor 1269-ben kezdte el írni Párizsban, de még mielőtt befejezte volna, fő ellenfele,

Gerardus de Abbatisvilla XIV. Quodlibetjében, 1269 karácsonyán megtámadta Aquinói Tamás álláspontját. Ezért az utolsó fejezetekben Szent Tamás foglalkozott Gerardus érveivel, gyakran szó szerint idézte őket, és válaszolt rájuk, és valószínűleg 1270 húsvétja előtt fejezte be a *De perfectione*-t. A művet valószínűleg szinte rögtön a befejezés után, közvetlenül a stacionáriusnak adták át (bizonyára Guillelmus de Senonis-nak), hogy peciákat készítsen belőle, és kölcsönözze. A *De perfectione*-nak az a kézírata, amely Gerardus de Abbatisvilla (meghalt 1272) tulajdonában volt, az exemplar *peciae* egyik másolata, fennmaradt. Még korábban, 1270 közepén, Nicolaus de Lexouiensis (Nicholas of Lisieux) írt egy választ a világi rendek nevében, amelyben megjegyzi, hogy „kezünkbe került egy kis könyv a *De perfectione vitae spiritualis*, amelynek szerzője valami prédikáló barát, és nagyobb közönségnek szánt exemplar útján (... a quodam fratrem predicatore editus et publico traditus exemplarii) terjesztették. A *De perfectione* közreadója kimutatta, hogy csak három, egymástól független dokumentum-forrásunk van, ami tanúsítja, milyen volt az alappéldány szövege, ebből kettő (alfa 1 és alfa 2) stacionárius-kiadvány. Mivel az exemplar *peciae*-kről készült különböző másolatokban vegyes szöveg található, vagyis részben az alfa 1, részben az alfa 2 szövege keveredik bennük, ebből világosan láthatjuk, hogy mindkét exemplar ugyanazé a bolté volt és egyszerre voltak forgalomban. A logikus következtetés az, hogy a dominikánusok átadták Szent Tamás kéziratát Guillelmus de Senonis-nak, amint elkészült, és Guillelmus valamilyen okból szükségét érezte (vagy saját jó üzleti érzéke sugallatára, vagy a dominikánusok kifejezett kérésére) hogy ne egy, hanem két exemplar *peciae*-másolatot készítsen. Ez nyilvánvalóan olyan eset volt, amikor a publikálás a szerző kezdeményezésére történt. Annak is jó példája, hogy a peciamódszer arra is képes volt, hogy váratlanul és gyorsan keletkezett igényeket elégítsen ki. Kitűnő bizonyítéka annak, hogy mennyire fontos volt a dominikánusok (vagy bárki más előnyös helyzetűek számára), hogy legyen saját félhivatalos stacionáriusuk: ugyanis Szent Tamás *De perfectione*-jének 118 kézírata maradt fenn, míg Gerardus XIV. Quodlibet-jének (amely kereskedelmi forgalomba nem került, hanem magánúton terjedt) három, Nicholas de Lisieux válasza pedig csak egyetlen példányban maradt ránk. Tehát a stacionáriusok exemplarjainak forrásai nagyon változatosak, és nincs rájuk egyedül érvényes szabály. Minden egyes szöveg történetét külön-külön kell megvizsgálni.

C. Felosztották-e a stacionáriusok egymás közt a szakterületeket?

Nem tudjuk, milyen kritériumok alapján választotta ki a stacionárius azokat a könyveket, amelyeket ügyfeleinek kínált; kivéve, hogy a saját üzleti érzéke is irányította, amit viszont bizonyára befolyásoltak egyrészt az esetleges kölcsönzői igények, másrészt hogy milyen műveket ajánlottak fel neki a szerzők. De vajon hatott rá vagy szabott korlátokat tevékenységének még ezenkívül valamiféle szakosodás vagy esetleg a területeknek a könyvkereskedők közötti felosztása? Egy ilyenfajta akár hivatalos, akár hallgatóságos felosztás elkerülhetetlen volt. Nem lett volna lehetséges, hogy bármely másik stacionárius egyenlő feltételekkel tudjon versenyezni a Guillelmus, Marguerite, Andreas, majd Thomas de Senonis boltjával abban, hogy megszerezzék a dominikánus tanárok műveinek kiadási jogát. Sajnos egyetlen más stacionárius üzletének helyét sem ismerjük, és egyetlen más stacionárius *taxatio*jegyzéke sem áll rendelkezésünkre, hogy összehasonlításokat végezhessünk. (A két információra együtt van szükség. Bár tudjuk, hogy Thomas Normanus-nak volt egy stacionáriusboltja a Rue neuve Notre-Dame-on 1316-ban, az exemplar-jegyzéke azonban nem maradt ránk.) Az, ami Andreas de Senonis jegyzékéről hiányzik, majdnem olyan sokatmondó, mint ami benne van. A jegyzék (és az 1275 körüli lista is) teológiai, filozófiai és egyházi munkákat tartalmaz (ehhez jön még jó adag kézikönyv prédikátorok számára), de más fakultások anyaga úgyszólván

egyáltalán nincs képviselve. Hol van az artes? Vajon Párizsban a trivium és quadrivium tananyaga már a stacionáriusok megjelenése előtti korszakban is olyan gazdag volt, hogy az antikvár könyvkereskedelem ezután már magában is képes volt a hallgatók szükségleteit kielégíteni? Az igazat megvallva az ilyen művek csak ritkán fordulnak elő Destreznek azon a jegyzékén is, amely a fennmaradt exemplar peciae-eket tartalmazza, és amelyet Chenu adott ki. (Lehet, hogy ez a magyarázata annak, miért tulajdonított az egyetem akkora fontosságot a használt könyv-kereskedelem szabályozásának.) Ennek ellenére nehéz elhinni, hogy ne lett volna egy időszakban sem, legalább egy olyan stacionárius, aki a bölcsészkar számára kölcsönzött peciákat. Ha mégis volt, akkor Andreas de Senonis listájáról is hihető, hogy olyan mértékben szakosodott [teológiai és filozófiai művekre], hogy bölcsészeknek való könyvet szinte egyáltalán nem kölcsönzött. Sőt mi több, azok között, akiket úgy említene az okiratok, mint akik tagjai voltak annak az egyetemi bizottságnak, amelyik Andreas exemplarjainak kölcsönzési díjait megszabta, a rektor, a proctorok, és a teológiai fakultás két képviselője mellett az orvoskar egy képviselője is szerepel (bár a jegyzékben nincsen orvosi könyv). Arra gondolhatunk, hogy talán egy másik stacionárius kölcsönzött orvosi könyveket, és Andreas de Senonis (szándékosan?) nem foglalkozott ezzel. Tizenkét évvel későbből van egy olyan adatunk, amely burkoltan céloz arra, mi lehet az oka, hogy a szakterületek de facto fel vannak a könyvkereskedők között osztva. Amint láttuk, 1316-ban a stacionáriusnak arra is meg kellett esküdni, hogy hajlandó lesz olyanoknak is kölcsönözni, akik ennek alapján saját exemplart készítenek, és azt maguk is kölcsönözni akarják. Nyilvánvaló, hogy mindegyik stacionárius meg szeretne volna őrizni a saját exemplarjai fölötti monopóliumát, és ez gyakran sikerült is neki. Egyébként mi szükség lett volna a szabályozásra?

D. A kölcsönzési díj megállapítása

Miután a stacionárius kiválasztott egy művet, megszerezte a szövegét, elkészítette a másolatát peciákra osztva, és átnézte a korrektorral az exemplart, már csak egy lépés volt hátra, hogy meg lehessen kezdeni a kölcsönzést: a kölcsönzési díj megállapítása. A különböző egyetemi szabályzatok szövege nem fogalmaz világosan ebben a kérdésben. 1275-ben a stacionáriusokat arra kötelezik, hogy „nem [kérhetnek] többet a jogos és méltányos fizetségnél vagy az egyetem által megszabott árnál. 1302-ben a stacionáriusok esküt tesznek arra, hogy tanároktól és diákoktól nem kérnek az egyetem által megszabott árnál többet, vagy azoknak az exemplaroknak az esetében, amelyek kölcsönzési díját az egyetem nem állapította meg, „csak jogos és mérsékelt árat”, és az (1313 előtti) keltezés nélküli addendum külön kiköti, hogy „félárazatlan” (tehát új) exemplarok forgalmazását addig nem szabad elkezdni, „míg nem terjesztették az egyetem elé, vagy nem szabta meg az egyetem az árat.” Az 1316 decemberi szabályzat ellenben kereken kimondja, „egy stacionárius sem kölcsönözhet olyan exemplart, amelyik még nincs korrektúrázva, és az egyetem még nem állapította meg a kölcsönzési díját.” Vajon arra következtethetünk ebből, hogy az egyetem (legalábbis 1316-ig) két könyvtípust különböztetett meg; az egyetem számára alapvetően fontosakat, amelyeknek a kölcsönzési díját megszabta, és a kevésbé fontosakat, ezeket a stacionáriusok szabályozás hiányában szabad áron kölcsönözhatték? Nem tudjuk megmondani. Sajnos a két még későbbi tizennegyedik századi könyvekre vonatkozó rendelkezés megfogalmazása sem segít a kérdés eldöntésében. Az 1323-as rendelkezés csupán szószerinti másolata az 1316 decemberinek, kizárólag az eskütevők neve (személye) változott. Az 1342-es rendelkezés pedig az előző dokumentumok (az 1302-es, az addenduma, és az 1316-os /1323-as/) különböző cikkelyeiből vett idézetek rendetlen összevisszasága, ahol még kísérlet sem történik az egymásnak ellentmondó kijelentések összeegyeztetésére. Így ez a dokumentum például azt mondja ki,

hogy azok az exemplarok, amelyeknek nincs megszabva a díja, csak méltányos áron kölcsönözhetőek (1302); az új exemplarokat be kell terjeszteni az egyetem elé, vagy fel kell áraztatni az egyetemmel (1302 addendum); és az exemplarok nem hozhatók addig forgalomba, amíg az egyetem meg nem állapította a kölcsönzési díjat (1316). Szinte az az érzésünk, mintha a pontos megfogalmazás nem is lett volna fontos, a lényeg az volt, hogy a stationarii et librarii hajlandó legyen esküvel engedelmességet fogadni. Azt mindenesetre látjuk a fennmaradt rendelkezésekből, hogy az egyetem 1316-tól kezdve minden esetben gondoskodott arról, hogy taxatorest nevezzen ki a következő egyetemi félévre. Ebből a szempontból (és más szempontokból is) sajnálatos, hogy nem maradt fenn több az Andreas de Senonis-éhoz hasonló jegyzék, amely nemcsak a könyvcímeket, az árakat és a peciák számát, hanem az taxatorok nevét és egyetemi rangját és a díjak megállapításának időpontját is megőrizte számunkra. Úgy gondoljuk azonban, hogy soha nem is volt sok ilyen jegyzék. Valószínű, hogy a taxatorok általában csak az új exemplarokra állapítottak meg kölcsönzési díjat (bizonyos időnként vagy kérésre), az egész leltáron levő készlet újraértékelésére csak olyan esetben került sor, ha feltétlenül szükséges volt; pl. hogy az inflációhoz igazítsák az árakat, vagy így jelezzék, hogy új üzlet alakult, vagy változott a tulajdonos. Pedig az taxator bizottság összetétele fontos kérdés volt (vagy később lett fontos). A statutumok 1275-ben azt mondják ki, hogy „az egyetem vagy megbízottai (delegátusai)”, 1302-ben pedig egyszerűen, hogy az „egyetem” szabja meg a díjakat. Az Andreas de Senonis kölcsönzési díjait megállapító bizottság összetétele valószínűleg tipikus volt: az egyetem rektora, a proctorok, három tanár, aki a magasabb egyetemi képzést adó fakultásokat képviselte. 1316-ban mégis változás történt. Az előzőekben már említettük, hogy a használt könyvek eladására vonatkozó szabályozás szigora némileg enyhült (132). A könyvkereskedők összehangolt akciója folytán 1316-ban legalábbis egy fontos változás történt, és elsősorban a stacionáriusokat érintette. 1316 decemberétől a peciakölcsönzések díját már nem az egyetem tisztségviselői szabják meg, hanem négy olyan ember, akiket az egyetem nevezett ki az egyetemnek esküt tett stationarii et librarii közül. Ettől fogva ők, a szakma tagjai állapították meg a díjakat. Ezek a librarii deputati (1316) vagy principales librarii taxatores (1342) más feladatokat is elláttak. Az ő feladatuk volt az egyetemi engedély nélkül működő könyvkereskedők felkutatása, az, hogy beszédjék tőlük a biztosíték (zálog) összegét (100 font), és a legközelebbi közgyűlésen az egyetemnek átadják. A librarii deputati fizetéséről nem szólnak a források, de még a század vége előtt (legkésőbb 1376 körülre) attól a négy személytől, aki ezt a pozíciót betöltötte, kétszer annyi biztosíték (200 font) letétbe helyezését követelték meg, mint a szakma többi tagjától. Ez a tény arra enged következtetni, hogy pozíciójuk megerősödött, hatalommal és anyagi haszonnal járt, és kétségtelenül kitette őket annak a kísértésnek is, hogy visszaélnek helyzetükkel (megvesztegetés, sikkasztás). Ezenkívül, az 1316-os statutum szövege arra is utal, hogy ezek a taxator-ok a peciák árának megállapításán kívül megszabták mindenfajta könyveladás díjait is - természetesen, itt a tanároknak és diákoknak való könyveladról van szó, és nem a laikus közönségről. Mindent összevéve, a librarii et stationarii testülete 1316-ban fontos lépéseket tett abba az irányba, hogy szakmai tevékenységének még az egyetem fennhatósága alá eső részét is bizonyos mértékben saját ellenőrzése alá vonja, beleértve a peciakölcsönzés díjának megszabását is.

E. A peciakölcsönzés mechanizmusa

A peciakölcsönzés tényleges módszeréről csökönyösen hallgatnak az egyetemi szabályzatok és egyéb dokumentumok. Tehát meg kell elégednünk azzal, hogy a sorok között olvassunk. Például, az 1316-os rendelkezés egyik előbb már említett passzusa külön kiköti, hogy „egy

stacionárius sem utasíthatja vissza, hogy exemplarjait kölcsönadja minden olyan személynek, még azoknak is, akik egy másik exemplart akarnak így készíteni, aki elég biztosítékot ad és kifizeti a megszabott díjat”; ez csakis azt jelentheti, hogy általánosan bevett gyakorlat volt a biztosítékot letétbe helyezése, mikor valaki peciát kölcsönzött. Az ezután következő második mondat kimondja: „ha a stacionáriusnak biztosítékként adott zálogokat nem váltják ki egy éven belül, a stacionárius eladhatja.” Bár az általános vélemény szerint ezek félig zálogházi ügyletek is lehettek, annak a ténynek, hogy a dokumentum kifejezetten stationariit említ, és nem az általános librarii kifejezést használja, ebben az időpontban már fontos jelentése van. Sőt, az is következik belőle, hogy a zálog könyv volt, vagyis olyan tárgy, amelyet egy stacionárius könnyen el tudott adni; ez nem meglepő, a diákközösségeken belül ugyanis a könyv volt a legáltalánosabb zálogtárgy. Miután ennyi információt kicsikartunk a dokumentumokból, keressünk valamiféle kéziratot bizonyítékot szövegértelmezésünk alátámasztására. Delisle lemásol egy egész sor kéziratot feljegyzést, folyamatos elszámolásokat, amely Petrus Pictaviensis (Pierre de Poitiers) egy kéziratának, a *Sententiae* kommentárjának végén található, ez a kézirat a Sorbonne-on tanító Iohannes (Jean) de Gonesse tulajdonában volt. A jegyzetek rejtélyesek és (legalábbis másolatban) nem mindenhol érthetők, de valami ilyesmit jelentenek: „Magister Jean de Gonesse, clericus, tizenyolc denárt fizetett és még mindig tartozik két solidussal a *Historia [scholastica]* exemplarjáért. [Jelenleg] nincs nála pecia. Megint szüksége van a harmadik peciára. Magister Jean de Gonesse a *Historia*-ért [összesen] három solidussal és hat dénárral tartozik, ebből már kifizetett tizenyolc dénárt és később még tizenkét dénárt. Befejezte a tizenkettedik peciát. Nincs nála a tizenharmadik pecia. Jelenleg hat dénárral tartozik. Hiányzik neki [saját másolatának teljessé tételéhez] még négy pecia és nincs nála egy pecia sem [jelenleg]. Van nála egy pecia. Vajon fizetett? (36 d?) Még mindig tartozik hat dénárral.” Nagyon valószínű, hogy a *Kommentárnak* ez a kézírata volt az a könyv, amelyet Jean mester zálogban hagyott, amíg ő maga lemásolta vagy lemásoltatta a *Historia scholastica* stacionárius exempláriumát, és a stacionárius a zálogba tett könyv előzéklapján vezette a folyamatos elszámolást. A *Historia scholastica* szerepel (a peciák számának megadása nélkül) az 1275 körüli stacionárius jegyzékben, a teljes mű kölcsönzési díja három solidus, míg Iohannes (meghalt 1288-ban) 3s. 6d-t fizetett érte, ami nem tűnik túl nagy áremelkedésnek, ha figyelembe vesszük az 1304-es jegyzék (átlagosan 30%-os) árnövekedését az 1275-ös jegyzék áraihoz képest. Miután találtunk egy olyan példát, amely elég valószínűnek hat, úgy gondoljuk, vannak még más ilyen feljegyzések is; ezeket nehezebb felismerni, kivéve ha tudatosan keressük őket, ugyanis idáig kifejezetten zálogházi kölcsönzők feljegyzéseinek tartották őket. Az előbbi feljegyzésekből még az is kiderül, hogy az egész műért fizettek egy előre meghatározott kölcsönzési díjat (bár nem szükségszerűen egy összegben), nem pedig peciánként egy bizonyos összeget. Ezt a feltevést két fennmaradt *taxatio* is alátámasztja. Bár ezek az okiratok nem mondják ki világosan, hogy a megállapított összegek exemplaronként és nem peciánként fizetendőek, maguk az összegek teszik nyilvánvalóvá ezt a tényt, mivel nagyjából a mű peciái számával egyenes arányában növekednek, illetve csökkennek. Még egyszer bepillantunk a folyamat működésébe, 1316-ból, az egyetem egyik állandóan ismételt utasítása alapján, mely szerint a stacionáriusok az egyetem által meghatározott kölcsönzési díjnál többet nem kérhetnek, és ehhez mintegy mellékesen hozzátesszik „kivéve, ha [a kölcsönzők] a peciát egy hétnél tovább maguknál tartják”. Ebből megtudjuk, hogy a kölcsönzés szokásos ideje maximálisan egy hét volt, és a szokásos mennyiség egyszerre egy pecia. A józan ész is ezt sugallja, mivel a módszer lényege éppen az, hogy az exemplarhoz a lehető legtöbbet tudjanak egyszerre hozzájutni, és többen egyszerre másolják a peciákat. A Jean de Gonesse-re vonatkozó tizenharmadik század végi feljegyzés szintén egyszerre csak egy pecia kölcsönzéséről beszél, „*Debet rehabere tertiam*” [Visszajár neki a harmadik pecia], és az ismételt „*Habet (vagy Non habet) peciam*” [Nála van

(nincs nála) a pecia]. Aquinói Szent Tamás kéziratai alapján is erre következtethetünk. Például az *Expositio super Job* közreadója kiválasztott (a mű négy pecia jeles kézírata közül) két kéziratot, amelyeknek a szövegéből kiderül, hogy egy peciához (mind a két kézirat esetében egy másikhoz) nem lehetett idejében hozzájutni, úgy hogy helyet kellett neki kihagyni, ahová utólag be lehessen szúrni a szöveget; és R. Gauthier idézi egy korrektornak a *Sententia libri Ethicorum* kéziratában található bejegyzését: „Ez a négy fólió nincs kijavítva, mert nem tudtuk megszerezni a peciát, mert vagy ki volt kölcsönözve, vagy elveszett, de mindenesetre megtalálhatatlan volt.” A Yale egyetem, Beinecke MS 207 kézírata (Szent Tamás a Szentenciák harmadik könyvéről) rendkívül érdekes bepillantást nyújt abba, hogy milyen gyakorlati nehézségekbe ütközhetett egy másoló, amikor egy exemplar peciae alapján írt le szöveget. A Beinecke MS 207-et arról az exemplarról másolták, amelyet Guillelmus de Senonis stacionárius kölcsönzött, és amely majdnem teljes egészében megmaradt mint a pamplonai katedrális MS 51-es kézírata. Mint már említettük, a Pamplona 51 hosszú időn át használatban volt, és valamikor át is javították. Végül ezek miatt a javítások miatt Guillelmus de Senonis kénytelen volt négy egymás után következő peciát (nos 16-19) kicserélni és újakkal helyettesíteni (16*-19* jelzetűekkel), ezeken van az átdolgozott szöveg. Legalább két teljes peciát, a 18-at és 19-et, egyszerre cserélt ki. A Pamplona 51-ről készült nagyszámú másolat összevetéséből látható, hogy a változtatás már azután történt, hogy a kézirat forgalomba került; a másolatok azt is bizonyítják, hogy mikor kicserélte az egymás után következő peciákat újakkal, - annak a kivételével, hogy a 18* pecia elején a szöveg közvetlenül a 17* pecia utolsó szava után következék, és hogy a 19* pecia végén található szöveg kihagyás nélkül folytatódjék a 20 pecia kezdetén - Guillelmus egyáltalán nem érezte kötelességének, hogy az egyszerre kicserélt két pecia szövegét úgy ossza fel ívekre (a 18* vége/19* eleje), hogy az ív vége a szövegben pontosan ugyanarra a helyre essen, mint ahol korábban volt. Végül is a Pamplona 51 kicserélt részében a pecia vége jól láthatóan más helyen választja ketté a szöveget, mint ahol az eredeti kéziratban kettévált. Ezek ismeretében térjünk vissza a Beinecke 207 szerencsétlen másolójához, aki abba a balszerencsés helyzetbe került, hogy egyszerre két nehézségbe is ütközött. Az első nem volt ritka: nem tudta megszerezni azt a peciát, amelyikre szüksége volt, így üresen kellett hagynia akkora helyet, amekkorát a hiányzó szöveg számára elégnek gondolt, azután folytatnia kellett a munkát az utána következő peciával, amelyiket meg tudott szerezni, és később vissza kellett térnie az üresen hagyott helyhez. A másik nehézség azonban ritkaságnak számított: épp azzal egy időben, hogy a 18-19 peciát másolta, történt, hogy lecserélték ezeket a revideált 18*-19* peciára. Az eredmény esztétikai szempontból és a szöveg szempontjából is zűrzavar lett. Nyilvánvaló, hogy a másolót sorozatos kellemetlenségek érték. Először lemásolta a 16. és 17. peciát, de a 18-adikat nem tudta megszerezni, amikor szüksége lett volna rá. Ezért üresen hagyott annyi oszlopot, ahányról feltételezte, hogy elég lesz, és folytatta a másolást. A következő, amit lemásolt azonban nem az eredeti szöveg volt, hanem az új 19* pecia, amelyet (a másolók szokása szerint) egy új lapra kezdett el írni. Később - talán közvetlenül ezután - megtudta, hogy a kihagyott pecia most megkapható. Amire azonban - legalábbis kezdetben - valószínűleg nem jött rá, az az volt, hogy Guillelmus de Senonis a régi 18. peciát adta oda neki, nem az újat. Az másoló szerencsétlenségére a régi változat nem egészen ugyanazt a szövegrészt tartalmazta, mint az új; valójában az újraírt 18* vége és a 19* eleje, amit már előbb lemásolt, egy teljes oszloppal előrébb tartott Szent Tamás szövegében, mint a régi 18. pecia vége, azaz azé, amelyet most kezdett el másolni. Mintha ez nem lett volna elég baj, kiderült, hogy még ahhoz sem hagyott elég helyet, hogy a régi 18. pecia szövege beférjen, és nem vette észre elég hamar a problémát ahhoz, hogy beszorítsa valahogy a felesleges szöveget, akár úgy, hogy összenyomja a betűket, akár úgy, hogy rövidítéseket használjon az utolsó két vagy három oszlopban. Ennek következtében, miután teleírta a 46r fólión az egész

megvonalazott részt, kimaradt a 18. pecia szövegéből még vagy öt sor, amelyet le kellett volna másolni, de nem volt hová - mivel a 46v fólió már előzőleg betelt. A másolónak a problémák megoldására tett kísérletét lépésről lépésre követni tudjuk, bizonytalanok vagyunk azonban abban, hogy mit akart igazában. Először a kimaradt szöveget a fólió 46rb-re írta öt sorra osztva, úgy hogy az alsó lapszél egy részére került, közvetlenül a második hasáb alá. Aztán meggondolta magát, és kikaparta, amit addig írt. Azután a lap másik oldalára ment át, és onnan is kivakarta a 46va fólió első 11 sorát (a 19* pecia kezdete); és az így kapott helyre megpróbálta beszúrni a 18. pecia kimaradt 5 sorát és a 19* pecia elejét (11 sort) úgy, hogy a szöveget jól észrevehetően összeszorította. A kísérlet azonban nem járt sikerrel, és végül mégis kénytelen volt a lapszélekre írni, bár a végső formában a 46v fólió bal szélére a 46r alsó széle helyett; és a lapszélre írt szöveg nem a 18. pecia vége, hanem a 19*. pecia elejének az a része, amelyiket újra leírt. Végül ismét visszatért a 46rb fólióhoz és a vakarás alá kis, de szabályos betűkkel beírta: „Jegyzet: Átkozott legyen az a stacionárius, aki miatt tönkretettem egy derék ember könyvét”. Mi az oka ennek a kétszeres és mind a kétszer sikertelen próbálkozásnak, hogy megoldja a helyhiányt? És különösen, miért ítéli el ilyen hevesen a stacionáriust (Guillelmus de Senonis-t)? Legalább két hihető magyarázat van rá, de egyik sem válik a másoló őszinteségének és becsületességének dicséretére.

1. Egyik lehetőségként feltételezhetjük, hogy a régi pecia / új pecia problémának, és az ennek következtében kimaradó egy oszlopnyi szövegnek egyáltalában semmi köze nem volt a másoló dilemmájához. A másolóktól csak azt várták el, hogy gyors, pontos, olvasható másolatot készítsen arról a szövegről, amit kapott, és nem azt, hogy a tartalmat kritikus szemmel értelmezze. Ezért előfordulhat, hogy a Beinecke 207 másolója esetleg egyáltalán nem vette észre, hogy a két szövegrész a 18. pecia végén és a 19. elején úgy találkozik, hogy nem lesz belőle értelmes egész [nem folyamatos]. Ebben az esetben olyan magyarázatra gondolhatunk, amely pusztán formai és esztétikai szempontokra korlátozódik. Egészében véve, a Beinecke 207 szép kiállítású szöveg, szerény, de csinos színes iniciálék díszítik; az írnok peciajeleit szándékosan a lap legszélére írta, ahonnan majd úgyis eltűnnek, ha egyformára levágják a lapszéleket, de ha esetleg túléltek is a körbevágást, gondosan kivakarták a megmaradt jeleket. Ezenkívül mind a négy margó széles. Úgy tűnik tehát, hogy a „derék ember”-nek, akinek a könyv készült, a külalak volt a fontos. Az másoló először megpróbálta a „felesleges” szöveget az alsó lapszálen elhelyezni, a 18. pecia végén, de talán úgy érezte, hogy az eredmény, a felesleges sorok tönkreteszik az oldal szimmetriáját, feltűnőek, és a megbízója elégedetlen lesz a munkájával. Próbálkozása, hogy jóvátegye a dolgot, csak rontott a helyzeten, mert mégsem tudta elkerülni, hogy a lapszélekre írjon. Azzal, hogy első próbálkozását kivakarta, meglehetősen elcsúfította a lapot. Ezért beírt egy a stacionáriust átkozó megjegyzést, hogy úgy tüntesse fel, valaki más a felelős azért, ami valójában az ő hibája volt, mert rosszul számította ki, mennyi hely kell a szövegnek.

2. Vagy a előbbi feltevés helyett arra is gondolhatunk, hogy a másoló esetleg mégis tudta, hogy a szöveg a 18. pecia végén nem „illeszkedik” a 19* pecia elejéhez. Ebben az esetben az események sorrendje a következő lehetett: a másoló, mikor a 46rb fólió végére ért észrevette, hogy még öt sornyi másolnivalója maradt, de nincs már megfelelő hely, ahová be lehetne írni, így szépen, rendesen az oldal alsó szélére írta a kimaradt részt; az eredmény egy észrevehető, de nem különösebben csúnya (és nem is szokatlan) javítás lett volna. Feltehetően csak mikor már idáig eljutott ismerte fel, hogy annak a szövegnek, amelyet épp előzőleg sikerült nagy nehezen befejeznie (18. pecia) tulajdonképpen nem közvetlen folytatása a versóra korábban beírt szöveg (19* pecia). Mert bár valószínűleg alig vagy egyáltalán nem figyelt a másolt szöveg értelmére, egy kis részlet a 18. pecia legvégén mégis figyelmeztette: az őrszó. (Jelenlegi ismereteink szerint, minden fennmaradt exemplar peciae-nek őrszó található a

végén, kézenfekvő okok miatt). A 18. pecia végén található őrszó egyáltalán nem illett a 19* pecia kezdőszavaihoz, és a másoló végre megértette, hogy nemcsak az a probléma, hogy nincs elég hely. Mit lehetett tenni? Egyrészt a megrendelő bizonyára nem szívesen fizetett volna hiányos szövegért, és mivel a másoló a 18. pecia hiányzó öt sorát a lap szélére írta, akaratlanul is felhívta a figyelmet éppen arra a helyre, ahol hiányzott a szövegből egy rész - azt valószínűleg nem tudta, hogy milyen hosszú. Másrészt tulajdonképpen az egész nem is az ő hibája volt. Először elkérte a stacionáriustól a 19. peciát, és pontosan lemásolta, amit kapott; azután pontosan ugyanezt tette a 18. peciával is. Bár utólag felismerte, hogy valami nincs rendben, nem volt nyilvánvaló - legalábbis az írnok számára -, hogy köteles lenne külön időt áldozni egy olyan munkára, amelyért nem jár külön fizetés, hogy rendbehozza a dolgot. Teljesítette, ami le volt fektetve a szerződésben, legalábbis követte azt, amit betű szerint előírt, ha a szellemének nem is tett eleget, de még így is kétségei lehettek, hogy a megrendelő elég elnéző lesz-e ahhoz, hogy egyetértsen vele. Így hát ravaszul eltüntette a nyomokat: nemcsak a 46b fólió aljára írt sorokat vakarta ki, hanem a 46va fólió első sorait is, és mindkét részt együtt újra beírta a 46v felső szélére. Ily módon sikerült teljesen elrejteni a két pecia közötti feltűnő törésvonalat, amely felhívta a figyelmet arra, hogy itt szöveg maradt ki; a törés most egy 11 soros rész 5. sorának közepe tájára esett, s mind a 11 sort felismerhetően egyszerre írta be a másoló. Ez a magyarázat, bár komolyabb megtévesztési szándékot tételez fel a másoló részéről, mint az előző, legalább kielégítően megmagyarázza, miért volt olyan elkeseredett a másoló (46r fólióra írt megjegyzés). Tulajdonképpen a stacionárius, Guillelmus de Senonis volt a hibás, mivel a régi 18. peciát azután is forgalomban hagyta, hogy új változat került a helyére, és ezzel megzavarta a másolót. A másoló talán utolsó mentségül - arra az esetre, ha megtévesztési kísérletét végül mégis felfedeznék - vagy - ami még valószínűbb -, hogy kifejezze kárba ment fáradsága miatti szívből jövő csalódottságát - szórt átkokat a stacionárius fejére.

Itt vége azoknak az információknak, amelyeket eddig a kiadott forrásokból merítettünk. Azonban bízunk abban, hogy ez nem zsákutca, csak ideiglenes megtorpanás. Úgy tűnik, hogy a stacionárius tevékenység mechanizmusára vonatkozó további ismereteink a textológia, egyes egyetemi kiadványok szövegének vizsgálata és a forráskutatás, az egyetemi dokumentumok és szabályzatok újbóli tanulmányozása - illetve inkább újraértelmezése - kölcsönös egymásra hatásából fognak származni. Biztosak vagyunk abban, hogy a számtalan megoldatlan kérdés közül sokra fogunk tudni választ adni, ha közös munkával felhalmozott eddigi ismereteinket újabb adatokkal sikerül gyarapítani. Például: vajon a kölcsönzési díjat az egész exemplárért fizették? Vagy lehetett-e csak néhány peciát kiválasztani kölcsönzésre, ha valakinek csak a könyv egy részére volt szüksége? A Manipulus florum-ról másolt egyetemi szövegek tanulmányozása arra enged következtetni, hogy sok kölcsönző - láthatóan szándékosan - nem másolta le az utolsó peciát, amely egy, a florilégium használatához szükségtelen könyvjegyzéket tartalmazott. A két taxatio mégis a mű kölcsönzési díját, és nem a peciánkénti díjat adja meg. A Jean de Gonesse mesterrel kapcsolatban korábban idézett elszámolás is egy összegben adja meg az árat, és bár úgy tűnik, hogy négy részletben fizette ki ezt az összeget, ez nem peciánkénti ár volt. Idővel biztosan előkerül majd olyan adat, amely tisztázza ezt a kérdést.

Vagy egy másik probléma a korrektúrával kapcsolatban: vajon a korrektor mindig más személy volt, mint a másoló - négy szem többet lát, mint kettő alapon? A Manipulus florum fennmaradt exemplarjának sok peciáján két különböző korrektor jelét találjuk, az egyik a nevét is ránk hagyta („Matt”). Képesítést igénylő szakma volt-e a korrektorság? Az adójegyzékek megemlítenek egy bizonyos „Adam corrigeeur”-t [korrektor Ádám-ot] 1292-

ben a Rue aus Porees-ben, az egyetem szívében. Neve, „Ade correctoris” is fennmaradt (Aristoteles De natura animalium-ának tizenharmadik századi párizsi exemplarjában (most Cesenában). Az 1296-os és 1297-es adókönyvekből kiderül, hogy Adam utóda, ugyanazon a helyen („Robert de Craunne/Craen, libraire” szomszédságában) „Jehannot le corrigeur” [János, a korrektor] lett. Gauthier, az előbb idézett korrektori bejegyzésből arra következtet, hogy a tudósok körében megszokott gyakorlat volt exemplar peciae-k kölcsönzése azért, hogy ennek alapján egy másik szöveget (akár erről az exemplarról készült másolat volt, akár más, ami ettől független úton hagyományozódott) kijavítsanak. Példaként említi más egyetemek - Bologna, Padua, Toulouse - statutumait, amelyek kikötik, hogy az ilyen célra kölcsönzött peciákért csökkentett díjat kell kérni, de Párizsból ilyen rendelet nem maradt fenn. A jövőbeni kutatások kétségkívül tisztázni fogják a korrektorok és a korrekció szerepét. A fontosabb kérdések még kétségtelenül egy jó ideig ellentmondásosak maradnak.

Az egyik legnyugtalanítóbb kérdés az, hogy miért tűnt el a peciarendszer Párizsból a tizennegyedik század közepe után. Az időpont alapján természetesen a Fekete Halál szerepére gondolhatnánk, de nem ez lehet az egyedüli magyarázat. A tanárok továbbra is írtak, a diákok továbbra is olvastak; miért nem terjesztették tovább az új szövegeket a múltban már olyan jól bevált peciakölcsönzési módszerrel. Még mindig stacionáriusnak nevezték a férfiakat (és a nőket is) a párizsi egyetemnek tett eskük szövegében és kéziratokban található, a kézirat beszerzési forrására (vételére) vonatkozó bejegyzésekben. Azonban nincs arra bizonyítékunk - olyan ráánkmaradt kéziratok formájában, amelyeket exemplar peciae-kről másoltak -, hogy ezek a későbbi stacionáriusok is úgy működtek, mint azok az elődeik, akik a tizennegyedik század első felében éltek. Remélhetőleg a tizennegyedik század közepe után keletkezett szövegek tanulmányozása fényt derít majd arra, milyen volt a könyvterjesztés megváltozott mechanizmusa.

Egy igen fontos kérdés, amelyre eddig nem sikerült választ találni, valószínűleg megválaszolatlan: mik voltak a peciarendszer előzményei. Természetesen az exemplar peciae módszerű szövegsokszorosítás „csak” egy ismert eljárás átdolgozása volt, az újítás szellemében; de milyen ragyogó és mérhetetlenül sikeres újítás volt ez! Nagyon tanulságos lenne, ha kiderülne, hol, mikor, miért, hogyan és ki találta ki először ezt az eljárást. Erről nincs több adatunk, mint amennyi ebben a dolgozatban szerepel, de szeretnénk azzal zárni ezt a tanulmányt, hogy elmondjuk, véleményünk szerint milyen irányba mutatnak a bizonyítékok. Szerintünk a peciamásolás párizsi formája a Szent Jakab kolostor dominikánus szerzeteseitől származott, valószínűleg az 1240-es évekből. Következtetésünk okai nagyjából nyilvánvalóak lesznek azok számára, akik figyelmesen olvasták tanulmányunkat: a dominikánusok és a Sens család stacionáriusboltja közötti igen szoros kapcsolatra utaló adatok azokkal a különféle jelzésekkel együtt, amelyek arra utalnak, hogy Guillelmus de Senonis üzlete rendkívül fontos volt, nagyon korai példája volt a stacionárius üzletnek, és kezdetben semmilyen konkurens nem volt. Ezenkívül úgy tűnik - bár ez csak szubjektív vélemény - hogy a peciarendszerben rejlő lehetőségeket a dominikánus szerzők tudták legelőször és a legjobban felhasználni. Lehet, hogy ez a benyomás megtévesztő, mivel nem annyira a tizenharmadik századi valóságos helyzeten alapul, mint inkább azon, hogy Szent Tamás műveinek huszadik századi kiadói figyelmüket az ő munkásságára összpontosították. Azután itt van Hugo de Sancto Caro posztilláinak korai, 1258 előtti párizsi kézírata, amelyen van peciajel, bár úgy tűnik, a kéziratot nem stacionárius szakmabeliek készítették. Lehet, hogy ez a Szent Jakab kolostor házi könyvmásolási stílusára jellemző. Arra is szeretnénk emlékeztetni, hogy a könyvekre vonatkozó legkorábbi fennmaradt egyetemi rendelkezést, amely valószínűleg egyúttal a legkorábbi Párizsban kiadott ilyen tárgyú rendelkezés is volt, 1275-ben a Szent Jakab kolostorban tartott közgyűlésen fogadták el. Legfontosabb érvünk annak alátámasztására,

hogy a Szent Jakab kolostor dominikánusai találták ki a peciarendszert, és nem a könyvszakma, azon a tényen alapszik, hogy a párizsi dominikánusok körülbelül 1230-tól kezdődően kimutathatóan úttörő szerepet játszottak a tudományos segédeszközök készítésében. A Szent Jakab kolostorban készült Biblia konkordancia egyáltalán nem az egyetlen ezek közül a vállalkozások közül, de magában is elég ahhoz, hogy - mint analógia - alátámassza álláspontunk érvényességét. Akárcsak a peciarendszer kialakításához, a konkordancia megszerkesztéséhez is szükség volt arra, hogy intelligens és úttörő módszereket alkalmazzanak a technikai problémák megoldására; alkalmazta a sok, egyszerre dolgozó tudós író közötti munkamegosztás módszerét is, és az volt a célja, hogy jelentősen megnövelje a tudósok és hitszónokok számára hozzáférhető információk mennyiségét. Tovább már nem erőltetjük az analógiát, és nem említünk név szerint más, tizenharmadik századi, hasonló célú dominikánus vállalkozásokat, mivel végeredményben ez nem tekinthető bizonyítéknak. Csak erősíti azt az érzésünket, hogy ez a legvalószínűbb magyarázat arra, hogy a dominikánusok dolgozták ki a peciamásolás Párizsban elterjedt változatát. Ha ez valóban így volt, akkor ezt a módszert egy ideig bizonyára egyedül a Szent Jakab kolostorban használták. A Guillelmus de Senonis-szal és később utódaival való kapcsolat - bármilyen jellegű volt is (üzlettársi kapcsolat?, munkáltató/alkalmazott?, megrendelő/mesterember? viszony) kialakulására valamivel később kerülhetett sor (az 1260-as években?), amikor a rendszer működtetéséhez már szakképzett segítségre volt szükség. Az eljárásnak Bolognából, nyilvánvaló származási helyéről való gyors átvétele és a párizsi egyetem sajátos szükségleteinek megfelelő villámgyors átalakítása arra enged következtetni, hogy a folyton úton levő dominikánus tudósoknak fontos szerep jutott ebben a folyamatban. A *La pecia dans le monde universitaire* olyan érzést támaszt olvasóiban, hogy biztos az, amit a peciaról tudunk, mivel Destrez olyan pontosan és világosan tárja elénk bizonyítékait. A Destrez utáni tudományos kutatók munkássága lehetővé tette, hogy még részletesebb, még szélesebb körű vizsgálatokat végezzünk, de az érzésünk, hogy biztosak vagyunk abban, amit tudunk, elveszett. Munkásságuk olyan kérdéseket vetett fel, amelyeket eddig nem tett fel még senki, és amelyek ráébresztenek bennünket, hogy mennyi mindent nem tudunk még a párizsi egyetemi könyvkereskedelemről.

Eisenstein, Elisabeth L. **A felnemismert forradalom**

A XV. század vége felé az írásművek sokszorosítása kezdett a másolópultról a nyomdász műhelyébe áttevődni. Ez a változás, amely forradalmasította a tudományok művelésének minden formáját, különösen fontos volt a történettudomány szempontjából. A történészek azóta is sokat köszönhetnek Gutenberg találmányának; a nyomtatás elejétől végig, a katalóguscédulák átnézésétől a korrektúraolvasásig végigkíséri munkájukat. Mivel a történészek általában szeretik a döntő fordulatokat kutatni, és mivel ez a változás saját munkafeltételeiket is átalakította, azt várnánk, hogy a nyomtatásra való áttérés a szakma egészéből legalább némi érdeklődést kivált. De ha végignézzük a történelmi szakirodalmat, ennek éppen az ellenkezőjét tapasztaljuk. Szinte jelképes, hogy Kliót mind a mai napig kéziratkezcscsel a kezében ábrázolják. Olyan keveset törődtek idáig ezzel a fontos átalakulást rejtő helyváltoztatással, hogy a történetírás műzsája kimaradt belőle. A történelem tanúsítja, hogy az emberek közötti információátadás új eszközei milyen világfordító hatással voltak a társadalomra. Példa erre az írás, majd a nyomtatás fejlődése. Amennyiben a valódi, hús-vér történészek, akik a cikkeket és a könyveket írják, egyáltalán valóban tanúsítják, hogy mi történt a múltban, akkor a nyomtatás fejlődésének a társadalomra gyakorolt hatása nem hogy világfordító, de kifejezetten jelentéktelennek tűnik. Sok olyan tanulmány, amely az utóbbi ötszáz évben lejátszódott fejlődéssel foglalkozik, meg sem említi a témát.

Azok azonban, akik legalább futólag szólnak róla, általában egyetértenek abban, hogy e találmány bevezetésének messzemenő következményei voltak. Újra meg újra helyeslőleg idézik Francis Bacon aforizmáját, amely szerint a könyvnyomtatás „világszerte megváltoztatta a dolgok színét és állapotát.” Bár számos kutató osztja Bacon véleményét, csak igen kevesen próbálták meg követni tanácsát és figyeltek fel Gutenberg találmányának „hatalmas erejére, hatására és következményeire.” Sokan vizsgálták már azokat az eredményeket, amelyek a találmány bevezetését megkönnyítették. Sokan megpróbálták meghatározni, mit is „talált fel” voltaképpen Gutenberg, és leírni, hogyan használták először a mozgatható betűket, és hogyan terjedt el az újonnan feltalált könyvsajtók használata. De szinte egyetlen tanulmány sem szól arról, hogy ez milyen következményekkel járt, azután hogy a nyomdászok Európa-szerte üzni kezdték új mesterségüket. Eddig még annyi sem történt, hogy elméleti alapon világosan megfogalmazták volna, mik is voltak ezek a következmények, nemhogy e (nemlétező) megfogalmazások értékét vizsgálták vagy cáfolták volna.

A könyvnyomtatás történetének és az ehhez kapcsolódó témáknak persze van egy terjedelmes és egyre bővülő szakirodalma. Bár ennek nagy részét szakmabeliek - a régi könyvekkel foglalkozó és más könyvtárosok, a nyomdászat és a könyvészet szakértői, a nyomtatás-variánsokat kutató filológusok és hasonlók - írták egymásnak, ez az irodalom azért közérde-
kűbb anyagot is tartalmaz. A rokon területek - például a gazdaságtörténet, az összehasonlító irodalomtudomány vagy a reneszánsz stúdiumok - kutatói is jó szolgálatot tettek a téma speciális vonatkozásainak feldolgozásával. Valószínűleg a társadalomtörténet volt a legtermé-
kenyebb. Szinte zavarba ejtő, mennyi tanulmányt találunk olyan témákban, mint például
tőkebefektetések az első nyomdákba; egyes vidékek könyvkereskedelme; munkakörülmények
és szociális szervezkedés a nyomdászsegédek körében; tudós-nyomdász dinasztikák és kiadói
politika; cenzúra, nyomdász-privilegiumok és a szakma működésének szabályozása; a
pamfletírás, a propaganda és az újságírás sajátos vonatkozásai; a hivatásos írók, a mecenatúra,

az olvasóközönség csoportjai; olvasás- és irodalom-szociológia. A felsorolást a végtelenségig folytathatnánk.

Sőt több összefoglaló munka is jelent meg a közelmúltban, amelyek ezt a terjedelmes szakirodalmat összegzik. Rudolf Hirsch például áttekinti „a nyomtatás, a könyvterjesztés és az olvasás” problémáit a Gutenberg utáni első században, s teszi mindezt „a társadalom- és művelődéstörténet iránt érdeklődő nem szakmabeli olvasók” okulására éppúgy, mint a szakemberek számára. Az *Évolution de L’Humanité* (Az emberiség fejlődése) sorozatban jelent meg egy az előbbinél átfogóbb, jól felépített kötet, Febvre és Martin munkája, amely értő módon tekinti át a könyvnyomtatás első három évszázadát. Még hosszabb, ötszáz éves időszakot dolgoz fel az angol Steinberg rendkívül tömör, ismeretterjesztő jellegű műve. Mindhárom könyv sok kisebb, különböző forrásokban fellelhető tanulmány adatait foglalja össze. S bár a szerzők időnként utalnak ezeknek az adatoknak az általánosabb történelmi tanulságaira, sohasem fejtik ki világosan, hogy mire gondolnak. Ezek az áttekintések, akárcsak a New Cambridge Modern History könyvnyomtatásról szóló fejezete, ritkán foglalkoznak az emberiség fejlődésének más [nem technikatörténeti] vonatkozásaival.

Steinberg szerint: „A könyvnyomtatás története a civilizáció történetének szerves része.” Sajnos ez a megállapítás, bár minden bizonnyal igaz az emberiség történetének tényleges alakulása szempontjából, nem érvényes arra, amit a civilizáció történetéről leírtak (legalábbis eddig). A nyomtatás történetével foglalkozó tanulmányok nemcsak hogy nem szerves részei más, nagyobb munkáknak, hanem a történeti irodalom többi részétől is mesterségesen el vannak szakítva és szigetelve. Elméletben ezeknek a tanulmányoknak a középpontjában egy olyan téma áll, amely sok más szakterülettel érintkezik. A gyakorlatban azonban más szakterületek kutatói csak ritkán néznek bele ezekbe a munkákba, talán mert még mindig nem nyilvánvaló, mennyire összefüggenek a történettudomány többi részével. „Az, hogy a könyvnyomtatás feltalálása és elterjedése pontosan milyen hatással is volt a nyugati civilizációra, a mai napig a téma feldolgozójának megítélésétől függ.” És ez még enyhe megfogalmazás. Mikor jellegű kutatásaikhoz lenne szükség segítségre erről a területről, tudósaink még pontatlan vagy hozzávetőleges értelmezéseket is alig találnak. A nyomtatás hatásai nem sok vitát váltottak ki eddig, nem azért, mintha a témáról vallott nézetek azonosak volna, hanem mert gyakorlatilag nem léteznek világos és rendszerezett formában kifejtett nézetek. Hiszen azok, akik látszólag egyetértenek abban, hogy lényeges változások történtek, megelégszenek ennyivel anélkül, hogy elárulnák, mik is voltak ezek a változások.

A következő két idézet talán megfelelően szemlélteti, milyen sokféle kibúvót lehet találni. Az első egy kiváló irodalomtörténész méltán híres összehasonlító irodalmi tanulmányából származik: „Annak a hatalmas és forradalmi változásnak, amelyet a könyvnyomtatás feltalálása idézett elő, a lényegét egyetlen mondatban foglalhatjuk össze: Azelőtt minden könyv kézirat volt.” A szerző a továbbiakban, némileg romantikusan és élénk fantáziával arról ír, hogyan készültek a könyvek a másolók korában. Arról nem esik több szó, hogy mi történt azután, hogy a könyvek többé már nem kéziratok voltak, s talán ez teszi érthetővé, miért állíthatja Curtius azt, hogy: „vasútjainkat ugyan korszerűsítettük, szellemi örökségünk továbbadásának rendszerét azonban nem.” Véleményem szerint irodalmi örökségünk továbbadását már több évszázaddal a gőzgép megjelenése előtt „korszerűsítettük”, de ez csak akkor vehető észre, ha valaki több időt tölt ennek a „hatalmas és forradalmi változásnak” a vizsgálatával, mint Curtius. Az a tény, hogy egy egyébként lelkiismeretes tudós úgy gondolja, hogy egy ilyen változást egyetlen mondatba lehet sűríteni, mindenesetre figyelmet érdemel. A második idézet szerzője, aki egyébként maga is jelentős név a nyomtatás szakirodalmában, és akinek szaktudása nézeteinek még nagyobb súlyt ad, kevésbé szokatlan módon közelíti meg a kérdést. „Vastag könyvre lenne szükség ahhoz, hogy - csak körvonalaiiban is - felvázoljuk,

milyen messzemenő következményekkel járt ez a találmány az emberi tevékenység minden szférájában”. Ez valószínűleg így is van. De semmilyen könyv, sem vékony, sem vastag nem ismertethet vagy mutathat be olyan következményeket, amelyeket még nem írtak le és nem határoztak meg világosan. Az, hogy Douglas McMurtrie egy hatalmas megíratlan műre hivatkozik, nem ad nekünk komolyabb segítséget, mint Ernst Curtius sommás mondata. Egyik esetben sem tudunk meg többet a láthatóan jelentékeny változásokról azon túl, hogy voltak. S a kíváncsi olvasó még útbaigazítást sem kap, hogy hová forduljon további felvilágosításért.

Mivel olyan „messzemenő következményekről” van szó, amelyek az általános vélemény szerint az emberi tevékenység egyetlen szféráját sem hagyták érintetlenül, az olvasó joggal csodálkozhat, hogy miért nem fogalmazta meg ezeket még senki. „Sem a politikai, alkotmányjogi, egyháztörténeti és gazdasági események, sem a szociológiai, filozófiai és irodalmi irányzatok nem érthetők meg teljesen, ha nem vesszük figyelembe, hogy milyen hatással volt rájuk a könyvnyomtatás.” Tudósok generációi vették már alapos vizsgálat alá ezeket az eseményeket és irányzatokat azért, hogy jobban megértsék őket. Ha a nyomtatás valamilyen módon hatott ezekre az eseményekre és irányzatokra, hogy lehet az, hogy a kutatók olyan gyakran nem veszik ezt észre, miért oly ritka még az utalás is rá, a megvitatásáról már nem is beszélve? Már csak azért is érdemes feltenni ezt a kérdést, hogy érzékeltesük, egyáltalán nem nyilvánvaló, hogy milyen következményekkel járt a könyvnyomtatás. Amennyiben különböző szakterületek kutatóinak egyáltalán módjuk van arra, hogy rábukkanjanak ezekre a következményekre, általában úgy mennek el mellettük, hogy észre sem veszik őket - legalábbis jelenleg. Az, hogy ezeket a hatásokat visszavezzessék az eredetükig és, ha csak vázlatosan is, bemutassák, olyan feladat, amelyről sokkal könnyebb beszélni, mint elvégezni.

Amikor McMurtrie vagy Steinberg a nyomtatásnak az emberi élet minden területére - a politikára, a gazdaságra, a filozófiára stb. - gyakorolt hatására utal, egyáltalán nem világos, hogy mire gondol. Úgy tűnik, hogy - legalábbis részben - olyan közvetett hatásokra céloznak, amelyek nem bizonyíthatóak, csak logikai úton lehet rájuk következtetni, és a nyomdatermékek olvasásával vagy a megváltozott gondolkozási szokásokkal kapcsolatosak. Az ilyen következmények valóban történelmi jelentőségűek, és valóban hatást gyakorolnak az emberi tevékenység legtöbb formájára. Igen nehéz azonban szabatosan leírni vagy akár csak pontosan definiálni őket. Más dolog leírni, hogyan változtak a könyvelőállítás módszerei a XV. század közepétől kezdve, vagy becslés alapján képet kapni a megnövekedett könyvtermés arányairól, és megint más azt tisztázni, hogyan befolyásolta a művelt elit ismeretszerzési módszereit, gondolkodásmódját és felfogását az, hogy nagyobb bőségben, illetve választékban jutottak hozzá írott anyagokhoz. Ugyanígy más dolog azt kimutatni, hogy a szabványosítást a könyvnyomtatás hozta magával, és más azt meghatározni, milyen hatással volt a szövegek egységesebb formája a jogra, a nyelvre és más szellemi termékekre. Még ma is nagyon keveset tudunk arról, hogyan befolyásolja az emberi viselkedést az, hogy könnyű a nyomdatermékekhez hozzájutni, a közvéleménykutatók és magatartáskutatók minden igyekezetére, a kortársainktól kapott válaszokon alapuló bőséges adatok ellenére. (Elég egy futó pillantást vetnünk a pornográf irodalom cenzúrázásának szükségességéről folyó vitákra, hogy lássuk, milyen csekélyek ilyen tárgyú ismereteink.) Kutatási témájuknál fogva hátrányos helyzetben vannak azok a történészek, akiknek a holtakat kell szólásra bírniuk, ha rekonstruálni akarják a tudat múltbeli formáit. Az írni-olvasni tudók arányának, a tanulási folyamatoknak, magatartásformáknak és elvárásoknak egyenlőtlen fejlődéséről szóló elméleteket nem mindig lehet úgy megfogalmazni, hogy egyértelműek, világosak, könnyen ellenőrizhetőek és a hagyományos történetírásba szervesen beilleszthetőek legyenek.

Talán sohasem lehet teljesen megbirkózni azokkal a problémákkal, amelyek a kézírásról a nyomtatásra való átmenet fontosabb hatásaiból következnek, és a csak logikai úton kiokoskodható közvetett következményekből, és az olyan kiszámíthatatlan tényezőkből is, amelyek nem mérhetőek. De az ilyen problémákat is lehetne egyértelműbben megközelíteni, ha egyéb akadályok nem tornyosulnának előttünk. A számba veendő, hosszú távon érvényesülő hatások közül sok olyan van, amely még a jelenlegi megfigyeléseket is befolyásolja, és különösen erősen hat minden hivatásos kutatóra. Így például, hogy a történész gyakorolni tudja hivatását, annak szükségszerű előfeltétele, hogy állandóan hozzá tudjon jutni nyomtatott anyagokhoz. Nehéz olyan folyamatokat megfigyelni, amelyek ennyire szerves részévé váltak saját megfigyeléseinknek. Ahhoz például, hogy fel tudjuk mérni, milyen változásokat hozott a könyvnyomtatás, képet kell kapnunk a megjelenése előtt uralkodó viszonyokról. A kéziratok kultúra viszonyait azonban csak áttételesen, a könyvnyomtatás szűrőjén keresztül vagyunk képesek látni.

Ha csak felületesen is ismerjük az antropológia eredményeit, vagy ha időnként óvodáskorú gyerekeket figyelünk meg, ez talán majd emlékeztet bennünket arra, mekkora szakadék választja el egymástól az orális és az írásos kultúrákat. Számos tanulmány megvilágította már, hogy milyen hatalmas különbség van azok között a mentalitások között, amelyek a kimondott szóra, illetve az írott szóra építve alakultak ki. És még sokkal nehezebb azt a szakadékot lemérni, amely a mi saját tapasztalatainkat választja el annak a művelt elit rétegnek a tapasztalatvilágától, amelynek tagjai kizárólag kézzel másolt szövegeket használtak. Semmi hasonlót nem ismerünk sem a saját életünkben, sem senki máséban, aki a modern nyugati világban él. A kéziratosság kultúrájának körülményeit tehát mesterségesen kell rekonstruálnunk történelem könyvek és referenz művek segítségével. Ezek a művek azonban általában inkább elrejtik előlünk azt, amit keresünk, minthogy megmutatnák. A kéziratosság korának tendenciáit időben túlságosan előrevetítik, a Gutenberg utániakat pedig hátrafelé hosszabbítják meg és ez [a fejlődésben jelentkező törés elmosása] megnehezíti, hogy el tudjuk képzelni egy a miénktől sajátosan különböző, kézi másoláson alapuló írásos kultúra létezését. Mi több, nincs általánosan használt és elfogadott szakkifejezés az írásos kommunikáció nyomtatás előtti rendszerére.

Amikor a kisiskolásokat arra kéri, hogy ujjukkal kövessék végig térképükön az első nagy tengeri utazások útvonalát, és minden gyerek kezében ugyanannak a térképnek egy pontosan ugyanolyan példánya van, mint a többieké, a gyerekek hajlamosak elfeledkezni arról, hogy a nagy utazások idején még nem voltak egységes világtérképek. Hasonló feledékenységre ösztönöznek, csak a műveltség magasabb szintjén, a kéziratok egybevetésének és a hiteles szövegkiadások összeállításának egyre finomodó technikái. Minden újabb kiadással többet tudunk meg, mint ami korábban ismert volt arról, hogy egy adott kézirat hogyan született és hogyan másolták. De pontosan ezért, távolodunk is attól, hogy el tudjuk képzelni, milyen szemmel is nézhetett egy adott kéziratot egy tudós a kéziratosság korában, amikor egyetlen kézzel másolt példány állt rendelkezésére, és semmilyen biztos támpontja nem volt a mű címére, szerzőjére, a megírás helyére vagy idejére vonatkozóan. A történészeket arra tanítják, hogy különbséget tudjanak tenni a kéziratok és a nyomtatott források között, de arra nincsenek felkészítve, hogy ugyanolyan gondosan mérlegeteljék, mit is jelentettek a kéziratok akkor, amikor ennek a megkülönböztetésnek még nem volt értelme [mivel még nem voltak nyomtatott szövegek], amikor még úgyszólván semmi sem készült a nyilvánosság számára, kivéve amit hangosan felolvastak a hallótávolságon belüli hallgatóságnak. Ugyanígy, minél alaposabb képzést kaptunk a modern történelemkönyvekben található adatok: események és dátumok közötti eligazodásra, annál kevésbé valószínű, hogy képesek leszünk felmérni azokat a nehézségeket, amelyekkel a kéziratosság korának tudósai kerültek szembe, akik ugyan

hozzájutottak már összegyűjtött és rendezett írott feljegyzésekhez, de nem voltak még egységes kronológiáik, térképeik és hiányoztak mindazok a segédeszközök, amelyeket ma mindennap használunk.

Ha tehát egy tudós megkísérli, hogy rekonstruálja a nyomtatást megelőző viszonyokat, meglehetősen szerencsétlen helyzetbe kerül. Feltétlenül szüksége van ugyanis arra, hogy használja a nyomtatott forrásokat, de ez gátolja abban, hogy világosan el tudja képzelni azokat a viszonyokat, amikor nyomtatott források még nem léteztek. Még ha részben enyhíti is ezt a szerencsétlen helyzetet egyes tudósok érzékenysége, akik - számtalan dokumentum kézbevétele után - immár ösztönösen „ráéreznek” a korra, a rekonstruálásra tett kísérletek még így is kiábrándítóan távol állnak a tökéletestől.

A kéziratosság korának kultúrája olyan változó, egyenetlen és sokarcú volt, hogy kevés az olyan tendencia, amely hosszú távon nyomonkövethető benne. Az ókori Róma könyvesboltjai környékén, az alexandriai könyvtárban vagy néhány középkori kolostorban, illetve egyetemi városban létrejött feltételek lehetővé tették, hogy egy művelt elit réteg egy viszonylag fejlett „könyvkultúrát” alakíthasson ki. De minden könyvgyűjtemény állandóan ki volt téve annak veszélynek, hogy elveszítheti állománya egy részét, és minden kéziratosszövegben előbb-utóbb, az idő múlásával, a többszöri lemásolás után megkezdődött a szövegromlás. Emellett néhány, a maga nemében egyedülálló ideiglenes központ falain kívül a kéziratosság kultúrájának szövete oly vékony volt, hogy még az írástudóknak is nagy szükségük volt az ismeretek szóbeli átadására és hagyományozására. Mivel a másolóműhelyekben diktálás után másoltak, és az irodalmi alkotások „publikálása” hangos felolvasással történt, még a „könyvműveltség” is alá volt vetve a kimondott szó uralmának, és így egy hibrid, félig szóbeli, félig írásos kultúra jött létre, amelynek napjainkban nem létezik pontos megfelelője. Arra a kérdésre, hogy a könyvnyomtatás előtt pontosan mit jelentett a publikálás, vagy a kódexmásolók idejében pontosan hogyan jutott el a szerző mondanivalója a közönséghez, nem lehet általánosságban válaszolni. Általában rendkívül eltérő eredményeket kapunk, a helytől és időtől függően. Különösen a nyomtatás előtti utolsó évszázadra vonatkozóan rengeteg az egymásnak ellentmondó vélemény; ebben az időben ugyanis már kapható volt papír, és az írástudó ember gyakran saját kódexmásolója lehetett.

Az ősnymtatvány-szakértők, akik a nyers, egyenetlen dokumentumanyaggal dolgoznak, hajlamosak azt bizonygatni, hogy az ősnymdászok tevékenységében semmiféle egység nem fedezhető fel. Az ősnymtatás korával kapcsolatban kétségkívül kockázatos dolog az általánosítás, és óvakodnunk kell, nehogy a modern, szabványok alapján készült kiadások hagyományát időben túl régre vetítsük vissza. Ugyanakkor attól is óvakodnunk kell, hogy a kéziratosszöveg kultúra utolsó százada és a Gutenberg utáni első század közötti lényeges különbségeket elmoszuk. Az ősnymtatvány-kultúra például elég homogén ahhoz, hogy sokféleségét mérni tudjunk. Becslést tudunk készíteni a könyvtermés mennyiségéről, átlagokat tudunk kiszámítani, tendenciákat megfigyelni. Az ősnymtatványok korának teljes nyomdai terméséről is vannak például hozzávetőleges becsléseink. Azt is meg tudjuk mondani, hogy egy „átlagos” korai kiadás példányszáma kétszáz és ezer között mozgott. A kéziratosság korának utolsó ötven évéből azonban nincsenek hasonló adataink. Sőt, igazából semmiféle adatunk sincsen. Milyen volt az „átlagos kiadás példányszáma” 1400 és 1450 között? Ez szinte teljesen értelmetlen kérdés. Maga a „kiadás” kifejezés is anakronizmusnak hat, amikor kódexek másolatairól van szó.

Hogy milyen nehézségekkel jár, ha megpróbáljuk a kéziratosszöveg korai könyvtermését felbecsülni, azt szemléltetni fogom a következő fejezetben. Az ott közölt példák majd bizonyítani fogják, hogy a mennyiségi meghatározás módszere nem alkalmazható a kéziratosság korának viszo-

nyaira. A leggyakrabban idézett példányszámokról, amelyek egy firenzei kéziratkereskedő feljegyzéseiből származnak, kiderül, hogy teljesen megbízhatatlanok. A quattrocento Firenzéje amúgy sem tipikus képviselője a többi itáliai központnak (például Bolognának), az Alpokon túli területekről nem is beszélve. De egyetlen régió sem tipikus. Nincs „tipikus” könyvkereskedő, másoló, még tipikus kézirat sincs. Ha most nem is foglalkozunk a világi könyvtermelés és -piac reménytelenül összetett problémájával, és a nyomtatást megelőző időszakból csak az egyházi emberek könyvigényeit vesszük figyelembe, a könyvelőállítás és könyvbeszerzés módjai akkor is rendkívüli változatosságot mutatnak. A különböző szerzetes-rendek más-más módon gondoskodtak a könyvellátásról, a kolduló barátoknak másféle megoldásaik voltak erre, mint a kolostorban lakó szerzeteseknek. A pápák és bíborosok gyakran vették igénybe az itáliai cartolaio-k [mai jelentése papír- és írószerkereskedő - ez lenne az itáliai stacionárius] „különbféle szolgálatait”; a papok saját prédikációgyűjteményeket szerkesztettek maguknak; a laikus rendek pedig a világi hívőket igyekeztek imádságos könyvvel és katekizmussal ellátni.

Az, hogy a könyvtermésről nincsenek átlagszámaink vagy nem ismerünk egy tipikus könyvelőállítás és -forgalmazási módot sem, komoly buktató, amikor megpróbáljuk felvázolni, milyenek voltak a viszonyok közvetlenül a nyomtatás feltalálása előtt. Ennek a fejezetnek egy korábbi változatában úgy fogalmaztam, hogy a könyvek sokszorosítása a XV. század végén költözött át a szkriptóriumokból a nyomdászok műhelyeibe. Ezt az állítást egy középkorkutató azon az alapon bírálta, hogy a könyvsokszorosítás már a XII. század folyamán kilépett a kolostor falai közül, amikor az egyetemi fakultások és a kolduló rendek könyvellátásáról világi könyvkereskedők kezdtek el gondoskodni. A XII. századi úgynevezett „könyv-forradalommal” és a másolás egyetemi ellenőrzésével együtt létrejött egy „bedolgozó” rendszer is. A másolók többé nem gyűltek össze egyetlen közös teremben, hanem egy adott szöveg különböző részein dolgoztak, és a könyvkereskedőtől fizetséget kaptak minden darabért [ívért]. (Ez volt az úgynevezett „pecia” rendszer.) Bírálóm szerint a könyvek sokszorosítása már három évszázaddal a nyomtatás feltalálása előtt kikerült a szkriptóriumokból.

Érdeemes elgondolkodni ezen a bírálaton. Kétségtelen, hogy a XII. és a XIII. században az egyetemi városokban és más városi központokban működő világi könyvkereskedő megjelenését nem szabad figyelmen kívül hagyni. A bünei bocsánatáért ingyen munkálkodó szerzetes fáradozása és a világi másoló bérmunkája között jelentős az ellentét. A legújabb kutatások a hangsúlyt a bedolgozó rendszer bevezetésére teszik, és kétségbevonják azokat a hosszú időn át elfogadott feltevéseket, hogy a könyvkereskedésekhez világi szkriptóriumok csatlakoztak. A szkriptórium kifejezést tehát különösen óvatosan kell használnunk, ha a késő-középkori viszonyokról beszélünk, óvatosabban, mint e sorok írója tette ennek a fejezetnek a korábbi változatában.

Másrészt arra is vigyáznunk kell, nehogy túlságosan nagy fontosságot tulajdonítsunk azoknak a tendenciáknak, amelyek a XII. századi Párizsban, Oxfordban, Bolognában és más egyetemi városokban alakultak ki, ahol a könyveket gyorsan sokszorosították, hogy az egyetem intézményének sajátos igényeit kielégítsék. Óvatosnak kell lennünk akkor is, amikor a „pecia” rendszerét szabályzó egyetemi rendelkezéseket az egyetemi könyvkereskedők tényleges gyakorlatára próbáljuk meg alkalmazni, - nem is beszélve a nem egyetemi vásárlóközönség igényeit kiszolgáló könyvvarusokéről. Nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy a XIII. században kialakult viszonylag világosan áttekinthető rendszer a XIV. század végére újra áttekinthetetlené válik. Tévedés lenne azt hinni, hogy ha már egyszer bevezették, akkor a „pecia” gyakorlata egészen a nyomtatás feltalálásáig fennmaradt. A rendelkezésünkre álló adatok arra utalnak, hogy már egy teljes századdal a könyvnyomtatás feltalálása előtt kihalt. Az 1350 és 1450 közötti időszakban - a vizsgálataink szempontjából döntő fontosságú száz

évben - szokatlanul anarchikus viszonyok uralkodtak, és néhány, feltehetően már elavult szokást is felélesztettek. A kolostori szkriptóriumok például ekkor éltek „utolsó virágkorukat.”

A XII. századi úgynevezett „könyv-forradalom” nem szüntette meg teljesen az opus dei részeként értelmezett másolás hagyományát. Németalföldön a Gerhard Groote által alapított rendek [Fratres Vitae Communis] rendkívüli módon fellendítették. „Soha egyetlen szerzetesi közösség nem összpontosította annyira energiáit a könyvmásolásra, mint a Groote-barátok. Ez az újjáéledés nemcsak azokra a vidékekre korlátozódott, ahol a devotio moderna virágzott. Máshol is új erőre kapott Cassiodorus öröksége. Jean Gerson XV. század eleji értekezése, az írások dicsérete [De laude scriptorum] válasz volt a karthauziak és celesztinusok aggályaira, vajon engedélyezhető-e a könyvmásolás ünnepnapokon.

Azt, hogy a kolostori szkriptóriumok egészen a könyvnyomtatás kezdetéig, sőt még azután is működtek, érdekesen bizonyítja az a rendhagyó értekezés, amely sokat átvett Gersontól, és amelyet gyakran emlegetnek az ősnymondásról szóló könyvek mint kuriózumot; Johannes Trithemius De laude scriptorum-áról van szó. Ebben az értekezésben a sponheimi apát nemcsak buzdította szerzeteseit a könyvmásolásra, hanem egy régi toposzt is továbbfejlesztett azzal, hogy elmagyarázta, miért „nem szabad a szerzeteseknek abbahagyniuk a másolást csak azért, mert feltalálták a könyvnyomtatást.” Egyéb érvek között (a másolás hasznos, mert a dologtalan kezeket munkára fogja, szorgalomra, jámborságra, írástudásra, a Szentírás ismeretére sarkall, stb.) Trithemius némiképp logikátlanul szembeállította a pergamenre írott szót, amely akár ezer évig is fennmarad, a papírra nyomtatott írással, amely rövid idő alatt elenyészik. Azt nem említette, hogy időnként a másolók is használtak papírt (vagy vakart pergament), és hogy ezzel szemben létezett egy speciális bőrre történő nyomtatásfajta. Az apát mint hebraista, keresztény tudós és Gerson olvasója nyilván jól ismerte azt a toposzt, amely először állította egymással szembe a tartós pergament és a romlandó papiruszt. Érvei azt mutatják, mennyire fontos volt neki egy olyanfajta manuális munka életben tartása, amely láthatólag különösen jól illett a szerzetesi életmódhoz. Nyitott kérdés marad, hogy - mint lelkes bibliofil és mint aki jól ismerte az ókori figyelmeztetéseket - vajon őszintén aggódott-e a papír egyre terjedő használata miatt. Alkotói tevékenysége azonban világosan mutatja, hogy mint szerző nem a kézi másolás mellett döntött a nyomtatással szemben. A De laude scriptorum-ot azonnal kinyomtatatta csakúgy, mint komolyabb műveit. Sőt olyan gyakran vette igénybe az egyik Mainzi nyomdát, hogy azt „szinte a Sponheimi Apát Nyomdájának lehetne nevezni.”

Még mielőtt a sponheimi apát átlátogatott volna a szkriptóriumból a nyomdászmuhelybe, a kölni Szent Barbara kolostor karthauzi szerzetesei már többször is a helyi nyomdászokhoz fordultak, annak a törekvésüknek szélesebb körre való kiterjesztése érdekében, hogy a szerzetesrend tagjai, akiket kötött a hallgatási fogadalom, a „kezükkel prédikálhassanak”. Amint azt több beszámoló is megjegyzi, ez nemcsak Kölnben történt meg, és nemcsak a karthauziak körében. Különböző megreformált bencés rendek is sűrűn foglalkoztatták a helyi nyomdászokat, néhány helyen pedig a szerzetesek és az apácák maguk is működtettek kolostori nyomdát. E könyv más részében esik majd szó arról, milyen jelentősége lehet annak, hogy a megszentelt falak közé behatolt egy tökés vállalkozás. A kolostori másolást és nyomdászatot csupán azért említjük itt is, hogy érezzük, mit veszíthetünk azzal, ha a világi könyvkereskedő XII. századi térnyerésének túlzott jelentőséget tulajdonítunk. A „szkriptóriumból a nyomdába” formulát elvetni majdnem annyira nem bölcs dolog, mint általános érvényűen alkalmazni.

Ezek a megjegyzések talán érzékeltetik, hogy a könyvkészítés új rendszerével [a nyomdászattal] kapcsolatban könnyebb általánosítani, mint a régire [a másolásra] vonatkozóan, s különösen igaz ez az 1350 és 1450 közötti időszakra. Az egységes külalak és az összehangoltság olyan mindennapossá vált a könyvnyomtatás feltalálása óta, hogy újra meg újra emlékeztetni kell magunkat arra, hogy a kódexmásolók idejében még egyik sem létezett. Az, akit arra szoktattak, hogy a jelenségeket bizonyos távolságból szemlélje, hajlamos lehet a rövidlátásra olyan jelenségekkel szemben, amelyek úgyszólván a szeme előtt vannak. Marshall McLuhan nyomatékosan felhívta a figyelmet, hogy a tudósok többsége nyilvánvalóan vak azokkal a hatásokkal szemben, amelyeket az a közeg fejt ki, amelyet minden nap látnak, és részletesen tárgyalta ezt a problémát. Elmélete szerint tudatalatti hatást gyakorol az emberekre, hogy teljesen egyforma, szabványos nyomtatott (lineáris) sorokat követünk szemünkkel újra meg újra. A rendszeres könyvolvasók szubjektíve annyira függenek ezektől a hatásoktól, hogy már felismerni sem képesek, nem-létezőnek tekintik. A The Gutenberg Galaxy (A Gutenberg-galaxis) bizarr tipográfiai formáját feltételezhetően azzal a céllal tervezték, hogy közömbösítse ezt a függést, és hogy kizökkentse az olvasót a megszokott szellemi kerékvágásból. McLuhan önnön tisztánlátását és azt a képességét, hogy a nyomtatott szöveg szinte hipnotikus erejének ellen tud állni az új audio-vizuális és elektronikus információ-hordozók térhódításának tulajdonítja. Véleménye szerint az új kommunikációs eszközök azzal, hogy másképpen hatnak érzékszerveinkre és másképp szabályozzák érzékelésünket, kezdik megtörni a könyvek varázsát, amelyek az elmúlt ötszáz évben fogságukban tartották a nyugati társadalom írástudóit.

Érdekes, hogy a szerző, bár ebben a hagyományostól eltérő formában találja elméletét, egyúttal gyengíti is azzal, hogy bizonyításért gyakran fordul a hagyományos szakirodalomhoz, még akkor is, ha ez az irodalom csak a XIX. századi irodalom konvencionális témáit ismétli. A Gutenberg-galaxis kaotikus formája valószínűleg kevesebbet köszönhet az új információ-hordozóknak, mint annak a már régen ismert jelenségnek, hogy mikor valaki széleskörű olvasással gyűjti anyagát, ennek rendezése és megszerkesztése igen nagy problémát jelent, s ezt a szerző a jelen esetben egy régi taktikával kerüli meg: ollóhoz és ragasztóhoz nyúl. Amikor kifejti azt a véleményét, hogy a könyvnyomtatás elavulófélben van, és hogy egy „elektronikus kor” túlhaladottá tette az „írás-olvasás eddigi technikáját”, akkor McLuhan maga az, aki nem veszi észre (legalábbis véleményem szerint), hogy mi történik a szeme és az olvasói szeme előtt.

Talán nem szükséges, hogy alapos média-elemzést végezzünk ahhoz, hogy meg tudjuk magyarázni, mi az oka annak, hogy ilyen általános a rövidlátás a nyomtatás hatása kérdésében. Gutenberg kora óta a nyomtatványok teljesen megszokottá váltak. Már több mint száz éve nem hatnak az újdonság erejével, és annál kevesebb figyelmet keltenek, minél gyakrabban találkozunk velük. Bár ma már magától értetődőnek vesszük a naptárak, térképek, menetrendek, szótárak, katalógusok, tankönyvek és újságok létezését (sőt akik a mindig újabb dolgokat reklámozzák, már feleslegesnek is tartják ezeket a divatjamúlt dolgokat), ma is ugyanolyan nagy hatást gyakorolnak mindennapi életünkre, mint korábban. Minél több nyomdatermék van, és minél gyakrabban használjuk, annál mélyebb és szélesebb körű a hatásuk. A nyomtatás még mindig nélkülözhetetlen, még a legkorszerűbb technológiák átadásához is. A nyomtatás áll napjaink információ-robbanásának, illetve a modern művészet egy jelentős részének háttérében. Sok olyasmiért felelős, legalábbis véleményem szerint, amit sajátosan 20. századi kulturális jelenségnek hiszünk. Azonban, ismétlem, minél több a nyomtatvány, annál kevésbé vagyunk hajlamosak vagyunk észrevenni a nyomtatást az újabb, szokatlanabb információhordozók mellett. Ezért aztán a televízió hatásán töprengő cikkek biztosan nagyobb piacra találnak, mint a nyomtatás hatását mérlegelő feltevések. Mivel ez

utóbbi hatásai egyre kevésbé észrevehetőek, azokról a közvetett hatásokról, amelyek napjainkban éppen fokozódnak és erősödnek, paradox módon azt hisszük, hogy gyengülnek.

A nyomdatermékek régóta tartó, állandó jelenléte életünkben azonban még mindig nem magyarázza meg teljesen az általános rövidlátást. Az ősnymtatványok kora jóval azelőtt végetért, hogy Bacon, Campanella, Galilei vagy Kepler megszületett volna. Mégsem tartotta egyikőjük sem természetesnek a könyvnyomtatást, éppen ellenkezőleg, mindegyikük szót ejtett nagy jelentőségéről. Persze, mai mértékkel mérve a XVII. század elején viszonylag kevés volt még a nyomtatott anyag. Akkori mértékkel mérve viszont akkora volt a bőség, hogy a kortársak a piac túltelítettségéről beszéltek, amelyet Sir Thomas Browne szerint „csak azért szerettek, hogy megzavarja és félrevezesse a deákok gyöngébb ítéletét és fönntartsa a Nyomdászok Iparát és Mesterségét.” Mivel a nyomtatott szöveg elmélyült tanulmányozása már a XVII. századi művelt körökben megszokott napi rutinná vált, de a nyomtatásról még mindig mint rendkívüli találmányról emlékeztek meg, az a jelenlegi tendencia, hogy szinte tudomást sem veszünk róla, további magyarázatot igényel.

Még néhány kiegészítő részletkérdésen is érdemes elgondolkodni. A XVII. században sok tudós és értelmiségi még jóval közvetlenebb kapcsolatban volt a nyomdászmuhelyekkel és a nyomdászokkal, mint azóta, hogy a nyomdászat nagyiparrá válása új munkamegosztáshoz vezetett. A felvilágosodás végéig a kétkezi nyomdászok és az „úri” kiadók útjai még nem váltak el egymástól. A XVII. század eleji természetbölcselek, mint például Kepler, aki maga is órákat töltött a nyomdában és aprólékosan ellenőrizte egy-egy tudományos munkája kinyomtatását, bizonyára érzékenyebbek voltak a nyomdatechnikában rejlő lehetőségekre, mint mai csillagász kortársaink, akik elküldik közleményeiket a szaklapok szerkesztőinek, és várják, hogy miután a szaklektorok jóváhagyták, írásuk rövidesen megjelenjen. Azt még tisztázni kellene, hogyan hat a tudósokra a nyomdától való eltávolodás, mert eddig még nem foglalkoztak vele. Lehetséges, hogy hozzájárult annak a megvetésnek az erősödéséhez, amelyet az elméleti tudományok művelői éreznek a technika és az alkalmazott tudományok iránt?

A nyomdászat nagyiparivá válása és az újfajta szellemi munkamegosztás tárgyalása mellett a cenzúra és az ideológia problémáival is teljesebbé kell még tennünk a képet. Az újkor kezdetén gyakran csak a cenzorok kijátszásával és különféle illegális tevékenységek útján lehetett könyvkiadási lehetőséghez jutni. Az az író, akinek ki kellett csempésznie a kéziratát külföldre, hogy ottani nyomda jelentesse meg, vagy titkos nyomdát kellett felállítania hazájában, bizonyára nem vette olyan magától értetődőnek a nyomdászok szolgálatait, mint a legtöbb mai tudós (legalábbis Nyugat-Európában). Ez különösen igaz volt Campanellára, Galileire és Keplerre, és később azokra a filozófusokra, akik katolikus uralom alatt éltek. A nyomtatás hatalma előtti tisztelgés jobban összeegyeztethető volt a hazafias témákkal a protestáns államokban; mert a nyomtatás korszakalkotó szerepe hangoztatásának pápaellenes és Róma-ellenes melléklöngéi is voltak. A témát e formájában Itália-ellenes német humanisták dolgozták ki, lutheránusok és más protestánsok csatlakoztak hozzájuk, majd a hugenották, puritánok, szabadgondolkodók és a felvilágosodás filozófusai vitték tovább, hogy végül olyan whig-párti [liberális], illetve antiklerikális történészek írásaiban, mint például Macaulay vagy Michelet, jusson el tetőpontjára. Ezután azonban a haladás apostolainak figyelme a puskaporrról és a könyvnyomtatásról először a gőzgép, majd a dinamó felé terelődött. A XIX. század végére a kéziszajtó maga is múzeumi tárggyá kezdett válni, s ez is egyik magyarázata lehet annak, hogy a nyomtatás miért nem számít olyan kiemelkedő találmánynak a mi szemünkben, mint Francis Bacon vagy Condorcet számára volt.

Az utóbbi idők technikai fejlődésének önmagát felgyorsító hatása is közrejátszott abban, hogy e XV. századi találmányt műtárggyá minősítsük, amely leginkább csak a ritka könyvekkel kereskedők érdeklődésére tarthat számot, a modern idők megfigyelőjéire azonban nem. Jellegzetes tünete ennek a felfogásnak, hogy az ősnymtatványok is bekerültek a múzeumi tárlókba a kézzel írt könyvek mellé, mint értékes ritka tárgyak, s olyan féltő gonddal őrizzük őket, mint egy ködbevesző, rég letűnt kor maradványait. Az, hogy az újítások ma gyors egymásutánban követik egymást, és az a reneszánszból ránkmaradt szokás, hogy a könyvnyomtatást együtt emlegetjük más, a klasszikus ókor utáni találmányokkal, együttesen járult hozzá, hogy a nyomtatás kikerüljön a figyelem középpontjából. Minél gyorsabban szaporodnak az új találmányok, a régiek annál inkább háttérbe szorúlnak. Hasonló eredményre vezetett az úgynevezett modern tudomány-ipar terjeszkedése is; az új idők tudósai majdnem olyan gyors ütemben tárják fel a régi idők találmányait, mint ahogy a modern technika termeli az újakat. A nyomtatás már csak egy tétel a sok között a lassanként túlszűföldő leltárban, s így egyre kevésbé emelkedik már ki a többi közül.

Ebből a szempontból majdnem teljes fordulatot tett a világ azóta, hogy a nyomtatást először vették fel az ókor utáni újdonságok hosszú listájára. Ezt a listát már Gutenberg előtt összeállította egy pápai könyvtáros, aki talán huszonnégy tételt sorolt fel (köztük a kengyelt, az óraszerkezetet, az iránytűt és a puskaport), hogy példákkal világítsa meg, mi a nem-latin szavak használatának egyik lehetséges oka. A XVI. század folyamán a tiszta latinság megromlása miatti filológiai aggodalom a technikai haladás ünneplésébe csapott át. Az írott szöveg hatását fokozták a képek. Egy gyakran kiadott, modern találmányokat és felfedezéseket magasztaló rézmetszet-sorozat, a Nova Reperta, amelyet Vasari tanítványának, Stradanus-nak (Jan van der Straet) rajzai alapján az 1580-as években Galleus antwerpeni cége metszett és adott ki, több ízben is, bizonyosan legalább annyira hozzájárult, mint bármely írott értekezés, hogy a találmányok témáját mai, jól ismert formájában megörökítse. Miután az érdeklődés előterében már nem a szavak tanulmányozása [a filológiai szempont] állt, hanem a dolgok feltalálása került a figyelem központjába, a listát újraírták, és nem mind voltak már annyira jelentősek a rajta szereplő találmányok. A könyvnyomtatást, a puskaport és az iránytűt több különböző listán is kiemelték különösen jelentőségük miatt. Abban az időben, amikor Francis Bacon arról írt, hogy szükség van az emberi találmányok és felfedezések „hatalmas erejének, hatásának és következményeinek” számbavételére, még nyugodtan feltételezhette, hogy a „legkiemelkedőbbek” száma nem több háromnál. Ma már szó sem lehet erről. Bár azok, akik ma a kiemelt hírekről írnak az újságokban, tudják rangsorolni a szenzációs eseményeket azzal, hogy változtatják az egyes címek betűnagyságát, a huszadik századi történészek azonban láthatóan elfelejtették annak a titkát, hogyan teygenek különbséget lényeges és lényegtelen között. Találmánylistánk újra rendetlen és zűrzavaros lett. Tekintve azt az furcsán összeválogatott, össze nem illő társaságot, amelybe mára Gutenberg találmánya került, (az egyik magyarázatban a biztosítási szerződés és a kohászat új eredményei, egy másikban az óraszerkezet és az egyetem között találtam meg, egy harmadikban pedig a kettős könyvvitel és a szemüveg között), eltűnődhetünk azon, hol is a helye igazából.

Vajon odatartozik, ahol a leggyakrabban szoktuk megtalálni, a középkor-végi technikai fejlődés folyamatába? Több szempontból is helyénvalónak tűnik, hogy a kézisajtót más, gépi erővel működtetett precíziós szerkezetekkel társítsuk, és abba a folyamatba helyezzük bele, ahová a fémmegmunkálás és a textilipar fejlődése, valamint az olajalapú színezőanyagokkal és tustintával végzett kísérletek is tartoznak. Könyvtárosok és könyvgyűjtők azonban éppúgy helyénvalónak érzik, hogy a nyomtatást egy másik folyamatba is beleillesszük, a könyvtörténet folyamatába. Ebben az esetben egy olyan, hosszú folyamat újabb állomásának tekinthető, melynek kezdetei legalább az ókorba, a rabszolga-másolók idejéig és a könyvtekercsről a

kódexformára való áttérésig nyúlnak vissza. Ebben az összefüggésben nem a késő-középkori fémművesség, hanem a XII. századi könyv-forradalom lesz a legjelentősebb előzménye. Amint látható, ez a beállítás egy fokozatos, evolúciós szemléletnek kedvez. Hiszen miután a kéziratos könyvkiadást új alapokon szervezték meg és a papírgyártás olyan szintre jutott, hogy ki tudta elégíteni a kereskedelem egyre növekvő igényeit, a nyomdász és új gépei számára már alig maradt újítani való.

A gazdaságtörténészek megint más összefüggésbe helyezik a nyomtatást. Ők sokkal inkább hajlanak arra, mint a könyvtárosok, hogy a stacionárius utódát újítónak tüntessék fel. Az első nyomdászokat városi vállalkozóknak tekintik, akik a kézi termékeket géppel váltották fel, akiknek alapvető fontosságú volt, hogy tekintélyes befektetéseik megtérüljenek és pénzbeli támogatást szerezzenek, akik a korai tömegtermelés úttörői voltak, és akik kiterjesztették a kereskedelmi kapcsolatokat a késő-középkori céhek és városok határain túlra, akik a gyakorlatban is megismerték a bér munkával járó problémákat, az első sztrájkokat is beleértve, és akik a nyereségre törekvő versenytárs cégekkel állandó konkurrenciá-harcban álltak. A gazdaságtörténészek szemében tehát az első nyomdászoknak sokkal több közük volt a többi korai tőkés vállalkozóhoz, mint egy korábbi időszak kódexkereskedőjéhez.

Ha az első nyomdászokat úgy mutatjuk be, mint korai tőkéseket, lehetővé válik, hogy újítónak tekintsük őket. Ez a szemlélet ugyanakkor kényelmetlenül közel viszi őket a nyárspolgárokhoz, és más téves következtetésekre is ösztönöz, melyek a „gazdasági ember” magatartásából következnek. Ez azt jelenti, hogy szem elől tévesztjük, milyen sok egyéb funkciót is betöltött a nyomdász a kor művészeti és tudományos életében, a korabeli művelődésben és irodalomban. „A nyomtatás gépekkel kapcsolatos technikus mesterség volt - írja Edgar Zilsel -, és a kiadók - egyébként maguk is klasszikus műveltségű tudósok - nem az irodalmi babérok osztogatói, hanem üzletemberek voltak.” Sokkal pontosabb lenne úgy jellemezni sok kiadót mint üzletembert és az irodalmi babérok osztogatóját, akik írókat nemcsak azzal segítették, hogy a mecénatúra hagyományos formáit nyújtották nekik, hanem azzal is, hogy a sajtóügynökök és kulturális impresszáriók új típusú funkcióját is ellátták. „Hogy ismertté tegyük e szerző nevét és hasznára legyünk a világnak” - így fogalmazta meg Tartaglia velencei kiadója azokat az indítékokat, melyek az autodidakta műszerész-mérnök hátrahagyott Euklidész fordításainak kinyomtatására ösztönözték. Kétségtelenül pénzt is akart keresni a vállalkozással amellet, hogy Tartagliának is igyekezett egy kis hírnevet szerezni. A lényeg az, hogy a profitszerzés indítéka más, önző és altruista, sőt olykor ige hirdető, térítő szándékokkal keveredett. A nyomdászt meglepéssel tölthette el, hogy az emberiséget szolgálja miközben a szerzők hírnevét is öregbíti, és maga is pénzhez jut. Az indítékoknak ez a sajátos keveréke szerepet játszott az első nyomdák gyors elterjedésében is. Többféle érdeket szolgáltak, és nem kizárólag olyanokat, amelyek beillettek a „gazdasági ember” célkitűzéseibe.

Az ősnymdászoknak mint az új gyártási és eladási módszerek úttörőinek bizonyos mértékig közös vonásai voltak más városi vállalkozókkal, de mint a reklámozás és a hirdetés, az agitáció és a propaganda, a lexikográfia és a bibliográfia úttörői már teljesen külön osztályba tartoznak. Üzleteik különböztek a korábbi kéziratkerekedők és világi könyvárusok boltjaitól, hiszen újfajta gépeik voltak és képzett szakmunkások dolgoztak rajtuk. Ugyanakkor ezek a műhelyek a kortárs manufaktúra-tulajdonosokétól is különböztek, mert tudósok, művészek, irodalmárok gyülekezőhelyei voltak, külföldről érkezett fordítók, emigránsok és menekültek menedékhelyei, a magasfokú műveltség és tudás intézményei és mindenféle kulturális és intellektuális változás gyújtópontjai voltak.

Ezek a megjegyzések talán érzékeltetik, hogy az Európa városi központjaiban létesített nyomdászmuhelyek olyan téma, amelyre szintén érvényes Francis Yates megállapítása egy másik témáról, hogy mindenki témája, azaz senkié. E sokarcú téma különböző vonatkozásait különféle szakterületek kutatói vizsgálják, akik [szakmájukból eredően] nem egyformán gondolkodnak, s a témának is alig van olyan közös vonatkozása, amely mindegyiküket érdekelné. Bár a könyvsokszorosítás és -terjesztés problémái a gazdaság- és társadalomtörténészek területére tartoznak, a fogyasztást [olvasást] érintő kérdésekkel mégis inkább az irodalomtörténészek és a médiakutatók foglalkoznak. Bár a könyv története általában a könyvtári stúdiumok része, magát a nyomtatást mégis a technikatörténetbe sorolják, míg a tipografizálást, a betű- és címlaptervezést az iparművészeti iskolák tananyagában egyik melléktantárgynak tekintik. Mivel ez a téma részekre van felosztva, a részek még tovább vannak darabolva, és az egészet több tudományterület között osztották szét, nem csoda, hogy csak elvétve akad, aki fogalmat tud alkotni a nyomtatás egészének jelentőségéről. Még a társadalomtörténészek többirányú kutatásai sem vezettek egy az ősnymdász új szakmai kultúrájával foglalkozó átfogó tanulmány megírásához, vagy a nyomdász sok szerepének mindenre kiterjedő értékeléséhez.

Így a szellemi munka erőteljes elaprózottsága, specializálódása is (ami talán elkerülhetetlen velejárója a „tudomány-ipar” terjeszkedésének) csökkenti azok számát, akik szeretnék követni Bacon tanácsát. Ha a könyvnyomtatást csak röviden tárgyalják a nyugati technika fejlődésének vagy a korai kapitalizmusnak szentelt vaskos kötetek, máshol viszont még ennyit sem foglalkoznak vele. A nyugati filozófia, vallás és tudomány, a politikai és közgazdasági gondolkodás, a történetírás, az irodalom és a képzőművészet történetéről írott számtalan alapvető mű hallgat a témáról. Az eszme- és művelődéstörténészek e téren mutatkozó mulasztását nemcsak a napjainkra kialakult specializáció teszi érthetővé, hanem az is, hogy tovább él egy igen tiszteletreméltó bölcsész-hagyomány; az anyagi és technikai jellegű témákban való, büszkén vállalt tudatlanság. Pedig ez az érdeklődéshiány levon a szellemtörténet mint tudományág értékéből. Ha az eszméket elszakítjuk attól a közegtől, amely hordozza és közvetíti őket, akkor el lesznek vágva azoktól a történelmi körülményektől is, amelyek formálták őket, és így nehéz lesz megismerni azt a változó környezetet, amelynek részei, és amelynek összefüggésében kell vizsgálnunk őket. Ez a megállapítás nemcsak a legtöbb nyugati filozófia- és irodalomtörténetre érvényes, hanem igaz a legtöbb olyan műre is, amely a történetírás vagy a természettudományok történetét dolgozza fel.

A kézi másolásról a nyomtatásra való átmenet hatott az adatrögzítés és -nyilvántartás módjára és az információáramlásra. Nincs lehetőség arra, hogy mindenki részletesen tanulmányozza a múlt minden egyes vonatkozását, és az eszmetörténészek jól teszik, ha az olyan találmányokat, mint például a kengyel és a malom, más szakterületek kutatóira hagyják. De ha megkerüljük Gutenberg találmányát, ez egyet jelent azzal, hogy elszalasztjuk azt a lehetőséget, hogy megértsük az újkor szellemisségét formáló legfontosabb erőket. Eredményesebben lehetne megoldani azt a problémát is, hogy hogyan teremtsünk kapcsolatot az eszmetörténet és a történettudomány többi része között, ha több figyelmet szentelnénk a nyomtatás hatásának. Azok a kísérletek, amelyek megpróbálják az eszméket a társadalmi harccal (osztályharc) kapcsolatba hozni, összekötni a marxista „felépítményt” konkrét termelési módokkal, vagy egyfajta „tudás-szociológiát” igyekeznek kidolgozni, csak erőltetett és félresikerült megoldásokhoz vezethetnek, ha figyelmen kívül hagyják a kommunikációs forradalmat. A szellemről és társadalomról, a mentalitásról és az anyagi viszonyokról alkotott mai elméletek nagy része kiforratlan és rendkívül elvont. Mielőtt általános elméleteket gyártanánk ezekről a kérdésekről, nem kellene-e mérlegelni azt is, hogy a könyvműveltség jellegzetes formái hogyan kapcsolódnak konkrétan a könyvelőállítás és -terjesztés egyes jellegzetes módjaihoz?

A könyvnyomtatást természetesen nemcsak téma szerint lehet besorolni a kutatás folyamatába, mint az újítás egy sajátos fajtáját, mely a technikatörténészek, bibliográfusok és a határterületek kutatóinak van fenntartva. Időrend szerint is besorolható, és ekkor beleesik a XV. századdal foglalkozó történészek általános kutatási területébe. Rendszerint a Konstantinápoly elestéhez kapcsolódó kronológiai táblázatokban szerepel, mint kortárs tartozék, és az általános összefoglalókban és a tankönyvekben is az ennek megfelelő fejezetcím alatt említik meg. A figyelmes diákok fejében valahol a Fekete Halál (a nagy pestisjárványok) és Amerika felfedezése között helyezkedik el, a világtörténelem évezredes eseményei között viszonylag jelentéktelen helyen. A legtöbb hivatásos történész, aki rendszerint egy-egy korszakra szakosodott, általában még kevésbé hajlamos csak egy kicsit is elidőzni a könyvnyomtatás kezdeteinél, mint a bevezetés a történettudományba-szerű művek olvasói. Valószínű, hogy a legtöbb ókortörténésznek és sok középkor-kutatónak teljesen elkerüli a figyelmét ez a téma. Nem ébreszt túl nagy érdeklődést azokban a tudósokban sem, akik a könyvnyomtatás elterjedését követő korszakokkal foglalkoznak. A kézírásról a nyomtatásra való átmenet történelmi jelentőségének és általánosabb értelemben vett társadalmi hatásainak kifejtése a reneszánsz néven ismert problematikus korszak (vagy inkább kulturális irányzat?) kutatóira hárul.

A reneszánsz stúdiumok határai azonban úgy vannak meghúzva, hogy e terület nem tudja befogadni a nyomtatásból következő összes eredményeket. Időbeli korlátai túl szűkek, és figyelmének középpontjában annyira csak Itália áll, hogy nem képes a témát fontosságának megfelelően feldolgozni. A XVI. század elején Gutenberg újító lángelméjének dicsérete olyan németektől származott, akik így próbáltak szembeszegülni az olasz művelt elitnek azzal a már régebbi keletű törekvésével, hogy kulturális fölényüket mindenkivel elismertessék. Amennyiben a reneszánsz-kutatók ismét az olasz kultúrfölénynek akarnak érvényt szerezni, valószínűbb, hogy a korán kibontakozó humanizmus lesz az, ami vizsgálataikban a legnagyobb hangsúlyt kapja, nem pedig a később felfedezett és elterjedt könyvnyomtatás. Ráadásul az ősnymondászat termékei a kódexmásolói munka lemaradásait pótolták, s így a nyomtatás első százada olyan könyvkultúrát hozott létre, amely nem sokban különbözött a kéziratosság koráétól. Minél apróbb részletekbe menően vizsgálja valaki az ősnymondványok korát, valószínűleg annál kevésbé fogja jelentősnek érezni változásokat. Ahhoz, hogy megértsük, hogyan alakította át ez az átmenet a kultúra átörökítésének és közvetítésének egész folyamatát, térben és időben szélesebb kitekintésre van szükség, mint a reneszánszkutatók körében általában szokásos. Azoknak a tudósoknak, akik egy olyan folyamat nyomkövetésére vállalkoztak, amely egyetlen vidéken bontakozott ki a trecentótól a cinquecentóig terjedő időszakban, nincs igazán okuk arra, hogy fontosnak tüntessék fel a kódexmásoló és a nyomdász közötti különbséget. Sőt ellenkezőleg, rendszerint éppen az egység és a folytonosság az, ami Petrarca kulturális mozgalmából a legmélyebb benyomást gyakorolja rájuk. A dolgoknak abban a rendjében, amelyet ők állítottak fel, Gutenberg találmánya hozzájárulhatott ugyan már meglévő tendenciák felerősítéséhez (például a humanista írás népszerűsítésével), de megjelenése nem tekinthető kulturális korszakhatárnak. Ehhez túl későn érkezett: az újkori Európa elsőszülött fiai már jóval korábban hozzáálltak, hogy a középkori színre leeresszék a függőnyt.

Burckhardt óta ez a vélemény annyira általánosan elfogadottá vált, hogy a másként gondolkodó tudósok nem voltak képesek megváltoztatni. Az egyetemi tanrendek és tankönyvek évről évre újra továbbberősítik. Bár néhány régebbi történetfilozófus, mint például Condorcet, korszakalkotó eseménynek tekintette a könyvnyomtatást, és ennek megfelelően húzta meg a korszakhatárokat, a legtöbb mai korszakfelosztás olyan helyre teszi, ahol elsikkad, egy pontatlanul meghatározott átmeneti korszak közepe tájára. Inkább annak a feltételezett kornak

a jellemzői kapnak figyelmet, amelybe a nyomtatást elhelyezték, nem pedig magának a nyomtatásnak a hatásai. Az átfogóbb jellegű munkákban Gutenberg találmányának tárgyalását gyakran a reneszánsz utánra halasztják. A kézírásról a nyomtatásra való átmenettel sehol nem foglalkoznak; az ősnymtatványok korának lezárulását ugyanúgy említés nélkül hagyják, mint ahogy nem tettek említést a kezdetéről sem, és a témát a reformáció „egyéb” vonatkozásai közé számúzik.

Amikor a találmányt - az előbbinél helyesebben - a XV. században helyezik el, akkor is rendszerint csak futólag és mintegy mellékesen említik, úgy kezelik, mint valamelyik reneszánszot erősítő fejlődési folyamatot szemléltető példát - ha nem a korai tőkés vállalkozásra hozzák fel példának, akkor a világi műveltség terjedésének szemléltetésére vagy a késő-középkori technikai fejlődés bizonyítására használják, vagy esetleg recepcióelméletekkel és a távol-keleti technikák nyugati importjával kapcsolatban említik. Jellemző példa erre, hogy Fernand Braudel, a kora-újkorai Európa történetének egyik legkiválóbb élő szakértője, egészen alárendelt helyre, a tűzfegyverek és az óceáni hajózás közé rejti el a könyvnyomtatást. Többé már nem az első és legfontosabb aközül a három találmány közül, amelyek Bacon szerint megváltoztatták a világot. Ehelyett „egyformán szolgálta az európai gondolkodás haladó és visszahúzó áramlatait”, „felgyorsított olyan folyamatokat, amelyeket a kézíratos könyv indított el” és „felelősség terhelt a matematika lassú fejlődéséért...” Braudel szerint „végeredményben csakis az óceáni hajózás hozott gyökeres változást és tette aszimmetrikussá a világot”, ami alapvető tévedés - és ezt, remélem, olvasóim is tudják.

George Sarton azonban „a reneszánsz legnagyobb találmányá”-nak nevezte a mozgatható betűket, és a korszakkal foglalkozó egyik szimpóziumon röviden ugyan, de megkísérelte körvonalazni, ha nem is a teljesség igényével, hogy milyen következményekkel járt [The Quest for Truth (Az igazság keresése)]. Ugyanígy értékeli a nyomtatást Myron Gilmore is, aki elég hosszan ír erről a témáról „Az újkorai Európa keletkezése” sorozatban megjelent kötetében. Ha arra gondolunk, hogyan dolgozták fel az ősnymtatványok kora utáni időszakokra szakosodott történészek a témát, úgy fogjuk érezni, hogy a Gilmore-hoz hasonló reneszánsz-kutatók jobban belelátanak a távolabbi jövőbe, mint ők a saját korszakukba.

„A nyugati civilizáció történetében a mozgatható betűkkel való nyomtatás feltalálása és fejlődése okozta a legradikálisabb átalakulást a szellemi élet viszonyaiban. Új látóhatárokat nyitott az oktatásban és a gondolatok közlésében. Hatásai előbb-utóbb érezhetővé váltak az emberi tevékenység minden területén”.

Bár utal a későbbi következményekre, Gilmore kötetének időbeli határai nem teszik lehetővé, hogy részletekbe bocsátkozzon. A sorozat következő kötetében, ahol elvárhatnánk, hogy részletesebben bemutassák az olyan hatásokat, amelyek végül is „érezhetőek voltak az emberi tevékenység minden területén”, semmilyen határozott utalást nem találunk erre vonatkozólag. Sajnos, nagyon jellemző, hogy egy időben elhúzódó átalakulás tárgyalását épp akkor szakítják félbe, a XVI. század elején, amikor már éppen megerősödőben van. Az ősnymtatványok kora utáni századokról írt tanulmányok a nyomtatással való foglalkozást különféle határterületekre és apró részterületekre hárítják át.

A társadalomtörténet hatalmas és némileg ködös birodalmának határterületén kicsiny, különálló parcellákat művelnek azoknak a monográfiáknak a szerzői, akik a könyvkereskedelemmel, a mecénatúrával és a cenzúrával, a szépirodalommal, az újságírással és az oktatással, a közvélemény és a propaganda elemzésével vagy a különböző vidékek nyomdásziparának belső felépítésével foglalkoznak. Ha nem találunk bennük néhány szórványos utalást az olvasóközönség keletkezésére és a hivatásos írók megjelenésére a XVIII. században, illetve a sajtó és a közvélemény szerepére a XIX. században, azt szűrhetnénk le a jelenleg

használatos hatalmas mennyiségű történelemkönyvből, hogy azok a változások, amelyek a könyvnyomtatás hatására következtek be a társadalmi és a szellemi életben, kimerültek az utolsó reformációkori vitáirattal. Az újkori Európa legtöbb történetírója a nyomtatásnak valószínűleg csak azt az egy következményét ismeri, hogy terjesztette a protestáns nézeteket. A reformáció és más szellemi irányzatok bemutatásakor a könyvnyomtatás hatásait általában alaposan megnyirbálják, és egyedül csak az eszmék „terjesztésé”-re korlátozzák. Hogy mikor a kézírásos hagyományt „nyomdába küldték”, ez vajon új problémákat vetett-e fel az egyházi embereknek, vagy hogy a könyvnyomtatás már a protestantizmus elterjedése előtt hozzájárult-e a keresztény világ egységének megbomlásához, azt még eddig nem vizsgálták. Mindenesetre amint pont kerül a reformációról szóló fejezetek végére, és a protestantizmus elterjedése vitathatatlan tény lesz, a nyomdászok és kiadók tevékenysége többé nemigen tűnik említésre méltónak a kutatók számára. A történetírás reflektorai későbbi, látszólag jelentősebb fejleményekre irányulnak.

A reformáció utáni időszakokkal foglalkozó történészeknél különösen feltűnő, mennyire nem veszik észre az új kommunikációs rendszer önmagát erősítő, állandóan növekvő hatását. A XVII. és a XVIII. század szellemi és politikai forradalmait nem a nyomtatás utáni, hanem az ipari forradalom előtti társadalom összefüggésébe helyezik. Amikor például a modern természettudományok kialakulását megelőző viszonyokat rekonstruálják, gyakran esik szó a közlekedés helyzetéről a XVII. századi Európában. Szólnak a postahálózat fejlődéséről, a csatornák építéséről és a szállítás területén bevezetett egyéb korszerűsítésekről. Az azonban már rendszerint kimarad a beszámolókból, hogy a kézzel másolt navigációs, szárazföldi és tengerészeti térképeket ezt megelőzően nyomtatott térképek váltották fel. Gyakran hangsúlyozzák a tudósok közötti kézzel írott levelezés növekvő jelentőségét; az egyszerre több érdeklődőnek szóló „nyílt levelek” megjelenéséről azonban nem vesznek tudomást [ebben az összefüggésben ezek a szakfolyóiratok ősei]. Sűrűn vizsgálják, milyen volt a tudósok földrajzi eloszlása; a természettudományos publikációs lehetőségek földrajzi eloszlásával azonban csak ritkán törődnek.

Ugyanez érvényes azokra a művekre, amelyek a felvilágosodás eszméi vagy a kora-újkori forradalmak hátterét kívánják felvázolni. Amikor ezeknek a forradalmaknak az okait kutatják, hosszasan tárgyalják a kereskedelmi útvonalak eltolódását és az árak változását, a földhasználat és a terméshozamok alakulását, a befolyásos társadalmi csoportok és osztályok fejlődését. Azokra a változásokra azonban, amelyek a térképek, táblázatok, törvénykönyvek, kézikönyvek, kalendáriumok, szerződések, plakátok és petíciók nagy példányszámú sokszorosítását tették lehetővé, csak a legkritikább esetben figyelnek fel, ha egyáltalán észreveszik őket. A középosztály felemelkedését és a polgárság növekvő szerepét mindig a pénzgazdaság megerősödésével hozzák kapcsolatba; viszont a művelt réteg megjelenését és az értelmiség szerepének növekedését ritkán hozzák összefüggésbe a nyomtatás mind nagyobb hatékonyságával. Míg sokat lehet hallani a kereskedelem forradalmának hatásairól, egy szó sincs a kommunikációs forradalomról.

A technikatörténet egyre terjedelmesedő szakirodalmához hasonlóan az „ipari forradalom” nagy múltra visszatekintő és gyors gyarapodása miatt egyre áttekinthetlenebbé váló irodalma is segítette elterelni a figyelmet arról a találmánytól, melyet Bacon hajdan oly nagyra értékelt. Az általános művekben például jobban hangsúlyozzák a textilgyártásban és a textíliák kereskedelmében bekövetkezett változásokat, mint azokat amelyek könyvsokszorosításban és -kereskedelemben mentek végbe. Persze, a két terület között van valami összefüggés. Nemcsak azért, mert a textilnyomás előzménye volt a könyvnyomtatásnak, hanem mert a textíliák szerepet kaptak a rongypapír-gyártásban, és így hozzájárultak a nyomtatás

bevezetésének megkönnyítéséhez. A könyvnyomtatás azonban mégiscsak közvetlenebbül hatott az információáramlásra, mint a textilüzem vagy akár a papírmalom.

Egy szemle cikk szerint, mely az újabb szakirodalmat tekinti át, az információáramlás az intézményes újítás egyik fontos és elhanyagolt területe, amelyről a gazdaságtörténészek - saját munkásságuk kárára - nem vesznek tudomást, különösen ha a kereskedelmi terjeszkedéssel és gazdasági növekedésméletekkel foglalkoznak. A cikk azonban odáig már nem megy, hogy akár csak egyetlen olyan lehetséges változást is megnevezne, amely a nyomtatás hatására következett be a gazdasági információcserében. A terjeszkedő nyomdaipar és a tőkés vállalkozás fejlődése közötti kapcsolat (ha egyáltalán létezik ilyen kapcsolat) még felderítésre vár. A legtöbb gazdaságtörténeti áttekintés úgy lép át a késő-középkorból a kora-újkorba, hogy egyáltalán meg sem említi, hogyan hatott a nyomtatás feltalálása az iparra és a kereskedelemre általában, vagy a hirdetés módjaira, a biztosítási formákra, a tőzsdejelentésekre és a pénzrendszerekre különösképpen. Bármelyik olyan írásban, amelyik az utóbbi két év század történetét kísérel meg feldolgozni, túl sok - a mezőgazdaságban, az iparban és a közlekedésben bekövetkezett - változást kell figyelembe venni ahhoz, hogy a permanens kommunikációs forradalom későbbi szakaszaira (az új papírmalmok bevezetése, a vas és a gőz felhasználása a nyomdászatban), több jusson egy futó megjegyzésnél. Még a fejlődés legkorábbi szakaszait is beárnyékolja a három év századdal későbbi változások tömege; így ahelyett, hogy a nyomtatás hatását sui generis tárgyalják és önmagához mérten vizsgálnák, csupán a későbbi tömegtermelési eljárások előfutárát látják benne. Az iránytű és a puska helyett most a XVI. századi bányászattal és hajóépítéssel társítják, és a későbbi nagyipari vállalkozások előfutárának szerepét osztják ki rá.

Az „isten művészet”, amely már csak egy a sok találmány között, vesztt fényéből. A kézírásról a nyomtatásra való átmenetet, ezt a forradalmi folyamatot, amelynek része volt abban, hogy a középkorból átléptünk az újkorba, háttérbe szorítják a későbbi változások, és a korszak-felosztások egy lezárt fejezetbe teszik. A történészeknek azonban kétségtelenül megvannak az eszközeik arra, hogy felnyissák a lezárt fejezeteket. Végül is ez a napi munkájukhoz tartozik. Ennek a bizonyos fejezetnek a tartalmát azonban különösen nehéz megfejteni. Mert amikor megmaradunk annak a rövid időszaknak a határain belül, amelybe a legtöbb monográfia és összefoglalás a könyvnyomtatást elhelyezi, és még ezen az időszakon belül is kifejezetten a keletkezése körülményeire próbáljuk összpontosítani figyelmünket, azt tapasztaljuk, hogy minél inkább belemerülünk a részletekbe, annál bizonytalanabbak leszünk, hogy mi is az, amit vizsgálni akarunk. Úgy tűnik, a Bacon szerint legfigyelemreméltóbb találmányok közül is a legfontosabból mára már nem maradt több - ahhoz a bizonyos cheshire-i macskához hasonlóan, amelyből nem maradt más, csak a vigyora [míg maga eltűnt] - mint ez a rejtélyes kifejezés, „mozgatható betűk.”

Nemcsak a szakirodalom-jegyzékek lettek hosszabbak és a szakterületek közötti határok elrettentőbbek, de a „találmányokról és felfedezésekről” szóló elemzések is annyira elvonttá és öncélúvá váltak, hogy már szinte meggátolják, hogy meg tudjuk ítélni a találmányok értékét és hatékonyságát. Ma már sokkal inkább tudatában vagyunk annak, mint Bacon és kortársai voltak, hogy a nagy találmányok nem egyszerre és tökéletesen kész állapotban jelentkeznek, mint ahogy Minerva pattant ki Jupiter homlokából. Ma már nem annyira egyedülálló eseményeknek, inkább összetett társadalmi folyamatoknak látjuk őket, melyek más, maguknál átfogóbb társadalmi változások végtermékei is.

Ha meg akarjuk érteni, miért kezdték használni a mozgatható betűket, nem elegendő többé csupán Gutenberg mainzi nyomdászmuhelyébe elmenni - illetve azon vitatkozni hogy először nem Costerét kellene-e felkeresni Haarlemben, vagy esetleg Johannes Fust és Peter Schoeffer

működését megvizsgálni. Ehelyett azt kell feltárni, hogyan terjedt el még a nyomtatás feltalálását megelőzően az írástudás a világi emberek körében, és hogyan erősödött meg a kéziratos könyvkereskedelem, megmagyarázni, hogyan keletkezett az a tőkefelhalmozás, amely az első üzemek beruházásaihoz volt szükséges, vagy meg kell próbálni megindokolni, miért terjedtek el a nyomdák olyan gyorsan a XV. század végi Nyugat-Európában, és a Távol-Keleten miért nem vezetett hasonló eredményhez a mozgatható betűk feltalálása. Továbbá manapság az első nyomdákat csupán több más hazai és külföldi újítás végtermékének tartják. A legkülönbözőbb mesterségeket, iparágakat és foglalatosságokat érintő változásokat kell itt számba vennünk, kezdve a borászaton, a sajtérlelésen és a pecsényomó-metszésen, az olajfestésen és a kártyázáson keresztül, a fémmegmunkálásig és a textilgyártásig. Az ezeken a területeken jelentkező újításokat és azt a tényt, hogy a papírmalmokat már korábban felállították és korábban is nyomtak már fadúcokkal könyveket, olyan részletekbe menően vizsgálják, hogy a „könyvnyomtatásról” mint új találmányról alkotott képünk darabokra hullik. „Részletes tanulmányt igényelne, hogy meghatározzuk, miben is állt voltaképpen Gutenberg találmánya.” Amennyiben mégis arra hajlunk, hogy a „kézisajtót” időrendi táblázatunkban az 1450-es éveknél helyezzük el, úgy marad ott mint jól használható absztrakció - mint olyan konkrét részletek összegzése, amelyek legnagyobb része más területekről származik.

Ha egy ilyen absztrakció „értékét és hatását” megpróbáljuk leírni, az nehézségeket okoz. Egyrészt úgy tűnik, hogy semmit sem változtatott meg, másfelől, hogy mindent átalakított. Majdnem minden történész egyetért abban, hogy a XV. század első és második fele közé nem húzható éles határvonal. Mindnyájan osztják a következő nézetet: A mozgatható betű használata, illetve a gépi úton történő könyvszorosításban való felhasználása nem a könyvkészítést forradalmasította. Az igazat megvallva a nyomtatott könyveket eleinte alig lehetett megkülönböztetni a kézzel írt kódexektől. De ugyanakkor rendszerint megjegyezzük azt is, hogy Gutenberg „több mint háromszáz évvel megelőzve általános ipari alkalmazását, bevezette Európában a felcserélhető részek elvét, amely minden modern tömegtermelési eljárás alapja.” Valószínűleg mégis csak kellene egy éles határvonalat húzni, hogy elválasszuk a XV. század végét az előző korszakoktól. 1480-ra „az a tény, hogy milyen alapvetően más benyomást keltett a fémmunkás és a lúdtollal dolgozó másoló munkája, meghozta a patricametsző győzelmét a kódexmásoló fölött, és így a kódex-utánpótlást felváltotta a valódi könyv.” De végül még a csiszolt modern elmék is megint az antik mitológiához fordulnak segítségért: „A történelmet újra meg újra meglepi, hogy ... Gutenberg módszerének különféle oldalhajtásai, akárcsak Athéné Zeusz homlokából, készen és teljes fegyverzetben pattantak ki.”

Nehéz a könyvnyomtatás kezdeteivel úgy foglalkozni, hogy ne torzítsuk el a képet azzal, hogy egyidejűleg két egymással összeegyeztethetetlen - egy evolúciós, fokozatos és egy revolúciós - változás-modellre támaszkodunk. Meggyőző érvek szólnak amellet, hogy Gutenberg találmányát egy szüntelenül fejlődő, előrehaladó folyamat részének tekintsük, és úgy ábrázoljuk (ahogy Febvre és Martin teszi), mint a változások nagyobb együttesének egy elemét. A mozgatható betű feltalálása és alkalmazása tehát korábbi fejlődési folyamatok (például az írástudás terjedése a világiak körében) egyik melléktermékének fogható fel, és olyan tényezőnek is, amely azután idővel maga is előkészítette a későbbi fejlődést (például az írástudás tömeges elterjedését). A nyomdászok és a másolók több évtizeden át egymás termékeit másolták, az ősnymtatványok korában ugyanazokat a szövegeket sokszorosították ugyanarra a piacra. Az itáliai humanisták számára „nem volt éles határvonal a kéziratos és a mozgatható betűvel nyomtatott könyv között.” Az átmenet után még legalább ötven évig nincs semmiféle szembetűnő jele a kulturális átalakulásnak; Gutenberg után még egy teljes századnak kellett eltelnie, hogy egy új világ körvonalai kezdjenek kirajzolódni.

Mindezeket végiggondolva az látszik elfogadhatónak, ha egy fokozatos, evolúciós megközelítés mellett foglalunk állást. Ugyanakkor emellett is vannak kényszerítő erejű érvek, hogy a kézírásról a nyomtatásra való átmenetet különálló, átfogó változás-együttesnek tekintsük, és szembeállítsuk egymással, hogy milyen képességekre támaszkodtak és milyen funkciókat töltöttek be egyrészt a kéziratmásolók és cartolaiók [stacionáriusok], másrészt az ősnymondászok. Amint számos tanulmány is tanúsítja, történész fantáziát kell segítségül hívni, ha át akarjuk hidalni a kéziratmásolók és a nyomdászok kora közötti szakadékot. De ahhoz, hogy át tudjuk hidalni, el kell ismerni a szakadék létezését, ami viszont értelemszerűen a folytonosság hiányának elfogadását jelenti. Ekkor majd meggyőzően lehet bizonyítani azt is, hogy az ősnymondványok kora fontos történelmi vízválasztó, és a könyvnyomtatás megindulása a nyugati ember történetében egy új kulturális korszakot nyitott meg.

A mai szakirodalomban sokkal inkább idegenkednek a második (revolúciós) megközelítéstől, mint az elsőtől. Ahol csak lehetséges, a folytonosságban mutatkozó töréseket elkendőzik, a kétféle könyvszorosítási mód közötti lényeges különbségeket nem fejtik ki világosan, és az egyikről a másikra való átmenet következményei felett elsiklanak. Ugyanakkor a fokozatos, evolúciós fejlődési modellt hiányosan és következtelenül alkalmazzák. Bizony tudnunk kell a sorok között olvasni, ha el akarjuk dönteni, melyik modellt is használta egy szerző (ha egyáltalán használta valamelyiket). A magyarázatok csak áttételesen és homályos formában jutnak el hozzánk. Azokban a ritka esetekben, amikor valóban a téma lényegét érintő kérdést tesznek fel, sem kapunk rájuk határozott választ.

A kézírástól a nyomtatásig vezető út egyszerre volt folytonos és törésektől sem mentes, és megkockáztatom, hogy minden nagy felfedezés, minden úgynevezett új irányzat magában rejti ugyanezeket az ellentétes elemeket, a folytonosságát és a radikális változását. Ez a kettősség kíséri a humanizmust, a reneszánszt, a nacionalizmust, a kapitalizmust, a reformációt, és a maghasadást. E. F. Jacob joggal nevezi a XV. századot „a régi és az új figyelemreméltó keverékének.”

Ez a jellemzés a XV. századi könyvre is ráillik. Néhány régi eleme változatlanul maradt, mások átalakultak, új eljárásokat fejlesztettek ki, és megváltoztak azok a célok is, amire a könyveket használták.

Úgy tűnik, hogy több vonatkozásban is az egyszerre folytonos és törött vonal paradox modellje fejezi ki a legjobban azt a furcsa benyomást, amit az kelt bennünk, hogy régi fajta termékek tömegmérétekből való gyártására dolgoztak ki modern eljárást. Érdemes lenne azon is elgondolkodni, miért olyan nehéz azokat a kezdeti változásokat, amelyeket a nyomtatás idézett elő, úgy tárgyalni, hogy egyúttal meg tudjuk őrizni az események „lineáris” egymásutánosságának hagyományos rendjét. Másrészt az átmenet speciális problémáit inkább elhomályosítja, minthogy megvilágítaná, ha más, elég vegyesen összeválogatott fejlődési folyamatokkal, mint például a humanizmus, a kapitalizmus vagy a maghasadás vizsgáljuk együtt. Az is elég kiábrándító, hogy azt közlik velünk, hogy minden mozgalom tartalmazza a folytonosság és a radikális változás elemeit, és hogy egy adott század a régi és az új keveréke. A konkrét történelmi problémák megoldásában nem sok segítséget nyújt az örök igazságok emlegetése. Végül soron az idézet egyszerűen csak egy szűkebb kérdéskör felé tereli a figyelmünket a probléma általánosabb vonatkozásairól. A szerző már nem az átlagolvasóhoz szól, a bibliofilek kerülnek előtérbe; az idézetet követő részekben sokkal inkább a nyomtatásnak a XV. századi könyvre gyakorolt hatását vizsgálja, mint azt, hogy milyen hatással volt az európai társadalomra. De még akkor is, mikor csak ezzel a szűk témával foglalkozik, és a témában való különös jártassága is segíti, a szerző felfogása akkor is elég kétértelmű marad

ahhoz, hogy nyitva maradjon a kérdés: mennyire hirtelenek vagy fokozatosak, mennyire jelentősek vagy jelentéktelenek voltak a könyvnyomtatás nyomában keletkezett változások.

Hasonló kétértelműség és bizonytalanság nyomja rá a bélyegét Febvre és Martin igényesebb és átfogóbb történeti összefoglalására is. Már a mű címe, *L'Apparition du Livre* [A könyv megjelenése] is felhívja a figyelmünket arra, hogy a szerzőknek nem sikerült megbirkózniuk alapkérdésekkel. Bár a könyv tárgya „l'apparition du livre imprimé” [a nyomtatott könyv megjelenése], (amint Marcel Thomas már az első oldalon közli velünk), a nyomtatásra való utalás kimaradt a címből. Valójában mikor is született meg a könyv? - a tájékozatlan olvasót sötétben hagyják. A témában jártasabb kutató önkéntelenül is felteszi a kérdést, hogy a könyv helyett vajon miért nem inkább a könyvnyomtatást jelölték meg egyértelműen vizsgálatuk tárgyának. A szerzők kétértelmű megközelítése miatt így elsikkad az a téma, hogy itt az emberi kultúra egyik legfontosabb átalakulásáról van szó. Lucien Febvre előszavában hangsúlyozza, hogy a változásoknak egy nagyobb együttese a téma, s Gutenberg találmányát ezen belül kell szemlélni; a kézírásról a nyomtatásra való átmenetet pedig úgy mutatja be, mint a későbbi és lényegesebb átalakulások pusztá előjátékát. Az első fejezet a papírnak a nyomtatást megelőző megjelenését tárgyalja, és felvázol egy evolúciós sémát. Ebben a fejezetben szó esik a kézíratos könyvtermés és egy kozmopolita világi olvasóközönség fokozatos gyarapodásáról. A folytatás az előbbieken bemutatott sémát követi: a szerzők a kódexek és az ősnyomtatványok közötti különbségeket egybemossák, és hangsúlyozzák, hogy a következő három év században nem történtek lényeges változások a könyvelőállítás technikájában. Azt is megtudhatjuk, hogy az új nyomdák azzal, hogy elavult kézíratos műveket sokszorosítottak, csak a másolóknál jóval hatékonyabban, „semmit nem tettek azért, hogy meggyorsítsák az új elméletek és ismeretek elfogadtatását”, sőt ellenkezőleg hozzájárultak a kultúrában uralkodó tehetetlenségi állapot tartósításához. De itt-ott elejtett mondatokból mégis az derül ki, hogy a nyomdaipart „nagyon hamar modernizálják”, hogy a „középkorias” műhelyeket „modern üzemekké” alakítják át már az 1480-as években, hogy az ősnyomtatványok korában a roppantul megnövekedett könyvtermés „alapjaiban rázza meg” a művelt Európát, hogy a XVI. századi nyomdászoknak az az igyekezete, hogy áruiknak minél több vásárlót szerezzenek, már a tömegkultúra felé tett lépés, s hogy már a XVI. század közepén létrejött a lutheránus vidékeken egy mindenkihez szóló és mindenki számára hozzáférhető „tömeg-irodalom”.

Érdekes, hogy mennyire nem csengenek egybe ezek a rendkívül gyors modernizációra és az európai műveltség „felforgatás”-ára tett célzások a mű alapkoncepciójával. Febvre és Martin láthatólag a mélyen gyökerező történetírói konvenciókhoz ragaszkodnak, amikor a revolúcióra és a folyamatosság megszakadására utaló elemek fontosságát tudatosan kisebbítik, és a fokozatosság és folytonosság motívumát hangsúlyozzák. „Itt is, mint általában - írja Carl Stevenson egy helyen a nyomtatásról - a történész arra az eredményre jut, hogy amit ő korszakalkotó eseménynek tart, az nem hirtelen támadt újítás, hanem egy fokozatos változás lassú folyamata”. Denis Hay talán az egész történészirtársadalom nevében szól, amikor a jelenőség kivételes voltára hívja fel a figyelmet, mégis óv a következmények túldramatizálásától.

„Néhány találmány ... szélesebb körben való elterjedésére év századokat kellett várni, és még több találmány elfogadtatásához kellett legalább néhány emberöltő. A nyomtatás kivétel volt. Elképesztő gyorsasággal terjedt el Mainz-ból, és az 1490-es években már minden nagyobb államnak volt legalább egy fontos kiadói központja, sőt néhányuknak még több is. Az átalakulás gyorsaságát lehetetlen eltúlozni, következményeit azonban annál könnyebb...”

Mivel a tájékozatlan laikus hajlamos arra, hogy elfeledkezzen a kéziratos könyvtermés fejlődéséről, és hogy a könyvnyomtatás előtti művelt réteg nagyságát lebecsülje, később viszont növekedésének ütemét túlértékeli, talán nem árt, ha óvatosságra intünk. De bár lehet, hogy Hay néhány olvasóját valóban szükséges figyelmeztetni, legtöbb tudós kollégájának nincs erre szüksége. Ők sokkal hajlamosabbak a nyomtatás nyomában bekövetkezett változásokat lebecsülni, mint túlértékelni.

A kezdeti változás jelentőségének eltúlzásából adódó veszélyekre mindenesetre már elégszer rámutatott a jelenlegi szakirodalom. Ma már több aggodalomra adhatna okot az ellenkező veszély: egy evolúciós modell ráerőltetése egy revolúciós helyzetre. Kifejezetten ennek a problémának a szemléltetésére hadd hivatkozzam egy 1975-ben egy könyvtáros folyóiratban megjelent cikkre. Szerzőjének az a célja, hogy egy evolúciós elméletet bizonyítson, és megcáfolja néhány nézetemet, amelyeket e könyv első, vázlatos változatában adtam elő. Először is óva int attól a kísértéstől, hogy visszavetítsük „a XV. századra és a reneszánszra azt a befolyást, amellyel a nyomtatás a reformáció idejében már nyilvánvalóan rendelkezett.” Ezután megvizsgálja egy kódexmásolóból lett brugge-i nyomdász tevékenységét, aki - úgy tűnik - a nyomdáját, akárcsak korábban a tollát, azoknak a könyveknek az elkészítésére használta, amelyeket nemes burgundiai pártfogói kívántak tőle.

„Mansion nyomtatott kiadásainak példányszáma egyetlen esetben sem volt magasabb, mint ugyanannak a műnek a kéziratos változatáé. Amint azt a brugge-i eset is példázza, a nyomtatás nem nyújtott biztosítékot nagyobb vásárlóközönségre. Mansionnak és utódainak legnagyobb példányszámai épp hogy csak elérték azt az átlagos színvonalat, amennyi példányban akkoriban a kéziratos könyveket általában terjesztettek. Mansion szokásos példányszáma nyomtatott könyvek esetében négy vagy öt volt, ami a kódexekről készült másolatokhoz képest meglehetősen alacsony szám, hiszen ezek a huszat is elérték vagy meghaladták”.

Miután a szerző kedvére bebizonyította, hogy a nyomdász Colard Mansion teljesítménye mennyiség és minőség tekintetében nem különbözött lényegesen a kéziratmásoló Colard Mansionétól, láthatóan úgy érzi, hogy az evolúciós tézis ezzel bizonyítást nyert. De csupán azért, mert egy nemesi pártfogóknak dolgozó brugge-i nyomdász nem használta ki az új találmányban rejlő sokszorosító képességet, nem ok arra, hogy feltételezzük, a nyomdában rejlő lehetőségeket máshol sem használták ki Európában. Tekintsünk most el attól, hogy vajon helytálló-e összevetni a kéziratos „kiadásokat” a nyomtatottakkal, vagy beszélhetünk-e „szokásos” példányszámról és „átlagos” terjesztési színvonalról, és fogadjuk el a közölt becsléseket úgy, ahogy vannak. Négy vagy öt példány valóban „alacsony szám”, s nem csupán a kéziratokról készített másolatokéhoz képest, hanem - ami meglepőbb - azokhoz a becsült számokhoz képest is, amelyeket a reformáció előtti könyvnyomtatás példányszámaira megadnak. „A Brugge-ben érvényes viszonyok között” a nyomtatás talán „nem nyújtott biztosítékot nagyobb vásárlóközönségre”; Brugge azonban nem volt a könyvnyomtatásnak olyan fontos központja, mint sok más város ebben a korban. Akárcsak Colard Mansion, Brugge neve is főleg a William Caxtonnal való kapcsolat miatt bukkan fel a nyomtatás történetében. Brugge korábban a luxus kivitelű kéziratos könyvek előállításának egyik központja volt. Éppen az az érdekes, hogy a könyvnyomtatás feltalálása után viszonylag jelentéktelenné vált mint európai könyvsokszorosító központ. A nyomdák Európa-szerte való elterjedése nem hagyta változatlanul a könyvszakma addigra kialakult rendszerét. Már 1500 előtt megjelentek az új termelő- és kereskedelmi központok.

Ezek ismeretében elhamarkodottnak látszik az a következtetés, hogy a nyomtatás gyakorlatilag érintetlenül hagyta az európai könyvtermelést.

A XVI. század elejére a nyomdailag sokszorosított és terjesztett nagy példányszámú kiadványok már nyilvánvalóan meghaladták a szkriptóriumok könyvmásoló kapacitását. A könyvnyomtatás azzal, hogy radikálisan megnövelte a könyvek számát és csökkentette árukat, nagy társadalmi, gazdasági és szellemi hatást gyakorolt az európai civilizációra a reformáció korában. A nyomtatás jelentőségét megnövelő tényezők közül azonban még egy sem létezett az 1500-as években, Colard Mansion korában, amikor a nyomtatás még csak a szkriptórium kiegészítője és nem vetélytársa volt.

Egy nemrégiben megjelent tanulmány szerint Mansiont csődbe vitték pazarul illusztrált nyomtatott Ovidius kiadásának költségei, s így 1484-ben hitelezői elől el kellett szöknie Brugge-ből, és „többé nem hallott róla senki.” A szerző itt arra céloz, hogy Mansion képtelen volt üzleti tevékenységét a nyomtatás által támasztott új követelményekhez igazítani, és hogy a luxus kivitelű, kis példányszámú kiadványokhoz való vonzódása nehezen volt összeegyeztethető egy korai nyomda sikeres üzemeltetésével. Még ez az egyetlen példaképpen felhozott, nem jellemző esetet sem bizonyítja tehát, hogy a nyomtatás a kéziratmásolás kiegészítője és nem vetélytársa volt. Mansion pályafutása, bármennyire nem tipikus, mégis jól példázza, hogy Gutenberg találmánya önmagában nem elég ahhoz, hogy okát adja a XV. századi kommunikációs forradalomnak. Szokatlanul kis könyvtermése rávilágít arra, hogy még számtalan tényezőt kell figyelembe vennünk, amelyek ösztönözték vagy gátolták az új nyomdák terjedését és teljes kihasználását. De az a merész kijelentés, hogy „a nyomtatás fontosságát megnövelő tényezők közül ... még egy sem létezett ... Colard Mansion korában”, tagadja a nyilvánvaló tényeket. Felnagyítani Mansion sokadrangú esetét, s eközben tudomást sem venni egykori kollégájának, William Caxtonnak fényes pályafutásáról, a történeti tények tudatos eltorzítását jelenti.

Ez a példa talán érzékelteti, hogy nem feltétlenül bölcs, sőt néha egyenesen felelőtlen dolog a fokozatos, evolúciós változáshoz ragaszkodni, amikor a kézírásról a nyomtatásra való átmenettel foglalkozunk. Csak kevés szerző utasítja el ilyen kereken a revolúciós modellt, mint az előbb idézett cikké. Alkalmazásától azonban mindenki vonakodik. Mikor ezzel a témával foglalkoznak, a kutatók inkább ott szokták elkövetni a hibát, hogy lebecsülik a változást, és nem fordítva. Ahogy a korábbi megjegyzések sejtetik, a szerzők itt is leggyakrabban a probléma megkerülésének taktikájához folyamodnak; és inkább nem foglalkoznak a témával, hogy ne kockáztassanak semmit.

De nem biztos megoldás az sem, ha nem kockáztatunk, ennek is megvan a maga kockázata, mert felhívás a hozzá nem értők számára, hogy vegyék birtokba a terepet. Ahol a történészek hajlamosak az óvatosságra, ott mások túlságosan is bátrak lesznek. Az, hogy az aggályos tudósok megkerülik a kérdést, lehetővé teszi, hogy jobb híján óvatlanabb kezekbe kerüljön a téma. A XV. századi „média-forradalom” azok számára is érdekes, akik a különféle avantgárd tudományágakat (kommunikáció-elméletet, média-elemzést és hasonlókat) művelik, és akik a mai jelenségeket vizsgálják anélkül, hogy a múltnak túl sok figyelmet szentelnének. Az ilyen nem-történész véleményalkotók azonban majdnem biztosan tévútra jutnak, ha vezető nélkül kísérelnek meg keresztülhatolni öt év századnyi, időben egyenlőtlenül eloszló változáson. Nem meglepő, hogy világos útmutatás híján elvesztik a türelmüket, és úgy döntenek, hogy saját elgondolásaik szerint rövidítik meg az utat.

Marshall McLuhan műve, A Gutenberg-galaxis e tekintetben jó példa. A szerző azzal az egyszerű (bár nem valami elegáns) fogással oldotta meg nehézségeit, hogy lemondott a kronológiai sorrend és a történelmi összefüggések figyelembe vételéről. Az arányok és a távlatok megőrzése egyáltalán nem érdekli; minden efféle elavult dolgot türelmetlenül félresöpör. Azokat a fejlődési folyamatokat, amelyek az öt év század alatt különböző vidékeken,

különböző társadalmi rétegeket érintve, különböző időben bontakoztak ki, találomra összekeveri és egyetlen eseményként bánik velük, - talán legtalálóbban „happening”-nek nevezhetnénk az eredményt.

Néhány kritikus és maga a szerző állítása szerint is az adatok összekeverése és az időrendiség mellőzése szándékos. A Times Literary Supplementből [A Times Irodalmi melléklete.] megtudhatjuk, hogy A Gutenberg-galaxis „ellenkönyv”. A szerző arra szánta el magát, hogy aláaknázza „a történelmi-filozófiai okfejtés hagyományos módjait”, és hogy meggyőzze olvasóit arról, „hogy a könyveknek - amelyek csak mozgatható betűkkel sokszorosított fonetikai egységek lineáris egymásutánjai - nem lehet többé hinni.” Nem valószínű, hogy a Times Irodalmi Mellékletének (vagy akár A Gutenberg-galaxis) olvasóit meg kellene erről győzni. Kevesen vannak köztük, akik csak per se bíznak a könyvekben, csak azért, mert könyvek; többségüket arra nevelték, hogy óvatosan közeledjenek minden kiadványhoz, és hajlamosak arra, hogy ne higgyenek az olyan érvelésnek (bármilyen formában is van tálalva), amely nem elég megalapozott. McLuhan „nem lineáris” tálalása mindenesetre nem ébreszt bizalmat okfejtése iránt. Az olvasó bizalmatlanságát csak tovább növeli az a mód, ahogyan témakezelését igazolja. A régi mozaikok és az új közlési eszközök mellett a modern fizika „mezőelméletét” is segítségül hívja. Azt hiszem, az okot inkább irodalmi és filozófiai - s nem az elektromágnesesség elméletében való - képzettségében, James Joyce - és nem Einstein - alapos ismeretében kell keresnünk. Ha valaki ma túlságosan belemélyed a modern irodalomkritikába, az, más avantgárd irányzatokkal együtt, a kronologikus elbeszélési mód ellen hangolja. Az evilági időrend figyelembevételre iránti közömbösségnek tiszteletreméltó vallási előzményei is vannak. A katolikus teológia minden bizonnyal jobban hatott azokra a legutóbbi kísérletekre, amelyek a tömegközlési eszközök megértését tűzték ki célul, mint a XX. századi fizika. Elég paradox módon A Gutenberg-galaxis korunk legtekintélyesebb történésziskolájának is köszönhet valamit. Abban, ahogy McLuhan a dolgokat értelmezi, része van nemcsak annak az általános bírálatnak, amelyet az Annales történésziskola a hagyományos elbeszélő történelemmel kapcsolatban hangoztat, hanem Lucien Febvre sajátos tézisének is arról, hogy a „fül korát” felváltja a „szem kora”. Amikor az Annales iskola tagjai elvetik a hagyományos elbeszélő formát, vagy amikor Febvre elmúlt generációk pszichológiai tapasztalatát igyekeznek rekonstruálni, azért teszik, hogy gazdagítsák és elmélyítsék a történelem megértését. Bármilyen is McLuhan célja, az biztos, hogy nem ez.

Ha a szerző célja valóban az volt, hogy felforgassa a történelmi okfejtés hagyományos módjait, nem megfelelő témát választott. Majdnem minden más téma jobb célpontot kínált volna, mint a kézírásról a nyomtatásra való átmenet. A történettudomány még nem nyújt elég támpontot az átmenet feldolgozásához. Ezért inkább gyarapítani kellene az érveit, nem aláaknázni. Nem egészen helytálló tehát azt mondani, hogy McLuhan kiszakította az adatokat az összefüggésükből, hiszen a megfelelő háttér még hiányzik. Úgy vélem, s erre már korábban is utaltam, hogy a szerző megkerülte azt a nehéz feladatot, hogy a rendelkezésére álló anyagot szervesen összefüggő egészévé rendezze. Az a többször is megismételt állítása, hogy a logikus egység és összefüggés (koherencia) idejétmúlt, nem meggyőző. A Gutenberg-galaxis mégis hasznos feladatot tölt be, mivel sok olyan fontos kérdésre hívja fel a figyelmet, amelyek történelmi kutatást igényelnének, de eddig még nem foglalkozott velük senki.

Talán már előre elveszi a történészek kedvét, hogy annyszor figyelmeztetik őket a feladat nagyságára.

„A Mainz nevével összeforrott találmány által útjára indított permanens forradalom önmagát erősítő hatása, amely érezhető az emberi gondolkodás és tevékenység minden szférájában, túlságosan nagy ahhoz, hogy valaha is teljes egészében leírható legyen. Következményei a

vallásban, a politikában és az iparban jóval jelentősebbek annál, hogy napjaink történészei és bibliográfusai vagy bármely ma elképzelhető tudós társaság képes lenne teljes értékelést adni róluk.” Az a kilátás, hogy egy olyan témával kellene megbirkózni, amely jóval terjedelmesebb, mint hogy bármely jelenlegi vagy jövőbeli tudós gyülekezet képes lenne feldolgozni, könnyen elcsüggeszti a legvakmerőbb vállalkozó szellemet is. Ha a téma olyan óriási, hogy egyetlen tudós már nem képes vele foglalkozni, akkor ugyanezen az alapon egyetlen tudós sem kerülheti el a vele való találkozást. Mivel majdnem mindenre kiterjed, a „folyamatos forradalom” magát erősítő hatása törvényszerűen - így vagy úgy - kapcsolatba került a kutatás minden területével, még az egészen speciális szakterületekkel is. Így az egyes területek szakértőinek, ha lelkiismeretesen dolgoznak és ha igényesek munkájukra, előbb vagy utóbb meg kell oldaniuk ezt a kérdést. Egy jelentős átalakulás következményeivel - akár elismerjük jelentőségét, akár nem - számolnunk kell. Valamilyen formában bekerülnek számításainkba, és csak akkor tudunk velük sikeresen megbirkózni, ha nem észrevétlenül csúsznak be. A figyelmeztetésekből már épp elég volt. A történészeknek nincs már szükségük arra, hogy újra felhívják a figyelmüket, milyen nehézségek adódnak Bacon tanácsának követéséből. Annak fontosságát viszont, hogy ezeken a nehézségeken meg kell próbálni úrrá lenni, nem lehet eléggé hangsúlyozni. Lehet, hogy a feladatot sohasem lehet teljesen befejezni, de végre el kellene már kezdeni.

Hirsch, Rudolf

Nyomdászok és könyvnyomtatás

A könyvnyomtatás feltalálása és kialakulásának körülményei, különösen az a nehezen megválaszolható kérdés, ki és mikor találta fel a nyomtatást, több mint 450 éve foglalkoztatja a történészeket. Sok nagy technikai felfedezéshez hasonlóan, a kezdetek, a kialakulás körülményei és részletei bizonytalanok és homályosak. 1640 óta a világ mindig megünnepli a nyomtatás feltalálásának centenáriumát, s így 1440-et, mintegy közmegegyezéssel, kiindulópontnak teszi meg. Semmi kifogásunk nincs ez ellen (vagy egy kicsit korábbi, illetve későbbi időpont ellen), de arra felhívjuk a figyelmet, hogy nem támasztják alá meggyőzően a történelmi tények. Az ősnymtatvány-kutatók, Gottfried Zedlerrel az élen, 1445 és 1455 közé sorolják a legkorábbról fennmaradt nyomdatermékeket, hogy azután évek múlva kiderüljön, hogy az egész gondolatmenet tévedésen alapult, és a kulcsfontosságú, úgynevezett „Asztro-nómiai Kalendárium” keletkezése nem 1447-re, hanem kb. 1457-re tehető. Valószínűleg a jövőben sem fognak teljes bizonyossággal megállapodásra jutni a feltaláló személyét illetően, a technikai problémák sikeres megoldásához vezető lépéseket sem fogják egészen megismerni, sem az első gyakorlati alkalmazás időpontját nem fogják pontosan megállapítani, hacsak új dokumentumok nem kerülnek elő. Kutatásaink szempontjából lényegtelen, hogy Gutenberget és az 1440-es éveket tartjuk-e kezdőpontnak vagy sem. Schmidt-Künsenmüller állításával értek egyet, aki a találmány sikerének lényegét „egy olyan eszköz kialakításában” látja, „amely alkalmas volt egy adott betű sok egyforma fémöntvény-másolatának sorozatban való elkészítésére, olyan alapra erősítve, mely lehetővé tette az egyszerű és zárt tömbben való szövegszedést.”

Az az elképzelés, hogy ugyanarról a szövegről több pontos másolatot készítsenek már jóval az 1440-es évek előtt kialakult. A 13. század végéről ismerünk olyan dokumentumokat, melyek a bolognai és párizsi stacionáriusokat teszik felelőssé a náluk letétbe helyezett szövegekről készült másolatok pontosságáért; olvashatunk diktálás utáni másolásról, főleg jogi szövegek esetében. A humanisták kéziratokat gyűjtöttek és másolatokat készítettek saját maguk és barátaik számára, a hangsúlyt a szerkesztő filológiai pontosságára helyezték (és ez időnként téves javításokra készítette őket). Megemlíthetjük még a Fratres Vitae Communis-t, akiknek másolási tevékenységéről rendházaik szabályzata rendelkezett, és az üzleti vállalkozásként működő „scriptorium”-okat, ahol legalább egy bizonyos fokig ragaszkodtak a pontos másolás elvéhez. A másolók, a későbbi nyomdászokhoz hasonlóan, a kolofonokban utaltak arra, mennyit fáradoztak a teljes és pontos szöveg elkészítésén.

Mértékadó szaktudósok, közöttük Carl Wehmer és Arno Schirokauer, véleménye szerint a 15 században, a könyvnyomtatás feltalálása előtt, a másolt kéziratmennyiség elegendő volt ahhoz, hogy kielégítse a szövegek iránti korabeli igényeket. Ezt a véleményt jól fogadták, pedig nem támasztható alá több érveléssel, mint az ellenkező nézet, mely szerint az írni-olvasni tudás terjedése nagy nyomást fejtett ki a kéziratok gépi úton történő sokszorosítása érdekében. Én óvatosabban fogalmaznék, nevezetesen hogy a megfelelő anyagi eszközökkel rendelkező olvasók hozzá tudtak jutni annyi kézirathoz, amennyi elég volt szükségleteik kielégítésére; azok, akik tudtak kéziratokat másolni és volt is rá elég idejük, és hozzá is tudtak jutni a kívánt szövegekhez, elkészíthették a saját példányukat; a kevésbé jómódúak - akiknek kenyérkeresettel kellett tölteni az idejüket - gyakorolták azt a nyomást és hozták létre azokat a feltételeket, amelyek ösztönzőleg hatottak és kifizetődővé tették, hogy több könyvet készítsenek olcsóbb áron. Vespasiano da Bisticci, a híres könyvkereskedő és egy firenzei „scriptorium” tulajdo-

nosa, aki 45 vagy még ennél is több írnokot alkalmazott, Cosimo de Medicinek vagy egyéb tehetős embereknek minden olyan szöveg kéziratát, amelyet csak kívántak, elkészítette. Majdnem ugyanabban az időben, mint amikor a 42 soros Bibliát kinyomtatták (1453-1455), Janus Pannonius azt írta egyik barátjának, hogy Firenzében annyi könyvet lehet szerezni, amennyit akarunk, csak pénzt kell küldeni Vespasianónak.

A kéziratok készítői, akár olyanok voltak, mint Vespasiano Firenzében, aki pazar kéziratokra specializálta magát, akár egy szigorúan a középkori hagyományokat követő „cartarius” volt, akár olyan valaki, mint Bartolomeo Lupoto Genovában (aki nagy mennyiségű oktatási anyagot másolt például Donatus, Seneca, Terentius műveit és liturgikus kéziratokat), vagy mint egy bizonyos Diebold Lauber Hagenauban, aki valószínűleg főként népi nyelven írt (vernakuláris) irodalmi kéziratokkal kereskedett (ezek közül sok volt illusztrált, és ma ismert termékeinek legújabb elemzése alapján nemesek, papok és patríciusok számára készültek), valamennyien tekintélyes áron adták el a kézírataikat.

Annak a magyarázatát, hogy a könyvnyomtatást miért éppen ebben az időben, a 15. század közepe táján találták fel, nem lehet a technikai VAGY a gazdasági VAGY a társadalmi VAGY a szellemi életben keresni, hanem mind a négy tényező kedvező kölcsönhatásában. Az, hogy a nép egy elég jelentős része mutatott érdeklődést az olvasás iránt, hogy volt szabadidejük, a gazdaság megerősödése vagy stabilitása, a technikai fejlődés és az írástudó kézműves réteg kialakulása mind szükséges volt ahhoz, hogy biztosítsa a találmány sikerét. Ezekhez még hozzá kell tenni a véletlen tényezőt is, azaz egy nagy koncepciójú és tehetséges ember fellépését, aki (minden valószínűség szerint) Johannes Gutenberg volt. Talán már a korábbi év századokban is adott volt a megfelelő szellemi légkör, és bizonyos - kis területekre korlátozódó - helyeken megvoltak a kedvező gazdasági és társadalmi feltételek is, de valószínűleg hiányoztak még a megfelelően magasfokú technikai ismeretek és biztosan nem volt még elterjedve az írástudás, ez pedig nélkülözhetetlen volt ahhoz, hogy eltartsa a nyomtatás bevezetése következtében erősen megnövekedett könyvtermelést. Sőt, nem volt elég papír sem ahhoz, hogy folyamatosan lehetővé tegye a könyvek tömeges gyártását. Ha ezek az állítások elfogadható magyarázatot adnak is arra, miért éppen ekkor találták fel a könyvnyomtatást, azt nem tisztázzák kellően, miért éppen a Rajna vidékén jelent meg először az új találmány. Véleményem szerint nem helyes túl szigorúan érvelni, vagy logikus magyarázatot keresni olyan fejlődésre, amelynek létrejöttében egy egész sor tényező játszott közre, s ezek közül csak néhányat lehet önállóan kiemelni, vizsgálni vagy felmérni. Ha a gazdaság, a nemzetközi kapcsolatok, virágzó szellemi élet és kitűnő mesteremberek megléte olyan tényezők, melyeket a találmány szempontjából fontosnak tartunk, akkor ezek a feltételek a korabeli Európa sok városában és nagyvárosában adottak voltak, mégpedig magasabb fokon, mint Mainzban, például Firenzében, Velencében, Párizsban, Strasbourgban vagy Nürnbergben, hogy csak néhányat említsünk. Firenzében miért csak 1471-ben és Párizsban miért csak 1470-ben kezdődött meg a nyomtatás? Sokkal hasznosabb, ha azokra a tényezőkre hívjuk fel a figyelmet, amelyek sikerre vitték a nyomtatást, és nem kezdünk fárasztó vitába arról, hogy milyen feltételezett okokból, vajon miért honosodott meg a nyomtatás (vagy miért nem, a körülményektől függően) egy adott helyen és adott időben. Véleményem szerint a Rajna-vidéken valószínűleg megvolt minden tényező, vagyis a kedvező technikai ÉS gazdasági ÉS társadalmi ÉS szellemi feltételek, amelyek termékeny talajt biztosítottak a sikerhez vezető kísérletek számára. Ha egyszer a nyomtatást már feltalálták, végső sikere szükségszerű volt, de megindulása és elterjedése azon múlt, hogy az olvasók hajlandók és képesek-e elegendő számú nyomdatermék felvevő piacává válni ahhoz, hogy eltartsák és ösztönözzék a nyomdászokat és pénzügyi támogatóikat. Hasznos a nyomdatermékeket még az 1460-as évek közepén bekövetkező robbanásszerű növekedés előtt megvizsgálni; ez pedig lehetővé teszi,

hogy megállapítsuk, milyen csoportokra oszlott az új technikát eltartó vásárlóközönség. Főként az alábbi csoportokat figyelhetjük meg: egyházi és liturgikus szövegek, törvénygyűjtemények, egy lexikon (Balbus Catholicon című műve), tankönyvek, kalendáriumok, búcsúcédulák (a törökök ellen tervezett keresztes hadjárattal foglalkoznak), egylapos nyomtatványok, politikai viták, német nyelvű moralizáló irodalmi munkák. E lista alapján arra a következtetésre jutunk, hogy a legkorábbi vásárlók többségében papok voltak (a középkorban az egyház volt a könyvek első számú használója), továbbá tanárok és diákok, és a városlakók meghatározhatatlan egyvelege; az egyházi és világi kormányzás már elkezdte saját céljaira használni a nyomdát. Ezek együttesen a népesség elég széles rétegeit képviselik. Lehetséges, hogy a kulturálisan és gazdaságilag kedvező helyzetben lévő Rajna-völgyi emberek sokkal hamarabb felfogták az új tudományban rejlő előnyöket és lehetőségeket, mint más vidék lakói; de 1460-ra a könyvnyomtatás már áterjedt a Rajna-vidékről egészen Bambergig, és a mainzi nyomdák termékeit már ennek a speciális területnek a határain túl is árulták.

Mivel a könyvnyomtatás először a Német-Római Birodalomban indult virágzásnak és onnan terjedt át külföldre, egészen természetes, hogy Németországot sokan dicsőítik az ebben játszott szerepéért. A magasztalók között itáliai humanisták is akadtak, akik elragadtatva utaltak arra a német géniuszra, aki feltalálta a nyomtatást. Az indokolt büszkeség és a kortársak dicsérete nem szükségszerűen vezetett azonban nacionalista túlzásokhoz vagy elfogultsághoz, ahogy ez néhány esetben történt. Mivel a nyomtatást a Rajna-vidéken találták fel, nem túl meglepő, hogy 1470 előtt minden nyomdász német származású volt. Az egyetlen kivétel a Subiacóban és Rómában működő Pannartz, aki Prágából érkezett, és kapcsolatban állt a Rajna-vidéki Sweynheimmel. A németek az 1470-es években is túlsúlyban voltak Európa központi és távolabbi vidékein, és csak 1480 után csökkent a számuk, főleg Itáliában; a könyvkereskedelem egyre inkább a helybeliek kezében összpontosult. A nyomtatás feltaláláshoz és az első időkben való elfogadásához rendszertelen és bonyolult út vezetett, azonban körülbelül 1462-től kezdve a nyomtatás a Rajna-vidékről kiindulva minden irányban következetesen terjedt el, míg a század végére elérte Európa minden sűrűn lakott vidékét. Bár Clemens Patavinus, pap és az első Itáliában született és ott tevékenykedő nyomdász (Velence, 1471), saját állítása szerint magától tanulta meg az „ars imprimandi” tudományát, nem szabad szó szerint értelmeznünk kijelentését. Akkorra már a nyomtatás technikai ismeretei széles körben elterjedtek, és Clemens valószínűleg azt akarta mondani, hogy elsajátította a szükséges ismereteket és jártasságot szerzett anélkül, hogy inasként szolgált volna egy mester mellett.

Néhány kivételtől eltekintve, a nyomtatást nem egy ember végezte, és a mesterek már kezdettől fogva társakat és inasokat alkalmaztak. Mivel a nyomdászoknak nem volt külön céhük, a tanoncokra semmilyen korlátozó rendszabályok nem vonatkoztak, hacsak maga a mester nem kötött ki speciális feltételeket. Ezek a segédek voltak azok, akik megtanulták, majd elterjesztették a nyomdászati tudományát. Ha ráébredtek az új mesterségben és iparban rejlő lehetőségekre, ha elsajátították a szükséges ismereteket és elegendő kezdeményező készségük és tőkájük is volt, vagy valaki másnak a pénzügyi támogatásához hozzá tudtak jutni, felállították saját nyomdájukat. Arra vonatkozó ismereteink, hogy hogyan tanulták meg a mesterséget azok, akik kezdetben terjesztették a nyomdászati tudományát, semmi esetre sem teljesek. Ami napvilágra került (sok tudós szorgalmas gyűjtőmunkájának eredményeképpen), az a Mainzzal való közvetlen vagy közvetett kapcsolatra utal. Strasbourg első nyomdásza, J. Mentelin (1460, vagy korábban), Schlettstadtban született, nem messze Mainztól, és minden bizonnyal ott is tanulta a nyomtatást. A harmadik város, ahol a nyomdászati meghonosodott, Bamberg (1460-61) volt, ebben az esetben nincs döntő bizonyítékunk, mely a két város közötti kapcsolatot alátámasztaná; de az ottani első, hagyományteremtő nyomdász, A. Pfister,

a 36-soros Biblia betűtípusát használta, mely Mainzban származott. Ulrich Zell, aki a nyomtatást Kölnben (1464) bevezette, Hanauban született, ismét Mainz közelében, és Gutenberg utódainál, Fustnál és Schöffernél tanulta mesterségét. C. Sweynheim, az olasz földön, Subiacóban, az első nyomdát létrehozó két üzlettárs egyike (1464, 1467-ben Rómába költöztek), szintén egy olyan helyről érkezett, amely közel van Mainzhoz, ahol valószínűleg tanulta a könyvnyomtatást. Szükséges-e folytatnunk, vagy elegendő megjegyezni, hogy hasonló, sőt néhány esetben jobb példákkal is bővíthetnénk a sort? A Mainzhoz fűződő kapcsolatok jellemezték az első korszakot, Strasbourg és Bazel pedig alközpontokként működtek. 1470 körül elég sok nyomdát állítottak fel Németországban és Itáliában (körülbelül harmincat), s így mind több inas és iparossegéd számára lehetővé tették a szakma elsajátítását, az önálló műhelyek száma pedig gyors növekedésnek indult.

A könyvnyomtatás, az új mesterség és ipar, olyan gyorsasággal fejlődött, amelyet senki sem tudott volna előre megjósolni; az összes következményeit (akár társadalmi, politikai vagy szellemi volt) aligha lehetett előre meglátni. Így a nyomdászokat nem kényszerítették céhekhez hasonló szabályok betartására, mikor számuk még elég alacsony volt, és a szabályzatnak még érvényt lehetett volna szerezni. Amikor a nyomdászatban rejlő lehetőségek részben vagy teljesen tudatosultak, már túl késő volt; még olyan városokban is, mint Párizs, ahol volt precedens a könyves szakma ellenőrzésére, túlságosan rendkívüli volt a növekedés mértéke ahhoz, hogy be lehessen avatkozni az egyetemen vagy a kormányzaton keresztül. A szabályzatok hiánya tette lehetővé, hogy a legkülönbözőbb háttérrel rendelkező emberek is erre a pályára léphessenek. Sok nyomdász már korábban is könyvekkel vagy írással foglalkozott és minden különösebb nehézség nélkül szabadon közlekedett a könyves szakma ágai között. Hogy a leggyakoribb átmenettel kezdjük, írnokok lettek nyomdászokká, majd később néhányan visszatértek az írnoki mesterséghez. Néhány nyomdász egyidejűleg írnok is volt, ahogyan ezt C.F. Bühler kimutatta és számos példával szemléltette. Egyéb, könyvvel kapcsolatos foglalkozások, melyekből nyomdászok kerültek ki, az alábbiak voltak: színezők, miniátorok, festők és azok, akik képeket vittek át fadúcokra vagy táblákra („Formschneider”), levélírók („Briefmaker”), játékkártya-készítők, íródeákok, könyvkötők, könyvkereskedők, jegyzők és írnokok. E csoportok tagjai nemcsak jól ismerték a könyveket (és így többnyire írástudók voltak), hanem olyan emberekkel is kapcsolatban álltak, akik tanácsot tudtak adni, mely kéziratokat érdemes kinyomtatni, és ezek hol találhatóak, milyen esélyei vannak a jövedelmező eladásnak.

E. Voullième *Die deutschen Drucker des 15. Jahrhunderts* című könyve (Berlin, 1922) bőséges adatokkal szolgál a nyomdászok társadalmi hátterének sokféleségére vonatkozólag. Olvashatunk írnokokról, és közelebbről egy „Goldschreiber”-ről (aranyozott betűkkel író írnok), kézirat- és papírkereskedőkről, festőkről, papokról, egy nős papról (klerikus, világi pap), egy pecsétőről („sigillifer curiae praepositurae”), jegyzőkről és titkárokról, mesterekről és baccalaureusokról vagy egyetemi hallgatókról, akik sohasem szereztek diplomát, a tudás mesterségének művelőiről és jómódú városlakókról (beleértve például a regensburgi katedrális szolgálatában álló építészt, M. Roritzert is), és a fémművészetben járatos emberekről. W. Reuter a rajnai könyvkereskedelemlről szóló legújabb tanulmányában néhány érdekes részlettel szolgál. A már említett tevékenységek mellett a 15. századi Kölnben egy egyetemi főtisztviselőt is látunk. Még inkább feljegyzésre méltó a nyomdászok kiegészítő tevékenysége, amely azt a nyilvánvaló tényről szemlélteti, hogy a nyomtatás kereskedelem és ipar is volt, az eladásban éppúgy érdekelt, mint a könyvek elkészítésében. Az idősebb Johann Koelhoff, neves nyomdász és kiadó (1472-1493), gyapjúval is kereskedett, és könyveit nemcsak saját vidékén árusította, hanem Livóniába, Skandináviába és Itáliába is szállított. Fia, ifjabb Johann Koelhoff, (1493-1502) is árult marhát, bort, heringet, sajtot stb. is. Heinrich Quentell (1478-

1501) egy másik sikeres kölni nyomdász feljegyzése szerint észak felé a Baltikumba, délre pedig Itáliába szállított könyveket. Végezetül, Cornelius Zierickzee példa az írnoke mesterséghez való visszatérésre: üzletét 1509-ben fiára hagyta, hogy Middelburgban városi írnoke legyen.

A német nyomdászok külföldön is hasonlóak voltak honfitársaikhoz. Az Itáliában, Franciaországban, vagy más országban született nyomdászok társadalmi háttere éppen ennyire széleskörű volt. De Itáliában elszörtan már a felsőbb osztályok tagjaival is találkozunk. Néhány szemléltető példa: Lignamine Rómában (aki maga valószínűleg nem nyomtatott könyveket), az első jelentős kiadó, szicíliai születésű patrícius volt; Baldassarre Azzoguidi, az első bolognai nyomdász, egy gazdag család iskolázott fia volt; Pietro Paolo Porro, a turini nyomdász, korábban a savoyai herceg pénzverdében dolgozott (ami természetesen eszünkbe juttatja Gutenberget, aki kapcsolatban állt a mainzi pénzverdével vagy a Velencében élő francia nyomdászt, Nicolaus Jensont, aki valószínűleg a párizsi pénzverdével állt összeköttetésben); Bernardo Cennini, az első firenzei nyomdász, szobrász volt. Itáliában sokkal gyakoribb volt mint máshol az is, hogy a felsőbb osztályok tagjai, nemesek, patríciusok, orvosok, professzorok stb. kapcsolatban álltak a nyomdászokkal, és nevük a mesterekével mellett szerepelt az impresszumban. A nyomdásztestületek módosabb tagjai közül sokan nem piszkították be kezüket a nyomdai műhelyekben, csak üzlettársak voltak, akik megfelelő tőkét adtak a vállalkozásnak, némelykor ők döntöttek el, hogy milyen szövegeket nyomtassanak ki, és ha elég műveltek voltak, időnként ők készítették elő a nyomdai kéziratokat a betűszedő részére, és korrektúrázták a próbanyomtatványt. Ez a mesterember és üzleti vállalkozó közötti feladatmegosztás legkorábbi ismert példáját juttatja eszünkbe, a mainzi Johann Fussét, aki először anyagilag támogatta Gutenberget, majd később, Peter Schöfferral társulva, elsősorban a tevékenység kereskedelmi oldalát intézte.

Franciaországra fordítva figyelmünket, Párizsban sajátos helyzetet találunk. Az 1470-80-as években a nyomdászok nagy része egyetemi képzésben részesült. Ezt annak a szerepnek tulajdoníthatjuk, melyet a párizsi egyetem játszott a könyvkereskedelem ellenőrzésében, és annak a ténynek, hogy a párizsi írnokek és könyvárusok az egyetemi fakultásokat és a hallgatókat hagyományosan is jelentős vásárlókként tartották számon. Az sem meglepő, hogy Párizs ősnymdászai között két volt „libraires jurés”-t találunk, akik esküt tettek arra, hogy betartják a Sorbonne által hozott szabályzatot. Ezzel szemben Lyonban a nevezett időszakban (ott 1473-ban kezdődött el a nyomtatás) csak egy egyetemi végzettségű nyomdász volt. Valamivel később a párizsi nyomdászok előtt is világossá kellett válnia annak, hogy termékeik iránti kereslet jóval túlmutat az „egyetemi embereken” és az egyetem ellenőrző tevékenysége is háttérbe szorult.

Amikor a nyomdászat már eléggé elterjedt, a nyomdaiparban dolgozó inasok túlnyomó része bizonyára olyan fiatalok közül került ki, akik még nem voltak jártasak semmilyen más iparban vagy mesterségben, de a tulajdonosok és a mesterek továbbra is a társadalom különféle köreiből kerültek ki. A nyomdászok társai (bérért dolgozó segédei) szakemberek voltak (úgy mint tipográfusok, betűöntők, szerkesztők és korrektorok), akiknek másféle képzésre volt szükségük és feltehetően meg is adták nekik ezt.

Furcsa egyveleget alkottak azok az emberek, akik az új szakmába fogtak, Sebastian Brant alábbi leírása hihetőnek tűnik:

„The printers squander coin untold,
A weekly wage a day, I am told.
So rash their reckless, roistering way,
Although their work is laborious ay,
They print and putter, cut a die,
Set type, correct, arrange and pi,
Apply the ink - a printers game -
Make pigments over burning flame,

.....
They have learned their trade disgracefully”

(A nyomdászok tömérdek pénzt elherdálnak,
Azt mondják, naponta egyheti bért.
Olyan meggondolatlanok és dorbézolók,
Ámbár munkájuk fáradtságos, bizony,
Nyomtatnak és pepecselnek, mintát metszenek,
Szednek, korrektúráznak, rendezik és elosztják a betűket,
Felviszik a festéket - nyomdászok türelemjátéka -
Festőanyagot készítenek láng fölött,

.....
Csúfosan tanulták meg mesterségüket.)

Azokról a diákokról, akik nyomdásznak álltak, Brant ezt mondja:

„Students should likewise not be skipped,
With fools caps they are well equipped.

.....
For when of books they should be thinking,
They go carousing, roistering, drinking,

.....
Returning home in sheer disgrace,
The money spent in idleness,
They are glad to tend a printing press.”

(A diákokat hasonlóképpen nem lehet kihagyni,
Jól fel vannak ők szerelve csörgősipkákkal.

.....
Mert amikor a könyveken kéne járni az eszüknek,
Elmennek mulatni, dorbézolni, inni,

.....
Hazatérnek merő szégyenben, hogy
A pénzt haszontalanságokra költötték,
És ilyenkor örülnek, hogy gondját viselhetik egy sajtónak.)

1500-ra a nyomdászat már több, mint 200 városban teret hódított, és a nyomdák száma ennek többszöröse volt. A nyomdászat tudományában jártas személyek száma már ezrekre rúgott. Viszonylag egyszerűvé vált betűszedőket és nyomtatókat fogadni, akiknek az volt a feladata, hogy a nyomdászműhely technikai oldalával törődjenek, ezáltal megkönnyítve a különféle vállalkozó szellemű tanult vagy más mesterségbeli ember elvezessen egy nyomdászműhelyt vagy kiadóvállalatot. A 16. századi nyomdászok és kiadók legátfogóbb életrajzi lexikonait

Joseph Benzig állította össze a német nyelvű vidékekre vonatkozóan és az alábbi példák az ő Buchdruckerlexikon-ából valók.

Kezdjük például Nürnberggel, ahol a nyomdászok korábbi foglalkozásáról az alábbi listát állítottuk össze: egy pap; sok fametsző („Formschneider”); egy „magister artium”; egy miniátor; számos levélíró; néhány könyvárus és egy csillagász, Johann Schoener, aki asztrológiai és matematikai könyvekre specializálta magát, és az 1520-as években megismételte azt, amit híres elődje, Regiomontanus (Johann Müller von Königsberg) már az 1470-es években elkezdett, ugyancsak Nürnbergben. Strasbourgra fordítva figyelmünket, még hozzáadhatunk ehhez a listához egy volt korrektort, egy volt ferencesrendi szerzetest, aki a reformáció ügye mellé állt, az orvostudományok egy doktorát, egy könyvkötőt és egy festőt. A bázeli nyomdászok közül legalább ketten tanultak korábban orvostudományt, mielőtt híres nyomdász-kiadók lettek, Henricpetri és Oporinus, az utóbbi Paracelsusszal is kapcsolatban állt, mielőtt abba a tevékenységbe fogott, mely hírnevet szerzett neki. Csak néhány esetben ismerjük az okát is annak, hogy ezek az emberek miért váltottak át a nyomdászmesterségre.

Ahelyett, hogy folytatnánk a német nyelvű területekről vett példák sorát, ismét Európa más vidékei felé fordítsuk figyelmünket. Itália esetében Ascarelli és Norton alapján egy zeneszerzővel (Andreas Antiquus, kotta-nyomdász), néhány görög és krétai tudóssal (például Callierges, aki a 15. században kezdte a nyomdászati tevékenységet), írókkal (például Achilles Bocchi), egy tizenöt éves ifjúval (Ercolee, gróf Giambattista Bottrigari fia), egy építésszel (Anselmo Giaccarelli) és tipográfusokkal (például Francesco da Bologna) bővíthetjük a sort. Franciaországgal folytatva, hasonlóan vegyes „mélange”-ot találunk, sok párizsi nyomdász eléggé gazdag ahhoz, hogy tekintélyes ingatlanügyletekbe bonyolódjon. Duffnél egy olyan angliai nyomdászáról olvashatunk, aki korábban bíró volt a polgári bíróságon (John Butler), egy sikeres edinburgh-i kereskedőről, aki később az első skóciai nyomdász lett (Walter Chepman), és a selyemkereskedő-társaság egy tagjáról, aki pénzügyileg támogatta Richard Grafton és E. Whitechurch néhány kiadványának megjelenését (Anthony Marlex).

Azután, hogy a ilyen sok nyomdát alapítottak, egy jól menő vállalkozás megvásárlása volt a legegyszerűbb módja, hogy egy kívülálló bekerüljön a testületbe. Még korábban, egy nyomdászcsaládba való beházasodás vagy a nyomdász özvegyével kötött házasság gyakori módja volt annak, hogy az ember nyomdászfelszereléshez jusson, vagy legalább jelentős kapcsolatokra tegyen szert. Néhány példa jól szemlélteti az ilyen „kapcsolat”-okat: Peter Schöffler elvette Fust lányát; Mentelin egyik lánya feleségül ment Adolf Rusch-hoz (aki Strasbourg harmadik nyomdása volt) és egy másik hozzáment Martin Schlotthoz, az utóbbi üzlete 1545-ig állt fenn; Aldo Manuzio elvette a velencei nyomdász, Andreas Torresanus lányát; Heinrich, Adam Petri egyik fia (Henricpetrinek nevezi magát) Bázelen feleségül vette Hieronymus Frobenius lányát; a lyoni Johann Klein nőül vette a híres nyomdász, Johann Trechsel özvegyét. Talán a legszórakoztatóbb Guyonne Viart esete, aki legkülönfélébb nyomdász-kiadók között teremtett így kapcsolatot, háromszor ment feleségül szakmabeliekhez, vagyis Damien Higmanhoz, az idősebb Henry Estienne-hez és Simon de Colines-hez. Sőt, az első házasságából származó egyik lánya Régnauld Chaudière (nyomdász) felesége lett, a második házasságából származó három fia nyomdász lett (Charles, Robert és Henri), és egyedül a harmadik házasságában nem sikerült folytatni ezt a hagyományt. És mindez csak egy kis ízelítő a Karl Schottenloher által összeállított nagyobb listáról. Nyomdászok feleségei és lányai tudomásunk szerint úgy szerezték meg nyomdászati ismereteiket, hogy segítettek a műhelyben, és ismerünk néhány asszonyt, aki nyomdák tulajdonosa és vezetője is volt. Ekkoriban már nők is dolgoztak írnokeként, színezőként és miniátorként, és a rokon szakmába való átmenet ezekben az esetekben is könnyű volt.

A nyomtatást és a kiadást (és néhány évtized múlva már a könyvvarusítást is) annyira eltérő képzettségű, képességű és tulajdonságú személyek végezték, és termékeik is annyira különbözőek voltak, mint amennyire különbözőt a korabeli társadalomban betöltött helyük is, kezdve a szakma képviselőin, akiket Geiler a „bohócokkal és fürdőházi szolgálókkal” azonosított, egészen a nagy tiszteletben álló polgárokig, akik fontos pozíciókat töltöttek be, vagy magas méltóságot viseltek. Az utóbbiak között volt Nicolaus Jenson, akit IV. Sixtus pápa lovaggá ütött; Andreas Frisner, előbb nyomdászinas Nürnbergben, majd a teológia professzora és a lipcsei egyetem rektora (1482), akit VI. Sándor pápa „primarius sedis apostolicae ordinarius”-szá nevezett ki (1492); Anton Koberger, nyomdász-kiadó Nürnbergben, akit a városi tanács tagjává választották a szülővárosában. A reformáció idején elég sok nyomdász hagyott fel mesterségével, hogy protestáns pappá szenteltesse magát, ez a fordítottja volt annak a folyamatnak, amikor papok özönlöttek el a nyomdász-foglalkozást.

Azt gondolhatnánk, hogy a környezet, ahonnan a nyomdászok jöttek, jelentős mértékben befolyásolt nyomtatás terveiket. Azonban ez nem volt szükségszerűen igaz. Az üzleti megfontolások a nyomtatásra szánt szövegek kiválasztását sokkal inkább befolyásolták, mint a képzettség és az ízlés. Ismertek ugyan olyan esetek, amikor egyes nyomdászok saját ízlésüknek megfelelő kiadói programot alakítottak ki, de ez nem volt jellemző, és a nyomdászok saját véleménye ritkán kerekedett felül az üzleti megfontolásokon. Ahogy E. P. Goldschmidt bár nem teljesen helyesen, de határozottan rámutat: „a könyvnyomtatás kezdettől fogva üzleti vállalkozás volt, és az elmúlt ötszáz évben bármilyen gyakran veszítették is el a pénzüket a nyomdászok és a kiadók, egyetlen(!) olyan könyvet sem nyomtattak ki, amelyről a nyomdász nem lett volna helyesen vagy helytelenül meggyőződve, hogy hasznot fog hozni.” Veszélyes kategorikus kijelentésekbe bocsátkozni arra vonatkozóan, hogy mik voltak a nyomdászok indítékai; elég ritka, hogy a magyarázatot adjanak az okokra, és ha még meg is teszik, akkor sem mindig bízhatunk abban, amit mondanak. Elég gyakran megtörtént, hogy kívülálló befolyásolták a szöveg kiválasztását, sőt még a nyomdász előszavát vagy az olvasóhoz intézett intelmeit is írhatta más. Első olvasásra semmi meglepőt nem veszünk észre, például a Johannes Frobenius által kiadott Coelius Richerius könyv, a *Lectiones* (1517) ajánlólevelében (*candido lectori*) sem. Frobenius képzettsége szerint mesterember volt; humanista lelkesedés hatotta át, Erasmus nagy barátja és Bazel legelső nyomdásza volt a 16. század húszas és harmincas éveiben, egészen 1527-ben bekövetkezett haláláig. Szerkesztőnek és korrektornak tanult embereket alkalmazott, de ő maga valószínűleg sokkal kevesebbet értett a latinhoz, mint általában feltételezték róla, ha hihetünk barátjának, Erasmusnak. Az 1517-es előszó, melyet Frobenius írt alá és ékes latinsággal szólt a pártatlan olvasóhoz, valójában Erasmus javaslatára és megfogalmazásában készült, hogy Froben kiadói elsőségét támassza alá Jodocus Badius azonos évi kiadásával szemben; Frobenius egyszerűen csak elfogadta és aláírta a szöveget.

Konrad Burger *Nyomdászok és kiadók a 15. században* című könyvében (Hain és Copinger tárgymutatójaként adták ki 1902-ben Londonban) könnyű példákat találni arra, hogy az egyetemi képesítéssel rendelkező nyomdászok gyakran a középkori hagyományok szerinti könyvnyomtatást részesítették előnyben, a mesteremberi képzettségűek és csekély iskolázottságúak főleg klasszikus és humanista műveket választottak. Egyes nyomdászok óvatosabbak, mások merészebbek voltak, de általában nem azt nyomtatták, ami ízlésüknek megfelelt, hanem, amiről úgy vélték, hogy van rá kereslet. Ám kiadói programuk sikere vagy kudarca sem jelentette feltétlenül ítéletük helyes vagy helytelen voltát, mivel olyan külső hatások is, mint az újnyomás vagy a konkurencia, a felszerelésre fordított túl nagy kezdeti befektetés vagy bármely más kedvezőtlen körülmény kudarcot vagy legalábbis nagy visszaesést okozhatott.

Már utaltunk korábban a munkamegosztásra, amely időnként elválasztotta egymástól azokat a különféle tevékenységeket, melyek a 15. századi nyomdászati vállalkozás részét képezték: pénzügyi támogatás, a felszerelés beszerzése, a nyomtatásra szánt szövegek kiválasztása, betűöntés, betűszedés, nyomdai kivonatok készítése és az elkészült termék eladása. E tevékenységek szétválása csak fokozatosan ment végbe, és nagy cégekre korlátozódott. Találunk ugyan példákat olyanokra, akik csak kiadók, nyomdászok vagy kereskedők voltak, azonban ez a meglehetősen logikus munkamegosztás nem vált kikristályosodott sémává egészen a modern időkig. A legkorábbi és leggyakoribb felelősségmegosztás az volt, hogy egy vagy több kívülálló támogatta pénzügyileg a nyomdát, s így különvált az üzlet és az ipar. Ezt majdhogynem a másolóműhelyek korábbi gyakorlatához való visszatérésnek is nevezhetnénk, melyek „megrendeléseket” vettek fel, és igen keveset foglalkoztak a pénzügyekkel. A második és valamivel későbbi lépés a könyvek eladásának és a nyomtatásnak a szétválása volt. A könyvek értékesítését eredetileg jórészt házaló vándorkereskedők végezték, akik általában egy vagy több nyomdással álltak szerződésben. Valamivel később, a jelentősebb nyomdászok vagy kiadók kifejlesztették saját könyvterjesztői szervezeteiket (mint például Koberger Nürnbergben) és körülbelül ugyanebben az időben találkozhatunk az első önálló könyvárusokkal is, akik nyomtatott könyvek eladására specializálták magukat, mint az az 1476-ban Padovában tartózkodó bizonyos avignoni, akit úgy emlegettek, mint „mercator et venditor librorum a stampa”. A betűöntés, K. Haebler szerint, nem volt külön munkakör a 15. században.

Kéziratok esetében az írás szépségének vagy a betűk stílusának eltérései, melyek ugyanazon a vidéken vagy helyen annyira nyilvánvalóak voltak, ugyancsak jellemzik a nyomdászok munkáját. A konzervatív vagy szegényebb nyomdászok megelégedtek az egyszerű betűkészlettel és a silányabb nyomtatással. Ahogy beszélhetünk egyik vagy másik kalligráfiai iskola termékének a színvonaláról, ugyanolyan joggal dicsérhetjük az egyes nyomdák termékét is; másrészt azonban veszélyes dolog kis- és nagyvárosokra vagy területekre általánosítani a nyomtatás minőségével kapcsolatban. Biztosra vesszük, hogy a jelentéktelen vagy távolabbi városokban lévő kis nyomdák sokkal inkább kötődtek a hagyományokhoz, és munkájuk időnként rosszabb minőségű volt, mint a nagyvárosok nyomdászáé. Ez elsősorban (de nem kizárólag) arra a hús vagy harminc fontosabb központra vonatkozott, ahol a nyomdászok fogékonyak voltak a nyomdászat fejlődése által nyújtott lehetőségek iránt és a városnak hagyományai voltak a kéziratírás terén, és ahol a könyvkészítés tökéletesítése a feltalálás utáni első generáció idejében megtörtént.

Amikor Petrarcha saját korának kézírását bírálta, akkor nem esztétikai vagy írásmódbeli megfontolásokból (azaz a gótikus kézírás) tette, nem is a klasszikus modellekhez való visszatérés foglalkoztatta, hanem az olvashatóság, s olyan írásmód megjelenését szorgalmazta, mely nem olvashatatlan, mesterkéltséggel és burjánzó, mint a korabeli írások legtöbbször. A humanista írás, melyet Petrarca követői hoztak létre, jóval kevesebb ligatúrát és rövidítést alkalmazott és sokkal áttekinthetőbb volt. Ez a fejlődés egybeesett az írni-olvasni-tudás elterjedésével olyan emberek között is, akiket nem érdekeltek a humanistákat vezérlő eszmék és a teológiai vagy jogi szövegek, melyeket a 14. és 15. században általában görcsös és sok rövidítést használó kézírással készültek (melyben a papok és jogászok könnyen eligazodtak, de a képzetlen olvasó már kevésbé). A kereskedőknek és a sikeres mesterembereknek, azoknak az előkelőbbeknek, akik az említett hivatások egyikét sem űzték, vagy az alsóbb osztályokból kikerülő új olvasóknak szintén olyan írásmódra volt szükségük, amely kevesebb rövidítést tartalmazott, de tisztán gyakorlati okokból: sokuknak nehézségei voltak az olvasással és lassan haladtak vele. Úgy véljük, hogy elég általános volt az írás olvashatóságának követelménye, és ez okozta a változásokat a közérthetőségben is, nemcsak az anyanyelvi kéziratok esetében, (ahol egyébként is viszonylag kevesebb rövidítést használtak), hanem általában véve a 15. századi

kéziratok és nyomtatott könyvek esetében is. Ha helyes ez a feltevés, akkor két világosan elkülöníthető folyamat működött közre ugyanannak a célnak elérésében.

Rudolf Juchhoff egy igen tanulságos cikket írt, melyben a ligatúráknak és rövidítéseknek a nyomtatott könyvekből való fokozatos eltűnését követte nyomon. Ezek a középkori elemek, a mássalhangzók összekapcsolása magánhangzókkal egy jellé (de, ddo, he, ho, pe, po, ti), összevonások és rövidítések (például dn a dominus-ra vagy f a frater-re) sokkal hamarabb eltűntek az antikvával szedett szövegekből (amely a humanista írásból fejlődött ki), mint a gótikus írásból, de a kiszorításukhoz vezető lépések mindkét esetben nyomon követhetők, még azokban a betűkészletekben is, amelyek a kettő keveredéséből jöttek létre, az északi vidékeken az olasz betűtípust követő annyira divatos úgynevezett félgótikus és gothico-antiqua betűtípusban is. Az a betűkészlet, amely már rövidítésektől és ligatúráktól mentes volt, hűen tükrözte a formalizmusra törekvő korszakot. Feltehetően a nagyobb példányszám eladásának lehetősége kárpótolt azért, hogy ez az „új” betűkészlet lemondott a régi, hely- és papírtakarékos fogásokról. A nyomdászok az ebből származó veszteséget úgy tudták behozni, hogy kisebb betűket és sűrűbb sorokat használtak; kevesebb betűre volt szükségük és betűszedőiknek valószínűleg könnyebben (és így gyorsabban) szedték a szöveget, melyből elhagyták a középkori kódexek bonyolult velejáróit. A 16. századra a legtöbb ligatúra és rövidítés eltűnt a nyomtatott könyvekből; legtovább a liturgikus szövegekben maradtak fenn. A szövegek áttekinthetőségére való törekvés tükröződött a levegősebb szövegelosztás, a lapszélek és a világosabb tördelések tiszta alkalmazásában is.

A nyomdászok viszonylag korán, de tétovázva hagytak fel a korábbi névtelenség szokásával. Fust és Schöffler beírták nevüket (nyomtatásban) az 1457-es zsoltároskönyv kolofonjába, annak az írnoknak a példáját követve, aki időnként bejegyezte a nevét az explicit-jébe vagy azt követően; az első nyomdászjegy ugyanannak a Psalteriumnak néhány példányában jelent meg, feltűnően korán. A nyomdászjegyeknek nem volt előzménye a kéziratokban, bár rokoníthatók a jogi szerződésekben és hiteles dokumentumokban már régóta használt jegyzői pecsétekkel. Meglepőnek tűnhet, hogy e korai példák ellenére, annyi ősnymtatványt adtak ki a nyomdász neve nélkül, és gyakran a hely és/vagy időpont megjelölése is lemaradt. Mivel az írnokok esetében sem volt mindennapos dolog, hogy aláírják nevüket, feltehetően a nyomdászok sem tartották fontosnak az azonosítást, amíg a kiadó és nyomda teljes megjelölésében meg nem látták azt az apróságot, amely alkalmas az eladott példányszám növelésére és kielégíti egyéni érvényesülési vágyukat is. E. von Kathen a Gesamtkatalog der Wiegendrucke I-VII. köteteinek összes címszavából statisztikai felmérést készített, és ebben a mutatóban (ami a 15. század egész könyvtermésének kb. 20%-a) arra a következtetésre jutott, hogy 1480-ig ezek 57,4%-áról hiányzott a nyomdász kézjegye, a következő évtizedben 53%-áról és a 15. század utolsó évtizedében 45,3%-áról. Már említettük, hogy a kéziratoknak nem volt címlapja. Ezt kezdetleges formában először egy 1470-ben nyomtatott könyvben találjuk meg. Utólag nyilvánvalónak érezzük, hogy alapvető információt helyeztek át a kolofonból (a szöveg végéről) egy bevezető oldalra. A címlap azonban az explicit jól meggyökeresedett hagyományaival történő szakítást jelentette, és ezért nem meglepő, hogy még azokban a könyvekben is találunk kolofont, amelyeknek nem volt címlapjuk. Az, hogy minden lényeges információt tömör formában a könyv elején közöltek (a címét, a kiadás helyét, a nyomdász nevét a dátumot és a szerző nevét), az azonnali áttekinthetőség érdekében óriási előrelépést jelentett, melyet fokozatosan, körülbelül egy generációnyi idő alatt fogadtak el.

A könyv hagyományosan mozdulatlan tárgy volt és ezért a nehéz ősnymtatvány-kötet jól megfelelt. A középkorban létezett már vékonyabb kötet is, és a 13. századtól egyre népszerűbbé vált. A nyomtatás siettette a fólió alakú vastag könyvekről a negyedret és a nyolcadrét alakú illetve a még kisebb könyvekre való áttérést; a keresett „kézben tartható” kötetek

készítése jó üzlet volt. Aldo Manuzio nyilván rájött erre, amikor 1501-ben hozzáfogott a klasszikus és humanista szerzők nyolcadrét alakban történő sorozatnyomtatásához. Ötlete gyorsan követőkre talált, majdnem azonnal utánozni kezdték Lyonban, Bázelen és másutt.

Minden változás és újítás nyomtatásban sokkal gyorsabban és szélesebb körben terjedt el, mint a kéziratok esetében, hála a nyomdák által készített nagyobb példányszámnak. A történelem során első alkalommal a könyvek készítőinek bőségesen nyílt lehetősége arra, hogy figyelemmel kísérjék a könyvek világában bekövetkezett új fejleményeket.

A könyvkereskedelem

Sajnálatos, hogy nem jelent még meg olyan mű, amely feldolgozná a késő-középkor és korai reneszánsz könyvkereskedelmének történetét, de ugyanakkor érthető is. Mai értelemben vett könyvkereskedőkről a könyvnyomtatás megjelenése előtt nem beszélhetünk. Akik kéziratokat árultak, azok többnyire mellékfoglalkozásként folytattak ilyen tevékenységet. Azok, akik kizárólag vagy elsősorban könyvárusításból éltek, általában nagyvárosokban működtek vagy egyetemekkel álltak kapcsolatban. Az olyan híres és számtalanszor idézett nevek, mint Aurispa, Bisticci és Lauber nemcsak árultak könyveket, hanem náluk készültek a nyomtatványok is, ugyanúgy, ahogyan az ősnymondászok is gyakran kapcsolták össze a nyomdász-mesterséget a könyvértékesítéssel. A dokumentumokban található szakkifejezések csak tovább növelik a zűrzavart. A librarius kifejezés például jelenthet könyvkereskedőt, de jelentése lehet másoló, kalligráfus (writing master) és a könyvtáros is. A kereskedők, akik soha nem mulasztottak el semmilyen alkalmat, hogy néhány garast keressenek, könyvárusítással szintén foglalkoztak, ha volt rá lehetőségük. A tanárok mellékesen tankönyvárusítással egészítették ki fizetésüket. Azok között, akik időnként árultak kéziratokat is, a nyomdászokéhoz hasonló sokszínűség uralkodott. Az, hogy tud-e alakulni az ágazatokra bomló, szakosodott könyvkereskedelem, a rendelkezésre álló árukészlet mennyiségétől függött. A XIV. századi könyvkereskedőről a *Livre des metiers*-ben (Mesterségek könyve) festett kép túlzó és semmi esetre sem általánosítható.

„George-nak a könyvárusnak több a könyve mint az egész városnak. Megveszi mindet, származzék bárhonnan, akár lopták, akár kölcsönvették, akár más módon szerezték. Vannak nála Doktrinálék és Catók, Miasszonyunk Hóráskönyvei, Donatusok, részkiadványok, alkalmi szerzemények, szépen illuminált ezüstkapsos zsoldáros könyvek, orvosi könyvek, hét ima, kalendáriumok, tenta és pergamenek, hattyutollak, libatollak, csuklyás breviáriumok, melyek jó pénzt megérnek.”

Ha ez a George valóban létezett, akkor is csak Alexander de Villa Doktrináléja, a Donatus, a Hóráskönyv, a zsoldárok és még néhány más munka lehetett az, amelyet esetleg maga is nyomott, és raktáron tartott, a többi mű esetében valószínűleg másodkézből, legálisan vagy illegálisan beszerzett kéziratokkal kereskedett.

Az egyetemek stacionáriusai, a párizsi „libraires jurés” (azok a könyvárusok, akik esküt tettek az egyetem rendelkezéseinek betartására) összekapcsolták a kéziratok készítését a kézirat-kölcsönzéssel és -árusítással. Albrecht Kirchoffnak a kéziratárusításról szóló könyvéből láthatjuk, hogy abban a jegyzékben, amelyek a könyvárusítással foglalkozókról készített szerepelnek „bidelli” (pedellusok), „cartolaji” (papír és írószerkereskedők), egy gyógyszerész, egy fűszerárus, tanárok, kalligráfusok (Briefschreiber és Briefmaler) és természetesen másolók és klerikusok.

VI. Károly, francia király 1411-es rendeletében, melyet, a törvényesen működő párizsi könyvkereskedők érdekeinek védelmében adott ki a „frippier”-k (ószeresek), „ferron”-ok (vaskereskedők), a „mercier”-k (rőfösök), a „pelletier”-k (szőrmekereskedők) és a „venderesse”-ek (kofák) törvénysértéseiről beszél. A német területeken készült iskolai szabályzatok egyértelműen elárulják nekünk, hogy a tanárok árultak könyveket diákjaiknak, és még az 1492-ben kiadott schleitz-i iskolarendelet is tiltotta, hogy a tanárok diákjaikat a náluk kapható tankönyvek megvételére kényszerítsék, kivéve a „Tafeln”-eket (melyen valószínűleg az elemi iskolai olvasókönyveket és a táblázatos ABC-ket értették), a Miatyánk-ot, a „Benedicites”-t és a „Gratias”-t. W. Wattenbach olyan kereskedőről ír, akik a pergamenárusítás mellett könyvkereskedéssel is foglalkoztak. Ehhez még hozzátehetjük, hogy a Fratres Vitae Communis nemcsak másoltak, hanem árultak is kéziratokat, nagy mennyiségben. Ennek ellenére a forgalomban lévő kéziratok száma még így sem lehetett túlságosan magas.

Kutatásaim alapján arra a következtetésre jutottam, hogy a nyomtatás feltalálása utáni első generáció idején még ritka volt az önálló, hivatásos könyvkereskedő. A mai értelemben vett könyvkereskedelmet az a tömegtermelés hozta létre, amelyet a könyvnyomtatás megjelenése tett lehetővé. A nyomdászok sikere azon múlt, mennyire tudták termékeiket értékesíteni, pénzzé tenni. Egyre nagyobb és jobb piacra volt szükség ahhoz, hogy az új termékeket el tudják adni, és hogy az olvasnivaló iránti növekvő igényt ki tudják elégíteni. Ugyanakkor a nyomtatás elterjedése következtében jelentősen megnövekedett könyvkínálat magát a könyvárúsítást is jövedelmezőbb és vonzóbb foglalkozássá tette. Az új típusú könyvárúsítónak, akár önálló kereskedő volt, akár egy nyomda illetve kiadó alkalmazásában állt, olyan embernek kellett lennie, akinek kereskedői adottságaihoz némi műveltség is társult. Írástudónak kellett lennie, és legalább valami fogalmának kellett lennie arról, mi van a boltjában árusított könyvekben, hogy ki tudja elégíteni a vásárlók igényeit. A fejlett üzleti érzék és a műveltség együttes követelményének lett köszönhető, hogy sok könyvkereskedőt félig-meddig tudós embereknek ismertek el; a stacionáriusok esetében ezt a féltudományos státuszt már korábban, hivatalosan is szentesítették, de egyértelműen csak a francia király 1649-es „lettres patentes”-ja (privilegium) mondta ki először:

„A könyvkereskedőket, a nyomdászokat és a könyvkötőket mindig is szeretett egyetemünk (a Sorbonne) részének tartottuk, határt vonva közéjük és az egyéb mesterségek, céhek és kereskedők közé. (A könyvárús) egyéb tevékenységének is olyannak kell lennie, hogy ne hozzon szégyent a könyvkereskedői foglalkozásra, amely mostantól a tudós hivatások (professio) között tartassék számon.”

Bár Franciaország helyzete bizonyos mértékig különleges volt, az egész könyvszakmánál általában mindenütt nagy volt a becsülete (és a legtöbb országban ez máig is így van).

Az a tény, hogy egyre több könyvet egyre szélesebb olvasótábornak eladni, érthető módon arra ösztönözte a nyomdászokat és kiadókat, hogy közvetlen környezetükön túl is keressenek értékesítési lehetőségeket. A Schirokauernak az az elsietett következtetése, miszerint az ősnomtatás időszakában „a könyvek helyi piacra termelt árucikkek voltak” igaz lehet egyes más árucikkekkel, de nem a könyvekkel kapcsolatban. Állítását nem lehet tényekkel alátámasztani. Például egy Fust nevezetű könyvárús éppen egyik Mainz és Párizs közötti árusító körútján halt meg 1466-ban. Két évvel később, 1468-ban Louis de Lavernade, a Languedoc-i parlament elnöke vett egy példányt Cicero De officiis-ének 1466-os Schöffner-féle kiadásából Párizsban, ahol a mainzi nyomdának lerakata működött 1466 és 1477 között, s itt raktáron tartották a nyomda termékeit. 1473-ban a központtól meglehetősen távoleső toulousi egyetem „stationarius”-a saját állítása szerint Németországból, Rómából, Velencéből, Párizsból, Lyonból és más városokból kapott nyomtatott könyveket. Nem sokkal később a nürnbergi

Kobergernek már olyan távoli helyeken is voltak képviselői, mint Buda, Velence, Antwerpen vagy Párizs (hogy csak néhányat említsünk). A speyeri Peter Drachnak nemcsak Strasbourgan, Frankfurtban, Kölnben és Lipszében volt irodája, hanem Nürnbergben, Augsburgban, Prágában, Brnóban, Olmützben és még sok más helyen is. Hogy milyen meglepően nagy tételekben kereskedett, arra vonatkozóan az Archiv für Geschichte des Buchwesens-ben Ferdinand Geldner által nemrégiben közreadott számlakönyvében találunk adatokat. Lipszei irodájában például ágense az 1480-as években egy két és fél éves időszak során 2109 rajnai forint értékű könyvet adott el. Nagyon valószínűnek tartom, hogy a jelentősebb és jól működő nyomdák és kiadók ügynököket küldtek minden olyan helyre, ahol az kifizetődőnek ígérkezett. A frankfurti vásár, ahol korábban is árultak kéziratokat, legkésőbb az 1480-as évektől kezdve nagyon fontos hely lett, rendszeresen látogatták a nyomdászok, kiadók és kereskedők. Az 1460-as évek végétől kezdve hirdetések is adtak ki egy lapos nyomtatványok (szórólapok) formájában, ezeket feltehetően az utazó ügynökök terjesztették. A legkorábbi hirdetést Heinrich Eggstein adta ki 1468 és 1470 között Strasbourgan, azzal a céllal, hogy bejelentse 41 soros Bibliájának a közeljövőben való megjelenését. Ezeket az egy lapos nyomtatványokat feltehetően ötven-száz példányban jelentették meg, és mivel minden Buchführer (aki ezeket a hirdetőlapokat főleg tájékoztatásra használta) nagy területen működött, a hirdetések kiadó nyomdászok termékei olyan vidékekre is eljutottak, amelyek messze kívül estek saját közvetlen környezetük határain.

A második ránk maradt hirdetés, amely a mainzi Schöffler által kiadott, még raktáron lévő (kapható) könyvek listáját tartalmazza, körülbelül 1469-70-ből származik. Húsz cím van rajta, Fust és Schöffler vagy csak Schöffler kb. 1458 és 1469 között készült kiadványai. Az ugyanekben az években megjelent, de a jegyzékről hiányzó könyvek már valószínűleg nem voltak kaphatók. 1471 körül a Strasbourgi Mentelin kilenc saját könyvét hirdette, 1473-ban az augsburgi Bämler nyolcat (mind német nyelvű), 1474-ben Zainer, szintén Augsburgban tizenötöt, egy évvel később pedig tizennégy latin és négy német nyelvű művet. 1476-77-től kezdődően a hirdetések már több nyomda termékeinek listáját közölték egyszerre, így valószínű, hogy a nyomdász ezeket már nem kizárólag saját ügynökei számára készítette. Az első kettő nagyjából egy időben jelent meg, az egyiket Creussner nyomtatta Nürnbergben (31 Nürnbergben, Augsburgban, Strasbourgan és Bázelen nyomtatott könyvet tartalmaz, valószínűleg egy könyvkereskedő listája), a másikat (29 nagyrészt velencei nyomtatványt tartalmaz) feltehetően Johannes de Colonia és Johann Manthen készítette Velencében, talán kereskedelmi szervezete számára. 1479-ben Nürnbergben Koberger egy 22 műből álló listát állított össze saját nyomtatványaiból és másokéból, például a nürnbergi Sensenschmidt és Frisner, a Strasbourgi Mentelin és a szent ulrichi Rusch, illetve a Strasbourgi Afra nyomdatermékeiből. 1481-ben Johann Herbort Velencében egy terjedelmes, főleg velencei nyomtatványokat tartalmazó, rendszerezett katalógust adott ki (Voulliéme 6) és Ratdolt, szintén Velencében, 45 hasonló eredetű művet sorol fel 1484-ben. A leghosszabb listát Kunne adta ki Memmingenben, nem tudjuk, kinek a megbízásából, ez 190 Velencében, Nürnbergben és Bázelen nyomtatott művet tartalmazott, ebből 51-et teológiai könyvek közé, 18 az egyházjogba, 26 az általános jogba, 10 az orvostudományba, 20 a bölcsészettudományba (in artibus), 59 a retorikába volt besorolva. A listán nincs dátum, lehet, hogy a tizenhatodik század legelején nyomtatták. Néhány évvel korábban, 1498-ban Aldus Manutius kiadta saját úttörő vállalkozásának, a 11 görög művet tartalmazó sorozatnak a jegyzékét (az árak feltüntetésével).

Ezeket a hirdetések nagyrészt Németországban és Németalföldön adták ki, illetve Itáliában működő német nyomdászok készítették. Kivételnek csak az egyetlen angol hirdetés és Aldus jegyzéke számít. Tudásunk szerint Franciaországban és az Ibériai félszigeten nem jelentek meg hirdetések. A XVI. század elejétől kezdve a hirdetőlapok veszítettek népszerűségükből, és

helyüket fokozatosan a könyvformában kiadott katalógusok vették át, ezek a század végére mindenütt elterjedtek. Véleményem szerint a régi típusú utazó könyvkereskedő a XVI. század folyamán háttérbe szorult, és az állandó üzlethelységgel rendelkező könyvkereskedőkből lettek a nyomdászok legfontosabb üzletfelei. Ezt az álláspontomat látszik alátámasztani az a tény is, hogy a jól használható hirdetőlapokat, melyeknek ugyanakkor megvoltak a maguk korlátai, végleg felváltották a tekintélyesebb nyomtatott katalógusok. A XV. századi hirdetések korai és kézzelfogható bizonyítékai annak a feltételezésnek, hogy a nyomdászokat és a kiadókat elsősorban könyveik értékesítése érdekelte, ahol csak találtak vásárlót maguknak, ellentétben azzal, amit A. Schirokauer állít, hogy csak helyi piacra termeltek. A bizonyosság kedvéért hadd idézzem C. Wehmer nagyon is helytálló véleményét:

„A könyvnyomtatás olyan fejlődést indított el, melynek következtében az írott szó kevésbé volt helyhez és időhöz kötött. Az új technikának és az anyagi ösztönzésnek köszönhetően a könyvek nagy példányszámban jelentek meg, sokkal olcsóbbak és mindenki számára elérhetőek lettek. A termelő érdeke az volt, hogy minél több könyvet adjon el minél szélesebb vásárlókörnek. De így az olvasó és a termelő közötti közvetlen kapcsolat egyre inkább megszűnt.”

Azt azonban nagyon nehéz volt előre megmondani, hogy mi a lehető legnagyobb eladható példányszám. Valószínűleg nem tévedünk nagyot, ha feltételezzük, hogy az ősnymdászok többnyire a szükségesnél kevesebb példányt nyomtak, míg a második szakaszban, körülbelül 1470-től kezdődően gyakran túl sok példányt jelentettek meg. De Schöffner 1469-es könyvlistája felébreszti bennünk a gyanút, vajon nem voltak-e már ezek az ősnymdászok is időnként túlságosan optimisták, és nem nyomtattak-e az eladhatónál magasabb példányszámot. Az 1460-as *Catholicon*, melyből még kilenc-tíz év múlva is kaphatóak voltak példányok, jó példa erre. Másrészt viszont az, hogy ugyanazt a szöveget ugyanaz az a nyomdász gyakran többször is újranymotta, azt mutatja, hogy az eredetileg kinyomott példányszám esetében kétségtelenül alábecsülték a keresletet. Egy adalék az 1465-1471 közötti időszak példányszámaihoz az a gyakran idézett lista Sweynheim és Pannartz korai nyomdatermékeitől, amely arra törekszik, hogy megadja a kiadott könyvek pontos példányszámát egészen Nicolaus de Lyra *Glossae*-jének kiadásával bezárólag (ebben jelent meg az említett lista). Négy eset kivételével a példányszámot egyöntetűen 275-nek adják meg. Arra a következtetésre jutottam, hogy a legtöbb esetben sem a nagytiszteletű Bussi bíboros (aki bevette a számadatokat az előszóba, melyben pénzügyi támogatásért folyamodott a pápához, IV. Sixtushoz a két nyomdász számára), sem maguk a nyomdászok nem emlékeztek a pontos példányszámra, de a 275-ös példányszámot elfogadhatónak találták. Több okból is nehéz elképzelni, hogy a nyomdászok négy kivétellel ugyanakkora példányszámban jelentették meg az összes kiadványukat, függetlenül attól, hogy eredeti első kiadásról vagy már láthatóan kelendő, kifogyott és ezért újranymott szövegről volt szó. A lista annyira különböző jellegű könyveket tartalmaz, mint például Cicero *Epistolae ad Brutum*-a, a *Vulgata Biblia* vagy *Lactantius Institutiones*-a, illetve Cicero *Epistolae ad familiares*-e, tartalmaz vékony és vastag köteteket, eredeti kiadásokat és újranymásokat, egyháziatyák műveit és klasszikusokat, irodalmi és tudományos munkákat. Nem valószínű, hogy olyan tapasztalt nyomdászok mint Sweynheim és Pannartz, különösen mivel anyagi nehézségeik is voltak, ugyanakkora példányszámban adták volna ki a következő művek első és további kiadásait: Augustinus (1467 GW 2875; 1470 GW 2876), Cicero *Epistolae* (1468 GW 6799; 1469 GW 6802), Lactantius (1465 H 9806; 1468 H 9807; 1470 H 9808) és Vergilius (1469 Cop. 5999; 1471 Cop. 6000), hacsak nem tételezzük fel, hogy jelentős üzleti tevékenységük hét éve során szinte semmilyen tapasztalatra sem tettek szert.

1470-ben már 400 példányos kiadások jelentek meg. Legalább két olyan nyilatkozatot ismerünk a kiadások példányszámára vonatkozóan, mely maguktól a nyomdászoktól származik. Vindelicus de Spira arról számol be Sallustius-ában (Catilina) Velence, 1470, hogy ebből a könyvből 400 példányt nyomtatott, Johann Numeistert pedig Cicero Epistolae ad familiares-kiadásának kolofonjában (Foligno, ca. 1470) 200 példányt említ. Egyszerűen nem értjük, vajon miért közöltek ezek a nyomdászok információkat a példányszámokról. Talán csak egyszerűen kérkedni akartak, vagy az volt a céljuk, hogy elvegyék versenytársaik kedvét attól, hogy azokat a könyveket, amelyeket ők ilyen „magas” példányszámban adtak ki, szintén megjelentessék. Konrad Haebler számos példát gyűjtött össze (több különböző forrásból) a XV. századi nyomtatványok példányszámára. Szerepel közöttük egy nagyon alacsony, 45-ös példányszám, Peter Schöffler nyomtatványa Haebler nem tudta megadni a címet, úgy beszél róla mint 1480-ban nyomtatott, magánterjesztésre szánt „dokumentum-szöveg”-ről. Feltehetően IV. Sixtus bullájára gondol (Cop. 5497), ez ugyanis az egyetlen szóba jöhető Schöffler-kiadvány az 1480-as évekből. Tudunk 100 példányos kiadásokról is, Haebler ezeket, nagyon helyesen, az igen szerény jelzővel illeti. Ezzel az alacsonyabb példányszámmal szemben áll IX. Gergely Decretale-jának 2300 példányos kiadása, melyet Baptista de Toris, velencei nyomdász négy éven belül kétszer adott ki (1479, 1494) annak ellenére, hogy mások is kinyomták ugyanezt a művet nagyjából ugyanabban az időben. Elképzelhető, hogy Baptista de Toris a többi nyomdászok kedvét akarta elvenni azzal, hogy ilyen nagy példányszámú kiadásokat dobott piacra a műből, valószínűleg igen versenyképes, olcsó áron. Ekkorra a nyomdászok már bizonyosan felfedezték, hogy minél nagyobb a példányszám, annál kisebb költség esik egy példányra, és így olcsóbban juthat hozzá a vásárló is, továbbá hogy minél olcsóbb a könyv, annál több vásárlóra lehet számítani.

A legkorábbi írott feljegyzés egy 1000 példányos nyomtatványról Panormitanustól származik és IX. Gergely pápa Decretaléja 2. könyvének 2. részére vonatkozik „Pars secunda super librum secundum decretalium”, Velence, Vindelicus de Spira, 1471. A hasonló nagyságrendű kiadások nyilvánvalóan általánosak voltak az 1480-as években, sőt ugyanebből az időszakból 2000-et meghaladó példányszámú kiadásról is van tudomásunk, például Caracciolus Sermones de laudibus sanctorum, Nápoly, M. Moravus, 1489. Az 1490-es években a példányszámok feltehetően 3000 fölé emelkedtek, de erre nem tudok példát felhozni. F. J. Norton a pápai bullák ma már szinte felfoghatatlanul nagynak tűnő 132000 példányos kiadásáról számol be, ezeket a messinai Livinus készítette a cefalù-i püspök részére. A probléma csak az, hogy nemcsak azt nem tudjuk, hány különböző bulla jöhet itt szóba, de egyáltalán nincs tudomásunk Messinában kinyomtatott bulláról.

Bizonyos kiadványok esetében a nyomdászok elég pontosan fel tudták mérni a piaci lehetőségeket. Feltehetően így van ez a Breviarium Ratisponense esetében, melyet Heinrich von Abendsberg püspök megbízásából Würzburgban nyomtattak, 1480 elejére készült el. 400 példányban nyomtatták ki, és az árat 3 rajnai forintban szabták meg. Maga a püspök támogatta az árusítását (valószínűleg azért, hogy megtérüljön a befektetése) azzal, hogy levélben ösztönözte a regensburgi egyházmegye papjait a breviárium megvásárlására. Ahogy a misekönyvek és a breviáriumok, úgy a hivatalos kiadványok terjesztése is gyakran el volt már döntve előre. K. Schottenloher a következő adatokat találta az ulmi Reger által kiadott, államköltségen készült röpiratok példányszámára vonatkozóan: három levonat száz példányban és egy kétszáz példányban készült; 1527 és 1537 között kiadott különféle bambergi röpiratok legalacsonyabb példányszáma 110, legmagasabb példányszáma 1500 volt.

Guarinus Erotemata-ja, mely valószínűleg nem számított sikerkönyvnek, 3000 példányban jelent meg 1508-ban Ferrarában, ami arra enged következtetni, hogy ez a példányszám átlagosnak számított a XV. század elején. Vitathatatlan, hogy a reformáció sok traktátusa nagyon magas példányszámban jelent meg; Luther An den Chrislichten Adel deutscher Nation (1520) című művét Wittenbergben nyomtatták ki 4000 példányban, és később még többször is újranyomták. Ekkoriban már a szerzők és a nyomdászok is a példányszám nagyságát, a többszöri kiadást és az olvasóközönségtől kapott elismerést tartották a siker mércéjének. A népszerűség mérhetővé vált. Amit Luther írt a Wider Hans Worst-ban (1514), miszerint tézisei két héten belül bejárták egész Németországot (feltehetőleg nemcsak nyomtatott szöveg formájában, hanem szóbeli terjesztés útján is), első hallásra talán túlzásnak tűnhet, de valószínűleg nem jár messze az igazságtól.

A példányszámokkal kapcsolatos megjegyzéseimet F. Kapp (Geschichte des deutschen Buchhandels óvatosságra intő szavaival zárom:

„A XVI. század közepéig semmilyen szabályt nem tudunk felállítani a példányszámokra vonatkozólag. A rendelkezésünkre álló adatok nem elég teljesek. Mikor erről a kérdéstről beszélünk, túl gyakran vagyunk hajlamosak általánosítani, ami téves eredményre vezet, mert azt hisszük, hogy az egyedi esetekből törvényszerűségeket állapíthatunk meg, és következtetéseket vonhatunk le. Mikor azonban közelebbről vizsgáljuk meg ezeket, az egyéni körülmények megfelelő mérlegelésével, kiderül, hogy nem állják meg a helyüket.”

Ez az idézet érvényes a könyvárak kérdésre is. Már Albrecht Kirchhoff figyelmeztetett, hogy a különféle könyvekben és dokumentumokban megadott kéziratárakat csak „összefüggéstelen feljegyzések halmazá”-nak lehet tekinteni. A könyvekben található bejegyzések legtöbbször nem közlik a kiadás évét, csak ritkán szólnak arról, hogy a könyveket bekötve, kötetlenül, már rubrumozva, sőt esetleg illuminálva vették-e, vagy a díszítés csak később készült [és így nincs benne az árban]. Azt sem közlik, hogy kitől vették, és hogy újonnan-e vagy használtan. Amikor dokumentumokban találunk hivatkozásokat kéziratok áraira, akkor még bizonytalanabbak leszünk. Csak ritkán jelölik, hogy az adott kéziratot pergamenre vagy papírra írták-e, hogy mekkora gondnal készült és hogy milyen állapotban volt. A korabeli forrásokban említett kéziratok, főleg a gyakran másolt szövegek, igen méltányos áron keltek el, hogy ha iskolásoknak és egyetemistáknak vagy más kifejezetten írástudó, de kispénzű rétegnek készültek. Arról is tudunk, hogy a Fratres Vitae Communis kötelességüknek tartották vallásos szövegek alacsony áron való sokszorosítását. A kereskedelmi célra készült kéziratok azonban drágák voltak. A kéziratokra vonatkozó egyik legérdekesebb forrás Geo Pistarino nemrégiben megjelent monográfiája Bartolomeo Lupotoról (Genova, 1961). Ebben fel van sorolva sok kézirat, ugyanannak a műhelynek a termékei; Lupoto gondosan bejegyezte mindet Liber rationis-ába (1448-1457), az anyagokra és a bérekre kiadott összegekkel együtt. Ebben a genovai scriptoriumban feljegyzett árak meglepően nagy eltéréseket mutatnak azonos művek esetében. Donatus Ars grammatica című munkájának ára 13 solditól (ami még méltányosnak tekinthető), 3l, 6s, 8d fontig terjed (1453), amely rendkívül magas árnak számít, hacsak nem feltételezzük, hogy antik kézirattal vagy egy „grand de luxe”-szal (luxus másolattal) van dolgunk (ami persze nem túlságosan valószínű), vagy esetleg egy más traktátusokat is tartalmazó kolligátum kötetel (ez utóbbi könnyen elképzelhető). A misekönyvek Lupoto specialitásai voltak; itt az árak sokkal kisebb eltérést mutatnak, de sokba kerültek, áruk 22 fonttól 32 fontig terjedt.

Hajlamosak vagyunk arra, hogy a kéziratok árát összehasonlítsuk a nyomtatott könyvek árával, de túl sok az ismeretlen és homályos tényező ahhoz, hogy többet tudjunk mondani, mint ami egyébként is nyilvánvaló, vagyis, hogy nem sokkal a nyomtatás feltalálása után az új

technikával készült, gépi úton sokszorosított szövegek sikeresen vették fel a harcot a kéziratokkal, és az árkülönbség, amely a kísérleti időszakban (nagyjából az 1460-as évekig) elég kicsi lehetett, később jelentősen megnőtt minden kereskedelmi célra készült szöveg esetében. Még ha Bussi érsek talán túlzott is, amikor azt állította, hogy a korábban 100 holland forintba kerülő kötetek akkoriban (1468) már 20 holland forintért megvásárolhatóak voltak, azt feltételezhetjük, hogy 1470 körül ugyanaz a szöveg 50-80%-kal olcsóbb volt nyomtatott, mint kézirat alakban. Ha csak a nyomtatványokat vizsgáljuk, azt látjuk, hogy a könyvek árszintjének alakulása sem mutat világos vagy következetes tendenciákat. Ez a benyomásunk alakul ki W. Krieg nemrégiben megjelent tanulmánya és az egyéb forrásokból összegyűjtött példák alapján is. K. Haebler felhívta a figyelmet arra, hogy veszélyes dolog következtetéseket levonni olyan egyedi példákból, mint a negyvenkét soros Biblia (Mainz, 1454-55) egyik kiadásának 100 dukátos áron való eladása, a mainzi Catholicon 41 Schock Groschenes vagy Augustinus De civitate dei című művének (Subiaco, 1467) nyolc és fél dukátos ára. Rendkívül tanulságos és viszonylag objektív forrásnak bizonyul Sweynheim és Pannartz könyvlistája, amelyre a nürnbergi humanista Hartmann Schedel felvezette az árakat is. Néhány adatot idézek belőle:

| | |
|---|---------|
| Augustinus De civitate dei, 1470 | 5 dukát |
| Livius Decades, 1469 | 5 dukát |
| Lactantius Opera, 1470 | 3 dukát |
| Vergilius Opera, 1469 | 2 dukát |
| Cicero Epistolae ad familiares, 1468 | 5 dukát |
| Plinius Historia naturalis, 1470 | 8 dukát |
| Biblia latina, 1471, 2 kötet, egyenként | 5 dukát |

A lista 19 tétele alapján K. Haebler kiszámította, hogy egy dukátért a nagy folióból 47-67 ívet, a normál méretű folióból 60-80 ívet lehetett vásárolni. Az eltérés 20-30% között mozog. Sejtésünk szerint még ebben a kezdeti időszakban sem pusztán a szöveg hosszúságával egyenes arányban álló munka- és anyagköltségek alapján állapították meg az árakat, hanem figyelembe vettek más is, így a szöveg kinyomtatásával kapcsolatban felmerült különleges nehézségeket, a példányszámot, az értékesítési lehetőségeket, a más nyomdaktól várható konkurenciát, és a felvásárlók árjegyzékeit (mivel a rögzített árak még mindig nem voltak általánosan elterjedve). Haebler szerint alig 10 évvel később már 12 quintero (120 levél) nagy foliót és 20 quintero (200 levél) kis fóliót adtak egy dukátért. Érdekes eredményre jutunk, ha egy Schedelnél szereplő adatot összehasonlítunk egy későbbi, ugyanarra a könyvre vonatkozó feljegyzéssel. Láttuk, hogy a Sweynheim és Pannartz-féle Livius 1469-es kiadását 1471-ben Schedelnek 7 dukátért ajánlották (vagy ennyiért vette meg). Vajon mennyit fizethetett a közvetítő? Ezt nem tudjuk, de azt igen, hogy 1476 október 15-én egy Henricus Teutonicus nevezetű római könyvkereskedő egy másik, közelebbről meg nem határozott Livius-kiadás egy dukátért vett bizományba a Strasbourgi származású, de akkor feltehetően Rómában működő Dániel nyomdász mestertől. Heinrich bizonyára nem számított 600%-os haszonra. Valószínűbb, hogy Dániel Liviusa egy elrongyolódott kötet volt, vagy nem teljes példány, vagy egyszerűen csak egy olcsóbb kiadás. A karthauzi rend bázeli kolostorának Liber Benefactorum-ában (Adományozók könyve) gondosan feljegyezték a kapott ajándékok értékét. G. Zedler részleteket közölt az „Adományozók könyvé”-ből, és ezek jól mutatják a könyvárak csökkenését, míg a többi cikkek ára általában növekedett. Az Adományozók könyve adatai szerint 1484-ben 113 levél nagy fóliót lehet venni egy dukátért, 1489-ben pedig már 80-at. Részletesebben megvizsgálva az árakat azt látjuk, hogy 2 holland forintért:

| | |
|----------|-----------------------------------|
| 1479-ben | 539 levél |
| 1481-ben | 570 levél |
| 1482-ben | 456-570 levél |
| 1487-ben | 753 levél |
| 1489-ben | 490 levél |
| 1492-ben | 862 levél szöveget lehetett kapni |

A megadott példák mind fólió kötetekre vonatkoznak, a korábbi kiadásoknál az oldalak 47 sorosak, a későbbiekénél pedig 52-54 sorosak. Ha nem is érvényesült mindig következetesen, az általános tendencia mégis a könyvek árának csökkenése volt, és ez logikusan következett abból, hogy rendkívül megnőtt a nyomdák száma, a verseny kiéleződött és a felvevőpiac is sokkal nagyobb lett. Az ár különösen akkor esett látványosan, amikor a könyveket tervszerűen nyomták nagy példányszámban, olcsó áron és széles vevőkör számára. Aldus Manutius is ennek az elgondolásnak az alapján indította el 1501-ben nyolcadrét alakú sorozatait, az „enchiridion forma”-t, ahogyan ő nevezte. Nyilvánvalóan tisztában volt vele, hogy nagy példányszámot tud eladni, ha alacsonyan képes tartani az árat, hiszen a klasszikus szerzők és a humanisták művei iránti igény egyre nőtt mindenfelé. Kiadásait azzal csökkentette, hogy azt a kis helyet foglaló, kurzív betűtípust használta, melyet Francesco Griffio da Bologna tervezett a számára. Ez lehetővé tette, hogy több szöveg férjen egy lapra; a sorközöket és a margót is kisebbre vette. A megtakarításokból származó előnyöket a vásárló is élvezte, az olcsóbb ár formájában. Aldus valószínűleg nem is sejtette, hogy betűtípusának és elgondolásának olyan nagy sikere lesz, hogy a nyomdák rögtön utánozni kezdik, mit sem törődve Aldus Velencétől kapott privilégiumával a kurzív betűtípus kizárólagos használatára. Több „népszerű” könyvet is fel tudunk sorolni a XVI. század elejéről, melyeknek megfizethető volt az ára, feltehetően azért, mert ezeket a könyveket kockázat nélkül lehetett magas példányszámban kiadni. Ezek az előkészületek vezettek ahhoz a „tömegfogyasztás” számára való „tömegtermeléshez”, amely a reformációval hatalmas lendületet vett. Ahhoz, hogy minél szélesebb olvasóközön-séghez tudjon eljutni, a korszak hitvitairódmának olcsónak kellett lennie. Ugyanakkor azonban Luther Új Testamentum fordítása (3000 példányban készült) másfél holland forintba került, ami nem számított különösebben olcsónak, ha összehasonlítjuk az első német nyelvű Biblia (Ó és Új Testamentum; Strasbourg, 1466 nyomdása nevére gyakran Mentelin Bibliának nevezik) 12 forintos árával. A könyvtárak megállapításának útjai kiszámíthatatlanok, nem értjük. Szent Jeromos 1470-ben Rómában Sweynheim és Pannartz nyomdájában készült Episztolái-nak ára Schedel listáján kötetenként öt dukát. A British Museumban megvan ugyanennek a műnek egy ugyanabból a nyomdából származó 1468-as kiadása, minden kötetében megtalálható Angelo Capranica bíboros bejegyzése, hogy 10-10 dukátot fizetett a bekötetlen első és második kötetért, ezen kívül 4 dukátot az első és hat dukátot a második kötet bekötéséért és rubrumozásáért, illetve további 2-2 dukátot a kötetek Memmingenbe szállításáért. Így mindent egybevetve a Szent Jeromos kötetek harmincnégy dukátba kerültek. A két kiadás ára közötti eltérés 200%-os. Becsapták volna a bíborost, vagy éppen ellenkezőleg, Schedel élvezte volna különleges kegyét, vagy talán ennyivel olcsóbb lett volna a második kiadás az elsőnél? Valószínűleg sohasem fogjuk megtudni.

A könyvtárak általános csökkenése ellenére hiba lenne azt feltételezni, hogy minden könyv olcsó vagy akár csak elérhető árú lett volna. Még 1544-ben is arról panaszkodik a jogtudós Tanner a bázeli Bonifacius Amerbachhoz írt levelében, hogy az itáliai könyvek magas ára sokak számára teszi lehetetlenné, hogy könyveket vegyenek. Jelentős előrelépés volt a közvetítőknél és kiskereskedőknél nyújtott árengedmény rendszer, ez nyilvánvalóan a könyvkereskedelem jobb szerveztségének és növekvő forgalmának volt köszönhető, ahol az amatőr könyvkereskedőknek már nem jutott csak jelentéktelen szerep. A közvetlen árucseré

egyre ritkábbá vált, és bár a rögzített árak még nem voltak általánosan elterjedtek, ebben az irányban is történt haladás. Ferdinand Geldner a speyeri Peter Drachról írott cikkében arra a következtetésre jutott, hogy a könyvkereskedőknek adott átlagos árengedmény 10% volt, és azt is megállapítja, hogy legalábbis Drachnak a XV. század utolsó két évtizedére eső kiterjedt kereskedelmi tevékenysége során gyakran fordult elő, hogy rögzített árakat szabtak meg (dass man... mit Festpreisen rechnen muss). Aldus 1498-ban kiadott egy katalógust, amely az árakat is feltüntette. 1502-ben Strasbourgban Grüninger 1000 példányban nyomtatta ki Jacobus de Voragine Heiligenleben-jét [Legenda Aurea] az augsburgi Schönsperger megrendelésére, egy olyan megállapodás alapján, mely szerint Grüninger megtarthat 200 példányt, és ezt kizárólag Strasbourgban értékesítheti, 1 holland forintos rögzített áron, ahhoz az előbb említett esethez hasonlóan, amikor egy kívülálló, a regensburgi püspök állapította meg egy breviárium rögzített árát, még 1400-ban. A céhszabályok uralmától mentesen kialakult könyvkereskedelem kezdte kialakítani saját törvényeit. Ez lényeges feltétele volt a jól működő kereskedelemnek, s a jelentősebb nyomdatulajdonosoknak, könyvkereskedőknek és kiadóknak a frankfurti és lipcei könyvvásárokon kötött megállapodásán alapult, ezek a vásárok a XVI. század második felére nemzetközi méretűvé váltak. A XVI. század második felében tehát a könyv már teljes értékű árucikké vált. Azt hiszem ezen a ponton érdemes lesz röviden összefoglalni a példányszámok és árak bonyolult, de lényeges szempontjait. Bár a példányszámokra általában érvényes szabályt nem tudunk felállítani, az nem kétséges, hogy 1480-ban a nyomdák már képesek voltak egy műből akár 2000 példányt is megcsinálni, gazdaságosan és gyorsan. A nyomdászok ekkor már olyan áron tudták eladni nagy példányszámú kiadásokban megjelent termékeiket, amely egyre több olvasó számára vált elérhetővé. A nagy példányszámok kiadásának lehetővé válásával párhuzamosan tovább folytatódott a kisebb érdeklődésre számottartó művek kis példányszámú, és ennek megfelelően drágább kiadása. Ugyanazt a művet 4000 vagy még több példányban is kinyomtatták a XVI. század első felében. Míg a könyvek ára állandóan csökkent az első száz évben, addig a nagy, vaskos kötetekért továbbra is magas árat kellett fizetni. A XV. század végére két holland forintért 800-900 levél szöveget lehetett kapni fölió méretben (vagy ennek kétszeresét negyedrért alakban). Két holland forint sok pénznek számított, ez az összeg vagy még kevesebb, egy olyan professzor heti fizetésének felelt meg, aki a klasszikusokat tanította. A reformáció idején a papír minőségének romlása, a termelés egyre szabványosabbá válása és a megnövekedett kereslet miatt a nagyközönségnek készült könyvek esetében a színvonal további meredek esése figyelhető meg. A nyomtatás, a kiadás és a könyvkereskedelem kevesebb gazdasági kockázattal járt, de ugyanakkor sokkal hétköznapibb foglalkozássá is vált.

Fontos volt, hogy a termelő árúját vonzóvá és jól használhatóvá tudja tenni. Egy újítás, a címlap is ezt a célt szolgálta, az esetleges vásárlót első pillantásra tájékoztatta a szerzőre, a szövegre és a kiadásra vonatkozó tudnivalókról. Amíg a vásárlónak csak néhány kötet kínáltak egyszerre, mert szűk volt a választék, addig nem volt szükség gyors tájékozódásra. Ez a helyzet akkortájt változott meg, amikor a címlapok már viszonylag általánossá váltak, azaz az 1480-as években. 1480-tól kezdve a könyvkereskedőknek (akár bizományosok voltak, akár saját bódéjuk vagy üzletük volt) már nagy mennyiségű könyv ment át a kezén. 1480-ból származik Domenico Gillio páduai könyvkereskedő árakat is feltüntető könyvjegyzéke, melyen a következő művek szerepelnek (meglepően alacsony áron): egy példány „Clementines” [Kelemen pápa bullája], 3 Aulus Gellius, 2 Juvenalis, 2 Persius, 3 Valerius Maximus, 4 Biblia, 1 Oppianos, 2 miscskönyv, 5 Donatus, 3 példány Poggio „Facetiae”-jéből, 3 különböző Cicero, 2 Plutarchos, 2 Dante, és így tovább, összesen 190 mű 628 példányban, és ehhez járul még egy kiegészítő listán szereplő 61 mű 199 példányban. Két évvel később Peter Metlinger, akiről tudjuk, hogy később besançon-i, dole-i és dijoni nyomdász volt, de ekkor még Amerbach párizsi képviselője, arról panaszkodik, hogy még nem tudta eladni Vincentius

Bellovacensis Liber gratiae-jét, Nider Praeceptorium-át és Reuchlin Vocabularius-át, de ugyanakkor rendelt a Decretales-ból 6-8 példányt (nem Amerbach kiadás), 3-4-et a Panormitanusból, ötöt Balbus Catholicon-jából (nem Amerbach kiadás) és hat Arany legendát (nem Amerbach); véleményünk szerint a megadott példányszámok virágzó üzletre utalnak. Amikor Sigismondo dei Libri, könyvárus és kiadó 1481-ben meghalt, árukészletének leltára jóval több mint 300 kötetet tartalmazott; egy meg nem nevezett XVI. század végi tours-i könyvkereskedő dátum nélküli katalógusa 267 kéziratot és nyomtatott, francia nyelvű és általában történelmi vagy irodalmi témájú művet sorol fel. Peter Drach töredékesen fennmaradt üzleti naplója az 1480 és 1503 közötti időszakból több száz művet sorol fel, melyek több ezer példányban jelentek meg. Egy másik, a terjesztést elősegítő megoldás az accipies fametszet volt (egy tanárt ábrázolt diákjai körében) a címlapon, ez azonnal elárulta, hogy a kérdéses mű egy tankönyv. A keretdíszeket, az iniciálékat, a címlapon és gyakran a könyv szöveges részében is látható illusztrációkat, azt, hogy nagyobb figyelmet fordítottak a helyes levél- vagy lapszámzásra, a lelkiismeretes alaposággal összeállított mutatókat és tartalomjegyzékeket szintén olyan hasznos újításoknak tekinthetjük (és kell is tekintenünk), melyek célja az volt, hogy elnyerjék az olvasók tetszését, elégedetté tegyék és további vásárlásra ösztönözzék őket. Mivel a legtöbb korai „mercatores liborum ad stampam” [nyomtatott-könyv árus] egyben nyomdász és kiadó is volt, nem volt nehéz a technikai részleteket a kereskedelem követelményeihez igazítani.

A több nyomdát egyszerre képviselő ügynökök bonyolították a könyvforgalmat az egyes központok között, adtak és vettek is könyveket. Hogy vajon a visszamaradt, eladatlan könyvek [illetve ezek kiárúsítása] fontos szerepet játszottak-e a régi könyvkereskedelemben, azt nem tudjuk. Egyáltalán nem meglepő, hogy a nagy eladatlan készlettel vagy pénzügyi nehézségekkel küszködő nyomdák minden erejükkel a rajtuk maradt példányok pénzzé tételére törekedtek. Tudjuk, hogy Reuchlin az 1510-ig eladatlan De rudimentis hebraicis (1506) 700 példányának átvételével könnyített Anshelm helyzetén, melyeket aztán Amerbachnak adott el három példányonként egy forintért. Több ilyen akcióról is tudunk, melyeket manapság „könyvkiárúsításnak” neveznénk: Koberger 1506-ban 1600 példányt vett Albrecht von Eyb Margarita poetica-jának Amerbach és Petri-féle 1503-as bázeli kiadásából. Guido de Baysio Rosarium decretorum-a Toresano 1495-ös kiadásában a XVI. század elején bukkant fel újra néhány változtatással, így például egy 1503-as keltezésű ajánló verssel a címlap hátoldalán. Egy Donatus kiadást (Strasbourg, Hupfuff, 1500 utánról) 30 évvel később felújítottak, ezúttal Ingolstadtban, ahol Apianus bájos fametszettel díszítette és 1536-os dátummal látta el a címlapot, és megtoldotta még a bizonyára kiárúsításon, olcsó áron vásárolt íveket néhány lapnyi új szöveggel is.

Az Alpoktól északra élő humanisták leveleiben rengeteg utalást találunk Itáliából behozott könyvekre, különösen a latin, majd később főleg a görög klasszikusok műveire. Az Alpokon túlról Itáliába érkező látogatók, a különböző egyetemeken (főleg Bolognában) tanuló egyetemisták, vagy az (elsősorban velencei) kereskedők, vagy azok, akik magán illetve hivatalos, leginkább a pápai udvarba szóló küldetésben jártak, gyakran vitték magukkal itáliai könyveket vissza a hazájukba. Ezek az emberek és barátaik kétségtelenül felhasználták kialakult kapcsolatrendszerüket a szükséges könyvek megszerzése érdekében. Hermann Schedel Hartmannak írott levelében arról számol be, hogy megvásárolta Plinius „stilo eleganti quamvis difficili” [elegáns bár nehéz stílusú] Historia naturalis-át (Velence, Johannes de Spira, 1469), nyolc dukátért, illetve tíz rajnai forintért és hozzáteszi, hogy a jelenleg Velencében tartózkodó Johann Tucher ugyancsak talált egy másik Pliniust, még a betűtípusa is hasonló volt a másikéhoz („litera tamen consimili”), és pillanatnyilag ugyanaz volt az ára is (lehetséges, hogy a Sweynheim és Pannartz-féle római kiadásról volt szó) Willibald Pirckheimer a

Páduában látott klasszikus és humanista művekről számol be apjának (1491). Velencébe Európa minden részéből érkeztek kereskedők 1478-ban az angol William Tose Jensonnak és más velencei nyomdászoknak adott el könyveket, ezek közül néhány valószínűleg visszakerült Tose hazájába. A latin nyelvű könyvek azonban hamarosan beszerezhetőek lettek ügynökök vagy helyi könyvkereskedők útján is, bár az ellátás színvonala nagyon változó volt. Reuchlinnak például láthatóan jól ment az üzlet, hiszen 1502-ben ezt írta: „*latinos facile a nostris emam plane paucieribus nummis*” [latin könyveket könnyen veszek a mieinktől, nyilvánvalóan olcsóbbért]. Jacob Wimpfeling mégis a következőket írta Celtesnek Speyerből 1496-ban: „a helyi könyvkereskedők nem árulnak semmi modernet, csak szótárakat és „*dormi secure*” prédikációkat, az utóbbival a klérustól próbálnak pénzt szerezni.” Beatus Rhenanus Zwinglinek írott levelében még 1519-ben is a könyvkereskedők lustaságára panaszkodik, hát nem eredménytelenül kutatott Ravensburgban barátja, Michael Hummelberger Erasmus nemrégiben kiadott könyve után, és szerinte sokkal több könyvet lehetne eladni, ha a könyvkereskedők hajlandóak lennének jobban utánajárni és felkutatni (si forent) az olvasók kéréseit, illetve ők maguk ajánlanának könyveket a vásárlóknak. Ez persze valóra vált akkor, amikor a reformáció láza éreztetni kezdte hatását nagyon sok ember, köztük a könyvkereskedők életére is, akik talán úgy gondolták, hogy a hitvitázó traktátusok több hasznot hoznak, kevesebb fáradsággal, mint amennyit a művelt olvasók (a literati) igényeinek kielégítésével lehet szerezni. Erasmus még 1524-ben is így panaszkodott (mint általában, most is némileg túlozva): „*nam apud Germanos vix quisquam vendibile est praeter Lutherana ac Antilutherana (epist. 1531)*”. Az, hogy az Alpokon túl élő humanista gondolkodókat nagyon is foglalkoztatta, hogyan szerezhetőek be a szövegek, egyáltalán nem meglepő. Ha az érdeklődésük felébredt a kéziratok iránt, akkor (déli elődeikhez hasonlóan) lelkes gyűjtők lettek, és külföldről hoztak be mindent, amit hazájukban nem lehetett beszerezni. Abból, hogy milyen műveket választottak (amennyit levelezésük és leltáraik alapján ismerünk belőlük), képet kaphatunk irodalmi ízlésükről, erről majd az utolsó fejezetben részletesebben is szólok. Itt csak azt kell még hangsúlyoznunk, hogy a könyvek nem csak egyoldalúan áramlottak Itáliából észak felé, ahogyan ezt gyakorlatilag mindenki állítja. Az, hogy az ókori klasszikus és humanista szövegeket sokkal nagyobb mennyiségben és gazdagabb választékban nyomták ki Itáliában a XV. században, mint másutt, szükségképpen odavezetett, hogy azoknak az Alpokon túli olvasóknak, akik mindenképpen be akarták szerezni, be kellett hozni vagy hozatni ezeket a szövegeket. Tudjuk, hogy a Brit szigeteken élő könyvrajongók milyen nagy mértékben függtek a külföldről behozott könyvektől, és éppen ez volt az egyik oka annak, hogy viszonylag kevés humanista könyvet nyomtattak ki Angliában. Viszont az egyházatyák kritikai kiadásait, a skolasztikusok jelentősebb műveit, a korabeli kritikusok és kommentátorok szövegeit, és egyéb műveket, például fűvészkönyveket és Regiomontanus műveit, amelyek az északi országokban nagyon magas példányszámban jelentek meg, míg Itáliában egyáltalán nem vagy csak a keresetnél kisebb mennyiségben adták ki őket, külföldről importálták Itáliába. A kereskedelem az egyes országok között is ugyanúgy folyt, mint az egyes régiók között.

A külföldi nyomtatványok Itáliába áramlásával kapcsolatos adatgyűjtést az itáliai központi ősnymtatvány-katalógus egy részének, az első 1000 műnek a vizsgálatával kezdtem. Ennek 28%-a nem Itáliában készült, hanem német, svájci, francia, holland és spanyol nyomtatvány. Bár az importált művek legnagyobb részéről nem tudjuk pontosan megállapítani, hogy milyen úton és mikor jutott Itáliába, az nyilvánvaló, hogy a legtöbbjét az ősnymtatás korában szerezték be. 1509-ben Peter Werner, Bolognában működő német könyvkereskedő neve bukkan fel Kobergernek Schedel híres *Liber chronicarum* (1493)-áról készített végső elszámolásában. Werner 40 példányt vásárolt (de 1509-ig csak 20 firenzei forintot fizetett ki belőle). Különlegesen érdekes számunkra Francesco Calvo működése; Calvo milánói könyvkereskedő

volt, sok humanista barátja, a nagy gyűjtő, Grolier ügynöke, később római pápai nyomdász. Calvo 1517-ben Páviából levelet írt Frobeniusnak, dicsérte nyomtatványait, (különösen Erasmus Proverbia-ját, Senecáját és Szent Jeromos kiadását). Majd rátért az üzleti ügyekre, és szorosabb kapcsolatot szorgalmazott kettőjük között (cupio igitur mihi tecum esse commercium) [kereskedni szeretnék tehát veled]. Küldött egy listát is az itáliai nyomtatványokról, amelyekből szívesen szállítana Frobeniusnak kedvezményes áron (commodiore pretio), és egy másikat, olyan könyvekről, amelyeket ő szeretne kapni Frobeniustól, szintén kedvezményes áron. Frobenius elfogadta az ajánlatot. Calvo kívánságlistája érzékelteti, mekkora volt egy jelentős üzleti vállalkozás nagysága:

| példány- szám | szerző, cím, stb. |
|------------------|--|
| 12 | Szent Jeromos, Opera, (Bázel, Frobenius, 1516) |
| 25 | Szent Jeromos, Epistolae,* (Köln, 1518?) - Nem ismerünk Frobenius kiadást 1524 előttről. |
| 50 | Seneca, (Bázel, Frobenius, 1515 vagy 1517) |
| 50 | Erasmus, Adagia, (ibid. 1513 vagy 1517) |
| 12 | Concordantiae Bibliae, (ibid. 1516) |
| 12 | Erasmus, Institutio principis christianae, (ibid. 1516 vagy 1517) |
| 25 | Erasmus, Moriae encomium, (ibid.1516; ugyanezt Aldus is kinyomtatta az előző évben) |
| 12 | Reuchlin, Rudimenta hebraica, (Pforzheim, 1506, ekkor Amerbach árulta) |
| 50 | Reuchlin, De verbo mirifico, (Tübingen, 1514) |
| 6 | Augustinus, Opera, (Bazel, 1505-1506) |
| 12 | Augustinus, De civitate dei, (ibid. 1512 vagy 1515) |
| 6 | Ambrosius, Opera, (ibid. 1512 vagy 1515) |
| 6 | Biblia latina, (ibid. 1498-15, de 1514 még valószínűbb) |
| 30 | Erasmus, Epistolae,* (ibid. 1518) |
| 12 | Erasmus, Enchiridion militis christianae,* (ibid. 1518, vagy Strasbourg, 1517) |
| 20 | Stoeffler, Compositio astrolabii, (Ellucidatio, Oppenheim, 1513) |
| 50 | Glareanus, Libellus de antiquis Helvetiis,* (De situ Helvetiae, Bázel, 1519) |
| 25 | Reuchlin, Apologia, (Defensio contra calumniatores, Tübingen, 1514) |
| 10 | Francesco della Mirandola, Opera, (Strasbourg, 1506?) |
| 12 | Albrecht von Eyb, Margarita poetica, (Bázel, 1503) |
| 2 | Mancinelli, Sermones, (Strasbourg, 1510) |
| 12 | Herodianus, indexszel, (Strasbourg, 1513) |
| 12 | Erasmus, Panegyricus, ha Bázelben nyomták? |
| 25 | Egy Strasbourgban nyomtatott könyv hangszer illusztrációkkal |

A listán összesen 548 mű szerepel. Hogy ebből mennyi volt az itáliai vásárlóknak szánva, azt nem tudjuk, de joggal feltételezhetjük, hogy legalább fele, esetleg még több is. A lista nagyrészt olyan művekből áll, melyek az addigra már a német-római birodalomban is virágzásnak indult humanista tevékenység jellemző alkotásai. Természetesen az ilyen művek sokkal inkább Frobenius profiljába vágtak, mint a listán szereplő „kivételek”, Stoeffler vagy Albrecht von Eyb munkája. A hasonló üzletkötésekről szóló feljegyzések rendkívül ritkák, mégis úgy gondolom, hogy ilyen üzleti megállapodások valójában elég gyakran előfordultak, talán már az 1470-es évektől kezdve, ekkor alapította Nicolaus Jenson kereskedelmi szervezetét, melyet Velencében működő német kereskedők pénzből tartottak fenn, akik valószínűleg maguk is legalább annyira érdekeltek voltak az Alpokon túli áruk Itáliába importálásában, mint az innen származó termékek Északra exportálásában. Már a említést

tettünk néhány XV. századi kölni nyomdászról, akik Itáliában adták el termékeiket. Azoknak a feljegyzéseknek az alapján, amelyek olyan kereskedőktől, akik csak ritkán árultak könyveket, ügynököktől, hivatásos könyvkereskedőktől, nyomdászoktól és kiadóktól maradtak ránk, az a meggyőződés alakult ki, hogy a nemzetközi könyvkereskedelem sokkal dinamikusabb volt, mint azt általában feltételezzük, és hogy sem a könyveladást, sem a könyvvásárlást nem gátolták nemzeti határok vagy előítéletek. A nyomtatáshoz hasonlóan a könyvkereskedelem központjai is ott voltak, ahol a kereskedelem és a szellemi élet virágzott. A kereskedelmi utak áthelyeződésével és az új szellemi áramlatok megjelenésével egyes régi központok (mint például Ulm) elsorvadtak és újak jelentek meg (mint például Wittenberg). Mindent összevéve, azt mondhatjuk, hogy visszaesésektől és kisebb megtorpanásoktól eltekintve a könyvek és brosúrák nyomtatása és könyvkereskedelem folyamatos mennyiségi fejlődést mutat egészen napjainkig.

Lowry, Martin **Álmodozás egy Akadémiáról**

Aldus Manutius, a nyomdász nagy hírneve miatt könnyen abba a hibába eshetünk, hogy azt hisszük, csak nyomdász volt. Pedig igazából munkásságának több mint felében hivatásos tudós és tanár volt, még Velencébe érkezése után egy ideig is. 1510-ben például elengedte azt a 25 dukát tandíjat, amellyel társa, Santo Barbarigo tartozott neki törvénytelen fiának tanításáért, aki „egy egész évig járt az iskolába, nálam ebédelt, este pedig hazament vacsorázni fentnevezett apja házába.” Már az előző fejezetekben is bemutattuk, hogy Aldus Manutius a 15. század végének legelittebb értelmiségi csoportjának periferiáján helyezkedett el, s a könyvnyomtatást éppen tanári hivatása kiteljesedésének, nem pedig pályamódosításnak tekintette, és végig arra törekedett, hogy kiadói programját összehangolja oktatási eszménye követelményeivel. Ez a fejezet bemutatja, hogy Velencében hivatásos tanárok között élt és dolgozott, illetve vizsgálja azokat a hatásokat, amelyeket e tudós környezet Aldus Manutius törekvéseire gyakorolhatott.

Először is, mit is jelentett tanárnak lenni Velencében 1490 körül? Marin Sanudo kortársi beszámolója szerint három lehetőség közül lehetett választani: a köztársaság alkalmazásában álló előadó, a szabadúszó iskolamester, illetve a nemesi családoknál alkalmazott házitanító státusza közül. Az első csoport három-négy emberből álló elitet alkotott, annyira tekintélyes és válogatott társaságot, hogy a többiektől jobbra külön is választhatjuk őket. A második és a harmadik csoport tagsága nem volt állandó, és eléggé keveredtek is egymással. Együttes létszámuk mégis feltűnően nagy volt. Amikor 1587-ben az egyházi hatóságok elrendelték, hogy a tanároknak hűségnyilatkozatot kell tenniük, 258 tanár tette le az esküt. Még ha ennél kisebb számot is veszünk alapul, figyelembe véve, hogy az előző évszázadban alacsonyabb volt a lélekszám, az oktatás pedig kevésbé fejlett, akkor is számolnunk kell azzal, hogy a hivatásos tanárok egy legalább 100 fős foglalkozási csoportot alkottak, és ennek a csoportnak a közös érdeklődési kör és az egymás közötti versengés miatt, a folytonos fluktuáció ellenére is volt valami azonosságtudata.

Az első nyilvános tanári katedrát a 15. század első évtizedében állították fel Velencében, amikor a Rialto mellett megalakult egy logikai és a természetfilozófiai iskola. Ez Tomaso Talenti hagyatékának volt köszönhető; Talenti Petrarca egyik ellenfele volt a *De sua ipsius et multorum ignorantia* [Maga és sokak tudatlanságáról] című híres humanista vitában. Elég meglepő, hogy Aldus Manutiusnak - annak ellenére, hogy maga is hozzájárult az arisztotelianizmus ügyéhez - alig volt kapcsolata ezzel az iskolával. Lehetséges, hogy a szigorúan hagyományos szellem nem felelt meg az ő humanista gondolkodásmódjának. Elég azonban, ha annyit mondunk, hogy az iskolának rögtön nagy sikere lett, s olyan tekintélyt szerzett magának, hogy 1455-től mindig volt növendékei között egy velencei patricius.

A humán tudományok oktatása később és nehezebben indult. Az 1440-es években általános törekvés volt, hogy a dózse kancelláriáján folyó titkári munkát színvonalasabbá tegyék azzal, hogy kifejezetten erre a célra képezzenek ifjakat. 1446-ban a velencei városállam tanácsa (szenátus) úgy döntött, hogy iskolamestert fogad - lakást is ad neki a Szent Márk székesegyház mellett - és azzal a feladattal bízta meg, hogy 16 szilárd jellemű nem-nemes ifjút grammatikára és retorikára tanítson. De a szokásos késlekedések, viták és váratlan halálesetek miatt a Szent Márk iskolának csak 1466-ban, Benedetto Brugnolo erőskezű igazgatása alatt sikerült megmutatnia, hogy milyen lehetőségek rejlenek benne. Brugnolo Ognibene da Lonigo Veronából származó tanítványa volt, és korábban segédrektorként [helyettes iskolamester]

működött az iskolában. Közmegelegedésre kiválóan vezette az iskolát egészen 1502-ben, kilencvenes éveiben, mindenki nagy sajnálatára bekövetkezett haláláig. A szenátus 1460-ban úgy döntött, hogy az iskolai oktatást egy retorika és poétika tanszék [katedra] felállításával bővíti. Az eredmények itt is hasonlóak voltak. Öt év alatt idejött, de el is ment innen Gianmario Filelfo és Georgios Trebizondus (Trapezuntius), mindketten elégedetlenül távoztak. A nagy tudású és hirtelen haragú Giorgio Merula viszont 1465-től egészen 1482-ig az iskolában maradt, s olyan szép eredményeket ért el, hogy mikor Milánóba távozott a szenátus, helyére egy helyett két tanárt tartott szükségesnek felvenni. Giorgio Valla és Marcantonio Sabellico egészen a század végéig folytatták itt tanári munkájukat, Sabellico még tovább is. Azzal, hogy volt két ilyen előadója a város szolgálatában, akik nagy segítséget kaptak a grammatikai iskola igen nagy tudású és köztiszteletben álló iskolamesterétől is, a velencei közoktatás a 15. század utolsó 15 évében fénykorát élte.

Azonban, akárcsak a többi velencei intézmény esetében, sokkal könnyebb a felszíni jelenségeket vizsgálni, mint a mélyebb összefüggéseket megállapítani. Hogyan kapcsolódtak az előadói állások (tanári katedrák) az iskolához, s milyen viszonyban állt e két intézmény a kancelláriával? Milyen volt a tananyag? Milyen széles körben éreztette hatását ez az oktatás a velencei társadalomban? Gianmario Filelfo 1460-as kinevezése után az előadó oktatási szabadságát gyakorlatilag nem korlátozták, csupán arra kötelezték, hogy „naponta két, tanrend szerinti előadást tartson, egyet poétikából, a másikat retorikából vagy történelemből nemesek, fiaik és polgáraink fiainak okulására”. A kancelláriai iskolával kapcsolatos korai dokumentumok kizárólag a tizenhat leendő titkár képzésére korlátozódnak. De nyilvánvaló, hogy az iskola sokkal több és másfajta növendéket is felvett, mint a tizenhat leendő velencei hivatalnokot, és az is, hogy e látszólag korlátlan számú hallgatóság hamarosan meglehetősen zárt kört alkotott. Láthatólag olyanok is voltak Brugnolo tanítványai között, akik sohasem léptek a velencei államvezetés szolgálatába. Voltak közöttük olyan patricius származású értelmiségiek, mint Zuane Querini, Daniel Reiner vagy Zuane Bembo, illetve Itália más városaiból érkezett tudósok, mint például Raphael Regius és a veronai Domizio Calderini, aki később Rómában Aldus Manutiusnak is tartott előadásokat. Egyéb adatok nem támasztják alá, de a Brugnolot búcsúztató egyik szónok elmondta a temetésén, hogy szeretve tisztelt igazgatója tanári pályáját mint „hypodidascalos” azaz segédrektor kezdte, egy másik segédrektorral együtt, Gianpietro da Lucca igazgatása alatt, az iskola alapításának kezdeti és viszonylag nehéz napjaiban. Jó fél évszázaddal később John Colet már tökéletesen elegendőnek tartotta, hogy a Szt. Pál katedrális mellett működő alapítványi iskola 153 diákjával a rektor, a segédrektor és egy káplán foglalkozzék. A másik véglet, a Campanile melletti iskolában naponta tartott előadások viszont kívülről nézve meglehetősen szórakoztató, kötetlen, mindenki előtt nyitva álló rendezvénynek tűnhettek, tudományos bűvészműtávként, egy látványosságnak a sok közül, amely a Szent Márk téren nyüzsgő vándorárusokkal és vándorkomédiásokkal versengett a nézők figyelméért. De a hallgatóság azonosult szerepével és érezte, hogy egy közösséghez tartozik. Úgy emlegették magukat, mint Valla vagy Sabellico tanítványait. Andrea Mocinigo, a régi iskola iránti növendéki lojalitás egy korai képviselője, búcsúverset írt Sabellicohoz, s ezzel elnyerte iskolatársai és a címzett elismerését, aki az egész iskolát „az Akadémia” megtisztelő címmel illette.

A grammatikai iskola és az egész oktatás sikere a tanárok egyéni felkészültségétől és kezdeményezőkézségétől függött. Az 1480-as évek közepétől Velencében három olyan egyéniség működött, aki igen sok és különböző ember érdeklődését tudta felkelteni, és konkrét kulturális hatást is gyakorolt a társadalomra. Brugnolo, a grammatikai iskola tanára kiválóan alkalmas volt arra, hogy a felsőbb studiumokat megalapozza. Mivel jobban szeretett tanítani, mint filológiai kutatással vagy vitákkal foglalkozni, megelegedett azzal, hogy mások írásaihoz

fűzött kommentárokat, és javította hibáikat. Tudásával mégis kivívta Poliziano tiszteletét, és tanítványai is feljegyezték, hogy poétikát, retorikát és erkölcsfilozófiát tanított mindkét klasszikus nyelven, mindezt olyan liberális szellemben, hogy felhívta ugyan a figyelmet, ha egyes szövegrészeket pogány háttérük gyanússá tett, de a tananyagból azért nem hagyta ki ezeket sem. Ami ennél is fontosabb, egyénisége olyan lenyűgöző volt, hogy képes volt még tanítványai magatartására is hatni.

Sabellico, akit később neveztek ki, mint kollégáját, s a kevésbé fontos délutáni órákat tartotta, Brugnolonál kevésbé jelentékeny művelője volt annak a tiszta, tudós filologizálásnak, amely az iskola stúdiumainak középpontjában állt. Rómában született és nevelkedett, Pomponius Letus tiszta latin iskolájához tartozott. Az a tény, hogy szeretett ízes dialógusokat kiadni, vagy a helyi tájról és régiségekről szóló népszerűsítő leírásokat készíteni, még Velencébe érkezése előtt azt a híret keltette, hogy olcsó népszerűsége törekszik, s ettől a híretől többé nem tudott megszabadulni. Az olyan kétnyelvű tudósok, mint Ermolao Barbaro és Giambattista Egnazio nem titkolták, hogy felületesnek tartják, Egnazio világosan meg is mondta. Sabellico levelezése szintén azt mutatja, hogy előadásai a latin próza és költészet megszokott határain belül maradtak, s az e tárgyban kiadott munkái - az idősebb Plinius műveihez készített néhány kommentárja, Valerius Maximus szövegein végzett javításai és Suetonius Caesarok élete című művének parafrázisa - szintén az aktuális és eladható témák iránti érzékét bizonyítják. Igaz, a „zsnalizshta” kifejezés anakronisztikusnak hat, mégis többé-kevésbé kifejezi, milyen véleménnyel voltak Sabellicoról saját kortársai.

Giorgio Valla egészen másfajta ember volt. Sokkal kevésbé törekedett népszerűsége, mint Sabellico, s kevésbé erőteljes egyénisége volt, mint Brugnolonak. Kevés személyes emléket hagyott maga után, pedig tevékenysége mély nyomot hagyott Velence kulturális életében, és mindenki másnál többet tett Aldus Manutius sikeréért, intellektuális vonatkozásban. Mivel előzőleg Milánóban görögül tanult Konsztantinosz Lascaristól, és Ermolao Barbaro segítségével került Velencébe, már tökéletes közvetítője volt annak az alapos görög és latin tudásnak, amelynek Barbaro volt a megszemélyesítője, és ezzel próbált versenyre kelni Aldus Manutius. Tanári és szövegkiadói tevékenysége óriási területet ölelt fel. Filológiai hagyatékában található kommentárok Juvenalishoz, Cicero, Plinius és Ptolemaiosz különböző munkáihoz, latinra fordította Arisztotelész Magna Moraliáját és Poetikáját, s sok különböző késői görög tudományos és orvosi művet. De expetendis et fugiendis rebus [A kívánatos és kerülendő dolgokról] címmel vastag tudományos és matematikai gyűjteményt állított össze, amely hézagpótló mű volt saját korában, s végül Aldus Manutius adta ki 1501-ben. Levelezéséből tudjuk, hogy előadásokat tartott Vitruviusról, Archimédészről és a görög költészet történetéről. Dioszkoridész, Theokritosz és Szophoklész kéziratához olyan annotációkat készített, amelyek világosan mutatják, hogy tanított belőlük. A görög szövegek gyűjtése bizonyára éppen olyan fontos és jelentős munka volt számára, mint a tanítás, gyűjteménye csaknem teljes egészében fennmaradt, a modenai könyvtárban. A kéziratok ugyanis azt mutatják, hogy széles kört gyűjtött maga köré görög másolókból, akik segítségével egyrészt saját gyűjteményét bővítette, másrészt irodalmi szövegek - főleg görög művek - továbbadásának központi alakjává vált. Néhány segítőtársát meg is tudjuk nevezni: az argoszi Michael Suliardész másolt és szignált két Ptolemaiosz kommentárt 1490-ben, 1492-ben pedig Theognisz költeményeit. Viszonylag meglepő, hogy ebben a vonatkozásban találkozunk Nicolas Vlasztosz nevével, ő volt az a magasrangú krétai, akivel 1499-ben már találkoztunk mint a Calliergész nyomda mecénásával, de már 12 évvel korábban (1487) is működött, amikor segítette Vallának - s még legalább két másik másolónak - egy orvosi szöveget tartalmazó kézirat lemásolásában. De legtöbbjük után nem maradt más, csak kézírásuk stílusa ma is meglévő kéziratokban, és valószínűleg csupán másolók voltak, akik teljesítették a

szolgálatkész Vallához érkező nagyszámú kéziratkérését. Közismert, hogy Janus Laszkarisz is tüzetesen áttanulmányozta Valla könyvtárát, mikor ritka görög szövegeket keresett 1491-ben, s hogy Poliziano is el volt ragadtatva Heron és Archimédész kézirataitól. De sok más tudós is kérte segítségét. Pico és Alberto Pio is konkrét kéréssel fordultak hozzá bizonyos kéziratokért. Antiquario, a milánói titkár állandó kapcsolatban volt vele. Konsztantinosz Laszkarisz több görög matematikai szerző művének másolatát kérte tőle. Alighogy Aldus Manutius Velencébe érkezett, barátja, a ferrarai Niccolo Leonicensis arra kérte, hogy másoltassa le Valla néhány könyvét. Nyilvánvaló, hogy Valla köre vezette be Aldus Manutiust a velencei humanisták társaságába, s innen került ki az a mag, amelyből később Aldus saját követőinek tábora kialakult.

Mielőtt azonban részletesen nyomonkövetnénk ezt a folyamatot, mondanunk kell valamit a velencei oktatók kevésbé rangos és ezért kevésbé ismert rétegeiről is. Az előbb már említettük, hogy a közalkalmazásban álló tanárok előjogokat élveztek, biztos pozíciójuk és évi 150 dukát állandó fizetésük volt. De sem az életmódjuk, sem a tanítványaik nem különböztek alapvetően kevésbé szerencsés kollégáikétól. A velencei oktatás rendszere még nem kristályosodott ki teljesen ebben a korban, ami meglepő egy ennyire hierarchikus felépítésű társadalomnál, és csaknem érthetetlen egy olyan későbbi kor számára, mint a miénk, ahol az iskolázottságot és az ebből származó előnyöket egyik legfontosabb értéknek tartják, aminek megszerzésére az elsők között törekszik az, aki vagyonhoz vagy társadalmi pozícióhoz jut. A két legismertebb és láthatólag legsikeresebb szabadúszó tanár Fra Urbano Valeriani és Giambattista Egnazio volt, mindketten Brugnolo tanítványai. Az a tény, hogy ennyire könnyen tudtak saját iskolát felállítani, bizonyítja, milyen nagy volt az oktatás iránti igény. Egnazio még alig volt húszéves, amikor már tanítványokat kezdett maga köré vonzani, és olyan népszerű lett, hogy Sabellico fenyegetve érezte magát, és a hallgatóság nem kis öröme arra is sor került, hogy tudományos vita formájában dühödt sértéseket vágtak egymás fejébe. Egnazio iskolatársa, Zuane Bembo jelentette meg a vitát mindkét változatban, egyetlen kötetben. A viszály érzelmes kibéküléssel végződött Egnazio halálos ágyánál. Mivel Egnazio nem volt közönséges ember, példája nem alkalmas arra, hogy következtetéseket vonjunk le belőle a tanárok nagy részének helyzetére vonatkozóan. Ez a történet azonban arra mégis megfelelő, hogy érzékeltesse, a közszolgálatban álló előadók nem élveztek különös védettséget. Egy széles értelmiségi réteg elítélte őket, de előfordult, hogy vetélkedniük kellett a többi tanárokkal a hallgatóság figyelméért.

Sanudo írt a „parókián és a nemesi palotákban működő tanárokról”. Világos, hogy a különbség sokkal inkább elméleti, mint valóságos volt. A 16. századi tanári eskükből számos lehetséges variációt ismerhetünk meg: az osztálykülönbségekre érzékeny tanárok közül néhányan napjuk egyik részében a nemes ifjakkal foglalkoztak, a másokban pedig az alsóbb rétegekkel, míg másoknak megengedték, hogy a gondjaikra bízott nemes ifjak mellett mintegy társként még egy tucatnyi más gyereket is tanítsanak a palotában, sok tanár pedig egyszerűen megnyitotta kapuit az olyan nemesifjak előtt, akik szívesen tanultak együtt a tanár többi növendékével. Egy évszázaddal korábban valószínűleg még kevésbé volt tiszta a helyzet. Erre a következtetésre juthatunk az 1442-ben Vittore Bonapace hitelezőiről készült lista alapján. Tanítványai között éppúgy ott volt a csónakos és a kőműves fia, mint velencei régi nemesi családok két gyermeke. A társadalmi osztálytagozódás kialakulatlanlansága ebben az esetben is meglepő. A szabadúszó tanárok életkörülményei nyilván sokkal bizonytalanabbak voltak, mint a közalkalmazásban álló előadóké. Mivel azonban a 15. században az átlagos tandíj évi 2-4 dukát volt gyermekenként, az a tanítómester, akinek sikerült 20-30 tanítványt szerezni, remélhette, hogy elfogadhatóan megél.

Nem világos számunkra, hány patrícius család tudott gyermekének saját tanárt fogadni, de úgy tűnik, a magántanár egyre inkább presztízskérdés lett, elsősorban a pénzügyi és politikai befolyással rendelkező családok körében. A korabeli Velence legnagyobb hatalmú családjai közé tartoztak ebben a korban a Cornerek, tagjaik között láthatjuk a ciprusi királynét is, és bátyját, Zorzit, az egyik legtöbbet foglalkoztatott és legtekintélyesebb államférfit Velencében. Zorzinak már régóta jó kapcsolatai voltak az előző nemzedékhez tartozó tudósokkal, például Georgiosz Trebizanuszal (Trapezuntius) és Merulával, így amikor 1448-ban elterjedt a híre, hogy fiai mellé tanítót keres, sokan pályáztak az állásra. A pályázók Ermolao Barbaro és Gerolamo Donato közbenjárását kérték. A jelölt, aki elnyerte az állást, Bartolomeo Merula, Velence szellemi köreiben bizonyos rangot szerzett magának azzal, hogy az 1490-es és 1500-as években néhány latin szöveg szerkesztői munkálatait elvégezte Tacuinus nyomdája számára. Amikor legfontosabb tanítványa, Marco Corner 1500-ban bíboros lett, Bartolomeo egyszerűen tanárából titkára lett, később pedig szolgálataiért pápai protonotáriusnak nevezték ki. Összes velencei kortársa közül ő volt az, aki a leginkább megfelelt az itáliai humanista udvari ember eszményének.

De az ő esete kivétel. Az állások rendszerint rövid időre szóltak, és semmilyen biztosítékot nem nyújtottak arra, hogy a házitanítót a család továbbra is pártfogásban részesíti. Leonardo Loredan, a későbbi dózse, akinek a családja majdnem olyan előkelő volt, mint a Cornerek, 1478-ban elhívta Velencébe fia tanítójának a trevisói koszorús költőt, Francesco di Rolandellot, de szolgálatait csak egy esztendőre vette igénybe. Domenico Grimani kardinális, annak a dozsának a fia, aki Loredan közvetlen utóda lett, egy egész sereg magántanárt fogadott unokaöccse, Marin mellé, többek között Gerolamo Aleandert és Aldus Manutius barátját, Scipio Fortiguerrat. Erasmust is megpróbálta Velencébe csábítani. Az ilyen rövid időre szóló, kötetlen alkalmazás volt az általános, s úgy tűnik, viszonylag könnyen lehetett ilyen állást kapni: Aleander naptárában fel van jegyezve, hogy egyetlen év leforgása alatt egy egész csoport fiatal patríciusnak tartott latin órákat, s még két idősebb férfitől is kapott ajánlatokat.

Máról-holnapra élni azonban nem irigylésre méltó. „A nélkülözés vitt rá, hogy nemesek rabszolgája legyek” - írta Fra Urbano unokaöccse, Giampietro Valeriani, aki pár hónap alatt elköltötte a pénzét, és azért lett tanár, mert ez volt az utolsó lehetősége a pénzszerzésre. Egy római satíráíró keserűségével írt arról, hogyan járt fel a meredek hátsó lépcsőn kifulladásra a gazdag emberek házába. A függetlenség elvesztése nyomasztó volt, s még csak biztonságot sem nyújtott cserébe kárpótlásul. Akik olyan tanítványt találtak, akit őszintén érdekelt az irodalom, a szerencsés kevesek közé tartoztak. „A fiú egy kis vadember ... és azért jön hozzád, hogy ezt kiverd belőle” - így figyelmeztette Barbaro a Vendramin családból származó egyik unokatestvérének leendő tanárát.

Bizonyára nagyon kellemetlen megélhetési mód volt, hogy a latin nyelvtant egy olyan kis fajankó fejébe kellett beletömöködni, akit társadalmi helyzete eleve fegyelmezetlenségre ösztönzött.

Ami az egészben talán a legmeghökkenőbb, az a személyiségek állandó fluktuációja, a biztos pontok hiánya és hogy a szellemi aktivitás azonnal kész bármely újonnan jelentkező központ köré szerveződni. A Szent Márk iskola volt természetesen a legfontosabb ilyen központ, de még ennek is - mint már láttuk és még majd vissza is térünk rá - forgandó volt a szerencséje. A változás és az állandóság hiánya a társadalom legmagasabb szintjén kezdődött: az a patrícius értelmiségi réteg, amely képes lett volna a tudományosság központjává válni és részben azzá is vált, annyira el volt foglalva a külföldi diplomáciai küldetésekkel, hogy tudományos munkája gyakran félbeszakadt. 1490-ben Gerolamo Donato sokatmondó összehasonlítást tett saját elfoglaltságai és barátja, Poliziano egész embert kívánó kutatómunkája

között: „A köz és magánügyek olyannyira lekötnek, hogy csak pár lopott percet tudok a tanulmányaimra szánni. Gratulálok ahhoz, hogy ennyi időt tudsz a legmagasabb művészetnek és irodalomnak szentelni.”

Jelenleg túlságosan keveset tudunk a befolyásos nemesi családoknak a kultúrához való viszonyáról ahhoz, hogy meg tudjuk mondani, vajon ők teremtették-e ezt a helyzetet, szándékosan, vagy a köztársaság társadalmi szerkezetében kell keresni az okát. El kell azonban ismerni, hogy e cseppfolyós állapotnak és bizonytalanságnak volt jó oldala is, nemcsak rossz. Az a tény, hogy a patriciusok a szellemi élet minden területén szerephez jutottak, akár mint diákok, akár mint munkaadók, tanítványok vagy mecénások, kétségtelenül szétforgácsolta tevékenységüket, pedig inkább egy központ köré kellett volna szerveződnie, s talán elfojtotta azokat a vitákat, amelyek ösztönzőleg hatottak volna. Ugyanakkor viszont széleskörű lehetőséget nyújtott az értelmiségnek, hogy különböző munkaalkalmak között válogasson, az érdeklődő csoportoknak, hogy egy-egy számukra vonzó előkelő személyiség köré tömörüljenek, az eszméknek pedig, hogy szabadon áramoljanak a társadalom minden rétegében fel és le, illetve különféle csoportok között oda-vissza, vízszintes irányban. Fra Urbano azért tudta bejárni a Közel-Keletet, mert magántitkára volt a későbbi dózsának, Andrea Grittinek, aki akkor éppen gabonakereskedő volt Konstantinápolyban. Lorenzo Loredan, Rolandello tanítványa és Leonardo dózse fia Giorgio Valla előadásainak egyik állandó hallgatója lett. Nyilvánvaló, hogy az előadót eszköznek használta, akin keresztül befolyást gyakorolt nemes társaira, egy olyan politikusi pályán, amely igen rosszhírű volt, manipulációinak köszönhetően. Ez csak azért érdekes, mert példázza, milyen közvetett hatásuk is lehetett az olyan tudósoknak, mint Valla. Loredan időközben Valla előadásai elég érdeklővé tették ahhoz, hogy megrendelje Pindaros Ódáinak remek kéziratát Johannes Rhoszosztól 1487-ben.

A velencei tudománypártolás intézménye sokoldalú volt, és különféle csatornákon keresztül érvényesült. Valla és Sabellico újabb műveikből mindig 5-6 példányt küldtek különféle érdeklődőknek. Az a köszönőlevél, amelyet Valla kapott Euklidész-fordításáért Pietro Barozzitól, mintapéldánya annak a diszkrét és hozzáértő befolyásolásnak, amit az irodalom-pártolás intézményével foglalkozó szerzők gyakran eszményítenek, de csak ritkán tudják egy jó példán bemutatni. Padua püspöke udvarias köszönetet mondott Vallának, és kifejezte azt a reményét, hogy hamarosan elég ideje lesz Euklidészének figyelmes elolvasására. Ezután arról érdeklődött, vajon gondolt-e már a fordító arra, hogy figyelmét Archimédész geometriai munkái és a vízben úszó testek felé fordítsa, „különösen hasznos lenne az embereknek mindennapi életükben, ha ezek latinul is olvashatók lennének.” Még a diplomáciai küldetéseknek, melyekre Donato panaszkodott, is megvolt a hasznuk: Bernardo Bembónak is éppen utazásai tették lehetővé, hogy az évszázad egyik legjelentősebb - inkább bibliográfiailag hasznos, mint mutató - kéziratgyűjteményét szedje össze, s ez idővel olyan tudósok számára is hozzáférhetővé vált, mint Poliziano és Aldus Manutius. Negatívumai ellenére a velencei „szabad vállalkozás” olyan keretet nyújtott, amelyben egy életerős szellemi és kulturális élet önállóan kibontakozhatott.

Hiányos ismereteink vannak arról, milyen is volt ez az élet, s csak úgy tudjuk rekonstruálni, ha egyfajta romantikus szemlélettel belülről közelítünk a kor lelkesedésének tárgyaihoz. Kiindulópontunk az lehet, hogy mindig szem előtt tartjuk: a középkori oktatás kimondottan személyes jellegű volt, és rendkívül nagy jelentősége volt a szóbeliségnek, a kimondott szónak. A latin és a görög még élő, beszélt nyelv volt ekkor, és nagy hangsúlyt fektettek a helyes kiejtésre. A párbeszéd (dialógus) volt a középpontban: a tanár hangosan felolvasott egy szöveget, a tanulók pedig kívülről felmondták, amit megtanultak. Számos Valla kézíraton ma is látható, hogy a főbb részeket hangsúlyozták, a nehéz szavakat pedig megmagyarázták. 1470-

től azután megindult a nyomtatott könyvek áradata és 1480-tól ez már valódi könyvözön lett. Raphael Regius, a padovai egyetem egyik legtekintélyesebb humán tudósa 1493-ban már megkövetelhetette, hogy azok a diákok, akik túljutottak a bevezető studiumokon, vásárolják meg a (tan)könyveiket és készítsenek saját jegyzeteket. Végül a tömegméretekben gyártott könyvek betörése az iskolákba romba döntötte a csoportos tanulás egész rendszerét azzal, hogy megszüntette az egymásra utaltságot, és egyesével könyvekkel teli dolgozószobájuk magányába csábította a tanulókat és tudósokat. Még egy ideig azonban a nyomtatott szöveg elbűvölő új játékszer maradt. Arra ösztönözte a könyvek tulajdonosait, hogy vizsgálódjanak, kérdéseket tegyenek fel, összehasonlítsanak és vitatkozzanak. Ez a lelkesedés az intellektuális élet olyan dinamizmusához vezetett, amit a tanároknak már nem kellett irányítaniuk, és amit láthatólag nem is voltak képesek befolyásolni. Sabellico Plinius-szövegjavításait tanítványai már jóval azelőtt terjesztették és megvitatták, hogy kiadta volna. És amikor Antiquario megkérdezte Vallától, mikor jelenik meg Vitruvius-kiadása, ő kénytelen volt azt válaszolni, fogalma sincs: az volt a terve, hogy akkor adja ki, ha befejezte az előadásait, ám időközben tanítványai olyan gondosan jegyzeteltek, hogy a szöveg már bármelyik pillanatban meg is jelenhet, kommentárokkal együtt. Az ilyen adatok magukban nyilvánvalóan szubjektívek, kiragadottak és nehezen értékelhetőek, de vegyük hozzá az olyan emberek türelmetlenségét, mint Filippo di Strata, és azt az állandóan visszatérő panaszt, hogy milyen hajszát jelent egy könyv kinyomtatása, és egy olyan szellemi közeggel találjuk magunkat szemben, ahol a klasszikus antikvitás iránti lelkesedés csaknem határtalan.

Ezt a lelkesedést többé már nem lehetett az iskola és az előadóterem falai közé szorítani: minden külső segítség nélkül kicsordult és szétáradt a társadalom szélesebb közegében. Az ókor iránti érdeklődés hamarosan divattá vált és az intellektus megkülönböztető jegye lett. Az érett reneszánsz idején Velence tele volt klubokkal és társaságokkal, a ragyogó patrícius kluboktól tarka, felékszerezett bárnyruháikkal és a Canale Grande-n rendezett vízi bankettjeikkel, a jogászok józan összejövetelén át az olyan nyitott baráti társaságokig, mint az 59 „derék és tudós ember”, akiknek névsorát Zuane Bembo közölte ókori feliratgyűjteményének végén. Láttuk már, az ilyen szabadon szerveződött, kötetlen csoport könnyen tömörült egy-egy népszerű tanár vagy befolyásos patrícius köré. Így az előadás heves vitával folytatódhatott a hercegi palota árkádjai alatt, ahogy Sabellico a *De Latinae linguae reparatione* [A latin nyelv megújításáról] című művében leírta, vagy Quintus Curtius olvasásával egy enyhe délután Cornerék díszkertjében, vagy az elbűvölő költőnő, Cassandra Fedele otthonába tett látogatással, akinek szavatai Barbarigo dózse népünnepélyeinek fénypontjai voltak, s akinek megjelenése olyan hatással volt Polizianora, hogy elhagyta ékesszólása, és csak dadogni volt képes.

A levelezésekből és dialógusokból jól ismert társalgási témákról ma már úgy érezzük, hogy szűk keretek között mozognak és szárazak. Az például, hogy az idősebb Plinius pontosan milyen szavakkal írja le Mithridatész király mindenféle ismert méreg elleni ellenszerét, ma már nem lehet égetően fontos gyógyászati kérdés. Nem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy a klasszikus irodalom alapos ismerete volt az alapja a szaktudományok kialakulásának, minden területen, s hogy az előző évszázadban az ókori irodalom határai bámulatos módon kiterjedtek, s hogy a görög és római szerzők újabb kori tanítványaikra nemcsak intellektuálisan hatottak, hanem érzelmeiket, gyakorlati érdeklődésüket is befolyásolták. A botanikával foglalkozó ókori írók iránti elméleti érdeklődésből könnyen válhatott a botanikai kísérletek iránti érdeklődés, mint például Ermolao Barbaro és Andrea Navagero esetében. A matematika jelenthette azt is, hogy valaki Euklidész és Archimédész műveit tanulmányozza, vagy hogy a csillagokat nézi tiszta nyári éjszakán a Verona melletti dombokról, Aratusszal és Vergiliusszal a kezében. Igen népszerűek voltak a különféle irodalmi kísérletek, ezekről azonban nagyon

kockázatos ítéletet mondani, mert nagyon széles volt a választék. Egy ifjú költő, Lydus Cattus, bírósági tárgyalás formájában írt drámát egy szerelmespár veszekedéséről, olyan verseléssel, mely a latin és olasz hexameter, elégia és tercina kinkeserves utánpótlása volt. Vincenzo Querininek ajánlotta, akit szintén érdekelt a költészet, és kereste a fejlődés új útjait. Querini és barátai - Paolo da Canal, Nicolo Tiepolo és Andrea Navagero - azonban Petrarca formáival kísérleteztek, közreműködtek Pietro Bembo Prose della volgar lingua-jának [A nem szent nyelvek prózája] kezdeteiben, s így kifejezetten szerepet játszottak az olasz nyelv jövőbeli fejlődési irányának megszabásában.

Nem magában Velencében, de a közvetlen közelében volt Padovának a legmagasabb tudományos régiókba tartozó világa. Az egyetem a 15. században állandóan és folyamatosan fejlődött, de még ma is csak nagy vonalakban ismerjük ennek a történetét, és különben sem kifejezetten az egyetem belülei érdekelnek most bennünket, hanem az egyetem körül kialakult társadalmi élet. Attól kezdve, hogy 1407-ben Velence arra kötelezte alattvalóit, hogy - hacsak nem akarnak valamelyik északi egyetemre beiratkozni - Padovában folytassák egyetemi tanulmányaikat, az egyetem iránti érdeklődés fokozatosan nőtt. Sok nemes szerzett itt diplomát. Még többen csak azért mentek Padovába, hogy élvezzék az egyetemi élet hangulatát. Sanudo naplója a század végéről már sok olyan esetet említ, mikor velencei barátok és rokonok hada szállta meg őket, hogy napokig tartó lakomázással ünnepelje meg egy-egy doktorátus megszerzését. Egy helyi mondás szerint az a komp, amely naponta oda-vissza közlekedett a Brentan, elsüllyedne, ha nem utazna rajta mindig egy szerzetes, egy utcalány és egy diák. Ilyen szoros kapcsolat alakult ki az egyetem és Velence között. Minden ősszel észak felől is előzönlöttek a várost a látogatók: elsősorban németek, akik mint a köztársaság legjobb vevői, kiváltságokat élveztek, és akiknek még ekkor sem voltak igazán neves egyetemeik, de lengyelek, magyarok, angolok és mások is jöttek. A módos diákok célja, hogy

„Jól éljenek, szorgalmasan forgassák a könyvet, fogadják a barátokat, látogassák meg honfitársaikat és vendégléjék meg őket bőséges lakomákkal.”

A szegényebb hallgatóknak patrónusokra volt szükségük. Mivel azonban az északiak időnként egész palotákat is kibéreltek 20-30 főből álló személyes kíséretük elszállásolására, s a velencei nemesek is mindig magukkal hozták saját tanáraikat és szolgálóikat, sokféle lehetőség kínálkozott. Aleander és Giampietro Valeriani olyan ifjú nemesek kíséretében jutottak Padovába, akiket már korábban is tanítottak és szolgáltak Velencében. Kétségtelen, hogy a szegény diákok életének megvoltak az árnyoldalai, de a reneszánsz Padováról készült korabeli leírások legnagyobb része olyan sóvárgó nosztalgiát tükröz a civilizált nyugalom e világa után, ami egy későbbi kor romantikus regényeit juttatja eszünkbe. Ermolao Barbaro részletesen, óráról-órára beszámol napi teendőiről 1484. nyarán, az egyetemi szünet idején. A délelőttöt Arisztotelész és a görög szónokok vagy költők beható tanulmányozásával töltötte, ezt húsvétszől, tojásból és gyümölcsből álló könnyű ebéd követte, majd valami könnyebb olvasmány vagy diktálás, később társalgás barátokkal, akik egy kis irodalmi vagy filozófiai beszélgetésre jöttek, vacsorára sült vad, majd séta saját botanikus kertjében - hogy elmerengjen Dioscorides tanain a gyógyfüvekről - végül lefekvés. Ilyen háttérrel éppoly könnyű volt szövegeket, érmekeket és feliratokat tanulmányozni, költeményeket és beszédeket elmondani vagy kritizálni, mint a velencei körökben, és sokszor még a személyek is azonosak voltak. Valójában igen nehéz megmondani, hogy a két város társadalma közül melyik nőtt át a másikba, mivel a külföldi látogatók is bekapcsolódtak ebbe a körbe, amikor csak tehették, arra áhítozva, hogy imponáljanak ezeknek a kulturált olaszoknak a saját tapasztalataikkal. E körök, állandóan új központot keresve kavargtak, a csoportok felbomlottak és újra alakultak, úgy, mint ahogy Tolsztoj regényeiben kanyarog a párbeszéd fonala az estélyeken.

Ez volt az a világ, ahová 1490-ben Aldus Manutius megérkezett, s egy olyan ember könnyed eleganciájával tudott beilleszkedni ebbe a környezetbe, mint aki tisztában volt saját értékével, akinek minden szempontból kifogástalan ajánlólevelei voltak és rendelkezett azzal a ritka képességgel, hogy ne szerezzen magának ellenségeket. Nem tudni, vajon ismerte-e korábban Giorgio Vallát, mindenesetre az ő körében bukkant fel először. 1491 nyarán Leoniceo kétszer is említi Vallának Aldus Manutiust, mint olyan embert, akinek adhat kéziratokat másolni. Bár ebben az esetben Aldus, úgy tűnik, Leoniceo és Poliziano megbízásából dolgozott, nehéz elhinni, hogy később se használta volna fel Valla könyvtárának anyagát és görög másolóinak ügyességét. Poliziano határozottan nagyra értékelte segítségét. „Alto Manuzzio” nevét noteszében olyan személyeké mellé írta, a lap szélére, mint Alvise Barbaro és Leonardo Loredan, dózsák, Antonio Pizzamano (annak a Domenico Grimannak a barátja, aki később megszervezte Pico della Mirandola könyvtárának megvásárlását), és két ifjú nemes, Pietro Bembo és Angelo Gabriel, akik Valla tanítványai voltak s hamarosan Messinába mentek, hogy görögöt tanuljanak Konsztantinosz Laszkarisztól, majd pedig magukkal hozzák azt a kézirat-másolatot, amely Aldus Manutius első kiadványa lett.

Alig egy esztendő múlva a hellenista Codrus Urceus megkérte Aldust, hogy adja át üdvözlét Sabelliconak, Raphael Regiusnak és a patrícius családból való Daniel Reniernek. Codrus említi még, hogy bizonyos, Aldus-szal és Leoniceoval közös terveket megbeszéltek: megmagyarázza, hogy görög írnokának más elfoglaltsága volt, és a kért görög kéziratot csak némi késedelemmel tudja eljuttatni Aldushoz, azután ad még néhány hasznos tanácsot Theocritosz egy nehéz sorának értelmezéséhez. Aldust a velencei tudósok társasága most már teljes mértékben befogadta, s egészen közel állt a hálózat központjához.

Sajnálatos módon nem tudjuk pontosan, hogyan függ össze egymással egyrészt az „egész évi” oktatás, melyet Santo Barbarigo kapott Aldus házában, másrészt a könyvnyomtatási szerződés, amelyet az apa és a tanár kötött egymással ugyanabban az évben, 1495-ben. Mindenesetre az események általános menete eléggé világos. Kapcsolatai és az Epistola ad Catherinam Piam diszkrét önreklámozása segítségével Aldus igen gyorsan bekerült azoknak a szabadúszó iskolamestereknek a népes csoportjába, akik saját otthonukban oktattak, és több tanítványt is vállaltak egyszerre. Munkája mellett maradt ideje a tudományok művelésére is, s akár Barbargio fiát kezdte előbb tanítani, akár a könyvnyomtatási szerződés volt a korábbi, Aldus nyilvánvalóan ki tudta használni a mindenkori helyzethez alkalmazkodó velencei pártfogói rendszert, ami - mint egyik bírálója csípősen megjegyezte - a tudást, a műveltséget olyan árucikknek tekintette, ami lényegében nem sokban különbözött egy zsák borstól.

Mikor Aldus műhelye megkezdte működését, profilja sokkal inkább tükrözte vezetője humanista szellemiségét, mint nyomdász elődei vagy kortársai hagyományait. Természetesen nagyon nehéz tiszta képet kapni egy ilyen kérdésben, hiszen vannak, akik Aldushoz érzelmi alapon viszonyulnak, vagy szentségtörésnek tartanak irányában minden kritikát. Lehet, hogy maga Aldus is tudatosan befolyásolta a róla alkotott képünket azokban a gondosan megszerkesztett előszókból, amelyeket szinte minden kiadványa elé betett, és amelyekben mindig hangsúlyozta, hogy a szövegek nagy gonddal és közös munkával készültek. Korábban a bevezetőket a tudós filológus szerkesztők írták, a nyomdász csak szerencsés esetben kapott néhány dicsérő szót azokért a ritka erényekért, amelyek megkülönböztették kontár munkát végző és pénzsóvár társaitól. Ezért azután tulajdonképpen semmi érdemlegeset sem tudunk egyfelől Jenson és Torresani, másfelől Merula, Sabellico, Squarciafico és a többiek személyes kapcsolatairól. De maga az a tény, hogy Aldus változtatott ezen a gyakorlaton, újfajta hozzáállásra enged következtetni. Arisztotelész művei helyes sorrendjének tárgyalása, illetve a padovai és ferrarai kéziratok összevetése nyilvánvalóan olyan tevékenységek voltak, amelyek eredetét közvetlenül a Valla köré gyűlt másolók filológiai munkásságában

kereshetjük. Az, hogy a korai aldinák ennyire megfeleltek a korabeli tudományos ízlésnek, egyáltalán nem meglepő. Az is megfigyelhető, hogy a nyomdász első szerkesztői és munkatársai közül sokan - Bembo és Gabriel, Leoniceno és Alessandro Benedetti - Giorgio Valla társai vagy tanítványai voltak. A helyzet azonban változóban volt, és hogy mi történt, azt talán érzékelteti némileg William Latimernek az a kétségbeesett könyörgése, hogy adják vissza kölcsönadott ágyát. Aldus Manutius Sant Agostino-i háza ugyanis egyre inkább olyan helyé vált, ahová nemcsak azért jártak a tudósok, hogy a kijavított korrektúrákat leadják, hanem enni, aludni és beszélgetni is. Másképpen kifejezve: fokozatosan önálló szellemi központtá vált.

Az idevezető folyamat szakaszai azonban olyan szövevényesek és kézzelfoghatatlanok, hogy ma már nem lehet teljes egészében nyomunkövetni őket. A döntő év csaknem bizonyosan 1502 volt, de az előző 4-5 esztendő is majdnem olyan fontos. 1495-től Aldus és társai sorsa már annyira összefonódott a kor fontos eseményeivel, hogy csak európai összefüggésben lehet értelmezni. Az alapvető tényező az, hogy amikor Aldus a cégét megszervezte és első kiadványait nyomtatta, akkor már annak a világnak, annak a szellemi életnek az alapjai, amely őt azzá tette, aki lett, már széthullóban voltak. Egyik eszményképe, Ermolao Barbaro száműzetésben halt meg 1493 nyarán. Pico della Mirandola, ez a „főnix az emberek között”, Aldus Manutius első patrónusa akkor halt meg, amikor a francia csapatok 1494 november 17-én bevonultak Firenzébe. Poliziano is eltávozott az élők sorából, alig két hónappal korábban. Ficino, mint láttuk, elég sokáig élt ahhoz, hogy ellenőrizhesse Aldusnál megjelent fordításainak szövegét. Abban az egyetlen levélben azonban, amelyet a nyomdásznak írt, állandóan ott kísértenek a célzások mögött a betegség, éhezés és szerteszét szórt könyvek, egy olyan városban, ahová ő nem mer visszatérni, mert fél a pestistől és az erőszaktól. A Mediciek száműzetése és udvaruk felbomlása ekkorra már kész tény, és Ficino levelében a firenzei kultúra egy korszakának lélekharangja kondul meg. Más központokat is értek hasonló súlyos csapások. 1495-ben a franciák elsöpörték az Aragóniaiak nápolyi királyságát, hadizsákmányként magukkal vitték a királyi könyvtárat, a fornovoit csatamezőn a könyvtárat ismét kifosztották, Franciaországba érkezése után pedig ismét sokan megdézsmálták. 1498-ban Róma elvesztette Pomponio Letót, akinek állítólagos Cincinnatus imitációi ugyan nem nyerték meg Aldus tetszését, de aki mégis egy nemzedéken keresztül uralkodott a római szellemi élet felett. A milánói hercegi könyvtárat 1499-ben Blois-ba vitték a francia hódítók, 1502-ben pedig az urbinoi Montefeltro hercegek híres gyűjteményét Cesare Borgia csapatai fosztották ki. Nem meglepő tehát, hogy Aldus Manutius előszavai tele vannak tüzzel, háborúval, barátok elvesztésével és könyvek pusztulásával: nemcsak tudósok, egész kulturális központok tűntek el.

Igaz, hogy Velence megmenekült az idegen hódítóktól és a belső politikai zűrzavartól, s egyfajta menedéke lett a tudós, de még a hercegi menekülteknek is. Mégsem kerülhette el teljesen az általános balsorsot, ahogy a történészek gondolják. Láttuk, hogy a háború költségei hogyan robbantották ki az 1499-es gazdasági válságot, s hogy ez a válság milyen hatással volt a nyomdászatra. Ezzel párhuzamosan az a tanár-triumvirátus, amely oly sok vonatkozásban gazdagította Velence szellemi életét a megelőző 15 évben, is eltűnőben volt. 1496 tavaszán a Tizek Tanácsa megrémült, hogy hírek szivárogtak ki Velencéből Milanoba. Utasították egyik titkos ügynöküket, hogy érdeklődjön az iskolákban egy bizonyos „Placidio” felől, s környékezze meg azzal, hogy egy nemes ember mellett állítólagos nevelői állást ajánl neki. A nyomok Placidio Amerinohoz vezettek, aki Giorgio Valla tanítványa és jó barátja volt. Mindkettőjüket azonnal letartóztatták. Pert nem indítottak Valla ellen, mivel nem volt ellene döntő bizonyíték, és csak pár hónapig tartották fogságban, de ezzel nagy szakadást okoztak

kiadói munkájában és tanári tevékenységében, s nagyon valószínű, hogy egészsége és tekintélye is súlyos károsodást szenvedett. Levelezése is megritkult, és 1500 elején meghalt.

Bár Valla elvesztése magában is súlyos csapást mért a velencei görög studiumokra, az ezt követő káosz valószínűleg még több kárt okozott, s kétségtelenül még inkább táplálta Aldus barátainak félelmeit és becsvágyát. Sabellicot természetesen előléptették főelőadóvá. Valla megüresedett helyét be kellett tölteni, és mivel a lehetséges jelöltek között Giambattista Scita, Raphael Regius, Demetrius Chalcondylas és Konsztantinosz Laszkarisz neve is felmerült, a levegő sűrű volt az intrikától, és ez mindennél ékesebben szólóan érzékelteti, hogy ezek a tanári állások milyen befolyásos pozíciót jelentettek a velencei társadalomban. Aldus régi barátját, Scitát nevezték ki márciusban. Azonban láthatólag nem sikerült hallgatóságának tetszését megnyernie, így alig egy hónap múlva elbocsátották állásából. Gregorio Amaseo követte őt, neki sikerült három évig maradni. Azonban az volt a baja, hogy csak egy latin filológus volt a sok közül, és kinevezésének kétes körülményei riválisait, például Regiust is arra ösztönözték, hogy eljárjanak óráira és sorozatosan lehurrogják minden tételét. Végül szabálytalannak nyilvánították a megválasztását, mivel az állás nem volt megfelelően meghirdetve, és rajta kívül más pályázók nem voltak. Ekkor egy újabb jelöltet állítottak, Gerolamo Calbero személyében, aki a közelmúltban diplomáciai küldetésben járt Magyarországon, s így volt némi politikai befolyása. Pályázatot hirdetnek, de a versenyzők nem jelentek meg. Így hát Calberot nevezték ki. De ő is vándormadár volt. A régebbi stabilitás részben helyreállt 1504-ben, mikor Gerolamo Donato erőszakkal rávette a szenátust, hogy az állásra Leonicus Taus, padovai hellenistát nevezze ki, miután megmérkőzött a másik jelölttel, Musurusszal. Közben Benedetto Brugnolo is meghalt, és Sabellico is halálos beteg volt, így előadásokat már nem tudott tartani. Több utódot nem jelöltek. A közoktatás a humaniorák területén sorozatosan súlyos csapásokat szenvedett.

A tudósok az egyetlen lehetséges módon reagáltak az idők változására egész Itáliában. Új csoportokat alakítottak a régiek maradványaiból, ahol csak tudtak, és igyekeztek jobban összetartani, gyakran félhivatalos szervezetekbe is tömörültek. Giangiovanio Pontano, nápolyi államférfi maga köré gyűjtötte Panormita társaságának még megmaradt tagjait, felolvasta nekik költeményeit, szervezeti szabályzatot és hivatalos tagfelvételi ceremóniát dolgozott ki az „Academia Pontoniana” számára. Rómában egy gazdag ifjú dilettáns, Angelo Colocci kezdett az érdeklődés középpontjába kerülni, a jelek szerint voltak már kapcsolatai a nápolyi körrel, állást vásárolt magának a pápa szolgálatában 1497-ben, és idővel megvette Leto villáját is a Quirinalen. A következő három évtizedben fontos helyet vívott ki magának Itália kulturális életében, így később még szó lesz róla. Velencében Aldus lett az a központi figura, aki köré a többiek csoportosulhattak. Ez a folyamat kezdetben valószínűleg teljesen spontán volt. Érdeklődő nemesek, mint például Marin Sanudo néha ellátogattak a Sant Agostino-i nyomdába, hogy megérdeklődjék, hogy haladnak a dolgok; külföldi látogatók, mint Linacre, hazatérésük után beszéltek róla barátaiknak, akik ezután nagy tisztelettel írtak neki, - mint például William Grocyn és Conrad Celtis - vagy eljöttek, hogy személyesen üdvözöljék, mint például Reuchlin 1498 nyarán. A hazájuk elhagyására kényszerülő görögök is rögtön levelesládának használták Aldus műhelyét. A Calliergész-Vlasztosz szervezet közvetlenül Valla halálát követő összeomlása után nem maradt a minden oldalról fenyegetett Velencei hellenizmusnak más reménye, csak Aldus Manutius.

De azok az álmok, amelyek később a csoportok átrendeződéséhez vezettek, már a levegőben voltak. Aldus első munkatársai közül néhányan - Fortiguerra, Arsenios Apostolios és Marcus Musurus - már dolgoztak korábban is Firenzében Chalcondylas vagy Poliziano keze alatt, és ismerték valamennyire Ficino körét is. Alberto Pio ambíciói határtalanok voltak. Röviddel azelőtt, hogy Capriban lévő házát unokafivére híveinek egy zajos bandája kirabolta, ígéretet

tett arra, hogy Aldust fejedelemségében egy olyan „akadémia” fejévé teszi, „ahol nincs többé barbárság és jó irodalmat és tudományokat tanítanak”. Bizonyítékaink vannak arra, hogy ezek az álmok már konkrét formákat is öltöttek Velencében 1502 nyarának végére. Augusztusban kiadták Szophoklész első kötetét a Venetiis in Aldi Romani Academia kolofonnal, és novemberben Leonardo Loredan dózse levele említi Aldus Manutius irodalomnak tett egyéb szolgálatai között azt is, hogy „most már egy Új Akadémiája is van”. Egy egyetlen példányban ránkmaradt lap teszi érthetővé ezeket az utalásokat, ez jelenleg a vatikáni könyvtár egyik könyvének kötésében található, és görög szövege előtt ez az impozáns cím áll: Neakadémiasz Nomosz - az Új Akadémia alapszabálya.

Ezt a dokumentumot már több alkalommal kiadták, lefordították, és a túlzott lelkesedéstől a tartózkodó visszafogottsáig mindenféle hangnemben megvitatták, de még mindig elég távol vagyunk attól, hogy igazán megértsük, mert maguk a szavak nyilvánvalóan kevesebbet mondanak, mint amit jelentenek. Első olvasásra és összevetve hasonló, korabeli társaságok alapszabályaival ez a 49 soros statutum majdnem teljesen érdektelennek tűnik, s látszólag nincs benne egyéb, csak lelkesedés. Hét nevet említ: Aldus Manutiust, akit „vezetőnek” nevez, Fortiguerrat, aki véleményünk szerint a dokumentumot szerkesztette, egy bizonyos „Kréta Jánost”, talán Johannes Rhosost vagy Gregoropoulost, és még Baptista Egnaziot, Paolo da Canalt, Hironimo Menochiot és Francesco Resettot. Az aláírók kötelezték magukat arra, hogy egymás között csak görögül beszéljenek, és kis összegű bírságot fizet az, aki vét ez ellen a szabály ellen, s ha elég pénz gyűlik össze a bírságokból, megrendezik az „akadémikusok lakomáját”. Van még néhány nagy általánosságban megfogalmazott záradék arról, hogyan vegyenek fel körükbe tagokat más philhellének [a görög nyelv és kultúra barátai] közül, vagy hogyan engedjenek be maguk közé olyan látogatókat, akik esetleg szeretnék a nyelvet megtanulni. Az alapszabály végül közvetetten utal „sok más személyre, akik tanulni vágnak és nagyon szeretnék egy Új Akadémiát”. De semmiféle utalás nincs arra, hogy a tagoknak milyen követelményeknek kell megfelelniük, vagy hogy az oktatás milyen formát öltön. 1498 elején az udinei jogászok egy 6 teljes folió ívet kitevő statutumot terjesztettek a velencei szenátus elé, részletesen felsorolva a kívánt végzettséget, a testületbe való beválasztás feltételeit, a tagdíjakat, a tagok kívánatos magatartására vonatkozó követelményeket és bizonyos, széles skálán mozgó közéleti tevékenységekben való részvétel módját. Leto és Pontano akadémiainak volt ugyan statutuma, de ezek nem maradtak fenn. A kortársak írásaiból kiderül, hogy ünnepélyes ceremónia keretében vették fel az új tagokat, miután a tagjelölt szabályos előadással bizonyította képességeit, babérkoszorút tettek a fejére és egy új, latinosított nevet kapott, amit aztán bejegyezték az akadémia jegyzőkönyvébe. Az összejövetelt végül lakoma zárta, ahol ódákat énekeltek az új akadémiai tag tiszteletére. Ezzel összehasonlítva Aldus Manutius szervezete - a helyes görög akcentus jelentőségének túlzott hangsúlyozásával, és a bírságokból rendezett lakomával - meglehetősen szegényesnek és átgondolatlanoknak tűnik.

Ahhoz, hogy a megfelelő szemszögből tudjuk vizsgálni ezt az alapszabályt, először is nem szabad megfélemednünk arról, milyen alapvetően fontos szerepet játszott a szóbeliség a korabeli nyelvtanításban. Ami ma lényegtelennek és kicsinyesen tudálékosnak tűnik, alapvető követelmény volt egy olyan társaság számára, amely - mint láttuk - főleg hivatásos tanárokból és érdeklődő tanítványokból állt. Másodsor a tervek, abban a formában, ahogyan lejegyezték őket, tanári elképzelések ugyan, és csak a görög nyelv tanítására vonatkoznak, mégis világosan látszik, hogy a csoport tevékenysége sokkal több mindent foglalt magába, mint az alapszabályban említett görög társalgást. Egy-két alkalommal pillanatképet kapunk a gyűlésekről, mikor az akadémia tagjai izgalmas beszélgetésbe merülve ülnek a tűz körül, előadást hallgatnak egy görög grammatikusról, egy latin szöveget elemeznek, vagy egyszerűen a kor

szellemi életéről vitatkoznak. Nagyon valószínű, hogy Aldus körében is játszottak valamilyen szerepet olyan beszédek és szavatelok, amelyekről Pontanio és Colocci akadémiáival kapcsolatban hallottunk. De náluk a súlypont feltehetőleg a filológia irányába tolódott el, s bizonyára hasznos volt ez a vitafórum a nyomdai munkák előkészítése szempontjából is. Ugyanakkor nincs okunk feltételezni az alapszabály vagy bármilyen más dokumentum alapján, hogy az akadémia tevékenysége csak nyomdai előkészítő munkálatokra korlátozódott.

Azok az Aldus körét bemutató leírások, amelyek ránkmaradtak, arra engednek következtetni, hogy alig különbözött az olyan lazán szervezett baráti csoportoktól, amelyek - mint láttuk - egy-egy befolyásos személy köré gyűltek Velencében vagy Padovában. Sőt Giampietro Valeriani egyik költeményéből tudjuk azt is, hogy az Aldus Manutiushoz legközelebb álló társak közül legalább öten valamilyen költői sodalításhoz tartoztak a 16. század elején Padovában, és magát a nyomdászt is nyilvánvalóan befogadták az egyetem legfelsőbb körei. 1502-ben Aldus annak a Jan Lubranskinak dedikálta Valerius Maximus kiadását, akinek kiváló tulajdonságairól először Padovában győződött meg.

„... mikor csoportba verődve üldögéltünk a házában ... barátunkkal, Raphael Regiusszal, e feddhetetlen jellemű és nagy tudású férfúval meg még másokkal, megfogadtad, hogy kerüljön bármibe, elküldesz valakit könyvek után kutatni a dákok országába, ahol állítólag van egy torony tele régi könyvekkel.”

Lubranski Poznan püspöke volt és Lengyelország királyának tanácsosa. Aldus akadémiáján a viták valószínűleg éppen oly sokoldalúak voltak, mint azokban az élénk szellemű csoportokban, amelyekből az akadémia kinőtt. De az alapszabály ténye és az „Akadémia” szónak a platóni Athént idéző mágikus hangzása még új izgalmat is keltett és új célt adott. Egy velencei nemes, Bernardo Zorzi aggodalommal írt Fortiguerrának az akadémia állapotáról, egy birodalmi püspök titkára esküt tett „Új Akadémiánkra”, egy cisztercita, Henricus Urbanus Erfurtból írt Aldus Manutiusnak, és könyörgött, hogy fogadja be barátai „népes táborába”. Bármennyire furcsának érezzük is az alapszabályt, tudomásul kell vennünk, hogy komolyan gondolták és komolyan is vették. Arról se feledkezzünk meg, hogy ezt az alapszabályt, az előző és kortárs statutumokkal ellentétben, nyomtatásban is terjesztették.

Nagyon valószínű, hogy ez a statutum azzal a céllal készült, hogy népszerűsítse és szervezze az akadémiát, ez magyarázhatja egyrészt túl általános megfogalmazását és másrészt azt is, hogy kiadták. Mint láttuk, Aldus Manutius kiadói tevékenységének fénykora 1502 és 1504 közé esett. De Valla és Brugnolo már meghalt ekkorra, és ez azt jelentette, hogy a tanárok között többé már nem volt görög filológus, aki diszkrétan népszerűsíteni próbálta volna az új műveket. Ha figyelembe vesszük az alapszabály erősen didaktikus hangvételt és azokat a zűrzavaros állapotokat, amelyek a Szent Márk iskolában ezekben az években eluralkodtak, nehéz ellenállni annak a gondolatnak, hogy Aldus Manutius és társai igyekeztek a görög studiumok iránti közérdeklődést továbbra is ébren tartani. Megerősíti ezt a feltevést az a tény is, hogy az alapszabályt megszövegező Fortiguerra egyike volt azoknak, akik a rivalizálás célpontjává vált görög katedrara pályáztak. Amennyiben a görög nyelv népszerűsítése volt legalábbis az egyik cél, akkor a tények azt bizonyítják, hogy ezt a célt sikerült elérni. Tudjuk, hogy a Demosthenes kiadást - amely 1504 novemberében jelent meg - Fortiguerra előadás-sorozata előzte meg. Januárban ugyanez a tudós lelkesítő előadást tartott *Oratio de laudibus literarum Graecarum* címmel, amelyben kellőképpen kiemelte, milyen nagy szolgálatot tett Aldus az emberiségnek azzal, hogy több jó szöveget adott ki, mint amennyihez az olvasók a Római Birodalom bukása óta bármikor hozzá tudtak jutni. Ugyanakkor az alapszabály azt ígérte, hogy külföldieknek is tanítanak görögöt. Johannes Cuno, német dominikánus és Reuchlin barátja Aldus Manutiusnál élt és tanult Sant Agostinóban. Jegyzetei, melyeket

Johannes Gregoropoulos Arisztophanésről tartott előadásairól készített, fönmaradtak, annak bizonyosságául, hogy valóban csinált is valamit. Csábító az a gondolat, hogy 1504 decemberében érte el Aldus és csoportjának kampánya a tetőpontját, Leonico Tomeo kinevezésével a megüresedett görög katedrára. Jóllehet, erre nincs semmilyen bizonyítékunk, az viszont tény, hogy az In Aldi Academia kolofon ez év végére eltűnt Aldus kiadványaiból. Laszkarisznak, Franciaország velencei nagykövetének Velencébe érkezése, szinte ugyanebben az időben, bizonyára erős ösztönzést adott a görög studiumoknak, külső irányból.

Sajnálatos, hogy Aldus Manutius pályafutása a következő 12 hónapban annyira bonyolult képet mutat, hogy igen nehéz megérteni és megmagyarázni, mik voltak az indítékai. A kolofon eltűnését magyarázhatjuk inkább negatív, mint pozitív tényezőkkel is: az előző fejezetekben már említett gazdasági nehézségekkel a kereskedelem területén, vagy esetleg azzal, hogy nézetkülönbségek támadtak Aldus Manutius körén belül az akadémia valódi céljával kapcsolatban. Az olyan elkötelezett klasszicisták, mint például Fortiguerra és Cuno, a görögöt tartották a legfontosabbnak. Viszont Bembo és padovai irodalmi barátai és maga Aldus is érdeklődtek a kortárs latin irodalom iránt is, illetve hogy a még kialakulatlan olasz népi, vernakuláris nyelv fejlődése milyen irányt vehet a jövőben. A legfontosabb tényező talán csak a hangsúlyeltolódás volt: mert bár a velencei akadémia 1505-ben már halálán volt, még nagyobb igényű tervek kezdtek kibontakozni másutt. Az alapszabály józanabb világa egyszerűen köddé vált egy fényes vízióban.

Mintegy hét hónappal azután, hogy 1498 késő nyarán meglátogatta Aldus Manutiust, Reuchlin rövid levelet írt itáliai kollegájának. Mivel egy magánbeszélgetésre hivatkozott benne, nem kellett mindenre részletesen kitérnie. De beszámolója arról a kísérletéről, hogyan próbálta a római királyt [német-római császárt] és másokat is „a te ügyednek” megnyerni, s a levél befejezése: „Fogadd el az igazságot pár szóban Aldusom, mi nem vagyunk méltók hozzád”, nem hagy kétséget a lényeg felől. Még mielőtt Aldus és társai nyilvánosságra hozták volna terveiket Velencében, Aldus azt tervezte, hogy átköltözik a Német-Római Birodalomba. A következő években részletesen kidolgozta ezeket a terveit. 1503 júniusában Conrad Celtisnek írott levelében Aldus utal arra a tervére, amely „Németországot új Athénná fogja változtatni korunk embere számára”, ahogy ezt nem sokkal korábban egy közös barátjuknak, a bécsi Johann Spiesshammernek is részletesen kifejtette. Bosszantó, hogy a Spiesshammernek írott levél elveszett, s bár nyilvánvaló, hogy Aldus egyre intenzívebben próbált pártfogót szerezni magának, maguk a tervek nem öltöttek elég konkrét formát. Az, hogy Theodorus Gaza Arisztotelész-fordítását Matthias Langiusnak, a befolyásos császári tanácsadónak ajánlotta, láthatólag egy megfelelő gesztus volt a részéről. Alig két hónap múlva, 1504 májusában kapott egy rövid levelet kapott másik ismerősétől, a császári kancellária titkárától, Johannes Collauertól, aki megígérte, hogy lehetőségeihez mérten mindent elkövet azért, hogy mind Langius, mind pedig Miksa császár figyelmét felkeltse Aldus terve iránt. Július végén - mikor bebörtönzött szolgája, Federigo da Ceresara érdekében lépett érintkezésbe a nagykövettel - Aldus már eléggé magabiztos volt ahhoz, hogy birodalmi állampolgárságért folyamodjon. De csak a következő augusztusban vált nyilvánvalóvá, mi a hadmozdulatai igazi célja. Pontano Uraniajához írt rövid ajánlásában Aldus megköszönte Collauernek „azt a támogatást, amelyet a tervemhez nyújtottál, hogy akadémiaát alapítsak Miksa császár udvarában”, és még Langiustól és Miksától származó személyes leveleket is említ a témával kapcsolatban. De azt is be kell vallania, hogy semmilyen konkrét lépés nem történt az ügyben, és arra gyanakodhatunk, hogy maga az ajánlás is kísérlet volt a döntés kikényszerítésére, mivel a következő hónapok tárgyalásai elég kétségbeesett hangúak, s természetesen mindjárt arra gondolunk, hogy ez Aldus cége anyagi helyzetének fokozatos romlásával lehet összefüggésben. Ősszel Johannes Cunot Miksához, Langiusához és Collauerhez írott levelekkel Németországba küldte,

de december elején még mindig várt a válaszra, és nagy aggodalommal írt egyenesen Collauernek. Két héttel később Cuno arról számolt be Willibald Pirckheimernek, hogy Aldus már ténylegesen készülődik a Németországba való áttelepülésre. De a rákövetkező február végén a trieszti püspök titkára, Jacob Spiegel még mindig csak ígéri Aldus Manutiusnak, hogy diplomáciai küldetését a császári udvarba, ahová ekkor indult, arra is fel fogja használni, hogy megoldást találjon a még mindig megoldatlan helyzetre. Aldus egy hónap múlva bezárta sant'agostinoi műhelyét, végrendeletet készített, egyesítette saját és társa, Torresani vagyonát, és útnak indult saját ügyeit intézni. Ebből arra következtethetünk, hogy már lemondott arról a reményről, hogy elnyerje a császári támogatást, s az év végére már az optimista Cuno se bizakodott többé.

A Spiesshammernek írt döntő fontosságú levél elveszett, a Collauernek szóló dedikáció megfogalmazása túl általános. Aldus terveiről egyetlen forrásunk az a levél, amelyet Cuno írt Pirckheimernek 1505. december 21-én:

„Aldus arra készül, hogy Németországba költözik, s a rómaiak királyának pártfogásával Új Akadémiát alapít ott, ahol ő kijelöli. Mások is lesznek még vele, néhány kiválóan képzett görögben, illetve héberben járatos tudós. Míg Aldus a legjobb könyveket nyomtatja, ezek Németország ifjúságát tanítják majd nem csupán az igazi tudományokra, hanem - mint Aldus állítja - a harcban való jártasságra és katonai gyakorlatokra is, hogy akik jól értenek az irodalomhoz, ne legyenek híjával a katonai erényeknek sem.”

Ez nyilvánvalóan a tudósok álmvilágának nyelve, s éppen ezért nem csoda, hogy a héber studiumok és a harcban való jártasság egy és ugyanazon mondaton belül való említése arra indított néhány kritikust, hogy mind Cuno beszámolóját, mind az ismertetett tervet a humanista fantazmagóriák birodalmába utalja. Mi azonban nem intézhetjük el ezt a kérdést ilyen egyszerűen. Cuno sok éven keresztül élt Aldus Manutiusnál, hivatalos futárszolgálatot is teljesített mellette, s latin szövege félreérthetetlenül kimondja, hogy a tervek Aldustól származnak. A „katonai gyakorlatok” kifejezésnek nem kell nagy jelentőséget tulajdonítanunk. Valószínűleg nem jelent mást, mint a Vittorino da Feltre oktatási rendszerében is szereplő vívást, táncot és gerelyvetést, melyek végső soron Platon Államának „zene és gimnasztiká”-jára vezethetők vissza. A héber új, de egyre nagyobb jelentőségű tényező volt a korabeli nevelésben. Piconak a héber studiumok iránti érdeklődése következtében ennek a tárgynak nagy presztízse lett, s talán ez vette rá Aldust is, hogy egy olyan kiadási terület felé forduljon, amelyet sohasem tudott teljes sikerrel művelni, de soha nem is adott fel véglegesen. A héber nyelv helyet kapott az ún. „háromnyelvű kollégiumok” tananyagában, ezeket Ximenes kardinális alapította 1502-ben Alcalaban, illetve Fox püspök 1516-ban Oxfordban és Erasmus barátja, Jerome Busleyden 1517-ben Löwenben.

Igazából nem azok az elgondolások a meglepőek, amelyeket Cuno lejegyzett, hanem hogy Aldus kapcsolatba került ezekkel. Mert az a tény, hogy a nyomdász érintkezésbe került ezekkel a saját korukban modern pedagógiai elképzelésekkel azt sejteti, hogy becsvágya nem korlátozódott a könyvnyomtatás világára és arra a felületesen kidolgozott alapszabályra, amelyet 1502 körül barátaival összeállított, hanem messze túlmélt ezeken. A Cuno stílusára jellemző túlzások ellenére, bizonyosak lehetünk abban, hogy nem egy olyan nyitott és lelkes filológustársaságról írt, mint amilyen például Aldus velencei köre vagy Pontano Akadémiája, illetve Celtis és Spiesshammer „Sodalitas Danubiana”-ja volt, melyeknek híre Aldushoz is bizonyosan eljutott. Amiről Cuno írt, az oktatási intézmény lett volna, fizetett oktatókkal és saját nyomdával, és királyi pártfogásra támaszkodott volna, nem a piac szeszélyeire. Aldus több kortársának is voltak hasonló álmjai: Ximenes meg is valósította őket Alcalaban, ahol a háromnyelvű főiskola kinyomtatta az első háromnyelvű, latin, görög és héber bibliát. Celtis is

nagyon közeljárt célja eléréséhez 1501-ben, mikor Miksát rábeszélte, hogy alapítsa meg a „Költők Kollégiumát”, azaz indítson irodalom- és matematika-oktatást a bécsi egyetem bölcsészeti fakultásának keretében. Nem tudhatjuk, vajon Aldus Manutius tervei kapcsolódtak-e valamilyen módon Celtis elképzeléseihez, azt azonban jól tudjuk, hogy Miksa császárnak - akitől végső soron mindkét terv sikere függött - egyetlen vállalkozása véghezvitelére sem volt elég pénze.

Mivel a császári udvarral folyó tárgyalások éppen akkor szakadtak meg, amikor már egy éve tartó, növekvő anyagi bizonytalanság volt Aldus háta mögött, bizonyára súlyos csapás lehetett számára, és nem meglepő, hogy 1506-ban felfüggesztette üzleti tevékenységét. Mire Erasmus 1508-ban ellátogatott hozzá, már magából az „akadémia” szóból is családi vicc lett. Aldus is panaszosan, megtört hangon ejtette ki a szót, mikor arra célzott, hogy már nagyon öreg lesz, mire megvalósul egy ilyen intézmény, ha egyáltalán megéri. Valójában azonban soha nem adta fel a reményt, s az utolsó évek nehézségei még inkább rögeszméjévé tették e futó ötlet megvalósítását. Alig egy esztendővel azután, hogy a német terv meghíúsult, a jelek szerint újabb lehetőségek után nézett. Az adatok annyira hiányosak, hogy nehéz őket megbízhatóan értékelni, s további problémát okoz még annak az eldöntése is, vajon azokat a különböző embereket, akik Aldus-szal kapcsolatban álltak és a közvetítőket mennyire érdekelték tervei, illetve mennyiben használták fel Aldus terveit csupán eszköznek saját elképzeléseik szorgalmazására. Úgy tűnik, Aldus kész volt szinte bármilyen lehetőséget elfogadni.

A tervezetek egy része nyilvánvalóan irreális volt, és már saját korában is annak tartották. Az ifjabbik Aldus - aki nem mindig megbízható tanú - említette, hogy nagyapja egyszer kapott egy előnyös ajánlatot Salerno hercegétől, s hogy egy másik nápolyi nemes, Atri hercege 1507-ben kifejezetten meghívólevelet küldött a nyomdásznak. A nápolyi udvarnak jelentős tudományos hagyományai voltak. A királyság azonban állandó harcok színtere volt, és előrelátható volt, hogy az is marad, amíg a korona körül dúló francia-aragóniai vita nem rendeződik. Maga Atri hercege is csak a közelmúltban tért haza hosszú spanyol fogságából.

Milanó hasonlóan nehéz helyzetben volt, bár Aldus innen sokkal konkrétabb ajánlatokat kapott, és láthatólag komolyan mérlegelte is ezeket. 1506-os utazásai során járt is a városban, ahol lelkesen fogadták és sok barátot szerzett, köztük olyanokat, mint a befolyásos titkárt, Jacopo Antiquariot, Poliziano és Giorgio Valla levelezőpartnerét, valamint Matteo Bandello író és a francia közigazgatás különböző tagjait, például Jean Groliert és Jeffroy Charlest. Néhány fontos tervet is kidolgoztak, s az egyik résztvevő még 1511 júniusában is nosztalgiával emlegette ezeket terveket. Ekkortájt kapott Aldus levelet Bandellótól, amely - bár a részletek nem azonosak és az egész terv sokkal kevésbé konkrét formában jön elő - némileg emlékeztet Cunonak Aldus 1505-ös terveiről írt beszámolójára. Bandello azt állította, hogy a kapcsolatok már megvannak: „talán még megérjük, hogy meglátjuk az akadémiát, amely a jó görög és latin irodalom életbentartásának fő eszköze lesz Itáliában ... Mit mondjak a vernakuláris nyelvről?” Egy inkább udvari, mint igazán tudós körben a hébert fel kellett áldozni. Mikor Aldus 1511 augusztus 24-én új végrendeletet készített, éppen „Milánóba készült”, és természetes, hogy ezt az utazást kapcsolatba hozzuk Bandello új kezdeményezésével.

Az események azonban hamarosan mindenféle tervet elsöpörtek. A következő év áprilisa Ravenna pirruszi győzelmét hozta, és a francia hódítók helyzete oly gyorsan megrendült Itáliában, hogy június végére Milano már annyira sem volt biztos hely, mint annakidején Nápoly. A másik város, amely még számításba jöhetett volna, Ferrara sem volt jobb helyzetben. Talán még emlékeznek rá olvasóim, hogy Aldus ferrarai kapcsolatai ekkor már több mint harminc éves múltra tekintettek vissza, és hogy amikor 1509 májusában katasztrófa

sújtotta Velencét, Aldus azonnal Ferrarában keresett menedéket. Az Este udvar erős humanista hagyományokat őrzött. Az irodalompartolás újabb ösztönzést kapott az energikus és élvezeteket kedvelő Lucretia Borgia hercegnőtől, aki valamikor 1509 és 1512 között teljesen magától, kérés nélkül ajánlatot tett Aldusnak, hogy „ha az idők engedik, saját költségeden és saját erődből állítsd fel azt az akadémiát, amelynek megalapítására én már oly régóta törekszem.” 1513-ban a nyomdász meleg köszönetet mondott pártfogónőjének, dicsőítette a hírhedt hölgy jóságát és kegyességét, éppoly lelkesen, mint bármelyik udvari humanista. De nagyon jól tudta, milyen nagy bizonytalanságot leplez az a félmondat: „ha az idők engedik”. Ferrara csatlakozott a Cambrai-i Ligához, és 1509 telén megalázó vereséget mért a velenceiekre, de mikor a pápa a következő esztendőben szövetségeseiket cserélt, Ferrara a francia ügy mellé állt, s csapdába esett, két oldalról szorongatta a vereségéből magához térő Velence bosszúja és a pápa becsvágya, aki a hercegséget csupán fennhatósága ellen lázadó, alávetett államnak tekintette, s pápai interdiktum alá helyezte.

Ez a kor nem nagy teret biztosított a békés művészeteknek. Mikor Aldus 1511-ben megírta új végrendeletét, intézkedett arról is, hogy fiát Giambattista Egnazio oktassa, de hozzátette: „Imádkozom Istenhez, adja meg nekem azt a kegyet, hogy ezt a feladatot én magam tudjam ellátni és még fel tudjam állítani az akadémiát, mert leghőbb vágyam, hogy ezt létrehozzam.” Maga ez a fohász és körülményei is mutatják, hogy egyrészt milyen erős volt Aldus becsvágya, másrészt mily szívszorító volt a helyzet, amibe került.

Volt azonban egy lehetséges központ, a pápai udvar, amely jobb lehetőségeket kínált. Aldus itt folytatott tárgyalásait azonban nem tekinthetjük egységes folyamatnak, mivel legalább hat vagy hét évig elhúzódtak, két pápa uralkodásán keresztül, hol heves, hol fagyos légkörben. A fáradhatatlan Scipio Fortiguerra már 1507 áprilisában megpróbálta megnyerni ügyüknek néhány befolyásos bíboros segítségét, akik azóta pártfogolták, hogy 1504 őszén elhagyta Velencét. Aldus valószínűleg éppen ezeknek az előzetes római kapcsolatfelvételeknek a hasznosságát akarta megállapítani, amikor sietve Sienába utazott, hogy ott Erasmus-szal találkozzék, mert a holland tudós 1509-ben, nyár végén útban volt észak felé.

A figyelem azonban csakhamar Angelo Coloccira terelődött, aki ekkorra a Szent Penitenciária helytartója (procurator) lett, és egyre nagyobb befolyásra tett szert a római kulturális életben. Bár nem tudjuk, mennyire volt művelt, pártfogói hírnevét mindenestre növelte azzal, hogy anyagi nehézségekkel küszködő irodalmárokat támogatott, vagy vállalta műveik kiadási költségeit. 1510 nyarán Fortiguerra arról számolt be Aldusnak, hogy „erősen bízik” Colocci támogatásában. A kapcsolatoknak ez a hálózata azonban rendkívül törekeny volt. Az előbbi levél és egy másik, amelyet maga Colocci írt a következő év májusában, azt bizonyítja, hogy ez az ígéretes patrónus sem volt több, mint egy újabb közvetítő, akin keresztül a pápai titkárnál, Sigismondo Continál sürgették az ügyet. Bár Colocci azt írta, hogy minden tőle telhetőt elkövet Aldus érdekében, amint az udvar újból összejön, és Rómába viszi az Új Akadémiát, de ugyanebben a levelében azt a tervét is megemlítette, hogy görög nyomdát alapít Rómában, s felhozta Zacharias Calliergész nevét is. Csak találgathatjuk, mekkora szerepet szánt Aldusnak ezekben a tervekben, melyeket a tél és a rákövetkező tavasz politikai eseményei meghiúsítottak.

Aldus nyomdájának felélesztése 1512 második felében kétségtelenül összefügg különböző reményeinek meghiúsulásával és azzal a zűrzavarral, amely a ravennai csata után uralkodott el Itáliában. Szeretném hangsúlyozni, hogy kereskedelmi szempontból a társaság igen sikeresen talpraállt. Aldus álmái az akadémiáról ugyanilyen gyorsan új erőre kaptak. Azzal, hogy Musurus a Szent Márk iskolába került, megint folytak görög studiumok, újra megindult a kéziratkiadással kapcsolatos filológiai tevékenység, és a kéziratok másolása, mindaz, ami

Giorgio Valla halála után eltűnt az intézményből. De Musurus csak egyik kiemelkedő alakja volt annak a szellemi életnek, amely már majdnem olyan gazdag és változatos volt, mint az előző koré. A veronai Fra Giocondo, építész és régiségbűvár, aki azért jött vissza 1504-ben Franciaországból, hogy a Velencei Köztársaság hadmérnöke legyen, részletes kommentárokat hozott magával az ókori grammatikusok, a római mezőgazdasági írók, és Caesar szövegeihez, s így ezek megvitatása és kiadása lehetővé vált. Andrea Navagero, a padovai kör egyik fiatal költője most egy időre a hivatásos tudós filológus pályát választotta. Aldus-szal szoros együttműködésben dolgozott Cicero, Quintilianus, Lucretius, Vergilius és Ovidius szövegeken, kora egyik legtehetségesebb latin szövegkiadója vált belőle, és mint a velencei Marciana könyvtárosa nagy szerepet játszott a hosszú idő óta elhanyagolt kéziratok újrarendezésében. Egnazio közben közjegyző lett, s még Fra Urbano is dolgozott. Az értelmiség és a nyomda termékeny együttműködése, amely az 1502-es szellemi pezsgéshez is vezetett, újra éreztetni kezdte hatását. A körülmények természetesen nagyon megváltoztak, és Aldus sem hozta vissza a régi ex Academia kolofont, de a régi derűlátásból újra felcsillan valami, mikor 1513 januárjában egy kötetet dedikál Navageronak, és annak a kívánságának ad hangot, hogy Pindarosz „a mi akadémiánkról jöjjön ki, a te neved alatt.”

Mintegy két hónap múlva meghalt az a II. Gyula pápa, akinek politikai ambíciói nagyban hozzájárultak Aldus reményeinek meghiúsulásához, és aki Európát háborúba vitte. Fiatalabb és békésebb pápa követte őt, X. Leo. Aldus és számos irodalmár társa számára ez a ragyogó ábrándok pillanata volt. Az új egyházfő, Giovanni dei Medici nemcsak Lorenzo il Magnifico fia volt, Poliziano, Ficino és Fra Urbano tanítványa, hanem bátyjának, Pieronak 1494-es bukása után, száműzetése idején, sok barátot szerzett Velencében, köztudott volt, hogy igen kedvező a véleménye Vincenzo Queriniről, a patrícius aszkétáról és egykori költőről, és szinte azonnal kinevezte Pietro Bembot pápai titkárává. Augusztus elején Bembo azt az utasítást kapta, hogy lépjen kapcsolatba Musurusszal a római görög kollégium létrehozásának ügyében. Aldus Manutius valószínűleg úgy érezte, végre eljött az ő ideje. Egy hónap múlva megjelent Platon összes műveinek első kiadása, a pápának volt ajánlva, és ez volt az egyik legnagyobb műgonddal megírt ajánlás, ami valaha is kikerült Aldus nyomdájából. Musurus görög elégikus költeményét az ókori klasszikus civilizáció összeomlása óta eltelt időszak egyik legszebb irodalmi alkotásának tartják, Aldus latin levele pedig - Erasmust nem számítva - a humanista álláspont egyik legteljesebb megfogalmazása. Emlékeztette a pápát múltjára, és arra a jóindulatra, amelyet apja tanúsított Ficino iránt. Hangsúlyozta azokat a lehetőségeket, amelyeket a jövő tartogathat a kereszténység számára, ha békében él önmagával, a műveltség fontos szerepét e béke megteremtésében, és a keresztény kultúra elterjesztésében a megtérített hitetlenek és az újonnan felfedezett népek körében. Végül arra kérte a pápát, hogy adjon pénzt egy olyan akadémia felállításához, amely kialakítaná és elterjesztené az e cél eléréséhez szükséges műveltséget.

Homály fedi, hogy válaszolt-e a pápa - s ha igen, mit - erre az ékesszóló kérésre. A görög kollégiumot ugyanis megalakították. Helyileg Angelo Colocci házában rendezték be a Quirinalen, szervezője Janus Laszkarisz volt, első professzora pedig Musurus. Az intézet olyan oktatási célt tűzött maga elé, amelyet Aldus is bizonyára rokonszenvesnek tartott volna. Tíz, vagy ennél is több Görögországból elszármazott ifjú részesült oktatásban saját nyelvéből és latinból, hogy ők képezzék majd annak a tanári testületnek a magvát, akiktől a helyes görög kiejtést és nyelvhasználatot meg lehet tanulni. Ha nem az történt volna, hogy az egész ügyről Aldust többé soha nem tájékoztatta senki, azt is hihetnénk, hogy a kollégium Aldus álmait valósította meg, különösen mikor megtudjuk, hogy saját nyomdát is működtetett. A nyomdát azonban Aldus régi kollégája és versenytársa, Zacharias Calliergész vezette. Be kell vallanunk, hogy viszonylag keveset tudunk a görög kollégium alapításának körülményeiről.

Calliergész első római kiadványa - a Pindaros, 1514 augusztusában - több mint hat hónappal Aldus halála után jelent meg, s meglehet, hogy az, hogy Aldus láthatólag nem volt képes a pápát tervének megnyerni, csak a véletlen műve volt, és az időtényezővel függött össze. De még mielőtt Bembo írt volna Musurusnak, Paolo Bombasio már sejtette, hogy Aldust és az összes nem-görög származású tudóst kirekesztik majd az új kollégiumból. És ha csak a legcsekélyebb gesztust is tették volna a nyomdász irányában, az alatt a másfél év alatt, ami 1513 szeptembere után még Aldus életéből hátravolt, bizonyára maradt volna erre valamiféle utalás. Talán ha Aldus megérte volna, hogy a virágzó görög kollégiumot feloszlatta egy olyan pápa, akiből hiányzott elődjének humanista érdeklődése, megértette volna, hogy a pártfogók sem jelentenek nagyobb anyagi biztonságot, mint amit a kereskedelmi érzék kínál. És ha tudta volna azt is, hogy úgy egy év múlva Calliergész és Laszkarisz nagy példányszámú görög szövegkiadásai egy közönyös piacot fognak elárasztani, elismerte volna, hogy az ő változatos kiadói programjának is megvoltak a maga előnyei. De az a mélységes elkeseredés, amely az 1514 márciusában kiadott Ad Herennium-ból árad, lehet, hogy tudós álmaiban való végső csalódásából fakad.

Ezek az álmok - látszólag - mindig csak újabb csalódást okoztak Aldusnak, s nagyon kevés kézzelfogható eredménnyel jártak. A tudós filológusoknak a könyvnyomtatással való laza kapcsolatán és együttműködésén alapuló rendszer már jóval 1500 előtt kialakult, s nehéz elképzelni, milyen lényeges változást tudott volna ebbe hozni az akadémia 1502-es alapszabálya. Mindenesetre ez a dokumentum alig több rögtönzésnél, bármit valósított is meg, az hamar feledésbe merült, és már az alapszabály megszerkesztése előtt is készített Aldusnak ennél nagyobb szabású terveket is. De végül ezekből se lett semmi. Aldusnak X. Leohoz és Lucretia Borgiahoz írt folyamodványai, saját végrendelete és néhány, emléke előtt tisztelgő írás mind úgy beszélnek az Akadémiáról, mint egy fokozatosan elmosódó látomásról.

Egy ilyen álmot azonban szigorúan gyakorlati szempontból megítélni félrevezető dolog. Kívülről nézve, az 1502-es alapszabály mesterkéltnek, triviálisnak és egy árnyalatnyit komikusnak is tűnik. Ha azonban a dokumentum megfogalmazóinak lelkesedéséhez fűzött kommentárt látunk benne, akkor jelentősége messze túlmutat a puszta szövegen. Az „Akadémia” köré sok különböző nemzetiségű ember gyűlt össze, lehet, hogy illúzió volt, de mindenképpen egyfajta tűzoszlop, amely célt és irányt mutatott a tudományos törekvéseknek. Az Akadémia álmokképeben szimbolikusan egyesül, ami korábban két külön világ volt, - az üzlet és az irodalom világa - egy eszmény: a műveltség és a tudás elterjesztése érdekében.

Waller, A. R.

A könyvnyomtatás kezdetei Angliában és a korai nyomdatermékek

A könyvnyomtatás megjelenésével a könyvek, amelyek eddig drágák voltak és csak a kevesek vagyontárgyai, olcsóvá váltak, és szelvényben-hosszában elterjedtek. A változás fokozatos volt, mivel nem tudott azonnal kialakulni a korábbinál nagyobb kereslet a könyvek iránt, de mikor a könyvnyomtatást bevezették Angliában, Európában a nyomdászat már széles körben el volt terjedve, és közkézen forogtak a könyvek. Ha vizsgálat alá vesszük a különböző országok nyomdászainak termékeit, többé-kevésbé pontosan meg tudjuk határozni, milyenek voltak az olvasóközönség általános igényei. Különösen érvényes ez Anglia esetében, ahol egyáltalán nem nyomtattak könyveket kivitelre. A jelen fejezetben, tehát, azzal a szándékkal vizsgáljuk meg az angol ősnymdászok termékeit, hogy megállapítsuk, milyen volt a kor általános irodalmi ízlése Angliában.

Nem sokkal 1450 után jelentek meg az új mesterség első termékei Mainzban. 1465-ben két német nyomdász, Sweynheym és Pannartz Olaszországba ment, felállította sajtóját Subiacoban, majd két évvel később Rómába költözött. Olaszországot hamarosan követte Svájc, és 1470-ben megkezdte működését az első francia nyomda Párizsban. Ezekben az esetekben az első nyomdászok mindig németek voltak. Németalföld északi része, amely állhatatosan magának követeli a nyomdászok szülőhelye címet, nem tud 1471-nél korábbi hiteles dátumot felmutatni, ekkor kezdte meg működését két helybeli nyomdász Utrecht-ben. Belgium és Ausztria-Magyarország következett 1473-ban, majd Spanyolország 1474-ben. Tehát nyolc olyan európai ország is van, amelyik megelőzte Angliát, és nem kevesebb mint 70 városban dolgoztak már nyomdászok, amikor Caxton megkezdte működését Westminsterben. Anglia a könyvek mennyisége és kiállítása tekintetében is csak szerény helyet foglal el, mert az összes a 15. század végéig Angliában kinyomtatott könyvek száma - minden fajtából, sőt még az egyes művek különféle kiadásait is ideértve - sem volt több 370-nél. Nem szabad viszont megfeledkezni arról, hogy az Angliában nyomtatott művek irodalmi értéke igen magas volt, mert - más országokkal ellentétben - a nyomdatermékek legnagyobb része anyanyelvű volt.

William Caxton, első nyomdászunk a kenti dombvidéken született 1421 és 1428 között, valószínűleg inkább az első, mint a második évszámhoz közelebbi időpontban. A dombvidék legnagyobb részén azoknak a flamand takácsoknak a leszármazottai éltek, akiket még III. Edward telepített ide, és ez éreztette hatását az errefelé beszélt angol nyelvre, melyet maga Caxton is úgy jellemezett, hogy „parasztos és durva”. Caxton jó nevelést kapott, bár nem szólnak róla a források, hogy hol, és mikor úgy döntött, hogy szövetkereskedő lesz, 1438-ban, Robert Large-hoz, London egyik leggazdagabb és legjelentősebb kereskedőjéhez, a rőfösök céhének egyik vezetőjéhez szegődött el inasnak.

Caxton Large-nál maradt, egészen annak haláláig, 1441-ig, és bár még nem szabadult fel, mégis arra utalnak a jelek, hogy elhagyta Angliát és Németalföldre ment. A következő néhány évben keveset tudunk arról, hogy merre járt és mit csinált, de bizonyára jól boldogult az üzleti életben, mert 1463-ban már ő volt a „merchant adventurers” vezetője, 1469-ben lemondott erről a tisztségéről, hogy a burgundiai hercegné szolgálatába lépjen és mikor az állása engedte, szabadidejében irodalmi munkásságot folytatott. 1471-es kölni útja fontos esemény volt Caxton számára, mert itt látott életében először sajtót működni. Ha hihetünk segédének, majd utódának, Wynkyn de Worde-nek, és semmi okunk nincs, hogy kételkedjünk a szavában. Caxton még segédkezett is Bartholomaeus Anglicus *De proprietatis rerum*-ának egy kiadása nyomtatásánál, hogy részletesen megismerkedjen a szakma technikai fogásaival.

Egy vagy két évvel azután, hogy visszatért Brugge-be, elhatározta, hogy saját nyomdát állít fel, és egy Collard Mansion nevű miniátort választott segédjének. Mansion rendszeresen szerepel a brugge-i céhkönyvekben mint miniátor egészen 1473-ig, ami arra utal, hogy Caxton előkészületei a nyomda felállítására 1474-re tehetők. Mansiont elküldte, hogy szerezzen be betűket és minden mást, ami még szükséges, és a legvalószínűbbnek az látszik, hogy a leuven-i Johannes Veldnertől vették a felszerelést. Miután beszerezte a sajtót és kétféle betűkészletet, melyek a közönséges kódexírás mintájára voltak metszve, Caxton nekikezdett a nyomtatásnak.

Az első angol nyelven nyomott könyv a Trója regénye volt (*Recuyell of the Histories of Troy*), ez 1475 körül jelent meg Brugge-ben. A francia eredetit 1464-ben állította össze Raoul le Fevre, [Jó] Fülöp, burgundiai herceg káplánja, és Caxton négy évvel később kezdte el angolra fordítani, de - amint maga meséli el nekünk a prolókusban - mivel elbizonytalanította, hogy nem tökéletes a franciasága, hiszen soha nem járt Franciaországban, és hogy angolsága is csiszolatlan és parasztos, hamar félretette a munkát. Később Margit, burgundiai hercegné bátorítására mégis újrakezdte a fordítást, és 1471-re be is fejezte. Bár francia tudása valóban nem volt tökéletes, amit világosan mutat, hogy néhány helyen furcsán félreértette az eredeti szöveget, a burgundiai hercegné udvarában elfoglalt helyéhez azonban kétségtelenül elengedhetetlen volt az, hogy meglehetősen jól tudjon franciául. Ugyanez érvényes az angolságára is. Mivel jó nevelést kapott és az egyik legelőkelőbb londoni polgár mellett volt segéd, minden esélye megvolt ahhoz, hogy megtanulja a jó angol nyelvet, és megszabaduljon provincializmusától. Szinte az egész irodalmi munkássága fordításokból állt, de legtöbb kiadványához írt prolókus vagy epilógust, ezeknek kellemes egyéni stílusuk van, és elárulják, hogy volt egy nagyon értékes tulajdonsága, a humorérzéke.

A Trója regénye nagyon népszerű lett a burgund udvarban, és sok előkelő személyiség sürgette Caxtont, hogy készítsen neki másolatot. Egy ilyen nagy könyv lemásolása fáradtságos munka volt, így Caxton, akinek eszébe jutott a könyvnyomtatás, amelynek gyakorlati hasznáról Kölnben már korábban meggyőződött, elhatározta, hogy maga is nyomtatni kezd, és így könnyen és gyorsan tud patrónusainak elég példányt adni a művéből. Ennek megfelelően, 1475 táján megjelent az első nyomtatott kiadás, és rövidesen követte Caxton fordítása *Jacobus de Cassolis Liber de ludo scacchorum* (A sakkjáték könyve) című könyvéről, két, Jean Faron-tól és Jean de Vignay-tól származó francia változat alapján. Caxton saját változatában, a *Game and playe of the Chesse*-ben mindkét francia fordítást felhasználta, hol az egyik változat alapján dolgozott, hol a másikon. Az utolsó könyv, amit Brugge-ben nyomott a *Quatre dernieres choses* volt.

1476-ban Caxton hazatért Angliába, és felállította nyomdáját Westminsterben, a Vörös Karóhoz címzett házban, a Westminster Apátság területén. Az érkezését követő két évben sok könyvet adott ki, de ebből kevés volt a saját műve. Egy Robert Copland nevű nyomdászról tudjuk, aki Wynkyn de Worde-nél, Caxton egykori segédénél és későbbi utódánál dolgozott, sőt lehet, hogy még magánál Caxtonnál is, hogy a westminsteri nyomda első termékei kis füzetek voltak. Ez a leírás pontosan ráillik egy sor kis alakú füzetre, amelyek éppen ezidőtájt jelentek meg. Ezek a következők: *Lydgate Üvegtemplom-a* (*Temple of Glass*) [allegorikus vers], *A ló, a birka és a liba* (*The Horse, the Sheep and the Goose*) és *A parasztember és a madár* (*The Churl and the Bird*) című verseinek [ezópuszi mesék utánzatai], két kiadása, *Burgh Cato-jának* két kiadása, *Chaucer Anelida és Arcites-e* [klasszikus témájú elbeszélő vers], a *Sárgaréz Templom* (*The Temple of Brass*), az *Udvariasság könyve* (*Book of Courtesy*) és a *Stans puer ad mensam*. Caxton ízlésének ismeretében úgy gondoljuk, hogy éppen ilyen könyveket szeretett kiadni. Az első két nagy könyv, amelyet Angliában nyomtatott ki a *Jázon története* (*The History of Jason*) és a *Canterbury mesék*. A *Jázon* történetét Caxton

fordította angolra Raoul le Fevre francia változata alapján, azonnal nekifogott, amint befejezte a Trója regényét és a Sakkjátékot.

1477. november 18-án készült el a *Dictes and Sayings of the Philosophers* (A filozófusok bölcs mondásai), az első olyan Angliában megjelentetett könyve, amelyen már van évszám. A fordítója, Anthony W[o]dville, Rivers grófja, mikor zarándokútra ment a compostellai Szent Jakab szentélyhez 1473-ban, kölcsönkapta a híres Lewis de Bretaylles lovagtól Guillaume de Tignoville *Les dits moraux des philosophes* (A filozófusok erkölcsös mondásai) című kéziratát. A grófnak annyira megtetszett, hogy kölcsönkérte a kötetet, és Angliába hazatérve elkezdte angolra fordítani. Mikor készen lett, odaadta Caxtonnak, hogy „nézze át”. Caxton a francia kiadás alapján revideálta a könyvet, és hozzátett egy mulatságos epilógust, melyben felhívta a figyelmet, hogy a gróf, valamilyen okból, kihagyta a nőkre vonatkozó megjegyzéseket, s ezért ezt ő maga [Caxton] pótolta.

A következő év februárjában Caxton kinyomtatta Rivers gróf egy másik fordítását is, Christine de Pisan *Erkölcös mondásait* (*The Moral Proverbs of Christine de Pisan*), egy kis négy lapos füzetet. A végén rövid verses epilógus található, maga Caxton írta, néhány adatot közöl benne a szerzőnőről, a fordítóról és a nyomtatásról. Rivers grófnak még egy fordítása jelent meg 1479-ben, *Corydale, or the Four last things* (*Corydale, avagy a négy legújabb dolog*) címen. Ezt Jean Mielot, Jó Fülöp titkára 1453-ban írt *De quattuor novissimis* című műve francia változatából, a *Quatre dernieres choses*-ből fordította.

Az Angol Krónika (*The Chronicles of England*) két kiadását 1480-ban és 1482-ben nyomták. Ez a *The Chronicle of Brute* címen ismert történet, maga Caxton szerkesztette, sőt ki is bővítette. Higden *Polychronicon*-ját is kiadta 1482-ben, Caxton revideálta Trevisa 1387-es angol változatát, és folytatást is írt hozzá, egészen 1460-ig követte az eseményeket, ez a folytatás Caxton egyedüli jelentősebb eredeti műve.

1481-ben három saját fordítását is kinyomta Caxton, A világ tükörét (*The Mirror of the World*), a Reynard a rókát (*Reynard the Fox*) és a Godefroi de Bouillon történetét (*The History of Godfrey of Bologne*). Az első mű eredetét homály fedi, de az angol fordítás egy bizonyos „Gossuin Mester” francia prózai változata alapján készült, ez pedig egy 1245-ből való francia verses változaton alapult, amelyet a latin eredetiből fordítottak. A Reynard a róka fordítása valószínűleg a holland változaton alapult, ezt Gerard Leeu nyomtatta Goudában, 1479-ben.

1483 körül jelent meg A lélek zarándokútja (*The Pilgrimage of the Soul*), Lydgate *Mi Asszonyunk élete* (*Life of Our Lady*) és a *Canterbury mesék* új kiadása. Az az előszó, amelyet Caxton a *Canterbury mesék*hez írt rendkívül érdekes, és mutatja, hogy milyen nagyra becsülte Chaucert és műveit. Megemlíti, hogy körülbelül hat évvel korábban egyszer már kinyomtatta a *Canterbury mesék* egy kiadását, és nagy sikere volt. Az egyik vevő azonban felhívta a figyelmét, hogy a szöveg már sok helyen rontott, és hogy vannak benne részek, amelyek nem eredetiek, míg néhány eredeti rész kimaradt belőle. És hozzátette, hogy az édesapjának van egy nagyon pontos szövegű kézírata, amit nagyon nagyra becsül, és felajánlotta, hogy kölcsönadja Caxtonnak ezt a kéziratot, ha új kiadást nyomtat belőle. Caxton elfogadta az ajánlatot, és kihozta az új kiadást, amely - a korábbival ellentétben - egy egész sorozat, a szereplőket ábrázoló fametszetet is tartalmazott. Körülbelül ezidőtájt jelent meg Chaucer *Troilus és Cressidája* és *A hírnév háza* (*House of Fame*) című műve [mindkettő a Trója regény témakörébe tartozik], és 1483 szeptemberében Gower *Confessio Amantis*-a.

Az *Arany Legenda*, Caxton legjelentősebb fordítása 1483-ra készült el, ha talán nem is nyomták ki 1483-ban. Második prológusában a nyomdász elmondja nekünk, hogy miután belekezdett a fordításba, a feladat nagysága és az előreláthatólag igen magas nyomdaköltség

„már szinte rávette volna, hogy lemondjon arról, hogy valaha is véghez vigye vállalkozását”, ha Arundel grófja nem ajánlotta volna fel neki, hogy a patrónusa lesz. Az ő segítségével a könyvet végre befejezte. A könyv összeállításánál Caxton három változatot használt fel, egy franciát, egy latint és egy angolt. A francia eredeti teljes bizonyossággal azonosítható egy hely és idő feltüntetése nélkül készült ősnyomtatvány kiadással, mert Caxton az előforduló nyomdahiabák számtalan csapdába csalták, például Szent István életében az „özvegyasszonyok”, (femmes veuves) kifejezést saine venue-nek nyomták (egészséges érkezés), ezt a fordító szó szerint lefordítva „hole comin”-ot csinált belőle, annak ellenére, hogy nincs a szövegben semmi értelme.

1484-ben még négy könyvet nyomott ki saját fordításában Caxton, a Caton-t, A Torony Lovagjának könyvé-t (The Book of the Knight of the Tower), Ezópusz Meséit és a Lovagrendet (Order of Chivalry). A Torony Lovagjának könyve Geoffroi de la Tour Landry művének fordítása, az író 1371-ben, leányainak okulására a Bibliából, a Gesta Romanorum-ból és különféle országok krónikáiból állította össze ezt a művet. A következő év három mű megjelenésének volt tanúja, a Nagy Károly élete (The Life of Charles the Great), a Párizs és Vienne története (The History of Paris and Vienne) és a legfontosabb, Sir Thomas Malory Morte d'Arthur-ja (Arthur halála) jött ki ekkor. A Nagy Károly életét egy ismeretlen szerző Henry Bolomyer, Lausanne kanonokja kérésére készült francia összeállításából fordították; a Párizs és Vienne-et pedig a marseilles-i Pierre de la Seppade 15. század eleji francia változata alapján. Ma már mindkét könyvet csak egy-egy fennmaradt példány alapján ismerjük.

A Morte d'Arthur összeállítása 1469-re készült el, de az összeállítóról alig tudunk többet, mint a nevét. Általában a Warwick grófságbeli Newbold Revell-be való Sir Thomas Malorynak tartják, aki 1471-ben halt meg. De a mű egyetlen kéziratát sem ismerjük, és bár Caxton kétségtelenül javított rajta, nem állapítható meg, hogy mennyit. Ennek a könyvnek a prologusa a nyomdász legjobb és legérdekesebb írása, és Malory regényének a mai napig is egyik legjobb kritikája. A könyv népszerűségét nyilvánvalóan bizonyítani tudjuk a következőkkel. Caxton kiadásából ma két példányt ismerünk, ebből az egyik nem teljes. A második kiadásból, amelyet Wynkyn de Worde nyomott ki 1498-ban csak egy példány maradt fenn, és ez is hiányos, míg a harmadik kiadásnak, amelyet szintén De Worde nyomott ugyancsak egy, nem teljes példányát ismerjük. Ezeknek a tényeknek az alapján elképzelhető, hogy közben is jelentek meg még kiadások, csak semmi nem maradt fenn belőlük.

Bár Caxton állandóan szorgalmasan fordított és nyomtatta fordításait, nem hanyagolta el a másfajta könyveket sem, ha volt rá kereslet. Az, hogy a nyomdája az apátság szomszédságában volt, óhatatlanul a misekönyvek felé fordította a figyelmét, és valóban igen sokat nyomtatott ezekből. Az egyik első kiadványa a Sarum Ordinale volt, ezt kis röplapok segítségével hirdette, amelyeket feltűnő helyekre tűzött ki. Hórás könyvekből legalább négy kiadást készített. Emellett kinyomtatta a Psalter, Directorium Sacerdotium-ot is, és néhány, a breviáriumhoz mellékelendő speciális misét. Úgy tűnik, viszont, hogy nagyobb misekönyvekkel nem próbálkozott. Ezek mindig nagyon díszes kiállításúak voltak, az ő saját betűi és anyaga pedig csak köznapi munkákhoz illettek, és nem feleltek meg a feladatnak. 1487-ben, mikor a Sarum Missal (Salisbury Misekönyv) kiadását kérték tőle, Caxton egy párizsi nyomdásznak, Guillaume Maynial-nek adta ki bérbe a munkát, de rátette saját nyomdászjegyet is.

A Királyi könyv (The Royal Book) és a Jó Modor Könyve (The Book of Good Manners) volt Caxton két következő fordítása, amit kinyomott. Az első a La Somme des Vices et des Vertus (A bűnök és erények summája) című műből készült, a második Jacques Legrand Le livre des bonnes meurs-je (A Jó modor könyve) alapján. Az 1487-ben megjelentetett Jó Modor Könyve igen népszerű volt, legalább négyszer nyomták újra a század végéig.

Az *The Fayttes of Arms* (Fegyvertények), Caxton következő nyomtatásban megjelenő fordítása 1489-ben jött ki. VII. Henrik kifejezett kérésére fogott bele, a király maga adta neki kölcsön azt a kéziratot, amely most a British Museum-ban található, és amelyről a fordítás készült. A szerzőjének általában Christine de Pisan-t tartják.

Ekkortájt hagyta el a nyomdát két igen népszerű regény is, az *Aymon* négy fiának története (*The History of the Four Sons of Aymon*) és a *Blanchardyn és Eglantine* története (*The History of Blanchardyn and Eglantine*). Az elsőt, amelynek a kéziratai jól ismertek, már korán, 1480-ban kinyomtatták franciául, Lyon-ban, és Caxton kétségtelenül ebből a kiadásból készítette a fordítását. A másodikat Margit, Somersset hercegnője kérésére fordította le egy francia kéziratos változathoz, amelyet a hercegnő évekkor korábban magától Caxtontól vásárolt. Ebben a fordításban Caxton sokkal jobban ragaszkodott az eredetihez, mint fordításában általában, igyekezett szóról szóra, a lehető legpontosabban visszaadni az egészet.

Az *Eneydos*, amelynek 1490-ben készült el a fordítása, és körülbelül ekkortájt is nyomtatták ki, egyáltalán nem az *Aeneis* fordítása, hanem egy erre a témára írt regényé. Caxton fordítása a francia változat alapján készült, valószínűleg arról a szövegről, amelyet *Le livre des Eneydes* címen 1483-ban, Lyon-ban nyomtatott ki Guillaume le Roy. A nyomdász előszava igen érdekes írás, mert Caxton hosszasan kifejti véleményét és nézeteit az angol nyelvről, változásáról és dialektusairól. Felhívja a figyelmet arra, hogy milyen gyorsan változik a nyelv. „És az a nyelv, amit most beszélünk kétségtelenül messze eltér attól, amit a születésem idején használtak és beszéltek”. A nyelvjárások különbözőségét szemlélteti a londoni kereskedő történetével, aki tojást (eggs) kért egy „forlandi” (a kenti dombok elővidékén élő) asszonytól, és azt a választ kapta, hogy az asszony nem beszél franciául, de megértette, mikor „eyren”-t (szász szó, a német Eier-hez áll közel) mondott. Caxton a különböző beszédstílusokat összehasonlítja, és úgy fejezi be, ahogy várható volt: „És így a köznapi, a paraszti és a furcsa [szavak] között itt állok és zavarban vagyok, de a véleményem mégis az, hogy a naponta használt és gyakori szavakat mégis csak könnyebben kellene megérteni, mint az ősrégi angol-szász nyelvet”. Azért, hogy stílusát a lehető legszabatosabbá tegye, Caxton John Skeltonnal [a kor talán leghíresebb írója] nézete át a könyvet a kinyomtatás előtt.

Egy Caxton fordításról még meg kell emlékeznünk, Ovidius *Metamorphoses*-éről (Átváltozások). Erről a műről beszél, néhány mással együtt, az Arany Legenda bevezetésében, és mivel az összes többi említett mű megjelent már akkorra nyomtatásban, feltételezhetjük, hogy az Ovidiust is kinyomták ekkorra. Ebből egyetlen nyomtatott példány sem maradt, de Pepys könyvtárában ma is megvan az utolsó hat könyv kézírata, a következő kolofonnal: „Lefordítottam és befejeztem én, William Caxton Westminsterben, Urunk 1480. esztendejében, április 22. napján, Negyedik Edward királyunk uralkodásának 20. évében”. Caxton ezt is, akárcsak a többi könyvét, franciából fordította.

1491-ben halt meg, ekkorra még éppen befejezte Szent Jeromos *Az egyházatyák élete* (*Lives of the Fathers*) című művének fordítását, amelyet utóda nyomtatott ki 1495-ben.

Caxton kiadványait több okból is lehetetlen teljesen a közízlés képviselőinek elfogadni. Az ő helyzete alapvetően különbözött egy közönséges nyomdásztól vagy kiadóétól. Élete nagyobb részét külföldön töltötte, a gyapjúkereskedelemmel kapcsolatos üzleti pályán, magas pozíciót szerzett magának, és kétségtelenül nagyon gazdag ember volt. Mikor Angliában letelepedett mint nyomdász [55 éves volt], megengedhette már magának, hogy saját ízlésére támaszkodjon a kiadott anyaggal kapcsolatban, és az ízlése egész világosan az angol költészet és a lovagregény felé vonzotta. Az olvasóközönség ekkor még nem volt nagy, és Caxton inkább irányította, mint követte a közízlést. Nyomtatványainak egy harmada saját fordítása volt, és gondos filológiai szerkesztőmunkát végzett mindenben, amit csak kinyomtatott. Viszont azt

sem gondolhatjuk, hogy nem törődött azzal, mire van közönségigény. Nyomatott misekönyveket a papságnak, tankönyveket és statutumokat, de őt magát ez nem érdekelte. Különösen Chaucert csodálta. Mint láttuk, nem kímélte a fáradságot, mikor a műveit nyomtatta, és számos prológusban és epilógusban adott kifejezést az iránta érzett csodálatának. Sőt, még ennél is többet tett, mert - mint a Boethius-hoz írt epilógusából megtudjuk, - emléktáblát állíttatott a költőnek a Westminster Apátságban.

Nem sokkal azután, hogy Caxton nyomdája működni kezdett Westminsterben, más nyomdákat is felállítottak Angliában, 1478-ban Oxfordban és 1479 körül St. Albans-ben [London közvetlen közelében]. Természetesen Oxfordban elsősorban tudományos könyveket jelentettek meg, és az összes, a 15. században és a 16. század elején itt nyomtatott könyv közül csak egy volt angol nyelvű. Ez John Mirk Liber Festivalis-ának egy 1486-87 márciusában megjelentetett kiadása volt. Ez a könyv nem egyszerűen Caxton 1483-as kiadásának utánnomása, hanem sokban különbözik tőle, és amikor Caxton 1491 körül a könyv második kiadását nyomtatta, inkább az oxfordi kiadást vette át, mint a sajátját.

A St. Albans-i nyomda, akárcsak az oxfordi szintén elsősorban tudományos művekkel foglalkozott. A megjelentetett nyolc könyvből az első hat latinul volt, de a két utolsó angolul. Az első, az Angol krónika (The Chronicle of England) nagyjából Caxton korábbi kiadásaira épül, de vannak benne beszúrások a pápákra és egyéb egyházi ügyekre vonatkozóan. Összeállítója és nyomdája, amint egy későbbi kiadásból megtudjuk, egy „egykori St. Albans-i iskolamester” volt, de a nevét nem ismerjük.

A nyomda utolsó könyve a The Book of St. Albans (St. Albans-i könyv) néven vált ismertté. Három értekezés van benne, az első a sólymászásról, a második a vadászatról és az utolsó a címerekről vagy heraldikáról szól. Sokat írtak már arról, ki lehetett ennek a könyvnek a szerzője, valószínű, hogy nem egy személy. A vadászatról szóló rész, amelyik versben van, ezekkel a szavakkal végződik „Explicit Julyans Barnes úrasszony a vadászatról szóló könyvében”, és erről általában azt gondolják, hogy egy némileg mítikus Juliana Berners-re utal, aki a hagyomány szerint a St. Albans melletti Sopwell apácakolostor főnöknője volt. A heraldikai értekezésről világosan kiderül, hogy St. Albans-ben [kolostor] fordították és állították össze, és nagyobb része valószínűleg egy hasonló tárgyú műből származik, amelyet 1441-ben írt Nicholas Upton, és Humphrey-nak, Gloucester hercegének [IV. Henrik fia, St. Albans-ben van eltemetve] ajánlotta. Bármilyen volt is Juliana Berners úrnő szerepe a Book of St. Albans összeállításában, az kétségtelen, hogy nem eredeti mű, a sólymászásról és vadászatról szóló könyvek nagyobb része a Venerie de Twety című, 14. század elején írt könyvből van átvéve. A halászatról szóló mű, amit hozzátettek a könyv következő kiadásaihoz, a szövegéből ítélve, eredetileg is angolul íródott, nem fordítás.

Az első londoni nyomdát 1480-ban indította John Lettou, William Wilcock, gazdag szövetkereskedő pártfogásával, de mindössze két latin könyvet adott ki, Antonius Andreae kommentárjait Arisztotelész Metafizikájához és Thomas Wallensis Zsoltármagyarázatait. Mikor Lettou később William de Machliniával társult, semmi mást nem csináltak, csak jogi könyveket, és csak 1483-ban, mikor Machlinia már egyedül dolgozott, nyomtak először angol nyelvű könyveket Londonban [Westminstert nem számítja még Londonnak]. Az egyik legelső angol nyomtatvány a Szent Miklós kinyilatkoztatása egy eveshami szerzetesnek (Revelation of St. Nicholas to a monk of Evesham) volt. 1196-ban írták, de a szerzőjét nem ismerjük. Rövidített formában megtalálható Roger of Wendover Flores Historiarum-jában az 1196-os év alá beosztva. Furcsa vallásos allegória, a lélek zarándokútjáról szól a haláltól a purgatóriumon és paradicsomon át az égbe. A szerzetes, akit Szent Miklós vezet, végigjárja a purgatóriumot, ahol különféle rendű-rangú személyekkel találkozik és beszélget, akik elmesélik neki

történetüket és szenvedéseiket. A purgatóriumból lassan halad előre a paradicsom felé, és végül elérkezik az ég kapujába, amikor is felébred.

Machlinia nyomdája később kevés angol könyvet adott ki. Ezek között szerepelt az Angol Krónika (The Chronicles of England) újranyomása és az Értekezés a pestisről (Treatise on the Pestilence) három kiadása, ez Benedictus Canutus, a svédországi Westeraes püspöke Regimen contra pestilentiam című művének fordítása. Ezeknek a könyveknek a nyomtatását 1485 körülre tehetjük, mert ebben az évben súlyos pestis volt Londonban. Machlinia egy másik érdekes könyvet is kiadott, a címe Speculum Christiani (A keresztény ember tüköre). Furcsa vegyes teológiai gyűjtemény, latin nyelven, de időnként angol nyelvű vallásos verseket találunk benne a latin szövegbe beszúrva. Egy bizonyos John Wattont tartanak a könyv szerzőjének, de a könyv, az angol versek nélkül, külföldön is megjelent. A versek, bár Warton szerint gyengék, időnként egészen jók, és a Szűz Mária himnusz, amelyet Herbert Typographical Antiquities (Tipográfiai régiségek) című antológiájában újranyomtak, egyszerű, bájos kis mű, egy előző kor írásainak stílusában. A könyv második része főleg a Mi Atyánk (az ima) magyarázatát tartalmazza, míg a harmadik rész Szent Izidor műveiből ad válogatást.

Caxton halála után az angol könyvnyomtatás jellege megváltozott. Mind az utóda, Wynkyn de Worde, mind Richard Pynson, az egyetlen nyomdász, aki rajta kívül még működött Angliában ebben az időben, iparos mesterek voltak, gyakorlati emberek, akik a nyomdászatból éltek, és ezért követniük kellett a közízlést, nem irányítani. De Worde-ből láthatólag különösen hiányzott minden kezdeményezőkézség, legtöbb korai munkája utánnomás, és egy vagy két évig a nyomdája alig dolgozott. Egy külföldi nyomdász, az antwerpeni Gerard Leeu kihasználta ezt a holt időszakot, és négy könyvet nyomott az angol piac számára. Ebből három utánnomás volt Caxton könyveiből, a Jázon története, a Párizs és Vienne története, és az Angol Krónikák, de a negyediket nem ismerjük semmilyen más angol változatban. Ez a Salamon és Markalf históriája (Dialogue or communing between the wise king Solomon and Marcolphus), egy széles körben elterjedt és népszerű történet, amelynek sok nyelven ismerjük a változatait. Az angol változat hollandból van fordítva, de semmilyen adatunk nincs, amelyből a fordító személyére tudnánk következtetni. A történet arról szól, milyen különféle kérdéseket tett fel Salamon, amelyre Markalf paraszti esze megadta a választ, és hogy milyen cselekkkel és csürés-csavarással menekült meg a büntetéstől, amit a király neki szánt. Mivel Leeu másik három könyve Caxton kiadványainak újranyomása, lehetséges, hogy ennek a negyediknek is volt korábban angol nyomtatott változata, de ha volt is, mára nem maradt nyoma.

1503 körül egy másik antwerpeni nyomdász, Adraien van Berghen nyomtatott egy könyvet angliai terjesztésre, amely az Arnold Krónikája (Arnold's Chronicle) nevet kapta. Richard Arnold, az összeállító kereskedő volt, aki Németalfölddel kereskedett, és a műve összefüggés nélküli tények vegyes gyűjteménye Londonról, oklevelek másolata, levélminták kereskedelmi levelezéshez, polgármesterek és királyi közigazgatási főtisztviselők (bailiff) névjegyzékei, londoni templomok jegyzéke, furcsa ételreceptek, igazából egy régiségbúvár hajlamú ember gyakorlati feljegyzéseket tartalmazó könyve. Hírességét főleg annak köszönheti, hogy az antwerpeni vámtételek jegyzéke és az angol és flamand ércpénzek közötti különbségek közé beszúrva, megtalálható benne a Dióbarna leányzó (The Nut Brown Maid) híres balladája. A Krónikának megjelent egy második kiadása is, ebben a listákat egészen 1520-ig folytatták és kiegészítették.

Mikor William de Machlinia abbahagyta a nyomtatást, valószínűleg 1488-ban, a helyét Richard Pynson vette át, aki normandiai volt, és a párizsi egyetemen tanult. Az elsődleges célja az volt, hogy jogi könyveket nyomtasson, és itt a francia nyelvtudása nagy hasznára volt, de adott ki közérdeklődésre számot tartó műveket is. 1492 novembere előtt - ekkor jelent meg

az első olyan könyve, amelyen volt évszám - kinyomott már egy latin nyelvtant, a Canterbury mesék egy kiadását és a Guy szellemé-nek (The Goste of Guy) egy változatát.

A Canterbury mesék Caxton második kiadásának pontos másolata, és valószínűleg még Caxton halála, 1491 előtt jelent meg. A rövid zavaros és kacskaringós nyelvezetű előszó mutatja, hogy Pynson még nem tanult meg jól angolul, és ritkán használja helyesen az angol nyelvet.

A Guy szelleme valószínűleg igen érdekes könyv lehetett, de sajnos nem maradt belőle más, csak egy levél két kis töredéke, összesen 12 sor. A vers kézírataival összevetve világossá válik, hogy a nyomtatott változatot nagyon lerövidítették, és kb. úgy viszonylik hozzájuk, mint az olyan széphistóriák nyomtatott kiadásai mint a Sir Beves of Hamtoun vagy a Guy of Warwick aránylanak a korábbi kézírataikhoz. A Guy szelleme kézíratai, mind a prózában, mind a versben írottak, valószínűleg egy észak-angol prózában íródott eredeti alapján készültek. A verses változatot Schleich a 14. század második negyedére helyezi. A Pynson-féle töredék teljesen független minden ismert angol változattól, és értékes bizonyítéka annak, milyen sokáig tartott a téma iránti érdeklődés. A 15. század vége felé Kölnben nyomtattak egy rövid latin változatot, talán ez kapcsolódik szorosabban Pynson változatához. 1493-ban Pynson kiadta a Dives and Pauper (A gazdag ember és a koldus) első kiadását, melynek szerzője Henry Parker volt, egy karmelita szerzetes Doncasterből, aki 1470-ben halt meg. A mű, amely a Tíz Parancsolat magyarázata, felhívja a gazdagok figyelmét a szegényekkel szembeni kötelességeikre, és a szent szegénységről szóló értekezéssel kezdődik.

A következő évben Pynson kiadta Lydgate Boccaccioból fordított Tragikus történetek híres előkelőségekről (Falls of Princes) című művének illusztrált kiadását, és 1945-ben Terentius Hecyra-ját; ez egy 1495 és 1497 között kihozott Terentius színdarab-sorozat első kötete volt. Valószínű, hogy ezek a színdarabok William Horman számára készültek, az Etonba járó középiskolások használatára, körülbelül ebben az időben jelentek meg más olyan könyvek is, például a Nyelv és a has párbeszéde (Dialogus lingae et ventris) és egy, vagy két latin nyelvtan, amelyekben Horman monogramja látható.

Pynson láthatólag nem nagyon vállalkozott arra, hogy angol nyelvű könyveket jelentessen meg, és a már felsoroltak mellett csak hat olyan angol könyvet adott ki a 15. században, amelyek nem utánnyomások voltak. De az ő érdeme volt Mandeville Utazásainak (Travels) megjelentetése és még egy másik műé is, a Guy, Warwick grófjának históriájáé (The History of Guy Earl of Warwick). A másik négy könyv csak néhány lapos kis kiadvány, versek. A legkorábbinak, a Szent Margit életé-nek (The Life of St. Margaret) ma már csak egy töredékét ismerjük. A következő Jasper Tudor, Bedford grófjának sírfelirata (The Epitaph of Jasper Tudor, Duke of Bedford). A költemény utolsó sora „Quod Smerte maister de ses ouzeaus”, de általában Skelton-nak tulajdonítják. A herceg 1495-ben halt meg, és a könyvet rögtön a halála után nyomták ki. A walsingham-i kápolna alapítása (The Foundation of the Chapel of Walsingham) versben számol be arról a csodáról, ami 1061-ben a szentély megépítéséhez vezetett, és valószínűleg azért rendelték meg, hogy a kápolnához utazó zarándokoknak árulják. Az utolsó füzet a Szent Petronilla élete (The Life of St Petronylla).

A 16. században alig látunk haladást. 1503-ban Pynson kiadta az Imitatio Christi (Krisztus követése, Kempis Tamás műve) fordítását, William Atkyn munkáját, és ehhez hozzátett még egy állítólagos negyedik könyvet is, amelyet Margit, Richmond és Derby grófnője fordított franciából. Semmi érdemleges nem jelent meg ezután egészen 1509-ig, ekkor hozta ki Barclay angolítását, a Bolondok hajóját [Sebastian Brandt műve, a Narrenschiff]. Barclay láthatólag Pynson egyik kedvenc szerzője volt, sok művét jelentette meg. 1511-ben jelent meg Sir Richard Guilford zarándokútja (The pilgrimage of Sir Richard Guilforde), egy rendkívül

érdekes beszámoló egy szentföldi utazásról, Sir Richard káplánjának munkája. A könyv jó része korábbi útikalauzokból van összeállítva össze, de találhatunk benne sok festői leírást, különösen amelyik arról számol be, hogyan halt meg Sir Richard, és hogyan temették el Jeruzsálemben.

1516-ban nyomták ki Fabyan Krónikáit (Chronicles), egy modern krónikasorozat első darabját. A művet Robert Fabyan, London főbírája állította össze, aki 1512-ben halt meg. Korábbi angol történetírók műveiből szerkesztette, egészen Brutustól kezdve, de a korai része nagyon felületes. Egyedül a későbbi részek értékesek, ahol olyan dolgokról beszél, amelyeket maga is látott, és sok, Londonra vonatkozó dologról nagyon részletesen beszámol.

Ugyanebben az évben jelent meg egy Új angol legendárium (Kalendar of the new legends of England), mely a brit szentek életéről szól.

Röviddel ezután már Pynson idejét, aki a király [VIII. Henrik] nyomdásza lett, főleg a hivatalos kiadványok és a politikára vonatkozó könyvek nyomtatása foglalta le, és ebből az időszakból kevés az angol nyelvű könyve. 1523 és 1525 között fejezte be egyik legfontosabb kiadványának nyomtatását, Froissart Króniká-ját, John Bouchier, Lord Berners fordításában. Ez a mű bibliográfiai szempontból rendkívül érdekes, mivel az első kiadásnak számos változata van. Kiadása új történetírói stílust vezetett be, de láthatólag nem volt nagy sikere, és csak egyszer nyomták újra egészen a 19. századig. Berners a lovagregények iránti szeretetből lefordított még három könyvet franciából, illetve spanyolból is, az Huon de Bordeaux-t, a Szerelm kastélyát (The Castle of Love) és A bretagne-i Arthur történetét (The History of Arthur of Little Britain). Pynson későbbi tevékenysége főleg latin könyvek és jogi traktátusok nyomtatására korlátozódott, angol nyelvű könyveket ritkán találunk nyomtatványai között, és ezek is rendszerint csak utánnyomások. Igazából egész pályafutása alatt még tizedannyi angol könyvet sem adott ki, mint De Worde. Pynson a komoly irodalmat szerette, és ő volt azoknak a tudós íróknak a kedvenc kiadója, akik hajlandóak voltak Angliában kiadni műveiket. Nagyon gátolta azonban munkájában a hiányos betűkészlete. Volt egy szép latin betűkészlete, de alig voltak görög betűi, így a tudósok inkább külföldre küldték munkáikat, olyan nyomdászokhoz, mint Froschover vagy Frobenius, akiknek nemcsak elég sokféle betűkészletük és jó korrektoraik voltak, hanem még előnyös helyen is laktak ahhoz, hogy reklámot csináljanak a könyveknek a különböző helybeli könyvvásárokon, amelyek ekkor a könyvterjesztés elismert központjai voltak. Ha az üzleti sikert közönségsikernek is vehetjük, akkor Pynson-nak, tudományos könyveivel és a királyi nyomdászi hivatalából származó hivatalos jövedelmével semmi esélye sem volt Wynkyn de Worde-del, lovagregényeivel és verses füzeteivel szemben, mert, amint a királyi segélylisták elárulják, De Worde sokkal gazdagabb volt nála.

Wynkyn de Worde, aki átvette Caxton nyomdáját és felszerelését, nagyon keveset adott ki az első néhány évben, inkább megelégedett néhány utánnyomással. 1495-ben megjelentette Szent Jeromos Vitae Sanctorum Patrum-át (Az egyházatyák élete) angol fordításban. Ezt Caxton csinálta, és - mint De Worde írja a kolofonban - élete utolsó napján fejezte be. Az 1486-os lyoni kiadás alapján készült, de mint várható volt, nem lett népszerű, és többé nem is nyomták ki.

Ekkoriban adta ki De Worde Bartholomaeus Anglicus De proprietatis rerum című művét, John Trevisa fordításában. A nyomdász, vagy olyan valaki, akit ő irányított, egy epilógust csatolt a műhöz, és ebben néhány érdekes részletet találhatunk Caxton nyomdászi pályafutásának kezdetéről, és azt is megtudjuk, hogy ez a könyv az első, amelyet hazai, Angliában készült papírra nyomtak. Az 1496-os év tanúja volt a Dives and Pauper (A gazdag ember és a koldus) és a Book of St. Albans (St. Albans-i könyv) új kiadásának, az utóbbit harmadik résszel bővítették ki, mely most már egy horgászásra vonatkozó értekezést (Fishing with an

angle) is tartalmazott, ez láthatólag gyakorlott halász munkája, és sokkal modernebb érzésvilágú, mint sok később megjelent hasonló tárgyú könyv, és stílusában is erősen eltér a könyv többi részétől. Chaucer Canterbury mesék-jének negyedik, 1498-ban készült kiadása ismét világosan bizonyítja, milyen gondatlan nyomdász volt De Worde, és hogy egyáltalán nem végzett filológiai szerkesztő munkát a kiadványaiban. A barát meséjének nagy része kimaradt, és bár a nyomdász, mikor ezt felfedezte, beszúrt utólag egy levélnyi nyomtatott szöveget, még így is sok hiányzik az eredeti szövegből. De bár nem volt jó nyomdász, De Worde mégsem télenkedett, a 15. század végéig legalább 110 könyvet jelentetett meg. Ebből nagyon sok volt utánnomás, és számos irodalmilag érdektelen kiadványt is találhatunk közte, például nyelvtanokat, misekönyveket és jogi könyveket, de a fennmaradó könyvek között néhány olyan is akad, amelyik különösen fontos. A Contemplacyon of sinners (Elmélkedés a bűnösökről), egy szerzetes, William Touris műve és Mandeville Utazásainak illusztrált kiadása 1499-ben jelent meg. Az év nélkül kiadott könyvek között sok regényt találhatunk, például a Beves of Hamtoun-t, a Guy of Warwick-ot és a Robin Hood-ot, de John Alcock, elyi püspök műveit is, és néhány furcsa vallásos művet, például A halál hitelveiről (The Doctrinal of death), Szűz Mária csodatételeiről (The Miracles of Our Lady), A vigasztalásról (The Rote or mirror of Consolation), A szenvedés előnyeiről (The Twelve profits of tribulation). Találunk Skelton-tól is egy művet, a Sovány udvari koszt (The Bowge of Court) című szatírárt a korabeli angol udvar erkölcséről, és ez a könyv láthatólag népszerű volt, a kiadások számából ítélve, végül Johann von Hildesheim Historia trium regum-jának fordítását, a kölni Három királyok történetét (The History of the Three Kings of Cologne). Semmi jele nincs annak, hogy De Worde bármilyen filológiai szerkesztő vagy fordító munkát folytatott volna, de segédei között voltak olyanok, akik tudtak franciából fordítani. Legfontosabb köztük Robert Copland. Ő készítette a Pásztorkalendárium (Kalendar of Shepherds), Az egyház tüköre (The mirror of the Church), A hattyús lovag (Helyas Knight of the Swan) és A tyrusi Apollonius király történetének (Kynge Appolyn of Thyre) fordítását, és gyakran írt rövid verses prológust vagy epilógust De Worde nyomtatványaihoz. Copland önállóan is nyomtatott könyveket, nem is keveset, és ebből legalább kettőt maga írt. Ezek a The Hye Way to the Spyttell Hous (A menhelyre vezető országút) és az Iyl of Braintford's Testament. Az első, bár nem állíthatja magáról, hogy jó írás lenne, témája miatt mégis érdekes. Copland és egy menhely kapusa állítólagos párbeszéde, ebben megbírálnak minden előttük elhaladó alamizsnakéregetőt, és megtárgyalják a tolvajok és koldusok különféle csalásait és fondorlatait, és mellesleg azokat bűnöket és ostobaságokat is, amelyek ide juttatták őket. A második könyv sokkal alatta marad az előbbinek, és még a korszakhoz képest is kezdetleges írásmű.

A másik fordító, Wynkyn de Worde segéde, Henry Watson volt, első műve pedig a Bolondok hajójának franciából készült fordítása. Ez a munka bizonyára közvetlenül úgy készült, hogy ki fogják nyomtatni, mert az előszó szerint Margit, Richmond grófnője, a király [VIII. Henrik] nagyanyja kérésére készült. Tehát 1509. április 21-e után kellett, hogy készüljön, és július 6-án jelent meg [vagyis rendkívül gyorsan]. Voltak egyéb fordításai is, A gonoszok egyházáról (The Church of Evil Men and Women) és a Valentine and Orson. Az első Szent Ágoston egyik művének francia fordítása alapján készült. Watson egy másik fordítása, franciából, a Kasztíliai Olivér és a szép Heléna története (The History of Olyver of Castylle and the fayre Helayne) 1518-ban jött ki. A prológusban a fordító arról beszél, milyen olcsók a könyvek a nyomtatás találmányának köszönhetően. Andrew Chertsey, akiről semmit nem tudunk, is fordított elég sok könyvet de Wordnek. A legelső fordítása A keresztények ordináriusa volt (The Ordinary of Christian men), amely, akárcsak az összes többi fordítása, francia nyelvből készült. Ezek között megemlíthetjük még a The Lucydarye-t, a The Flower of commandments of God (Isten parancsolatainak virága), és A jó élet és jó halál művészetét (The Craft to live

well and to die well), ez egy olyan mű teljes fordítása, amelyből Caxton már fordított le részleteket, *The Art of good living and dying* címen.

Jó képet kaphatunk az olvasóközönség általános igényeiről, ha megvizsgáljuk Wynkyn de Worde kiadványait az 1509. évben. Pályája során ebben az évben dolgozott a legtöbbet, mert VII. Henrik és Richmond grófnőjének [VII. Henrik anyjának] temetése és VIII. Henrik koronázása biztosan nagy tömegeket vonzott Londonba. Összesen 25 könyvet adott ki ebben az évben, és még azt is majdnem pontosan tudjuk, milyen sorrendben. Április 21-ig [VII. Henrik haláláig] öt könyvet adott ki, a York Manuale-t, a Nikodémusz evangéliumát (*The Gospel of Nicodemus*), az Ördögök parlamentjét (*The Parliament of Devils*) és az Oroszlán-szívű Richárdot (*Richard Coeur de Lion*). Április 21 és július 12 között, mikor a legtöbbet foglalkoztatták, 11 könyvet adott ki, négy nyelvtankönyvet, két-két kiadást Fisher érsek prédikációjából a hét bűnbánó zsoltárról (*Sermons on the seven penitential psalms*) és VII. Henrikről mondott gyászbeszédéből (*Funeral sermon on Henry VII*), a Bolondok hajójának prózai változatát és Stephen Hawes [VII. Henrik kamarása] két művét, *Az élvezetek édenét* (*The Passetyme of Pleasure*), és *A káromkodók megtérését* (*The Conversion of Swearers*). Az év hátralevő részében még hét könyvet jelentetett meg, két misekönyvet, egy nyelvtant, Hawes elmélkedését VIII. Henrik megkoronázásáról (*Joyful meditation ... of the coronation of ... Henry VIII*), Fisher gyászoló emlékezéseit (*Mourning remembrance*) és két olyan könyvet, melynek szerzője ismeretlen, *A házasság tizenöt öröméről* (*The Fifteen Joys of Marriage*) és *Jézus vérének hét ontásáról* (*The Seven Sheddings of the blood of Jesu Christ*). Még két könyv tartozik ennek az évnek a terméséhez, ezek egyik csoportba sem illenek, egy misekönyv és egy kolostori regula (*The rule of the living of the bretherne and systars*).

Ennek az évnek a kiadványai talán a legvegyesebbek az összes közül, és az ízlés is nagyon hamarosan változni kezd. Új lovagregényeket még adtak ki néhány évig, például a *King Apolyn of Tyre*-t és a *Merlin születését* (*The Birth of Merlin*) [az Artus mondakör része] 1510-ben, *Ponthus király történetét* (*The History of King Ponthus*) 1511-ben, *A hattyús lovag történetét* (*The History of Helias, Knight of the Swan*) 1512-ben és *Kasztíliai Olivérét* (ami valószínűleg egy korábbi, elveszett kiadás utánnomása volt) 1518-ban. De egy fokozatos, mégis jól észrevehető változás történt. Egyre nagyobb lett a kereslet a tankönyvek és a vallásos témák iránt. Egyik esetben az Erasmushoz hasonló tudósok hatása és a humanizmus általános feléléde, a másokban a reformáció erősödése és az „új tanok” elterjedése kezdett hatni. Wynkyn de Worde második legtevékenyebb évében, 1532-ben a 18 kiadott könyv közül hat volt tudományos könyv, tizenegy vallásos irodalom, és egy regény, a *The History of Guystarde and Sygysmonde*, melyet William Walter fordított angolra latinból.

William Warner, Sir Henry Marney, Lancaster kancellárjának (1509 és 1523 között) „szolgálója” legalább három könyvet fordított. A *Guystarde and Sygysmonde* Boccaccio novellájának Leonardo Aretino latin átdolgozása alapján készült, hét soros stancákban íródott verses fordítása volt. Ezt, akárcsak De Worde sok más könyvét is, Robert Copland rendezte sajtó alá, és még néhány saját versét is hozzátette. Bár a legkorábbi ismert kiadása 1532-ből való, kellett lennie egy korábbi kiadásnak is. Walter egy másik könyve, a *The Spectacle of Lovers* (Szeretők látványa) bár az előszó szerint „újonnan állították össze”, láthatólag fordítás volt, és az utolsó, a Titus és Gesippus története (*The History of Titus and Gesippus*) szintén fordítás, latinból.

1521-ben De Worde kiadott egy Karácsonyi énekeskönyvet, ennek csak egy töredékét ismerjük. Benne van az az ismert ének is, amely arról szól, hogy az éneklő beviszi a vaddisznófejet, és a következő szavakkal kezdődik: „The boar's head in hand bring I”

[A vaddisznó fejét kézben hozom], és még ma is szokták énekelni karácsonykor az oxfordi Queen's College-ben, és még egy másik karácsonyi ének is a vadászatról.

Ezután az év után azonban már alig találunk új angol nyelvű nyomtatványt. A human műveltség feléledése kezdte éreztetni hatását, és a sajtótermékek fele ekkor már tankönyv volt. Annnyira megnőtt a kereslet az ilyen könyvek iránt, hogy De Worde néha ugyanabban az évben három vagy négy kiadást is nyomott ugyanabból a nyelvtanból.

Az ebben a nyomdában megjelent kb. kétszáz, kiadási év feltüntetése nélkül készült könyv között sok nagyon érdekes van, de sajnos sokat csak töredékekből ismerünk, és nagyon sok csak egy példányban maradt fenn, amelyek magánkönyvtárakban vannak, és ezért nehéz hozzájuk férni. Példaképpen említhetjük az időmértékes versben írt regényt, a Capystranus-t (Kapisztrán), a túl korán és a túl későn férjehezmentek panaszait (The Complaint of the too soon married és The Complaint of the too late married), A szív panaszát (The Complaynte of the Heart), Feylde művét, A szerető és a szajkó vitáját (Controversy between a lover and a jay), A házasság tizenöt örömét (The Fifteen joys of marriage), Az abingdoni molnár tréfáját (The Jest of the Miller of Abingdon) és A rossz házassággal járó szenvedéseket (The Pain and sorrow of evil marriage) és sok más kis verses írásművet, amelyek mind magánkézben vannak.

Wynkyn de Worde jelenlegi tudásunk szerint összesen kb. 240 könyvet adott ki a 16. században. Ezek közül több mint kétszáz volt tankönyv, kb. százötven misekönyv és vallásos értekezés, és körülbelül ugyanennyi volt a versek és lovagregények száma, a többi krónika, jogi könyv, elbeszélés korabeli eseményekről és egyéb, vegyes írások.

A korszak jelentéktelenebb nyomdászainak termése kevés eredetiséget mutat, bár itt-ott azért rábukkanunk egy-egy könyvre, amelyet De Worde vagy Pynson nem adott ki korábban. Julian Notary 1496 és 1520 között működött, negyven körüli kiadványából csak öt nem jelent meg már korábban. Az első ilyen kiadványa a Nikodémusz evangéliuma volt (The Gospel of Nicodemus), 1507-ből, és láthatóan megfelelt a közönség ízlésének, mert nagyon sűrűn újranyomták. Emellett volt még két kis verses traktátusa, Sir Thomas More Vidám története egy örmesterről és egy kolduló barátról (The mery geste of a Sergeaunt and Frere) és egy másik Vidám történet arról, hogyan készítette el végrendeletét John Splinter (A mery gest howe Johan Splynter made his testament). Ez utóbbi arról szól, hogy Johan Splynter delfti és schiedami adószedőt az apácák ugyan megvetették, mert elhanyagolta saját ügyeit a foglalkozása kedvéért, de mivel azt remélték, hogy rájuk hagyja a ládáját, amelyről azt állította, bár nem volt igaz, hogy tele van pénzzel, egész életében jól eltartották. Pepwell 1518 és 1523 között nyolc könyvet nyomtatott ki. W. Neville Az élvezetek kastélya (The Castle of Pleasure) című műve, Christine de Pisan a Hölgyek városa (The City of Ladies) és egy Betegeknél való diétáskönyv (The Dietary of ghostly health) valószínűleg Wynkyn de Worde korábbi kiadványainak utánnomása volt. Egy másik könyvében sok vallásos írást nyomott ki kolligátum formájában, ebből volt néhány, amely még nem jelent meg korábban. Köztük volt a Benjamin című értekezés, Ricardus de Sancto Victore műve, Sienai Szent Katalin élete (The life of St. Katherine of Senis), és Margery Kempe (lynn-i remetenő) könyve (The book of Margery Kempe, anresse of Lynn), Walter Hylton értekezése az angyalok énekéről (The treatise of the Song of the angels) és mások.

Richard Faques három vagy négy érdekesebb könyvet nyomtatott az össztermését kitevő kb. húszból, két balladát a Floddeni csatáról, és egy különös és eddig nem sok figyelmet keltett munkát, Az ember zarándokútjának könyvét (The booke of the pylgrymage of man). Az előszó úgy szól, hogy [e művet először] „nemrég prózában William Hendred, Leominster perjele fordította le a Le Pelerinage de l'homme-ból, és most újabban, a tisztelendő atya

kérésére az ő munkáját szedtem versbe XXVI fejezetben”. A könyv erősen alliteráló hét soros stancákban íródott, de nem ad kulcsot a verses változat készítőjének nevéhez. A könyv nyomtatásának éve nagyjából az 1515. évre tehető, de semmilyen forrás nem említi William Hendred nevű perjelt, így a fordítás pontos dátumát nem tudjuk meghatározni.

John Rastell nyomtatványai között, melyek többnyire jogi vagy vallásos művek, akad néhány teljesen más jellegű is. 1526-ban kiadta Az özvegy Edith asszony tréfáiról szóló történetet (*The merry jests of the widow Edith*), Walter Smith művét. Ez a verses történet arról szól, hogyan szedett rá Edith, John Haukin leánya és Thomas Ellis özvegye különböző embereket, kocsmárosokat, kereskedőket és Sir Thomas More és a rochesteri püspök szolgáit. Edith asszony még élt, mikor a könyvet írták, és a szerző, Walter Smith nagy valószínűség szerint könyvkereskedő volt Londonban és Rastell szomszédja. A vers maga kezdetleges és semmilyen irodalmi érdeme nincsen, de érdekes, mert kortárs személyiségekre van benne utalás. A másik könyv ugyanebből az évből a Száz vidám történet (*The Hundred merry Tales*), ennek egyetlen fennmaradt példánya Göttingenben van. Rastell saját házában színelőadásokat is rendezett, ezzel magyarázhatjuk, hogy kinyomtatott sok közjátékot és Medwall, Skelton és Heywood drámáit is.

Ennek a nyomdásznak egy másik könyve is figyelemre méltó, A nép időtöltése (*The Pastime of People*). Ez egy rövid krónika, egészen az 1530-as évig, valószínűleg maga Rastell állította össze, és helyenként érdekesen nyilatkozik a legújabb eseményekről. Egész lapos arcképek is vannak benne az angol királyokról.

A kor jelentéktelenebb nyomdászai közül Rastellen kívül csak John Skot az, aki valami kis eredetiségről tesz tanúságot a kiadványai megválasztásában. Ő 1535 körül kiadta az ünnepelt ballada, a Dióbarna leányzó (*The Nut Brown Maid*) furcsa vallásos színezetű utánzatát, *The newe Notbrowne mayd upon the passyon of Cryste* (Az új dióbarna leányzó Krisztus szenvedéséről) címen, és ugyancsak kihozta az Akárki (*Every-man*) című, rendkívül nagy irodalmi értékű morális két kiadását is. Ez szoros kapcsolatban állt Petrus Dorlandus 15. század végi holland nyelven írt *Elckerlijck*-jával.

Egy másik ok, ami akadályozta, hogy ezek a kis ősnymondászok sok jó munkát tudjanak végezni az anyagi lehetőségeik korlátozottsága volt. Gyakorlatilag nem volt tőkájük, és rendes betűk és illusztrációk híján nem foghattak bele nagyobb munkák nyomtatásába. Egyedüli készletük egy olyan betűkészlet volt, amely egy másik nyomdásznak már nem kellett, és egy kis vegyes és kopott fadúc gyűjtemény. Így csak kis könyveket tudtak megcsinálni, sőt csak olyanokat választhattak, amelyekről már korábban kiderült, hogy népszerűek.

Már az előzőekben utaltunk arra, hogy nem sokkal Caxton halála után történtek kísérletek, hogy külföldön készítsenek angol könyveket angliai árusításra. Ez a 16. század elején ismét elkezdődött, a korábbinál nagyobb sikerrel.

Antoine Verard, a híres francia kiadó 1503 körül megpróbálkozott az angliai piacra való könyvkiadással. Ebben az évben jelentette meg a Pásztorokkalendáriumot (*The Kalendar of Shepherds*) és A jó élet és halál művészetét (*The Art of good living and dying*). Az első nagyon népszerű könyv lett, és legalább tizenhat kiadása jelent meg a tizenhatodik században. A *Calendrier des Bergers* fordítása volt, amelynek sok francia ősnymtatvány kiadása van, és egy fantasztikus vegyes gyűjtemény, „mindenféle üdvös és hasznos tudás egyetemes tára”. Ennek az első kiadásnak a nyelve még furcsább, mint a tartalma, mert a fordító nyilvánvalóan egy fiatal skót volt, akinek a francia tudása igen távol állt a tökéletestől. Azt is mondták már, hogy ezt a változatot skóciai árusításra szánták, de ez nem valószínű, mert a skót olvasó legalább annyira nem értette volna meg a nyelvet, mint az angol. 1506-ban Pynson

kiadott egy új, átdolgozott kiadást a korábbi „rossz angol” kiadás alapján, és 1508-ban Wynkyn de Worde kiadta Robert Copland új fordítását, aki határozottan úgy beszélt az első kiadásról, mint ami skót nyelven készült. Ezt a végleges fordítást gyakran újramomták.

A jó élet és halál művészetét, ami a *L'Art de bien vivre et bien mourir* fordítása volt, ugyanaz a skót fordító készítette. Ebből is új fordítás készült, Andrew Chertsey csinálta, és Wynkyn de Worde adta ki 1505-ben. Verard harmadik kiadványa, és valószínűleg a legkorábbi a három közül, Alexander Barclay fordítása volt *Gringore Chasteau de labour* című művéből, ezt Barclay felügyelete mellett nyomták, mikor Párizsban járt. Csak töredékesen ismerjük ezt a kiadást, de szerencsére Pynson egyszer és Wynkyn de Worde kétszer is újramomta.

Egy másik figyelemreméltó külföldön nyomtatott könyv, amit nyilvánvalóan egy külföldi fordított angolra a Krisztus Szenvedése (*The Passion of Christ*) volt. A nyelv furcsasága már az első mondatból nyilvánvaló: „Her begynnythe ye passion of dar seigneur Jesu chryste front ye resuscytation of lazarus and to thende translatet owt of frenche yn to englsche the yer of dar lorde M.v.cviii”. A könyvet, amelynek angolra való fordítását állítólag VII. Henrik rendelte meg, láthatóan Párizsban nyomtatták, valószínűleg Verard készítette, és néhány szép fametszet díszíti, Urs Graf egy Strasbourgban kiadott sorozatából. A fordító nevét nem ismerjük, de a szókinca németalföldi születésűre vall.

Rögtön a 16. század elején egy antwerpeni könyvkereskedő és stacionárius, Jan van Doesborch angol nyelvű könyveket kezdett nyomtatni angliai árusításra. Ez a tevékenysége időben 1505-től kb. 1525-ig tartott, és értékes forrás arra vonatkozóan, hogy egy haszonra törekvő nyomdász szerint milyen könyvek voltak leginkább vonzóak a közönség számára. A legelső kiadvány egy vallásos traktátus az utolsó ítéletről, a címe *The Fifteen Tokens* (A tizenöt jel), az angol fordítást a nyomdász maga készítette a *L'art de bien mourir* holland változata alapján. Találunk négy kis nyelvtant is, olyat, amelyet általában használtak, de a legtöbb a széphistória. Például *The Gest of Robyn Hode* (Robin Hood története), *Euryalus and Lucrece* (Eurialus és Lukrécia), *The Lyfe of Virgilius* (Virgilius élete), *Frederick of Jenne*, *Mary of Nemmegen*, *Tyll Howleglas* és a *The Parson of Kalenborowe* (A kalenborowe-i lelkész). Az első kettő kivételével mindet flamandból fordították. Douce, láthatólag teljesen ok nélkül, Richard Arnoldot, az *Arnold's Chronicle* összeállítóját tartotta a fordítónak, de sokkal valószínűbb, hogy Lawrence Andrewe volt, aki készítette őket, ő Antwerpenben élt, és később nyomdász lett Londonban. Doesborch többi angol könyve nagyon vegyes. Van két kiadás a *Valuation of gold and silver*-ből (Az arany és ezüst értékelése), egy mű a pestisről, két kis füzet a törökök elleni hadjáratról, egy másik a vadállatok és halak csodálatos külalakjáról és természetéről, és végül egy olyan könyv, amelyet általában az első Amerikáról szóló angol könyvnek szoktak tartani, *Of the new lands found by the messengers of the King of Portugal name Emanuel* (Az új földekről, amelyet Manuel Portugál király küldöttei fedeztek fel). Valójában azonban a könyvnek, amely egy 1496-os utazást beszél el, csak egyetlen lapja vonatkozik Amerikára, a többi különféle forrásokból van összeszedve, például a *Tractatus de decem nationibus christianorum*-ból (Értekezés a tíz keresztény nemzetéről), amely Johannes de Hese *Itinerarius*-ának volt a függeléke, és egy holland könyvből, ugyancsak Doesborch kiadványából, Van Pape Jans *landendes*-éből.

Az antwerpeni nyomdászok továbbra is kapcsolatban maradtak az angol könyvkereskedelemmel, de az 1525-ös év, amelyben Jan van Doesborch nyomdája befejezte működését és népszerű kis könyvei megszűntek, ugyancsak tanúja volt annak is, hogy megjelent Wormsban Tyndale Új Testamentum-fordítása, és ez jelzi, hogy gyökeres változás történt a külföldön nyomott könyvek jellegében. Ezután a külföldi nyomdáknak már nem készültek Anglia számára csak vallásos könyvek és hitviták, olyan menekültek írásai, akiket vallásos

vagy politikai nézeteik miatt üldöztek saját hazájukban. A reformáció láthatóan nagy csapást mért a szórakoztató irodalomra is és a tankönyvekre is, széphistóriákat és nyelvtanokat szinte ki sem adtak már ezután.

Ha áttekintjük az angol könyvnyomtatás első ötven évét, sok szembetűnő dolgot látunk. Először is és különösen azt, hogy milyen kevés a kortárs íróktól származó könyv. Skelton, aki pedig ekkor volt pályája csúcán, csak nagyon rosszul van képviselve, és Stephen Hawes is alig jobban. De ha arra gondolunk, hogy ezek közül a régi könyvek közül milyen sok maradt ránk csak egyetlen példányban vagy töredék formájában, természetes, ha feltételezzük, hogy sok könyv teljesen el is vesztetett. Különösen elképzelhető ez kis verseskötetekről és regényekről. De elvesztek más könyvek is, amelyekről pedig várható lett volna, hogy megőrződjenek. Nincs például nyoma a skót király haláláról szóló *The epitaph of the King of Scotland*-nek, Petrus Carmelianus művének, amely „tele volt nőies gyalázkodással” és Erasmus szerint Pynson nyomtatta 1513-ban. A kenti leányzó (*Maid of Kent*) szélhámos-ságairól szóló nagyszámú könyvből, pedig tudjuk, hogy megjelentek, mára egy töredék sem maradt. Talán éppen a nagy népszerűségük volt az oka annak, hogy mind elpusztultak. Szinte lehetetlennek tűnik, hogy a kortárs eseményekről szóló írásokat ne nyomták volna ki. Például Dunbarnak az a verse, amelyet 1501-es londoni látogatása alkalmából írt, „London, a városok virága vagy.” (*London thou art the flower of cities all*) és kéziratban terjedt, éppen olyan írás, amelyről el tudnánk képzelni, hogy egy vállalkozó szellemű nyomdász szívesen lecsapott volna rá. De semmi nyoma sincs, hogy lett volna nyomtatott változata. Tömeges kereslet a régebbi munkák újranyomásai és a francia versek és regények fordításai iránt mutatkozott a közönség részéről, eredeti új angol művet szinte egyáltalán nem találunk a kor nyomtatványai között.

Egy másik dolog, amiről már sokan mondtak véleményt az ókori klasszikus irodalom teljes hiánya. Kivéve a nyilvánvalóan iskolai használatra szánt könyveket, mint például Cicero *Pro Milone*-ja, amelyet Oxfordban nyomtak 1483-ban, vagy Pynson 1495-97 között nyomtatott Terentiusai, az egyedüli könyv, amit fel tudunk mutatni Pynson 1520 körül nyomtatott Vergilius kiadása. De itt nem kell sokáig keresni az okot. A külföldi könyvek behozatalát egyáltalán nem korlátozták, és az angol nyomdászok nem tudtak versenyezni sem pontosság, sem szép kivitel, sem olcsóság tekintetében az ebbe a kategóriába tartozó külföldi kiadványokkal. Ezért igen bölcsen nem foglalkoztak vele. Tehát az angol nyomdák termése elsősorban a népszerű, és nem az általános ízlést tükrözi. Ahhoz, hogy ezt megismerjük, meg kellene találnunk egy londoni könyvkereskedő napi nyilvántartásait vagy eladási könyvét, olyat, mint John Dorne, oxfordi könyvkereskedő 1520-as nyilvántartása. Ez utóbbi, mivel egyetemi város könyvkereskedőjének elszámolásairól van szó, nem tekinthető az általános ízlés jó kritériumának, bár még a vásárokon is, ahol a legáltalánosabb könyvkereskedés folyt, az angol könyvek csak kis részét tették ki azoknak a könyveknek, amelyeket eladott.

Azt, hogy a kor látszólag elhanyagolta saját jelentős íróit ellensúlyozza a modern írók elhamarkodott ítélete, akik eddig úgy ugrották át a Skelton és Surrey közötti időszakot, hogy meg sem álltak közben, és semmiféle figyelmet nem szenteltek azoknak a kisebb íróknak és fordítóknak, akik az angol közönség többségét látták el olvasmánnyal.

Bennett, H. S. Caxton és irodalmi öröksége

Az írói pálya mindig elég bizonytalan volt, és a könyvnyomtatás megjelenése előtt az író sorsa egyáltalán nem volt irigylésre méltó, még annyira sem, mint később, a következő évszázadokban. Ma már annyira megszoktuk, hogy létezik egy jól szervezett mechanizmus, kizárólag azért, hogy az irodalmi termékeket a lehető legszélesebb közönséghez eljuttassa, hogy hajlamosak vagyunk megfélekedni arról, viszonylag mennyire újkeletű ez az egész, és hogy a középkori szerzőnek alig vagy egyáltalán nem volt lehetősége arra, hogy előre lássa, mekkora lesz a műve iránti igény. A tudatlanság, vagy legjobb esetben a bizonytalanság áthatolhatatlan köde vette körül, nem volt tudomása arról, hogy mások mit írtak. Például a 15. században három különböző fordítás készült Sir John Mandeville utazásairól, két fordító ugyanis nem tudta, hogy a fordítást már megcsinálta előttük más. Sok más példát is felhozhatnánk az író nehéz helyzetének szemléltetésére, és az írók alapjában véve okosan tették, hogy folytatták a munkát, és nem törődtek azzal, hogy mások mit csinálnak, mert a középkori kéziratok terjedése, modern szemmel nézve, meglehetősen véletlenszerűnek és egyenetlennek tűnik.

Az egyenetlenség nagyrészt abból eredt, hogy az ország különböző részein beszélt dialektusok között nagy eltérések voltak, ez megnehezítette a Trent folyótól északra lakó olvasók számára a londoni szerzők műveinek olvasását. Chaucer „az angol nyelvben és nyelvünk írásmódjában rejlő sokféleségről” beszél, és nagyjából egy évszázaddal később Caxtont még mindig ugyan-ez a nehézség nyugtalanítja, és sok töprengés és vizsgálódás után úgy dönt, hogy a legjobb, amit tehet az, ha olyan angol nyelvet használ, ami „nem túl parasztos, nem is szokatlan, hanem olyan szavakkal fejezi ki mondanivalóját, hogy Isten kegyelméből megértsék”. A legtöbb szerző műveinek terjedését korlátozták a dialektusbeli sajátosságok, de talán még ennél is nagyobb akadály volt, hogy teljesen bizonytalan és szinte kiszámíthatatlan volt, milyen a művek iránti igény. Ez az igény úgy tűnik nagyrészt személyes ajánlásokon múlt, és talán az is felkelthette, ha valaki meghallgatta egy mű felolvasását másnak a házában. Az ismert miniatúra, a cambridgei Corpus Christi Kollégium Könyvtára Troilus és Cressida kéziratának címlapján úgy ábrázolja Chaucert, amint felolvas az Udvarnak, és az egész mű (sok más középkori vershez hasonlóan), tele van a hallgatóságra vonatkozó utalásokkal. Ha művéről kedvező véleményt nyilvánítottak és ajánlották másoknak, a szerző remélhette, hogy példányt fognak kérni tőle azok, akiket érdekel [a mű], és akik meg is tudják fizetni a másolás tetemes költségeit. Nem tudjuk eldönteni, mit jelentett ez a szerzőnek anyagilag. Ha hivatásos másolók sokszorosították a művét, a szokásos úton, akkor feltételezhetjük, hogy a szerző kapott valami ellenszolgáltatást a kézirat kölcsönadásáért. Viszont nem volt könnyű meggátolni, hogy egy kéziratot engedély nélkül lemásoljanak. Mikor egy példány kikerült a szerző kezéből, többé már nem tőle függött, hogy ki másolja le. Hogy ilyesmi megtörténhetett, tudjuk Guillaume de Deguileville panaszaiból, aki elmeséli nekünk az Emberélet zarándokútja (Pélerinage de la vie humaine) című művében, hogy először 1330-ban írta le az álmát, de még ki akarta javítani és átdolgozni. Azonban ellopták tőle, és mindenfelé nyilvánosságra hozták. A tolvaj nem sokat törődött azzal, mi lesz a szerző hasznával. Amíg el nem lopták, szabadon hagyhatott ki és toldhatott be részeket, ahogy jónak látta, de ez az illetéktelen terjesztés megfosztotta ettől a szabadságától. Most, 25 évvel később teljesen átdolgozta a művet, és el fogja küldeni minden országba, ahová a műve akarata ellenére eljutott. Nem lett volna szabad az engedélye nélkül odakerülnie.

Ugyancsak a 15. században Pecock püspök panaszkodik, hogy egyes könyveit „széltében-hosszában terjesztették, és másolták akaratom és szándékom ellenére, ahogy nyíltan meg is mondtam prédikációmban, a Szent Pál székesegyházban, és pedig a barátaim tapintatlansága és meggondolatlansága miatt, akiknek csak saját szemük elé engedtem az írásokat, hogy addig ne terjedjenek tovább, amíg magam jobban meg nem vizsgáltam, és jóvá nem hagyták az Egyház vezetői és atyái - ezeket így nem ismerem el magaménak, és már amennyire tőlem függ, azt akarom, hogy új megfogalmazásban, és jobb formában, megfelelő módon legyenek a világ elé bocsátva.”

Ezek a nagyon fontos nyilatkozatok mutatják, mennyire tehetetlen volt egy szerző, amint a műve kikerült a kezéből, és milyen kevéssé számíthatott belőle jövedelemre. Kénytelenek vagyunk arra a következtetésre jutni, hogy majdnem lehetetlen volt és szinte ismeretlen dolog is, hogy egy szerző a középkorban meg tudjon élni az írásból. Tegyük fel, hogy volt egy potenciális igény a műre, és ő ezt tudta, akkor is előbb meg kellett írnia a művét, és ehhez időre, anyagra és egyedüllétre volt szüksége - amihez ekkoriban nehéz volt hozzájutni -, és miután befejezte a piszkozat írását, szépen le kellett tisztáztatnia, olyan állapotban, hogy valaki hajlandó legyen a munkáját és a ráfordított idejét megfizetni. Kevés író volt hajlandó küzdeni a meghallgatásért ilyen körülmények között, és még kevesebben engedhették ezt meg maguknak. Nehéz lenne a Caxton előtti öt évszázadból egyetlen olyan neves szerzőt is mutatni, aki elsősorban író volt, és aki az írásból élt meg. Legtöbb író egyházi személy volt, akit az egyház tartott el, vagy egy királyi vagy arisztokrata család csatlósa, vagy csak szórakozásból vagy időtöltésből írt. Az írók döntő többsége az egyházi emberek közül került ki. Csak a 14. és 15. században ilyen szerző volt a brunne-i Robert Mannyng, Walter Hilton, Richard Rolle, John Wycliffe, William Langland, John Lydgate, Reginald Pecock, Stephen Hawes, John Capgrave és Osbern Bokeham - hogy csak a legkiválóbbakat említsük. Mindnek volt biztos jövedelme - talán nem nagy, de elég - és ez lehetővé tette, hogy az írás örömeinek hódoljanak. Azok, akik szerzetesrendek tagjai voltak, lehet, hogy a rendfőnök parancsára írtak, vagy hogy a saját kolostoruk vagy más kolostorok könyvtárában kiegészítsék az olyan területeket irodalmát, amelyről tudták, hogy hiányosak. Nekik elég kellemesen teltek a csendes órák a scriptoriumban. Csak a napi misék és a kolostori élet rutinja szakította meg békés életük egyhangúságát. Mindennapi kenyerük biztosítva volt, írói hírnevükre pedig joggal voltak büszkék maguk is és szerzetes testvéreik is. A szerzetes írók nagy krónikái, például William of Malmesbury vagy Matthew Paris művei hírnevet szereztek a szerzőnek is, a kolostornak is, és a 15. századi Anglia leghíresebb költője John Lydgate volt, a bury st. edmundsi bencés apátság szerzetese. Nem véletlen, hogy Langland úgy írt erről az életről, mint a legnagyobb világi boldogságról.

Azok számára azonban, akiknek nem volt ilyen biztos létalapjuk, bizonytalan volt az élet. Voltak persze olyanok, akik egy főúrhoz csatlakoztak, és főleg azt írták, amit rendeltek tőlük. Sok lovagregényt fordítottak így angolra, egy-egy főúr kifejezett kívánságára, mint a William of Palerne-t, amelynek a fordítása: „Hereford fényes grófja, sir Humphrey de Bohun, Edward király unokaöccse számára készült, aki Gloucesterben lakozik, Ő kérte, hogy legyen lefordítva ez a szép történet franciáról angolra, hogy az angolok is olvashassák.”; és ezt megelőzően Yolande, IV. Balduin, Hainault grófja leányának parancsára fordították latinról franciára. Ezek a névtelen fordítók, száz más hasonló sorstársukkal együtt csak azért éltek, hogy uraik parancsait teljesítsék. Még az olyan nagy lovagregény-író, mint Chrétien de Troyes, és az olyan kiváló krónikaíró, mint Froissart is büszkén vallották magukat Marie de Champagne illetve Philippa d’Hainault szolgájának. És ahogy Marie javasolta a kordé történetének (Lancelot) témáját és feldolgozásmódját (matière et sen), Lord Thomas of Berkeley is kifejezett utasításokat adott káplánjának, John Trevisanak, aki „engedelmes és kész akaratom

szerint dolgozni”, Ralph Higden krónikáinak fordítására vonatkozóan. Nemcsak a témát választotta meg, de azt is kikötötte, hogy a fordítás prózában készüljön, „mert a próza általában világosabb, mint a rímek, könnyebb és egyszerűbb megérteni”. A nagyúr fizette az író, joga volt tehát megrendelni, hogy mit akar. Meg is rendelte, és az a gyenge próza és verstermés, ami ilyen módon született meg, legalább annyira tükrözi a patrónusok ízlését, mint a szerzők tehetségtelenségét. De legalább a nyomorult költőnek volt egy szerény helye a patrónus háztartásában, és önelégülten nézhetett le azokra, akik időről-időre megjelentek ura kastélyában, és énekükkel elszórakoztatták egy estére. Hogy azokból a műsorszámokból, amelyeket ezek a regősök énekeltek, mennyi volt a saját szerzeményük, nem tudhatjuk. Valószínűleg kevés. A későközépkori vándorénekesek többnyire koruk két lábán járó kölcsonkönyvtárai voltak. Ha esetleg a koraközépkori regősök maguk írták is, amit énekeltek, a későbbiek már elsősorban előadók voltak. Az író nem remélhetett volna magának biztos vagy boldog életet, ha együtt járta volna velük az országutakat. Hogy ez az életmód mit jelentett, megtudhatjuk olyan híres francia regősök szemléletes verseiből, mint Rutebeuf és Villon.

Akár a kolostor cellájában, akár a kastély tornyában laktak, a középkori szerzők lényegében megrendelésre írtak. Az a kiváltság, hogy egy szerző azt írhatta, amihez kedve van, költséges szórakozás volt, és olyan jövedelemforrást tételezett fel, amely nem függött az írásból származó keresettől. Angliában a leghíresebb ilyen író Chaucer volt, de már annyira megszoktuk, hogy úgy gondoljunk Chaucerre, mint költőre, hogy megfeledkezünk Chaucerről, a király követéről, a gyapjú és bőrvámok felügyelőjéről vagy a North Petherton-i királyi vadaskert helyettes felügyelőjéről. Pedig éppen ez az anyagi biztonság tette lehetővé, hogy szabad idejében költészettel foglalkozzon. Mert ezt tette a napi munka végeztével, ő maga mondja el nekünk.

Ne felejtjük azonban el, hogy bár Chaucer szabadon, irányítás nélkül írt, lehetséges, hogy ha mindent tudnánk róla, észrevehetnénk, hogy egyes műveiben legalább fél szemmel a király vagy az udvar irányába tekint. Nehéz elhinni, hogy A hercegnő könyvé-t (The Book of the Duchess) egyedül csak azért írta, hogy megemlékezék John of Gaunt feleségének haláláról anélkül, hogy eszébe jutott volna, milyen jóindulatra fogja ezzel hangolni a nagyurat a maga irányában. Hasonló a helyzet Chaucer más műveivel is, van némi jele, hogy úgy készültek, hogy egyes nagyobb udvari alkalmakhoz illőek legyenek. John Gower, Chaucer kortársa független vidéki nemesember volt, akinek a vagyona lehetővé tette, hogy latinul, franciául és angol versekben honfitársai épülésére alkosson. De még így is, angol nyelvű műve, a Confessio Amantis, amint ő maga mondja, úgy íródott, hogy a király, II. Richard kifejezetten kért tőle „valami újat”, és mikor elkészült vele, írt egy rövid befejezést is a végére, amelyben a királyt dicsérte. Néhány évvel később ajánlatosnak találta elhagyni ezt a részt, és új előszót írni a műhöz, amelyben már IV. Henrik az, akit dicsér. Nincs okunk feltételezni, hogy az udvar kifejezetten megrendelte ezeket a műveket, de mikor elkészültek, nem nehéz elképzelni, hogy a király elhalmozta kegyeivel (ha pénzével nem is) a szerzőt, és ezzel nőtt a hírneve, és művének másolatai iránt is megnőtt az érdeklődés.

Egy harmadik írócsoport is jól kivehető, a helye valahol az előbbi két csoport között található. A 14. század végén és a 15. században volt egy olyan embercsoport, akiknek az írás csak rész-foglalkozásuk volt, akárcsak Chaucernek, de Chaucerrel ellentétben őszintén megmondták, hogy azért írnak, mert ki akarják egészíteni jövedelmüket. Jó példa erre Thomas Hoccleve. Hoccleve tisztviselő volt a királyi pecsétőri hivatalban, de magánéletében tékozló és züllött életmódot folytatott, és mivel könnyedén tudott verset írni, állandóan patrónus után kutatott, akinek verset ajánlhatna jutalomért cserébe. Különböző gazdag és befolyásos pártfogókat nevez meg, IV. Henriket, V. Henriket, Humphreyt, Gloucester herceget [V. Henrik öccse] és sok más kevésbé fontos személyt, és ír számos magas tisztség viselőjének, például a

lordkancellárnak, arra buzdítva őket, hogy adjanak neki pénzt. Világos, hogy Hocclevenek nem volt olyan biztos pozíciója, mint Chaucernek, ami tiszteletdíjakkal, díszruhákkal, évjáradékokkal és nagy hordó borokkal járt, vagy olyan anyagi biztonsága, mint Lydgateknek, aki az Anglia egyik leggazdagabb alapítványával rendelkező kolostorban élt. Az olyan írók, mint Hoccleve alig függtek kevésbé pártfogójuktól, mint a Trevisához hasonló szegény szerzők, akik egész életüket uruk szolgálatával töltötték.

Ezek az állapotok egészen a 15. századig fennmaradtak. Ekkorra számos radikális változás indult meg, többnyire mind annak következtében, hogy az angol lett a hivatalos levelezés, a bíróságok és az irodalom általánosan elismert nyelve. Chaucer életében vált világossá, hogy az angol és francia nyelv hosszú ideje tartó küzdelme eldőlt, és hogy ezután az angol lesz az angolok nyelve. A francia nyelv fokozatosan háttérbe szorult az arisztokrácia körében is, és a 15. század még csak az elején járt, mikor az angol népnyelv már mindenütt eluralkodott. Amint ez megtörtént, felgyorsultak az események. Az angol nyelvű olvasnivaló iránti igény követelővé vált, és ennek kielégítésére sokkal nagyobb számban másoltak anyanyelvi kéziratokat, mint korábban. Akárhová nézünk, mindenütt azt látjuk, hogy az írók és másolók szorgalmasan dolgoznak ennek az újonnan keletkezett igénynek a kielégítésén. Az irodalom többé már nem volt az egyházi emberek és a földesurak kizárólagos vadászterülete, a latin és francia műveket sietve új, angol ruhába öltöztették, mikor a nép nyelvén eddig hozzáférhetetlen könyveket lefordították, másolták és terjesztették. A növekvő olvasóközönség láthatóan mohón magába szívta ezt az újonnan felfedezett irodalmat, amelyhez a tudás minden eddig ismert területe hozzájárult valamivel.

Természetesen a reagálás egyenetlen és bizonytalan volt, de a szerző mégis alkotott magának némi reális fogalmat az igényekről. A vallás annyira központi helyet foglalt el a középkori életben, hogy óriási volt azoknak a száma, akiket a vallásos, moralizáló vagy tanító célzatú irodalom érdekelt. A kolostoroknak a lelki épülést és vigasztalást szolgáló anyanyelvi irodalomra volt szükségük, egyre nagyobb mennyiségben, különösen ott, ahol apácák vagy remetenők laktak. Hogy az apácák nem tudtak sem latinul, sem franciául olvasni, azt mindig kihangsúlyozzák azok a szerzetes írók, akik műveletlenebb nővéreik számára készítenek anyanyelvi fordításokat. Ellátták irodalommal azokat, akik jámbor legendákat szerettek olvasni, amilyenek az Arany Legendában (The Golden Legend), ebben az óriási összeállításban, vagy Lydgate és Bokeham kisebb gyűjteményeiben voltak találhatóak. Kegyes történetek gyűjteménye, gyakorlati kalauzok az istentiszteleteken való vallásgyakorláshoz, a vallásos tanokat rendszerbe foglaló, oktató célzatú könyvek, prédikáció és homíliagyűjtemények, allegorák és lírai költemények nagy számban készültek, és annak alapján, hogy sok ilyen műnek milyen nagy számú kézírata maradt, jogosan hihetjük, hogy széles körben terjedtek.

Az ismeretterjesztő irodalom viszont eleinte csak nehezen talált magának olvasókat, mert nem volt még olyan készen kapott közönsége, mint a vallásos műveknek. A művek nyilvánvaló hasznossága azonban végül is gondoskodott a terjedésükről, így nyelvtanok, glosszák és szótárak is nagy számban maradtak ránk ebből a korból. Maradtak fenn olyan művek is, amelyek a lovak, vadászkutyák és sólymok tartásával kapcsolatos tudnivalókat részletezték, a szántóföldek művelésére vagy kertészkedésre oktattak, vagy hogy hogyan kell sebeket ellátni vagy távoltartani magunktól a pestist. Nagy volt a választék illemkódexekből is, és az olyan gyakorlati útmutatók, amelyek például a fafaragás alapjairól és gyakorlatáról szóltak vagy arról, hogyan kell egy társaságot rangjának megfelelően asztalhoz ültetni, szintén nagy bőségben álltak rendelkezésre. Ez az irodalom az olyan társadalmi, politikai és egyházi kérdéseket, amelyek olvasóikat érdekelték népszerű formában dolgozta fel, könnyen megjegyezhető versekben. Az angol történelem iránti növekvő érdeklődést a Brut és sok más

nemzeti és helyi krónika írásával elégitették ki, ezek mind népnyelven, azaz angolul íródtak. Végül, a szépirodalom iránti igény sem maradt táplálék nélkül, sőt a 15. század éppen arról híres, milyen nagy érdeklődéssel igyekezett összegyűjteni és lejegyezni a korábbi lovagregényeket, mennyi karácsonyi éneket és verset írtak ekkor, és mennyi balladát jegyeztek le. A humoros elbeszélés és a tanító célzatú állatmese, a fabula virágzott, akárcsak a lírai vers legváltozatosabb formái.

Ma legfeljebb csak annyit tehetünk, hogy nagyon tömören lejegyezzük a ránk maradt információkat, és ezen a rendkívül általános alapon próbálunk következtetéseket levonni, meglehetősen önkényesen. Annyi minden elveszett, és különben is, a kéziratmásolatok száma minden mű esetében viszonylag annyira kicsi volt, hogy a statisztikának nincs semmi értelme. Azoknak az embereknek a száma, akiknek jelentett is valamit az irodalom, bizonyára továbbra is alacsony maradt a társadalom egészéhez képest, bár bizonyos jelek arra utalnak, hogy az írástudók aránya folyamatosan növekedett a század folyamán, és elfogadhatjuk C. L. Kingsford alapos megfontolásokra épülő véleményét, hogy „túlságosan is készek voltunk leértékelni a kor kultúráját és civilizációját. Kétségtelen, hogy az írástudás többé már nem volt olyan készség, amely csak a papi osztályra korlátozódott ... Vidéki nemesemberek feleségei és nővérei ugyanolyan jól tudtak írni, mint férjük és testvéreik, és ők is és a szolgálók is tudtak vezetni, és vezettek is a háztartási költségekről rendszeres elszámolást ... A kereskedő irodájában már bizonyára régen kötelező volt az írástudás.”

Röviden összefoglalva, az olvasóközönség főleg a 15. században jött létre, és a feltételek megértek a nyomdászat megjelenésére. Mikor Caxton tudakozódnni kezdett, érdemes-e nyomdát felállítani Angliában, bizonyára elmondták neki a londoni másolók, hogy milyen óriási tömegű munkájuk van. Műhelyeikben Caxton láthatta, hogy mindenféle könyvet másoltak, a nagy, díszes, illuminált szegélyű folio kötetektől az olcsó, gyorsan készülő, nyolcadrét vagy még kisebb alakú kötetekig, amelyeknek más érdemük nem volt, csak az olcsó áruk, amely sokak számára tette elérhetővé ezeket a könyveket. Ha Caxton esetleg még egy kicsit tovább tudakozódott, azt is megtudhatta, hogy a legnagyobb érdeklődés a vallásos művek iránt nyilvánul meg, de egyáltalán nem elhanyagolható a tankönyvek és a verses és prózai szépirodalom iránti igény sem. De amit látott, arra intette, hogy legyen óvatos, és annak a páratlanul értékes tájékoztatásnak köszönhetően, amelyet ő maga ad sok könyve elő-, illetve utószavában, alkalmunk van nyomon követni reményeit és félelmeit, ahogy termékeit útra bocsátotta.

A történet 1468-ban kezdődik, Brugge-ben, itt kezdett bele Caxton 1464-ben Raoul Le Fèvre *Le recueil des histoires de Troyes* című műve, a Trója regény egy gyűjteményes változata fordításába. „Hogy kerülje a henyéséget és tétlenséget”, megállás nélkül dolgozott rajta, míg öt vagy hat köteg [quire: 25 ív (=lap) papír] papírt tele nem írt, ekkor azonban elcsüggedt, és félretette a munkát. Két évvel később, pártfogónőjével, Margit, burgundiai hercegnővel való beszélgetés közben egyszer megemlítette félbemaradt munkáját, és a hercegnő kérte, mutassa meg neki, mert látni szeretné. Mikor megnézte, bírálta ugyan a fordítás színvonalát, mégis megparancsolta Caxtonnak, hogy folytassa és fejezze be a munkát. „Ezzel a félelmes paranccsal”, mondja Caxton, „nem mertem szembeszegülni, mert én a fentnevezett fenség szolgálója vagyok, és évi járandóságot kapok tőle, és sok más hasznos és nagy jótéteményt, és remélem, hogy ezután még többet is fogok kapni öfenségétől”. Így hát „azonnal mentem és dolgoztam az említett fordításon, egyszerű és szegényes eszem szerint”. Caxton csak a kor szokásos útját követte: a patrónus megrendeli a művet, a szerző pedig engedelmeskedik. Egy kicsit később, a III. könyv epilógusában, Caxton elmeséli, mik voltak azok a körülmények, amelyek kiemelték őt az olyan kézíratos írók sorából, akik a hírnevet csak a másolóműhelyekben hosszadalmasan készülő példányok lassú szaporodásától várhatták, a nyomdászok

válogatott társaságába, akik bármely adott pillanatban nem egy vagy két, de akár több száz példányt is képesek voltak piacra dobni, ha a szükség úgy kívánta. 1471. szeptember 19-én fejezte be a fordítását, és valamikor ez után, de 1472 előtt Caxton megtanulta a nyomdász-mesterséget Kölnben, ahol segített elkészíteni egy angol szerző, Batholomew De proprietatibus rerum című művének kiadását. Elmondja nekünk, hogy erre azért volt szükség, mert már akkor kértek tőle példányokat a Trója regényből, amikor még el sem készült vele. Már öregedett, és nehéz tehernek érezte a fárasztó kézi másolást.

„Ezért hát gyakoroltam és megtanultam, nagy költséggel és kiadással, hogyan szedjem ki a mondott könyv szövegét, olyan módon és formában, ahogy itt kinyomtatva látható. És nem pennával és téntával vagyon írva, más könyvek módjára, [hanem nyomtatva] azért, hogy mindenki azonnal megkaphassa, mert ennek a történetnek minden könyvét ... úgy kinyomva, ahogy itt látható, egy napon kezdem el, és még ugyanaznap be is fejeztem, és a könyvet én rettegett úrnőmnek ajánlottam ... és ő kegyesen fogadta, és bőkezűen megjutalmazott érte.”

Bizonyára nem került el olvasóim figyelmét, hogy milyen fontos volt a pártfogó szerepe az egész folyamatban. Nemcsak megnézte Caxton első fordítási kísérletét, de tanácsokat is adott neki a hibákkal kapcsolatban, és megparancsolta, hogy folytassa a munkát. Mikor Caxton elkészült, elfogadta a művet, és busásan megjutalmazta a szerzőt. Mi több, az is aligha lehet kétséges, hogy a hercegnő érdeklődése ösztönözte a különböző urakat és barátait, hogy példányt kérjenek a műből a szerzőtől, és ezzel arra ösztönözték Caxtont, hogy tegye meg a döntő lépést, tanuljon meg nyomtatni és adja ki nyomtatásban Trója regény-kiadását, amely Bruggében jelent meg, 1475-ben. Nagy, vaskos kötet volt, valamivel több mint 700 folio oldal, úgy hogy ebből megérthetjük, mennyire kockázatos első próbálkozás volt ez egy kezdő nyomdász részéről. Nagyjából ugyanebben az időben Caxton egy másik művet is kiadott, a *The Game and Playe of Chesse-t* (Sakkjáték), egy újabb fordítást franciából. Ez kisebb kötet volt, csak 148 folio oldal, de így is további bizonyítéka annak, hogy Caxton bízott kiadványai eladhatóságában. Ekkor nem patrónus irányításával dolgozott, de megértette, hogy a siker esélyeit növelné, ha egy előkelő személy kegyét megnyerné, és a művet az angol király [IV. Edward] öccsének, Clarence-nek, Warwick grófjának ajánlotta, annak ellenére, hogy ekkor még „nem is ismerte személyesen” a gróft. Caxton számítása bevált, és az ajánlás, azzal együtt, hogy a „fentnevezett könyv tele van hasznos tudnivalókkal és olyam szükséges dolgokkal, ami minden rendű és rangú embernek feltétlenül kell” segített eladni a könyvet, és 1483-ban Caxton újra is nyomta, és szilárdabban meg volt győződve, mint valaha, hogy „nagyon is szükséges, hogy angolul meglegyen ... hogy akik még nem látták, mivel sem franciául, sem latinul nem értenek, elolvashassák a nép nyelvén”.

Ezt a két könyvet Bruggében nyomták, de 1477 vége felé Caxton valószínűleg hazatért Angliába, hogy nyomdát nyisson Westminsterben, ahol 1477. november 18-án megjelentette *The Dictes and Sayengis of the Philosophres* (A filozófusok bölcs mondásai) című kiadványát. Erre érdemes felfigyelni, mert nem Caxton saját fordításáról van szó, hanem Rivers grófja [a király sógora] készítette és adta Caxtonnak, hogy nézze át és javítsa ki, ahol kell, és azután nyomtassa ki a gróf parancsára „ami arra kötelez engem, hogy megtegyem, a szép jutalomért, amelyet a fentnevezett úrtól kaptam.” Világos tehát, hogy amikor első nagy könyvét nyomtatta Angliában, Caxton előzőleg már leírta a 156 folio oldalas kötet kiadásával járó kockázat egy részét, mivel „szép jutalmat” fogadott el a gróftól. Mindenesetre a könyv meglévő igényt elégített ki, mert Caxton még két kiadást hozott ki belőle, és egy harmadikat is megjelentetett Wynkyn de Worde 1528-ban. Valószínűleg ez volt az első könyv, amelyet Caxton Angliában szedett - és biztosan az első nagy angliai kiadványa, és érdekes figyelemmel kísérni, mit csinált ezután, angliai kiadó-tevékenységének első két évében. Ez alatt az idő alatt négy folió kötetet nyomtatott ki - a *Dictes-t*, a *Boethius-t*, a *Canterbury meséket* és a

Jázon-t - majdnem 700 lap, illetve 1400 oldal nyomtatott szöveget tett ki csak ez a négy mű. Ezenkívül még kihozott vagy 20 kisebb, negyedréti alakú könyvet is, változó hosszúságúakat, 8 oldalas kis füzetektől vékony kis 30-78 oldalas kötetekig. Ezt úgy tekinthetjük, mint próbálkozást, hogy piacot építsen ki magának azalatt az idő alatt, amíg a nagy főliánsok nyomtatásán dolgozik. Nagyon jó érzéssel választotta meg kiadványait, mert négy költeményt nyomott ki a népszerű 15. századi költőtől, Lydgate-tól, és Chaucertól is az Anelida-t és a Madarak törvényszékét (The Parlement of Foules) The Temple of Brass (Sárgaréz templom) címen. A komolyabb olvasók Benedict Burgh fordítását kapták, Cato distichonjai alapján, Christine de Pisan Morale Proverbes (Erkölcös mondások) című kötetét, és egy kis könyvet a jó modorról, a Book of Courtesy-t. Így fel tudta mérni, milyen természetű és mennyire erős a nyomtatott könyvek iránti igény, és az így szerzett ismeretei alapján készíthetett újabb kiadási terveket. De míg ezeknek a kisebb műveknek a kiadását hajlandó volt saját kockázatára vállalni, más volt a helyzet, mikor több száz folio oldalas kiadványok nyomtatásáról volt szó. Caxton nyilvánvalóan minden alkalommal gondosan mérlegelt, mielőtt munkához látott volna. A Dictes, a Boethius és a Jázon, amint erről már korábban meggyőződött, erényeik ellenére, csak szűk körben vagy egyáltalán nem terjedtek kéziratban, a Canterbury meséket viszont állandóan keresték, és várható volt, hogy könnyen elkel. A Dictes kiadásával Caxton csak azt tette, amit Rivers gróf „parancsolt”, míg Boëtius ritka művének hozzáférhetővé tételével „egy barátja és jó ismerőse” kérésének engedett. A Jázon a Trója regény természetes kiegészítője volt, de hogy a lehető legkisebbre csökkentse a kockázatot, Caxton a trónörökösnek, a kis walesi hercegnek [a későbbi, fiatalon meggyilkolt V. Edward] ajánlotta a könyvet, és nyilván arra számított, hogy IV. Edward és a királyné majd kegyesen fogadják. Tehát mind a három mű kiadását meglehetősen kockázatos üzleti vállalkozásnak tartotta, míg a Canterbury mesék egyáltalán nem jelentett kockázatot - bár (ahogy később megtudta) a kézirat, melynek alapján a szöveget kiadta, nem volt sem teljes, sem hibátlan.

Caxton láthatóan elégedett volt azzal a reagálással, amit első kiadói próbálkozásai kiváltottak, és a következő két évben továbbra is puhatolódzó taktikát folytatott. A kiadványai a legváltozatosabb igények kielégítését tűzték ki célul, a Cordiale, a breviárium, a Hórák könyv, és a már utánnomásban megjelenő Dictes és a Cato a buzgó vallásos embereknek volt szánva, a nagy kötet retorika az iskolázott embereknek, a vékonyabb francia és angol szótárak a kevésbé iskolázottaknak. Akik információkra vágytak, böngészheték az Angol Krónika (The Chronicles of England) és a Britannia leírása (The Description of Britain) lapjait, míg a versek kedvelőinek számára ott volt a The Court of Sapience (A bölcsesség udvara), ezt ekkoriban Lydgate-nek tulajdonították. Ezek közül a művek közül egyedül a Cordiale kapott külső támogatást, de Caxton önbizalma szemmel láthatólag növekedett, ez kiderül, ha kézbe vesszük 1481. augusztus 12-én kiadott Tullius of Olde Age című kiadványát. Prológusában Caxton elmondja, hogy a 15. század közepén egyszer már lefordított műből csak „nagy kéréssel, fáradsággal és költséggel” tudott egy példányt szerezni. Mivel még soha nem látta eddig máshol, elhatározta, hogy kinyomtatja, és „kis értelmem szerint szorgalmasan kijavítottam, hogy a nemes, erényes és érdeklődő emberek megszerezhessék, hogy megnézhessék és megértsék.”

Ezt meg is tette, annak ellenére, hogy tudta, ez a könyv csak szűk közönséget érdekel, mivel azt mondja, „ez a könyv nem feltétlenül szükséges, sőt, nem is megfelelő mindenféle műveletlen és egyszerű embereknek, akik nem értenek sem a tudományhoz, sem semmilyen mesterséghez ... hanem olyan nemes és bölcs és előkelő uraknak, úriembereknek és kereskedőknek való, akik ismerik a közügyeket, és naponta találkoznak a köz javát érintő dolgokkal.” Akárcsak a Jázon esetében, IV. Edwardot kéri alázatosan, fogadja el a könyvet.

Ez az értékes prolókus bizonyos mértékig megérteti velünk Caxton indokait. Látjuk, hogy folyton nyomtatni való könyvek után kutat, de leginkább azokra az értesülésekre kell támaszkodnia, amelyeket saját maga gyűjt arról, mennyire nagy az érdeklődés egyes művek iránt általában vagy valamilyen különös szempontból, és kéziratos forgalmuk mekkora. Még ha korlátozott is a népszerűségük, hajlandó vállalni a kockázatot, de a király támogatását kéri, mert ez nagyon értékes segítség.

Caxton továbbra is nagyjából ezen az úton haladt egész angliai nyomdász pályafutása alatt. Ez kísérleti időszak volt. Caxton gondosan vizsgálta potenciális közönségének véleményét; kiadványainak sokfélesége jelzi, milyen sok lehetőséget próbált ki. 1485-ben már nyugodtan mondhatjuk, hogy sikerült megszilárdítania a helyzetét. Már vagy ötven kiadvánnyal dicsekedhetett, és a nyomtatás mestersége, hála neki és másoknak Angliában és külföldön, híveket szerzett, és az inga lassan kezdett a másoló felől a nyomdász irányába kilendülni. De Caxton jelszava az óvatosság maradt, kiadványaival rendkívül „biztosra” ment, mivel szinte kizárólag vallásos művekre, utánnnyomásokra vagy egy patrónus kérésére vállalt könyvekre korlátozódtak a könyvei.

Ez az utolsó csoport a legérdekesebb. Mint már láttuk, Caxton királyi biztatásra kezdett nyomtatni, és az arisztokrácia támogatását is élvezte, Rivers gróf személyében, aki három kötetének költségeihez járult hozzá. Néhány, patrónusok támogatásával kiadott könyve esetében nincs más támpontunk, csak a homályos „számos úriember kérésére” vagy „egy nemes hölgy [kérésére], aki sok nemes és szép leányt szült” vagy „egy előkelő és nemes úr” kérésére, Caxton szerint ők biztatták, hogy nyomtassa ki a műveket. Nincs okunk feltételezni, hogy ezek kitalált személyek, de hasznosabb lett volna, ha Caxton megnevezte volna őket. Pályájának utolsó tíz évében azonban legalább tíz olyan kiadványt találunk, amelyeket olyan patrónus kifejezett kérésére adott ki, akinek a nevét is tudjuk. A király, az arisztokrácia és London gazdag polgárai mind igénybe vették szolgálatait. És időnként előfordult, hogy a patrónusok valóban nélkülözhetetlenek voltak. Caxton maga mondja el nekünk, hogy az Arany Legenda (The Golden Legend) fordításának és kinyomtatásának gigantikus munkája láttán hamarosan „félíg-meddig kételkedni kezdtem abban, hogy valaha is el tudom-e végezni” és hogy már „arra gondoltam volna, miután elkezdtem fordítani, hogy abba hagyom, és félreteszem, ha nem a hatalmas, nemes és erényes gróf, Lord William, Arundel grófja sürgetésére és kérésére csináltam volna, aki azt kívánta, hogy folytassam és haladjak tovább a fentnevezett munkával, és megígérte nekem, hogy méltányos mennyiséget megvesz belőle, ha sikeresen befejezem és elkészül a munka.”

A gróf egyik nemesét küldte Caxtonhoz ezzel az üzenettel, és ezenfelül még ígért neki évente egy szarvasbikát nyáron, és egy öztehenet télen. Ez a mű és más művek is a nemesség kívánságára jelentek meg nyomtatásban. Talán még ennél is jelentősebb, mint a változó idők jele, az a tény, hogy három könyvet jeles londoni polgárok kérésére adott ki Caxton. Először Hugh Bryce, London város tanácsának tagja kérte meg, hogy fordítsa le a *The Mirrour of the World* (A világ tüköre) (1481) című könyvet [képes enciklopédia] az „ő terhére és költségére”, hogy Lord Hastings-nek, a lord kancellárnak ajándékozhatta. Azután „egy becsületes ember, és különlegesen jó barátom, egy Wylliam Praat nevű londoni selyemkereskedő ... adott nekem franciául egy kis könyvet, a címe A jó modor könyve volt ... és azt kívánta tőlem, hogy azonnal fordítsam le angolra” [illemkódex]. Körülbelül ugyanebben az időben fordította a *The Royal Book*-ot (Királyi könyv) egy másik „nagyságos kereskedő és londoni selyemkereskedő” részére. Bár Caxton nem mondja ki világosan, kivéve mikor Hugh Bryce-ről beszél, de tökéletesen elképzelhető, hogy mind a három polgár bizonyos mértékben fedezte ezeknek a könyveknek a költségeit, mint ahogy Rivers gróf és sok más arisztokrata patrónus is tette.

Amellett, hogy törekedett a kockázatot patrónusok segítségével határok közé szorítani, Caxton azt is világosan fel tudta mérni, milyen könyv milyen olvasói rétegek számára lesz vonzó. A *Reynard the Fox* (a Róka regénye egy változata), mondja, „minden egyszerű, jó embernek” szól, a *Blanchardyn and Englantine* „minden erényes fiatal nemes úrnak és hölgynek, hogy idejüket töltsék az olvasásával,” a *The Order of Chyvalry* (A lovagrend) „nem feltétlenül szükséges, hogy mindenkinek meglegyen, csak az olyan nemes uraknak, akik vitézségük révén szándékoznak bekerülni a lovagság nemes rendjébe.” Bizonyos könyvek nem valók minden „műveletlen és ostoba embernek,” hanem csak „tudós klerikusoknak és úriembereknek, akik értik a finomságot és a tudást.” Megint mások a „hölgyeknek és nemes úrasszonyoknak” vagy „minden fegyverforgatásra született nemes úr”-nak szólnak, míg mások szélesebb kört vonzanak, „minden ember”-t vagy „mindenkit, aki a világon él” vagy „minden keresztény ember”-t. Továbbá, mint már korábban láttuk, Caxton ügyelt rá, hogy termékeinek nagy része vonzó legyen az olyan olvasók számára, akik vallásos vagy didaktikus irodalmat akartak olvasni. Kiadványainak majdnem a fele ilyen jellegű volt (77 első kiadásból 35 és az összes kiadványából, 103-ból 56), és ezek valószínűleg kevés problémát okoztak neki. Sőt kilenc ilyen kiadványa két vagy több kiadást is megért - köztük olyan vaskos kötetek, mint az *Arany Legenda*, *Maydenston Directorium sacerdotum*-a, *Mirk Liber Festivalis*-a és az *ál-Bonaventura Jézus életéről* szóló könyve, a *The Life of Christ*. Kiadványainak második legnagyobb csoportját különböző költők művei alkották, de itt is kicsi volt a kockázat. Chaucer, Lydgate és Gower nagyon népszerűek voltak ekkor, és miután Caxton könnyen el tudta adni néhány negyedret alakú kis Chaucer és Lydgate verseskötetét, folytatta a kiadást a *Canterbury mesékkel* és *Gower Confessio amantis*-ával.

Összefoglalva: első nyomdászunk munkásságának vizsgálata azt mutatja, hogy Caxton világosan kivehető határok között mozgott. Nem sok kísérletet tett arra, hogy nevelje vagy irányítsa a közízlést, hanem azt nyomtatta ki, amiről könnyű volt kideríteni, hogy népszerű, a másolóktól való kérdezősködéssel, a forgalomban lévő példányok alapján, vagy amit már előre biztos sikerré tett a vallásos művek iránti általános előszeretet. A regények és versek kiadása szintén józan vállalkozás volt, és még néhány tankönyv jellegű mű tette teljessé a jegyzékét. Hogy kétszeresen is biztosítsa magát, Caxton sok esetben pártfogók védelme alatt dolgozott, úgy hogy a ma ismert 77 első kiadásból 23 esetben lehetett biztos kiadványának anyagi támogatásában és abban, hogy befolyásos személyek kedvezően fogadják a könyvet. Ezek a szempontok tették lehetővé, hogy ilyen széles skálán tudjon publikálni. Legtöbb kiadó a könyvnyomtatás első éveiben sokkal konzervatívabb volt nála, viszonylag kevés művet adott ki, és sokkal szűkebb témakörben mozgott. Caxton csodálatos ítélőképességről, energiáról és józan észről tett tanúságot. A németalföldi textilkereskedelemben töltött élete során szerzett üzleti érzéke rendkívül nagy szolgálatot tett az angol könyvnyomtatás ügyének. Ahol Caxton utat tört, a többiek a nyomdokába léphettek.

Bennett, H. S. **A nyomdászok**

Egész sor író vizsgálta már átfogóan a nyomtatás történetét Angliában ebben a korszakban (1475-1557), és nincs szükség rá, hogy újra részletesen elmondjuk az egész történetet. A kiváló bibliográfusok, akiknek olyan sokkal tartozunk, természetesen a tipográfiai és bibliográfiai problémákra és az apró részletekre összpontosították figyelmüket, és utódaikra hagyták az olyan kérdések vizsgálatát, mint például a különböző nyomdászok közötti kapcsolatok, hogy hányféle piaca volt a termékeiknek, hogy mennyire vezették vagy követték a közízlést, stb. Most hát ezek felé a témák felé fordulunk, és a könnyebb tájékozódás kedvéért felosztjuk a korszakot négy szakaszra: Caxton korára (1476-1491), Caxton közvetlen örökségére és utódai munkásságára (1491-1500), a könyvnyomtatás fejlődésére [Angliában] De Worde haláláig (1535), és hogy milyen előrehaladás következett be a későbbi nyomdászok idején, egészen a Stacionáriusok Céhének 1557-ben történt bejegyzéséig.

Mielőtt elkezdenénk átfogó kronológiai vizsgálódásunkat, szükség van néhány általános megállapítás előrebocsátására. Nem szabad elfeledkezni arról, hogy mikor az 1557 előtti nyomdászokról beszélünk, viszonylag kis létszámú csoportról van szó. Túlzás lenne azt hinni, hogy 1475 és 1557 között összesen száznál több nyomdászmeister dolgozott Angliában, és legfeljebb egy tucat nyomdász működött London környékén, vidéken, Skóciában és Írországban. A következő időszakban a számuk először csak lassan nőtt, de korszakunk második felétől kezdve már egyre nagyobb ütemben szaporodott a számuk. Így 1541 és 1550 között legalább 35 olyan [új] nyomdász kezdte meg működését, akiknek korábbi tevékenységére vonatkozóan nem ismerünk semmilyen adatot.

De megtévesztő dolog, ha csak megszámloljuk, hogy hány nyomdász volt, mert sok név csak néhányszor fordul elő az impresszumokban, rövid idő leforgásán belül, és azután eltűnik. Az 1541 és 1550 között azonosított 35 nyomdász közül legalább egy tucat valószínűleg csak 2 vagy 3 évig dolgozott, és ez a következő évtizedre is igaz, bár kevesebb nyomdászt érint. Ezenkívül, bár néhány nyomdász elég hosszú ideig működött, csak egy maroknyi nyomtatvány maradt utánuk, míg De Worde több mint 700 nyomtatvánnyal dicsekedhetett. Mint majd látni fogjuk, néhány nyomdász legalább 100 kötetet adott ki pályája során, de a különböző nyomdákból származó könyvtermés nagyon tarka volt, nehéz általánosítani, és nem is igazán érdemes. A legjobb, amit tehetünk, hogy nem feledkezünk meg arról, hogy a kézműves ipar egy új ágának fejlődésével állunk szemben, amelynek lassan, tapogatódva kellett előrehaladnia, és nem sok támpontja volt, ami segíthette volna eligazodni, csak a közönség igényei és a nyomdászok jó üzleti érzéke.

Amit a nyomdászok és könyvkereskedők életéről és körülményeiről tudunk, azt már összefoglalta Gordon Duff *A century of the English book trade, 1457-1557* (Az angol könyvszakma száz éve, 1457-1557) című művében, és bár a könyv megírása óta találtak még néhány adatot anyaga kiegészítésére, ez nem változtatja meg jelentősen a témáról alkotott képünket. Az ő könyvéből és abból, amit maguk a könyvek elárulnak, képet kaphatunk arról, hogyan készültek ezek a régi könyvek, és hogyan történt az árusításuk. Természetesen magukról a nyomdászokról hallunk a legtöbbet, bár feltétlenül voltak segédek is, akikről sokkal kevésbé világos a képünk. Azt azonban tudjuk, hogy inasokra és „szolgálók”-ra oszlottak, és hogy az inasoknak, akik néhány évig szolgáltak, le kellett tölteniük tanoncidejüket 24 éves korukig, és hogy a mester háztartásának tagjai voltak. Gyakran megemlékeznek róluk a nyomdászok végrendeletükben, pénzüsszeget hagynak rájuk, vagy másként

gondoskodik róluk a mester. Számuk műhelyenként változott, De Worde hat inast említett a végrendeletében és még két „korábbi inasom”-at is. Richard Kele ötöt említ, és sok nyomdász kettőt. A többi nyomdai munkást „szolgálók”-nak nevezték - ez a kifejezés jelölhetett olyan inast, aki már leszolgált a tanoncidejét vagy a bérért dolgozó segédet. Ez utóbbiak között sok volt a külföldi, akik nem voltak korábban inasok Angliában.

A nyomdász-mester „szolgálói” és az inasok segítségével készítette termékeit a nyomdájában, ezen rendszerint volt kívül egy cégér, hogy észre lehessen venni. Például De Worde könyveit 1500 után „Londonban nyomták, a Flete [Fleet] utcán, a naphoz címzett nyomdában” (at the sygne of the Sonne, azaz at the sign of the Sun), míg John Wayland a „Szent Dunstones egyházközségben, a kék koszorúhoz címzett nyomdában (at the signe of the blewe [blue] Garland), a Temple kapu mellett” dolgozott, és a többi nyomdászoknak is hasonló cégérük volt. Annak, aki meg akarta venni a termékeiket, csak a cégérük után kellett menni, és időnként kirakták a könyveiket a műhely elé, egy bódéban (vagy kifeszített ponyvával védett asztalra), mert olvashatunk egy olyan emberről, aki „Thomas Berthelet Fleet utcai bódéjában keresett menedéket.”

A könyvkereskedők azonban már nagyon korán, nem sokkal a nyomdászat meghonosodása után kezdtek a Szent Pál székesegyház köré tömörülni, és vagy bódéjuk, vagy kis házuk és boltjuk volt itt, ahol az árusítás folyt. A könyvkereskedelemnek ez a koncentrációja nyilvánvalóan kényelmes volt a vevőnek is, a könyvárusnak is. Aki vásárolni akart, egyik bódétól a másikig sétált, és kereste azt a könyvet, amit éppen meg szeretett volna kapni, mint William Salisbury, mikor az égitestekről keresett könyvet. Itt is minden kereskedőnek megvolt a maga cégére, hol ugyanolyan volt, mint a nyomdájáé, hol másmilyen. De Worde cégére a Szent Pál mellett a Könyörületes Miasszonyunk jele volt, míg Julian Notary azt közli Sermones discipuli (A tanítványok prédikációi) (1510) kiadásának címlapján, hogy a könyvet (amikor majd ki lesz nyomtatva) „Londonban, a külvárosnak a Temple kapunál lévő részén, a Szent Kelemen templom oszlopcsarnoka közelében, Julian Notary, nyomdász és könyvkereskedő házában, a Három Királyokhoz címzett boltjában, fogják árusítani.”

Ezek a cégérek fontos nyomravezetők voltak azok számára, akik a nyomdát keresték, így hát nem meglepő, hogy a nyomdász, amikor elköltözött, gyakran magával vitte a cégérét is, mint például John Rastell vagy John Day.

Mire a Stacionáriusok Céhét 1557-ben bejegyezték, a nyomdász szakma már jól meghonosodott Angliában, a nyomdászok nagy létszámú testületet alkottak, főleg a Szent Pál környékén és szomszédságában. Ahhoz, hogy a nyomdászat ezt az eredményt elérje, négy szakaszon át vezetett az út, ezt tárgyaljuk röviden a következőkben.

1. Caxton kora (1476-1491)

Caxton „a vörös karó címén, Westminsterben” kezdett nyomtatni 1476-ban, abban a biztos tudatban, hogy nincs vetélytársa a láthatáron, és egész életében kevés baja volt a konkurenciával. A nyomdász-mesterség csak nagyon lassan tudott terjeszkedni Angliában. Londonban csak egyetlen rivális nyomdát állítottak fel - John Lettou-ét, amelybe betársult William de Machlinia 1482-ben, majd egyedül ő működtette tovább 1483 és 1490 között. Termékeik teológiai traktátusok voltak, latin nyelvű tudományos művek és jogi könyvek, és nem jelentettek komoly konkurenciát a Caxton profiljába tartozó könyvek számára.

London környékén két nyomda működött. Oxfordban Theodoric Rood 1478 körül kezdett el tudományos könyveket nyomni az egyetem számára, és 1481-ben társult hozzá Thomas Hunte. Tizenhét olyan könyvet ismerünk, amelyeket ők adtak ki, de ők sem sokat bitoroltak Caxton piacából, és valószínűleg főleg Oxfordban és környékén találtak maguknak vevőket. Ezen kívül csak egy nyomdát ismerünk még, St. Albans-ben [Londonhoz közel, egy apátság volt itt], ez főleg latin nyelvű tudományos művekkel foglalkozott, de amiről híres, az két, a többi kötet közé nem illő, jelentős kiadvány, az Angol Krónika (The Chronicles of England) (1485) és a Szent Albansi Könyv (The Book of St. Albans) (1486). Mindkét könyv iránt általános volt az érdeklődés, Caxton már korábban két kiadást jelentetett meg a Krónikából, és a st. albansi nyomdász fel tudta ezeket használni, mikor bővített kiadását készítette, míg a Szt. Albansi Könyv, mely sólymászásról, vadásatról és címertanról szóló részekre oszlott, széles olvasótáborra vonzott, és különböző formában többször is újranyomták a következő században.

Nem szabad azonban elfelejteni, hogy Caxtonnak nemcsak a hazai konkurrenciára kellett gondolnia. Hoztak be könyveket Angliába Franciaországból, Németországból, Hollandiából, Svájcban és Itáliából is. Csak nagyon töredékes adataink vannak ennek a kereskedelemnek a mennyiségére vonatkozóan, és csak kevés importált könyvnek tudjuk a címét. Lényegében azonban olyan könyvek ezek, amilyenekről várható volt, hogy importálni fogják - azaz olyan könyvek, amelyeknek nyilvánvalóan volt piacuk, például misekönyvek, óraskönyvek és legendáriumok. Néhány nyelvtankönyv is jött be Angliába külföldről, de ez az egész könyvbehozatal nem volt komoly versenytársa Caxton termékeinek, amelyek nagyjából más kategóriába tartoztak, és inkább a szépirodalom olvasójának voltak érdekesek, nem a tudósoknak.

2. Wynkyn de Worde és Pynson (1491-1500)

Caxton halála 1491-ben olyan csapás volt, amelyből az újonnan meghonosodott mesterség csak egy idő után tudott magához térni, és a következő évtizedeket nyugodtan vizsgálhatjuk külön korszakként, mert ez olyan időszak volt, amikor Caxton utódai csak lassan, tapogatózva keresték útjukat. Sem De Worde, sem Pynson nem voltak Caxtonhoz foghatók. Mindketten aktív és meglehetősen vállalkozó szellemű üzletemberek voltak, de hiányzott belőlük Caxton kiadói érzéke vagy személyes érdeklődése ilyen vagy olyan kiadványfajta iránt. Ez alatt az évtized alatt, ahogy ez indokolt is volt, csak lassan merészkedtek előre. Még mindig nem lehetett biztosan tudni, milyen a potenciális könyvvásárló közönség nagysága és érdeklődése, és kénytelenek voltak korlátok közé szorítani azt a kockázatot, amivel a közízlés kutatása jár.

Amikor megvizsgáljuk ennek a két nyomdásznak a teljes könyvtermését, világosan látjuk, hogy De Worde mennyiségileg többet termelt, mint vetélytársa, de munkája általában rosszabb minőségű volt. Valamivel több mint 100-100 olyan tételt tudunk azonosítani ebből az évtizedből, amely a kettőjük nyomdájából került ki, bár lehetetlen megmondani, hány mű veszett el végleg. Jelenleg a megmaradt művek egy része is csak töredékesen van már meg. Például a *The Ghost of Guy* (Guy szelleme) (1492) című művet csak két kis papírszeletről ismerjük, amelyek egy kötéstáblából kerültek elő, és sok más műből is csak egy vagy két lap létezik már, [ez is csak azért,] mivel a kor könyvkötői hulladékpapírnak használták fel.

Pynson folio alakú kötetei általában sokkal kevésbé testesek, mint De Wordéi. Míg De Worde kiadványai átlagosan 360 oldalasak voltak, Pynson megelégedett 180 oldallal. De Worde legnagyobb föliánsai között (mind két hasábos szedéssel voltak nyomva) találhatók Bartholomew (Bartholomaeus Anglicus) 956 oldalas *De proprietatis rerum*-a (A dolgok

tulajdonságairól) (1495), az Arany legenda (Golden legend) 878 és 896 oldalas két kiadása (1493 és 1498), Higden 796 oldalas Polychronicon-ja (1495), Szent Jeromos 712 oldalas Vitae Patrum-ja (Az egyházatyák élete) (1495), Malory 652 oldalas Morte d'Arthur-ja (Arthur király halála), ezenkívül még húsz 12 és 532 oldal közötti terjedelmű folio kötet. Ezeket mind 1493 és 1500 között jelentette meg, és valószínűleg súlyosan megterhelték nyomdájának erőforrásait. Pynson viszont ritkán nyomott ilyen nagy terjedelmű, folio alakú köteteket. Ha nem vizsgáljuk a tizenegy Évkönyvet (28 és 184 oldal közötti terjedelemben), akkor tizenhét kötetet kell figyelembe vennünk, ezek közül a legvastagabb, a Canterbury mesék 648 oldalas könyv volt. Pynson ebben a korszakban többé nem vállalkozott ilyen vastag könyv kiadására, bár 1500-ban megjelent Miskönyve (talán ez a legszebb könyv, amelyet a 15. században Angliában nyomtak) csak 32 oldallal volt kevesebb. Lydgate Boccacciofordításának, a Falle of Princis-nek (Fejedelmek bukása) (1494) kivételével Pynson többi folio alakú kötetei viszonylag vékonyak voltak, és Pynson láthatólag sokkal rendszeresebben jelentette meg könyveit, mint De Worde a magáét. Ritkán nyomtatott összesen 600 könyvoldalnál többet egy évben, míg De Worde 1495-ben elérte a 2464 oldalt, 1498-ban 1990 oldalt nyomott, 1497-ben azonban csak 404 oldalt.

Mindkét nyomdász sok negyedréti alakú könyvet készített - hetven származott De Worde-től és ötvenöt Pynsontól. Ezek kis tankönyvektől vagy rövid, nyolc oldalas versektől olyan tekintélyes vastagságú kötetekig terjedtek, mint Maydenston Directorium sacerdotum-ja, amely De Worde kiadásában 464, Pynsonéban 452 oldalt tett ki.

A könyvek terjedelméről a témájára áttérve azt látjuk, hogy mindkét nyomdász az érdeklődés széles skáláját elégítette ki. Mindkettőjük könyvtermésének legalább a felét vallásos művek tették ki. Pynson sikeres kísérletet tett a jogi könyvek piacának elfoglalására, De Worde pedig még nem fedezte fel azt a kielégíthetetlen közönséget, amely nyelvtanokra, szótárakra stb. várt, és amelyet majd olyan sikeresen fog hasznosítani a 16. században. Mindketten adtak ki általános érdeklődésre számotartó műveket, például krónikákat, enciklopédiákat, verseket, útleírásokat stb.; elkerülhetetlen volt, hogy bizonyos könyveik hasonló jellegűek legyenek, hiszen ugyanazoknak az embereknek a tetszéséért versengtek egymással. Így például mindketten adtak ki ismert tankönyveket - John of Garland Equivoca-ját és Synonyma-ját, vagy olyan népszerű műveket, mint Lydgate The churl and the bird (A parasztember és a madár) című versét vagy Sir John Mandeville Utazásait (Travels). Ugyancsak fontos volt mindkettőjük számára, hogy általánosan használt vallásos kézikönyveket is állandóan áruljanak - Lyndewood Provinciale-ját, Maydenston Directorium sacerdotum-át vagy Mirk Festial-ját [Liber festialis].

A kettőjük közötti vetélkedés kétségtelenül kemény volt ebben a korszakban, a századfordulón mégis mindketten elégedetten tekinthettek vissza nyomdászai működésük első évtizedére. Minden terméküknek találtak közönséget, bár sokfélék voltak, és még nem jelentkezett olyan komoly angliai vetélytársuk, aki szembeszállt volna velük a hazai piacon. Julian Notary ugyan árult vagy fél tucat könyvet bódéjában, de ezek közül a legtöbb olyan könyv volt, amelyet versenytársai már korábban kinyomtak. Ami konkurrenca volt, az külföldről jött. De még így is a verseny csak szűk körre terjedt ki, és nem érintett sok könyvet. A konkurrenca általában megelégedett azzal, hogy miskönyveket, imakönyveket és nyelvtanokat szállított, akárcsak Caxton idejében, és a könyvpiac láthatólag elég élénk volt ahhoz, hogy mindent felvegyen, azt is, ami külföldről jött, és a korlátozott hazai készleteket is. Kb. 50 olyan könyvnek a címe maradt fenn, amelyek külföldi nyomdákban kerültek Angliába, és a feljegyzések időnként lakonikus rövidegességgel említik „egy nagy hordó [hogshead: 240 liter] nyomtatott könyv” behozatalát vagy „három láda, benne tizenkét tucat imakönyv”, stb. Tudjuk, hogy 1479-1480-ban a londoni Vámház hivatalos jelentése szerint több mint 1400 könyvet importáltak az év

folyamán, úgy hogy a kereskedelmi forgalom nem volt jelentéktelen, különösen, ha figyelembe vesszük az Angliában működő nyomdászok kis könyvtermését.

Bár a mozgástér korlátozott volt, vannak arra utaló jelek, hogy a külföldi nyomdászok éberrel figyelték a piacot, és ha az angol nyomdászok nem szállították azonnal a piacnak azokat a könyveket, amelyekről elképzelhető volt, hogy esélyük van a terjedésre, akkor a külföldi nyomdász közbelépett. Például Caxton halála után az antwerpeni Gerard Leeu gyorsan elkészítette Caxton három kiadványának utánnomását, a Jázon történetét (History of Jason), a Paris and Vienne-t és az Angol Krónikát (The Chronicles of England), és még egy elbeszélést, Salamon és Markalf párbeszédét (The Dialogue ... between Solomon and Marcolphus). Caxton utódát, De Worde-öt egy olyan pillanatban érték ezek az utánnomások, amikor éppen újjászervezte nyomdáját, és folyamatosan befejezte mestere félbenhagyott kiadványait, és így kevés ideje jutott kockázatos új vállalkozásokra.

A valódi kihívást azonban, amellyel De Worde-nek és Pynsonnak szembe kellett néznie, az jelentette, hogy az európai szárazföld felől érkező konkurrencia munkája sokkal magasabb színvonalú volt, mint az övék. Angliában hiányzott az a szakmai hozzáértés és technikai felszerelés, és a pénz is, ami lehetővé tette, hogy valaki olyan munkát végezzen, mint amelyet a párizsi, roueni, velencei és még féltucat európai centrumban működő nyomdászok tudtak végezni. Párizs a szép kivitelű kis órás könyvek készítésére specializálódott, minden oldalt fametszett szegélydísz foglalt keretbe, amely vonzó módon ki volt töltve változatos mintákkal, és ezeket nagy számban importálták Angliába. Más liturgiai és vallásos munkák is jöttek a tengeren túlról, és olyan színvonalat állítottak fel, amely magasan felette állt az angliai nyomdászok eddigi teljesítményének, és kétségtelenül egészséges ösztönzést jelentett egy olyan időszakban, amikor a belföldi verseny még annyira korlátozott volt.

3. 1500-tól De Worde haláláig (1535)

A 15. század utolsó évtizedében De Worde és Pynson, amennyire tudta, Caxton örökségét folytatta. De Worde-ből hiányzott Caxton irodalmi érdeklődése és tipográfiai érzéke, és nem voltak kapcsolatai az arisztokráciával és a gazdag nagypolgársággal, ami olyan nagy hatást gyakorolt Caxton működésére. Az a tény, hogy nyomdáját a viszonylag csendes Westminsterből átköltöztette a Fleet street forgatagába, jelzi, hogy mit forgatott a fejében ekkoriban. Belátta - vagy talán csak ösztönösen megérezte -, hogy nyomdájának sikere inkább a City [az üzleti negyed] lakóitól és a kispolgárságtól fog függeni, mint a magasabb köröktől. Hogy a Caxtonéhoz hasonló imponáló kiadványsorozatot jelentessen meg, minden tekintetben meghaladta a képességeit [az anyagi oldalt is beleértve], és valószínű, hogy 1500 táján már új módszereket után kezdett nézni, hogy biztosítani tudja megélhetését.

A 16. század első éveiben végzett kísérletsorozata megmutatta neki, milyen irányban haladjon tovább, és meghatározta termése profilját is a következő harminc évre. Röviden ez abból állt, hogy adjon a közönségnek sokféle könyvet olyan témákban, amelyekről köztudott hogy népszerűek - vallásos művek és homíliák, gyakorlati tanácsadók és tankönyvek - és hogy olyan könnyen kezelhető kötetek formájában adja ki ezeket a kiadványait, amely vonzó lehet azoknak az olvasóknak, akik visszariadnak a nagy és drága kötetek vásárlásától. Ezek a viszonylag kis könyvek, általában negyedréti alakban és rendszerint száz oldal alatti terjedelemben, valódi szükségletet elégítettek ki. Néhány pennyn meg lehetett vásárolni egy kis könyvet, sőt, Robert Copland azt meséli el nekünk, hogy olyanok is voltak, akik még 4 pennyt sem akartak adni, és úgy gondolták, elég lesz egy penny is.

„Van könyved?” - kérdezi a vevő

COPLAND: „Megvan az a könyved, amelyik Editről, az özvegyasszonyról szól, aki olyan sok embert félrevezetett a szavaival, vagy egy olyan tréfás-könyved, ami tele van mókával?”

VEVŐ: Hadd lássam, egy pennyt még rászánok ilyen dolgokra, ha van valami ilyened.

COPLAND: Mit szól ezekhez, ad érte egy grote-ot [4 pennyt]?

VEVŐ: Hova gondol, uram, ennyit? Nem, azt hiszem, egy penny éppen elég könyvekre. Nem olyan hamar lehet megkeresni, amilyen a világ.”

De Worde frontváltását követte Pynsoné is, bár kisebb mértékben, mert Pynson műveltebb ember volt, és kiadványainak tipográfiai színvonala is magasabb, mint vetélytársáé. Azonban ő is megértette, hogy azoknak az embereknek a száma, akik készek és képesek olyan könyveket vásárolni, amilyeneket Caxton nyomtatott, korlátozott, és a nagyobb közönséget máshol kell keresni. Ezt részben úgy találta meg, hogy De Worde-éhoz hasonló könyveket nyomtatott, és részben azzal, hogy rátért a jogi könyvek nyomtatására.

Tehát mindkét nyomdász a 16. század első évtizedében, anélkül, hogy teljes mértékben tudatában lett volna annak, mit tesz, közelebb vitte a könyvnyomtatást ahhoz az olvasói tömeghez, amelynek nagy szüksége volt könyvekre. Arra viszont fel kell hívni a figyelmet, hogy ezeknek az olvasóknak a színvonala alacsony volt, nem volt olyan tanultságuk, hogy képesek lettek volna értékelni a szép könyveket vagy a tipográfiai érzéket. Minimális árért maximális mennyiségű olvasnivalót akartak kapni. Caxton azt mondta közönségének, hogy némelyik áruját „jó olcsón” adja, a Tudor-kori nyomdászok is készek voltak elébe menni az olvasóknak azzal, hogy inkább olcsó, mint szép kiállítású könyveket adtak nekik.

Tehát bár De Worde és különösen Pynson képesek voltak végezni és végeztek is olyan munkát, amely tipográfiai szempontból nem értéktelen, mégis el kell ismerni, hogy a kezük alól kikerült kiadványok összessége azt bizonyítja, hogy jobban érdekelte őket az üzleti haszon, mint az esztétikai célok. De Worde-nek úgy sikerült ilyen jelentős számú kiadványt készíteni, hogy közömbös volt a nyomtatás színvonala iránt, és tudta, hogy milyen nagy kereslet van a kis terjedelmű, alacsony árú művekre. Ha a Caxtonra jellemző kiadványfajta a többszáz lapos nagy fóliás volt, a tipikus De Worde kötet a 24 vagy 32 oldalas negyedréti könyv.

Pynson 1530 elején halt meg és De Worde 1535 elején (bár úgy tűnik, az utóbbi sem tevékenykedett sokat 1532 után) és az [angliai] nyomtatás története a 16. század első három évtizedében főleg ennek a két embernek a története, mert messze megelőzték időnként felfelbukkanó összes vetélytársukat. Megsemmisítő fölényükre a leginkább a következő számadatokból lehet következtetni: a század első évtizedében ők adták az angol nyelvű könyvtermés egészének 70%-át. A maradék 30% fele külföldi nyomdászok munkája volt. [15% az egyéb hazai termék.] A következő évtizedben 73%-ot készítettek ők, 17%-ot a külföldiek, és a többi nyomdász csak az össz-könyvtermés 10%-át. A harmadik évtizedben már visszaesés következett be. Csak a könyvek 55%-a került ki az ő nyomdájukból, angol vetélytársaik viszont 30%-ra növelték az össztermésből való részesedésüket.

Bár mindkét nyomdász mindenféle könyvet nyomtatott egész pályája során, különösen pedig vallásos műveket, mégis bizonyos mértékig mindegyikük specializálódott valamilyen területre. Wynkyn de Worde nagy figyelmet fordított a grammatikai iskolák új tananyagának oktatásához szükséges könyvekre, úgy hogy kiadványainak 40%-a szolgálta ennek az igénynek a kielégítését. A Robert Whittington szerkesztésében megjelent latin nyelvtanok

kiadása nagyrészt az ő [De Worde] privilégiuma volt, és Pynson is, ő is sokszor kinyomtatta John de Garland Equivoca-ját és Synonyma-ját. Ő jelentette meg Stanbridge elemi iskolai olvasókönyveinek körülbelül a felét, és kiadta régi kedvencek új kiadásait is, például a Donatust vagy a Sulpitiust, vagy a humanista tudós világ új kedvenceit - Colet, Lily és Erasmus műveit. Pynson viszont, bár nem hanyagolta el az iskolákat sem, inkább egy olyan területre merészkedett, amelyet De Worde szinte teljesen figyelmen kívül hagyott, és megpróbálta a jogászok és a joghoz kapcsolódó foglalkozásuk igényeit kielégíteni. Egy nyomdász sem dicsekedhetett 1557 előtt annyi jogi kiadvánnyal, mint Pynson, sőt valószínűleg már nyomdász pályafutását is azzal kezdte, hogy néhány jogi könyvet nyomtatott ki. Továbbra is állandóan adott ki mindenféle jogászoknak hasznos anyagot, eredeti dokumentumokat is, mint a Statutes (Statutumok) és Year Books (Évkönyvek), jogi kompilációkat, mint például Littleton Tenures-ét (Földbirtoklás), a The Abridgement of the Statutes-t (a Statutumok rövidített kiadását) és a Natural Breviarium-ot, amatőr jogászok segédkönyvét, békebíráknak vagy feudális úriszéken, vagy a Hundred Court-on elnöklő földesuraknak. Pynson nyomtatványainak nem kevesebb, mint egy harmada volt jogi vonatkozású, és a jogi vonal nyilvánvalóan sikeres vállalkozás volt, mert majdnem minden jogi kiadványát legalább egyszer újranyomta.

Az 16. század első évtizedeiben működő egyéb nyomdászokról nem szükséges sokat beszélni. Már láttuk, hogy könyvtermésük elhanyagolható volt, különösen 1520 előtt, és általában a legkisebb ellenállás irányában haladtak, azaz a legkönnyebb utat választották, ami ebben az esetben főleg a vallásos művek és kisebb mértékben a tankönyvek nyomtatását jelentette. Egyetlen nyomdász alakja emelkedik ki közülük, John Rastell-é, aki „nyomdász, jogász, kalandor, drámaíró és hitvitázó” volt egy személyben, így nevezte találóan Dr. A. W. Reed, aki kiválóan feltárta egész pályafutását. Dr. Reed előbbi tömör jellemzése Rastellről figyelemztet bennünket arra, hogy a nyomtatás csak egyike volt a foglalkozásainak, és valószínűleg azért, mert a megélhetése nem függött a nyomdájától, kiadhatott jogi értekezéseket, vallásos és hitvitairatokat, tréfa-gyűjteményeket és népszerű színdarabokat, ahogy kedve tartotta, és nem kellett a kiadás előtt azon töprengenie, vajon fog-e a könyv tetszeni a közönségnek vagy sem.

Tehát a Caxton halálától körülbelül 1532-ig terjedő negyven évben Pynson és De Worde kimagaslóan fontos alakjai voltak a nyomdászatnak. Hogyan gyakorolták a hatalmukat? Láttuk, hogy hogyan szakosodtak bizonyos mértékig egy-egy területre, és hogy Pynsont a király nyomdászának nevezték ki kb. 1508-1509-ben azt jelentette, hogy minden rendelkezésre álló eszközzel a király szolgálatára kell állnia a proklamációk, statutumok stb. kinyomtatásában. Ennek ellenére, mindegyikük olyan kiadvány-együttesre tekinthetett vissza, amely nagyon sok érdeklődési területet érintett, és mindenféle ízlésnek kínált valamit. És itt némileg eltérünk azoktól a bibliográfusoktól és nyomdatörténészeketől, akik engedték, hogy Pynson technikailag felsőbbrendű nyomdászai munkája iránti csodálatuk elhomályosítsa, mivel tartozunk De Worde-nek azért, hogy annyi és olyan változatos kiadványa volt. Gordon Duff azt mondja, hogy De Worde nem volt „ügyes nyomdász”, H. R. Plomer pedig azzal vádolja, hogy fametszeteinek megválasztásán és elrendezésén látszik, hogy hiányzott belőle a művészi érzék, hogy ostoba hibákat követett el és gondatlan volt a szedésben és nyomtatásban, és hogy nem volt jó az irodalmi ízlése. Ezt mind készségesen elismerhetjük (bár Plomer utolsó állítása egy kicsit túl szigorú), és ugyanakkor mégis azt állíthatjuk, hogy De Worde nagyon jelentős szolgálatokat tett az irodalomnak, a vallásnak és a nyomtatott szöveg népszerűsítésének Angliában.

Először is, figyelemreméltó, hogy mennyi kiadványa van. 1492 és 1532 között az impresszuma több mint 700 könyvön szerepel. Még ha figyelembe vesszük is azt a tényt, hogy ebből sok utánnyomás volt, vagy kis füzet, és nem könyv, a tevékenysége és vállalkozó szelleme akkor is tiszteletet érdemel. Egy másik módja annak, hogy értékeljük azt, amit De Worde elért, ha emlékezetünkbe idézzük, hogy a Short-title Catalogue-ba (az angol RMK) felvett 1557 előtti művek száma kb. 5000, tehát az egész kb. 15%-át De Worde egymaga adta.

Ha a pusztá tömegről most más szempontok felé fordítjuk figyelmünket, De Worde még inkább megérdemli tiszteletünket. Sokkal több mű maradt ránk az ő fáradozásainak köszönhetően, mint a legtöbb bibliográfus kijelentéseiből gondolnánk. Amennyire meg tudom ítélni kiadványtermésének különböző időpontokban végzett vizsgálata alapján, azoknak a könyveknek, amelyeket ő nyomtatott ki, 70%-a először jelent meg nyomtatásban. Ha felsorolnánk a címüket, irodalomtörténetünk sok híres művét idéznénk fel, más művek pedig (amelyeknek valóban alig van irodalmi értékük) csak De Worde kiadásában maradtak ránk. Valamivel több, mint össztermésének 30%-a állt ilyen művekből. Más szóval 200 művet a nyomtatványai közül 1640 előtt egyszer sem nyomtak újra, és a legtöbbet egyáltalán nem nyomták újra többé. És bár (mint az előbb említettük) ezek közül a művek közül sok nem jelent értéket a remekművek kutatói számára, az ízlés története és az régi olvasóközönség fejlődésének és ízlésének vizsgálata szempontjából ezek fontos dokumentumok.

De Worde úttörő kiadásai egyáltalán nem írhatóak le mind mint viszonylag kis értékű művek. Ha megvizsgáljuk, mivel járult hozzá például a széphistória-irodalomhoz, akkor azt látjuk, hogy De Worde valóban értette, hogy mire van szükség. Összesen tizenöt széphistóriát nyomtatott ki, és ebből tizenkettő az ő impresszumával jelent meg először nyomtatásban, és három - az Apollonius of Tyre (1510), a Melusine (1510?) és a Olyuer of Castylle (Oliver of Castille) (1518) - egyedi példányok. A regényes történetek mellett De Worde az irodalom más formái iránt is ugyanúgy érdeklődött, mindig kész volt valami újdonságot kinyomtatni. Neki magának nem volt jó irodalmi érzéke, barátokra és segítőkre támaszkodott - például Robert Coplandre és Henry Watsonra, hozzájuk fordult tanácsért, de akármilyenek voltak is a módszerei, az angol irodalomhoz való tartós hozzájárulását (tipográfiai vétkei ellenére) nem lehet elvitatni.

Pynson munkássága 1500-tól haláláig azt mutatja, hogy rendszeres, gondos üzletember volt. Amíg ki nem nevezték a Király Nyomdászának 1509 körül, termékeinek nagyjából a felét különféle vallásos művek tették ki - mind „biztos” utak. Ezután gyorsan kifejlesztette a vállalkozása jogi oldalát, mert privilégizált helyzetben volt a statutumok és talán az Évkönyvek kiadásánál is, az utóbbiból több mint hetven kiadást jelentetett meg. Ez a két nagy kiadványcsoport, a vallásos és a jogi, nagyjából az össztermése két harmadát tette ki. Az ideje többi részét tankönyvek kiadására fordította, igen sokat jelentetett meg, a szépirodalom viszont csak nagyon kicsit érdekelte. Tehát úgy tekinthetjük, mint aki kevésbé volt vállalkozó szellemű, mint De Worde, műveltebb közönséget látott el olvasnivalóval, és drágább és szebben nyomtatott könyveket csinált. Ugyanakkor mutatja, hogy milyen okos üzletember volt, hogy mennyi könyvét nyomták újra, sokat nem is egyszer. Így például Littleton Tenures-ét legalább nyolcszor nyomta újra, a Natura Breviarum-ot hatszor, a Sarum Horae-t (Salisbury Hórák Könyv) nyolcszor és más liturgikus kézikönyveket is sokszor.

Ez azonban nem gátolta meg abban, hogy sok műnek ő nyomja ki az első nyomtatott kiadását. Termékeinek 50-60%-a tartozik ebbe a csoportba, és neki köszönhetjük olyan híres művek első kiadásait, mint Froissart és Fabyan Krónikái (Chronicles), Lydgate Troy Book-ja (Trója könyve), Barclay Bolondok hajója (Ship of Fools) fordítás és az Everyman (Akárki). Munkáinak többségében a negyedréti formát részesítette előnyben, és a folio alakot fenntartotta

a Statutumok, Bullák, Proklamációk stb. számára és egy olyan válogatott kiadvány-csoport számára, amelyek a régi angol nyomdászat legszebb darabjai közé tartoznak. Az 1500-as Miskönyv (Missal), a Bolondok hajója (1509), az Intrationum excellentissimus liber (1510) és az 1520-as Miskönyv (Missal) hozhatók fel példának Pynson legsikerültebb munkáira ebben a formátumban. A negyedréti alakú kiadványok azonban sok idejét lefoglalták, mert ezeknek a kényelmesen használható kis köteteknek nőtt a kedveltsége, és ő is, De Worde is használták ezt a formát néhány lapos munkákhoz éppen úgy, mint pompásan illusztrált, vastag kiadványokhoz, amilyen például a *The castell of laboure* (1505?).

Feltehetjük a kérdést, mennyire zavarta ez a két nyomdász egymás köreit a piacon. A válasz: nagyon kevésbé, ha az össztermésüket vesszük alapul. Azonos évben nem nyomtak legfeljebb öt azonos művet, és versengésük (ha ez egyáltalán versengés volt) sokkal észrevehetőbb a pályájuk kezdeti szakaszában, mikor még nem voltak biztosak abban, mekkora a közönségigény. Legérdekesebb összeütközésük 1509-ben történt, mikor De Worde kiadta a *Bolondok hajója* prózai változatát júliusban, és Pynson követte ezt egy verses változattal decemberben. Ebben az esetben De Worde Lady Margaret [a király, VII. Henrik anyja] ösztönzésére publikált, míg Pynson saját „költtségére és terhére” vállalta a kiadást. Egyébként a többi könyvek, amelyeket mind a ketten kiadtak, igen keresett vallásos- vagy tankönyvek voltak, és a legtöbbet sokszor újranyomták. Más szóval a két nyomdász együttes erőfeszítései is alig voltak elegendőek a piac kielégítésére. Időnként az egyik, máskor a másik volt az első a mezőnyben, de ahogy egyre jobban befutottak, az elsőségért való versengés jelentős mértékben megszűnt, mindegyik nyomdász a maga útját járta és a maga programját teljesítette, anélkül, hogy attól tartott volna, hogy a vetélytársa leahagyja.

Már láttuk, hogy a könyvbehozatal az angol nyomdászok fenyegetésnek érezték, mert ezek között a külföldi könyvek a nyomdászművészet pompás darabjai is gyakran megtalálhatók voltak. Ebben a korban még kevés angol könyv dicsekedhetett tipográfiai kiválóságával, legjobb esetben is csak elfogadható szakmai színvonalat tudtak elérni - a legrosszabb esetben pedig mindenféle tipográfiai színvonal hanyag semmibevétele jellemezte őket. A külföldi konkurrenca ösztökélése tehát egészséges volt, de aligha várhatjuk el a nyomdászoktól, hogy értékelni tudják ezt a szempontot. Ebben az időpontban váratlanul segítségükre jött két dolog: először is, az egyháznak és a királynak az a vágya, hogy ellenőrzésük alá vonják az országba bejövő eretnek irodalmat, és másodszor a királynak az az eltökélt szándéka, hogy szemmel tart minden olyan könyvet, amely a válása kérdésével és az egyházban és az államban elfoglalt alkotmányos helyével foglalkozik. Miután számos hatástalan módszert kipróbáltak, 1534-ben törvényt fogadtak el, amely a külföldi konkurrenciát gyakorlatilag lehetetlenné tette.

Ettől kezdve az angol nyomdász azt csinált, amit akart. A közönség egyre nehezebben tudta összehasonlítani könyveit külföldi nyomdák szebb termékeivel. A könyvpiac bővült, és az igények természete világosabbá vált. A úttörő hőskor lezárult. Ahelyett, hogy a szakma nagyrészt két ember kezébe összpontosult volna, De Worde halála idején már vagy tíz nyomdász működött, és a számuk gyorsan emelkedett a következő két évtizedben.

4. Wynkyn de Worde halálától a Stacionáriusok Céhe bejegyzéséig (1535-1557)

Az a korszak, amelyik az 1534-es törvény elfogadásától és De Worde halálától, 1535 elejétől egészen a Stacionáriusok Céhének a céhjegyzékbe való bejegyzéséig, 1557-ig tartott a nyomdászok fokozatos meggazdagodásának kora volt. Az elég nagy külföldi versenytől megszabadították őket egy olyan időpontban, amikor a királynak a pápával való viszálya pompás alkalmat adott nekik arra, hogy a vallásos és hitvita-irodalommal való kereskedést

felfejlesszék. A könyvtermés mennyisége állandóan növekedett. Az 1520-9-es évekre 550 címet írtunk össze, a következő évtizedben ez a szám 739-re emelkedett, azután 928-ra, és 1550-1559 között 1040-re.

A könyvtermés mennyiségi növekedésével együttjárt a ténylegesen működő nyomdász-mesterek számának emelkedése is. Nem kevesebb mint hetven személyről tudjuk, hogy nyomtatott könyveket az 1535-1560 közötti időszakban. Bár lehet, hogy néhány közülük nem volt ténylegesen nyomdász, annak ellenére, ami a könyveik kolofonjában állt, általában volt nyomdájuk, és megjelentettek könyveket, ki keveset, ki sokat. Nagyon bonyolult képet mutatnak, mert a termékeik mennyisége és témaköre nagyon változatos volt. Sokat csak egyetlen könyv alapján ismerünk, vagy láthatóan csak nagyon rövid ideig, egy-két évig folytatta a mesterséget. Nehéz megérteni, hogyan jöttek létre ezek a rövid életű vállalkozások, bár időnként megkockáztathatunk egy feltevést. Például az egyetlen mű, amelyet Robert Madeley nyomott (1553), az *An invective against treason* (Támadás a felségárulás ellen), egy ballada, amelyet „Londonban nyomtattak ... és a Szent Pál melletti temetőnél, a csillaghoz címzett nyomdában fogják árulni”. Mármost ez Thomas Raynalde nyomdája volt 1552-ig, és amikor azt is észrevesszük, hogy Madeley ugyanazokat a betűket használta a nyomtatványában, mint korábban Raynalde, akkor logikus a feltételezés, hogy Madeley átvette Raynalde nyomdáját. A legtöbb esetben azonban semmilyen támpontunk sincs ahhoz, mi ösztönözte ezeket az embereket arra, hogy nyomtassanak. Több esetben, bár a nyomda elég sokáig működött, a termékek mennyisége (amennyi megmaradt belőle) túlságosan kevés ahhoz, hogy más lehessen, mint mellékjövedelem - és nem fő jövedelmi forrás. Ezek az emberek talán elsősorban könyvkereskedők voltak, és csak mellékesen nyomdászok. Mások pedig csak rövid ideig voltak nyomdászok, és általában erős vallásos meggyőződésük ösztönözte őket erre. Például Robert Crowleyt nem tarthatjuk hivatásos nyomdásznak, annak ellenére, hogy tizenöt könyvet adott ki 1549 és 1551 között. Crowley az oxfordi Magdalen Kollégium egykori tudósa [fellow] volt, később pedig a cripplegatei Szent Egyed templom (St. Giles) (egyházi javadalmat élvező) lelkésze (rector). Kiadványai főleg vallásos jellegűek voltak, és valószínűleg sajtót is szerzett, hogy jobban elő tudja mozdítani pápa-ellenes tevékenységét. Ezen a sajtón öt teológiai traktátust és egy saját szerzeményű, verses zsoltároskönyvet nyomtatott ki, ezenkívül Wycliffe bevezetését (Prologue) a Bibliához, és öt (elsősorban teológiai) művet walesi nyelven. De még ennek a korlátozott mennyiségű könyvtermésnek a kinyomtatása is túl sok volt a nyomdájának, van arra utaló írásos bizonyítékunk, hogy két szakmailag biztosabb alapokon álló, hivatásos nyomdászhoz kellett fordulnia - Juggehoz és Dayhez - hogy segítsék ki.

Voltak az előbbieknél becsvágyóbb nyomdászok is, de megelégedtek annyi (kevés és majdnem minden esetben kizárólag vallásos) kiadvány megjelentetésével, amennyiről biztosak voltak, hogy szükség van rá, és elfogadható hasznot fog nekik hozni. Nyomtattak a nagy külföldi teológusok és reformerek műveiből készült fordításokat is, egy sor didaktikus művet, hazai teológusok prédikációit és traktátusait speciális részletkérdésekről. Thomas Raynalde-ről például tudjuk, hogy 34 művet nyomtatott ki 1540 és 1552 között. Ezek közül nem kevesebb mint harminc volt vallásos jellegű - John Bale, John Hooper, George Joye, William Turner, Wiliam Tyndale és Zwingli [csupa reformátor] munkái; Bibliák, Zsoltár-fordítások versben, szertartás-könyvek stb. - vegyes termés, amely különféle vallásos igényeket elégített ki. Egy másik, hasonló kaliberű nyomdász, Thomas Petyt 42 művet hozott ki, ebből 25 volt vallásos jellegű. A többi könyv között volt hét népszerű jogi könyv, hat általános mű, olyanok mint Hugh Rhodes *Boke of nurture*-je (A táplálkozás könyve) (1545?) és Thomas Moulton *The glasse of helthe*-je (Az egészség pohara) (1550?). Partner volt az 1542-es Chaucer kiadásban, amelynek Richard Grafton volt a nyomdája, és Richard Taverner Evangélium-

fordításának egy részében is részt vett, ezt R. Bankes nyomtatta ki 1540-ben. Félig nyomdász volt, félig könyvkereskedő, és a két módszer összekapcsolása azért volt szükséges, hogy valahogy meg tudjon élni.

Így lehetne vizsgálni egyik nyomdász-csoportot a másik után, amíg el nem érünk a legtermékenyebb csoportig - Thomas Berthelet több mint 350 tétellel dicsekedhet, őt követi, messze lemaradva (longo intervallo) William Seres (187 tétellel), Richard Grafton (180 tétellel), Robert Redman (180 tétellel), Richard Tottel (129 tétellel), Richard Jugge (108 tétellel), Robert Wyer (102 tétellel) és John Day (100 tétellel) [ezek a Király Nyomdásza]. Amikor a kiadványaikat vizsgáljuk, azt látjuk, hogy igen széles körből merítettek - egyik egyfajta érdeklődést látott el olvasnivalóval, a másik egy másfajtat. Bár mindegyik különösképpen szeretett egy vagy két kiadványtípust, összességében sokkal egyetemesebb volt a profiljuk, mint a kisebb nyomdászoké. Berthelet például, bár termékeinek majdnem fele vallásos irodalom volt, még annak is szerét ejtette, hogy több mint száz jogi könyvet vagy füzetet is kinyomtasson. A jogi kiadás azonban bizonyos mértékig királyi nyomdász minőségében került hozzá, és jobb példákat láthatunk a jelenségre Robert Redman és Robert Wyer össztermésében.

Redman-nek nyilvánvalóan a jogi könyvkiadás volt a fő érdekeltsége. Mint már láttuk, Pynsonnal és John Rastell-lel versenyzett ezen a területen, mégis kiadványainak jóval több mint fele az olvasók mindenféle jogi könyvekkel való ellátása kategóriájába tartozik. Maradék energiáit szinte kizárólag a vallásos műveknek szentelte, úgy hogy legfeljebb csak egy maréknyi egyéb mű került ki a nyomdájából. Viszont Robert Wyernek az ismertségre való jogcíme kiadványai között található általános művek rendkívül gazdag választékán alapul. Wyer mindenkinél korábban megértette, hogy nagy kereslet van olyan kis alakú, olcsó, vékony könyvekre, amelyek tájékoztatást adnak az időjárásról, a planétákról és az emberiségre gyakorolt befolyásukról, a népszerű orvostudományról, a jó lovak tulajdonságairól stb., és nyomtatványainak legalább fele ebbe a csoportba tartozik. Ahogy várható volt, a többi könyve legnagyobb részt vallásos mű, de még így is, egyéb termékei között találunk olyan műveket is, mint W. Marshall fordítását Marsilius Padovanus *The Defence of Peace* (A béke védelme) (1535) című művéről, egy 282 oldalas foliot, amelynek a kinyomtatása, mint tudjuk, 34 fontba került, és munkájának legszebb példája és a *The Corious Hystories of Troye* (Trója különös történetei) (1540?), leggazdagabban illusztrált könyve, amelynek egyetlen megmaradt példánya ma a British Museum-ban van. Wyer könyvei általában gyenge nyomtatványok, de nem szabad, hogy ez elvonja a figyelmünket, és ne lássuk meg azt az energiát és vállalkozó szellemet, amelyről tanúságot tett, amikor egy eddig kevésbé kihasznált piac felé fordult könnyen kezelhető, könnyen olvasható, változatos témájú népszerű kalauzaival.

Az 1535-1557-es korszak tehát azt a képet mutatja, hogy a nyomdász szakma tevékenyen kihasználta a piacot, legjobb képességei szerint, az egyes nyomdászok egyéni hajlamai és ízlése alapján, funkciójuk alapján mint a királyi nyomdász poszt betöltői vagy külön pátensek tulajdonosai, és anyagi erőforrásaiknak megfelelően. Most még azt kell megvizsgálnunk, mit jelentett könyvet készíteni ebben a korban, és hogy igyekeztek a nyomdászok megbirkózni termékeik kinyomtatásának és eladásának számos gyakorlati problémájával.

Bennett, H. S.

A könyvszakma szabályozása

Van egy másik kérdés is, amit szükséges megvizsgálni amellet, hogy milyen fokon állt a 16. századi írástudás - a nyomtatás és a könyvkereskedelem szabályozásának különféle módjait. A szabályozásnak két fő oka volt - gazdasági és egyházi, és általában ebben a fontossági sorrendben követték egymást. A nyomtatás kezdeti korszakában nem voltak korlátozások. Az új mesterség szabadon virágzott vagy vegetált, a körülményektől függően. Az 1484-es törvény, amely szabályozta, hogy milyen feltételek mellett űzhetik mesterségüket a külföldiek [olyan idegenek, akik nem voltak honosítva] Angliában, teljes szabadságot engedett a nyomdászoknak, könyvkötőknek és másolóknak szakmájuk gyakorlására. Az eredményt láthatjuk, ha megnézzük az angliai nyomdászok jegyzékét a nyomtatás első négy vagy öt évtizedében. Úgy tűnik, hogy Caxton, az oxfordi Thomas Hunt és valószínűleg a szent albansi névtelen nyomdász kivételével az 1513 előtt működő nyomdászok mind külföldről jöttek Angliába. De Worde az elzászi Wörth-ben született, Pynson és W. Faques normandiaiak voltak, W. de Machlinia a belgiumi Mechelenből származott, J. Notary valószínűleg francia volt és így tovább. John Rastell 1513 körül kezdett el dolgozni, és ezután fokozatosan csatlakozott hozzá a hazai nyomdászok egyre gyarapodó testülete, akiket kétségtelenül ösztönzött az a tény, hogy a külföldieket, akár idegenek voltak, akár már letelepedtek Angliában [denizens: honosított alattvalók voltak] mind erősebb korlátozásoknak vetették alá. De még így sem járnánk messze az igazságtól, ha az állítanánk, hogy a könyvszakmával bármilyen kapcsolatban álló angliai lakosoknak 1476 és 1535 között a kétharmada volt idegen. A számukat azonban fokozatosan csökkentették, először az összes külföldiekkel szemben alkalmazott egész sor korlátozó intézkedéssel, például az 1515-ös rendelkezéssel, amely kimondta, hogy az Angliában letelepedett külföldi polgároknak kétszeres adót kell fizetniük az uralkodónak, és másodsor olyan törvényekkel, amelyek kifejezetten a nyomdászatot érintették. Így 1523-ban a külföldi nyomdászoknak elrendelték, hogy csak angol inast vehetnek fel, és tilos volt nekik a nyomdában kettőnél több külföldi segédet alkalmazni.

Erről a korlátozásról azonban kiderült, hogy még mindig nem elég szigorú ahhoz, hogy az angliai születésű nyomdászok egyre népesebb tábora megelégedjen vele, és 1529-ben egy új törvény megtiltotta, hogy külföldiek új nyomdát létesíthessenek Angliában, bár azokat, akiknek már volt nyomdájuk, nem tiltotta el a további működéstől. A hálót még szorosabbra vonták 1534-ben, amikor egy újabb, nyomdászokra és könyvkötőkre vonatkozó törvény lépett életbe. A törvény bevezető része (preambuluma) „csodálatosan nagyszámú könyv”-ről beszél, amelyek nap mint nap jönnek az országba az 1484-es törvény óta, „mert kevés volt a könyv és csak kevés olyan nyomdász volt akkor ebben a Királyságban, aki jól tudta művelni és alkalmazni a nyomdászat nevezett tudományát és mesterségét.” A szöveg azzal a kijelentéssel folytatódik, hogy a dolgok időközben megváltoztak, és jelenleg a királyságban „nagy számban vannak [olyan emberek], akik képzettek és gyakorlottak a nyomdászat nevezett mesterségében, és képesek ugyanolyan jól folytatni a nevezett mesterséget, minden részletében, mint bármilyen idegen bármelyik másik királyságban vagy országban”. Az 1484-es törvényt visszavonták, és új záradékok rendelkeztek arról, hogy a külföldiek csak nagyban és nagykereskedelmi áron adhatják el áruikat a született angol nyomdászoknak vagy stacionáriusoknak, bekötött könyveket pedig egyáltalán nem lehetett behozni Angliába [ezzel a hazai könyvkötőket védtek]. Hogy életbe lépett ez az új törvény, az angol nyomdászok helyzete megerősödött; már korábban elérték, hogy idegenek nem állíthattak fel nyomdát Angliában, és

ezentúl más mint belföldi vagy honosított polgár nem árulhatott a kiskereskedelemben külföldi nyomtatott könyveket. Az angol könyvpiac teljesen a kezükbe került.

Hogy milyen szigorú korlátozást jelentett a külföldiek számára az 1534-es törvény, azt jól szemlélteti, ha megvizsgáljuk, milyen volt a hatása az Angliában könyvekkel kereskedő talán legfontosabb külföldire. Francis Regnault, a híres párizsi könyvkereskedő fia és utódja aktívan tevékenykedett Anglia könyvellátásában (különösen az egyházi szertartáskönyvekkel való ellátásban) mióta csak apja üzletét 1516 után örökölte. Nagy mennyiségben importált könyveket Angliába, és nagyon jól ment az üzlete. 1534 után azonban olyan súlyosnak találta a helyzetet, hogy 1536-ban írt Thomas Cromwellnek, előadta múltbeli tevékenységének egész történetét, és jelezte, attól tart, az angol könyvkereskedők meg akarják akadályozni, hogy a jövőben könyveket nyomtathasson és árulhasson, amit pedig már korábban kinyomtatott, azt el akarják kobozni. Arra kérte Cromwellt, engedje meg neki, hogy továbbra is árulja termékeit, és hozzátette, hogyha bármelyik könyv hibás lenne, azt ki fogja javítani.

Azonban láthatólag nem tudott komoly ígéretet kicsikarni Cromwellből, és két évvel később kihasználta azt az alkalmat, hogy Párizsban egy Biblia-kiadást nyomott R. Graftonnak és E. Whitchurchnek (Coverdale felügyelete mellett), hogy támogatásukat megszerezze. Coverdale és Grafton ekkor a következőt írták Cromwell-nek: „Mivel már hosszú ideje szállított Angliába, több mint 40 éve, mindig olyan könyvekkel látva el Angliát, amelyek a legkeresettebbek voltak, sok könyv maradt még meg nála, mint például angol nyelvű imakönyvek, misekönyvek és hasonlók, amelynek az eladását most teljesen megtiltották neki (a londoni könyvkereskedők céhe), és ez a teljes tönkretételét jelenti. Ezért hát alázatosan kérjük lord-ságodat, hogy legyen hozzá kegyes és pártolja ügyét, hogy szabadsága legyen neki legalább azt eladni, amit már kinyomtatott, a továbbiakban pedig már nem nyomtat többet angol nyelven, hacsak nem talál magának angol embert korrektornak.”

De mindez hasztalan volt, és nem tudunk róla, hogy több olyan misekönyvet importáltak volna Angliába, amelyet Regnault nyomtatott. Aligha lehet kétséges, hogy 1534-től kezdve a hazai nyomdászok felülkerekedtek, és a külföldieket lassan, fokozatosan kiszorították.

A Koronát azonban ezeket a törvényeknek a meghozatalánál nemcsak az a szempont vezette, hogy a hazai nyomdászok helyzetén javítson. Az angol nyelvű nyomtatott könyvek behozatalának korlátozása része volt annak a hadjáratnak, amely 1534-ben már teljes erővel folyt az olyan művek ellen, amelyek a katolikus egyházat támadták, vagy Luther és követői tanításait terjesztették. X. Leo már 1520-ban bullát adott ki Luther írásai ellen, és elrendelte, hogy minden ilyet kobozzanak és égessenek el, Wolsey [bíboros] pedig energikusan cselekedett. 1521 májusában, ünnepélyes keretek között, Fisher [püspök] beszéde után, Luthert eretneknek nyilvánították, és műveit nyilvánosan elégették a Szent Pál székesegyház előtti téren álló keresztnél. Ennek ellenére, és a püspököknek az egyházmegyékben folytatott akciói ellenére, a lutheránus könyvek mégis utat találtak Angliába, és olyan nagy mennyiségben terjedtek, hogy az egyházi hatóságok kénytelenek voltak további intézkedéseket tenni. A. W. Reed professzor kutatásai kimutatták, hogy a londoni könyvkereskedőket 1524. október 12-én összehívta London püspöke, és óva intette őket attól, hogy lutheránus eretnekséget tartalmazó könyveket hozzanak be Angliába vagy árusítsanak, és azt mondta, hogy ha új könyveket hoznak be, azt be kell mutatniuk a bíborosnak [Wolsey], a canterbury érseknek, a rochesteri püspöknek vagy neki, mielőtt eladásra kínálnák.

Wolsey egy második prédikálási és könyvégetési ceremóniát is rendezett egy esős februári vasárnapon, 1525-ben, és ugyanennek az évnek az őszén London püspöke is újra összehívta a könyvkereskedőket. A parancsai ekkor még szigorúbbak voltak, mint előzőleg. A kereskedők nem foglalkozhattak semmilyen lutheránus könyvvel, sem latinul, sem angolul, és nem is

adhattak el külföldről behozott műveket, amíg jóvá nem hagyta Wolsey, Fisher vagy ő maga. Továbbá, semmilyen új könyvet nem lehetett addig kinyomtatni (kivéve azokat, amelyeket már korábban jóváhagyott az egyház), amíg nem engedélyezték. Angliában először korlátozták a nyomdászt abban, hogy megválaszthassa, mit akar kinyomtatni.

Ezt a második figyelmeztetést valószínűleg az tette szükségessé, hogy a forgalomban lévő eretnek könyvek száma egyre nőtt. 1525-ben De Worde-öt felszólították, hogy adja elő mentségét, miért nyomtatta ki a *The Image of Love*-ot, John Gough fordítását, amely állítólag eretnekséget tartalmazott, míg 1526 elején Thomas Berthelet jutott bajba azért, mert kinyomtatta Erasmus három művét fordításban. Itt nem volt szó eretnekségről, de Berthelet elmulasztotta bemutatni a műveket a londoni püspök embereinek, és ezzel kivonta magát az ellenőrzés alól.

A hatóságok aggodalmát még az is növelte ebben az esetben, hogy tudomást szereztek róla, hogy nemcsak a lutheránus vitairatok terjednek szabadon, hanem Tyndale Új Testamantumának első példányai is nagy számban bejutottak Angliába. 1526-tól kezdve a püspökök eredménytelenül küzdöttek a könyváradat feltartóztatásáért. Warham érseket és Tunstallt, London püspökét ellenfeleik csellel rávették, hogy felvásárolják az Új Testamantumokat bálaszámra, és ezzel ők maguk teremtették meg az új kiadások megjelenítésének anyagi alapját. Az Új Testamantum behatolt a társadalom minden rétegébe, úgy hogy Norwich püspöke, Nix kétségbeesetten kiáltott fel: „Most már meghaladja az erőmet, vagy bármelyik más egyházi emberét is, hogy megakadályozzam [a terjedését], és ha ez még sokáig így megy, végünk van.”

Nix püspöknek egy dologban igaza volt, lehetetlen volt megfékezni a Szentírás behozatalát és olvasását, és 1530 után magán az egyházon belül is sokan felismerték, hogy szükség van anyanyelvi Bibliára. Olyan egyházi emberek, mint Latimer és Cranmer és a Cromwell pártjához tartozó államférfiak támogatásával lépéseket tettek egy olyan anyanyelvi Biblia kiadására, amely a[z egyházi és állami] hatóságok számára is elfogadható. Egy „mindenki számára nyitva álló Bibliá”-ról való gondoskodás útjának szakaszait először Coverdale 1535-ös Biblia-kiadása, azután az ún. Matthew’s Biblia, 1537-ben, majd ezt követően az 1539-es Nagy Biblia kiadása jelzi. Az, hogy a világiak hogyan fogadták az anyanyelvi Bibliát, túl jól ismert történet ahhoz, hogy itt el kellene mondani.

De ha a hatóságoknak az anyanyelvi Bibliával szembeni magatartása mutatott is némi változást, ez egyáltalán nem hozta magával a Luther tanításait és az eretnekséget terjesztő angol nyelvű, főleg külföldről behozott nyomtatott könyvek iránti ellenségeségük megenyhülését. Már 1529 márciusában kiáltványt bocsátott ki a király, amelyben betiltott bizonyos könyveket, míg 1530 májusában a püspökök nyilatkozata mennydörgött néhány könyv, például az *A supplicacyon for beggars* (Könyörgés a koldusokért) (Antwerpen, 1529?) ellen, egy királyi proklamáció pedig, a következő júniusban, megtiltotta hét, eretnekségért elítélt kötet terjesztését. És ez még nem volt minden. A király ügynökei buzgón tevékenykedtek otthon is, külföldön is, és az embargó megsértése miatt gyakoriak voltak a letartóztatások. Például Richard Bayfieldet 1531 őszén fogták el, azzal vádolták, hogy tiltott könyveket hozott be Angliába, és még ugyanabban az évben, december 14-én meg is égették. Sok mást is a hatóságok elé hurcoltak ebben az évtizedben, rákényszerítették őket, hogy esküvel fogadják meg, nem olvasnak többé tiltott könyveket, és hogy beszolgáltatassanak minden ilyen irodalmat. Sokan a Németalföldre menekültek, de még ott sem voltak biztonságban. Tyndale-t egyik helyről a másikra - Kölnbe, Marburgba, Hamburgba, Antwerpenbe - üzték, VIII. Henrik kiadatását kérte, és mikor ezt megtagadták, terveket szőttek az elrablására. Végül valaki

elárulta, és [V.] Károly császár vetette börtönbe, majd megfojtatta és máglyán megégetette Vilvorde-ban, 1536-ban.

Egy egész sor további kiáltvány követte az előzőket, és a csúcspont az 1546. július 8-i proklamáció volt, amely általában megtiltotta a reformerek, Bale, Becon, Barnes, Coverdale, Frith, Joye, Tracy, Turner és Tyndale összes írásainak olvasását. VI. Edward trónralépése sem hozott semmi javulást a cenzúra buzgó híveinek fékentartásában, Mária fanatikus vakbuzgósága pedig még tovább rontotta a helyzetet, és vagy húsz protestáns szerző műveinek behozatalát tiltották be.

Az ilyen eszközök alkalmazása a külföldi eretnek könyvek terjesztését veszélyes és nehéz vállalkozássá tette. Angliában a londoni püspök 1526-ban kezdeményezett gyakorlatát folytatták továbbra is. Az eretnek könyvekről rendelkező 1538-as kiáltvány kimondta, hogy semmit nem lehet kinyomtatni, amíg a Titkos Tanács vagy ügynökei előzetesen meg nem vizsgálták és nem engedélyezték a könyveket. Ettől fogva a Cum privilegio regali ad imprimendum solum (királyi privilégiummal a (mű) kizárólagos kinyomtatására) kifejezés kezdett feltűnni a könyvek végén, mintegy biztosítékot adva arról, hogy eleget tettek a törvénynek. Viszont az olyan nyomdászok, akiknek erős volt a vallásos hite, készek voltak kockáztatni, és álnéven és hamis impresszummal nyomtak néhány könyvet a belföldi piacra. Így például Melanchthon *A very godly defense, defending the marriage of preistes* (Egy nagyon istenes védőbeszéd, amely a papok nősülését támogatja) (1541) című művét az ipswich-i John Oswen betűivel nyomták, annak ellenére, hogy az állt benne, hogy a lipcei Oszlopos Udvarból (Upright Hoff of Leipsic) került Angliába, és három olyan könyv, amelyen nincs feltüntetve a nyomdász neve, és mind azt állítja magáról, hogy Wesel-ben nyomták, valójában Londonban készült. Coverdale-t megbotránkoztatta, hogy mennyi olyan könyv volt forgalomban, amely alkalmas volt arra, hogy a király alattvalóinak lelkét megfertőzze. Az állította, hogy sok ilyen könyvet és egy nagy „halom utálatos pápista könyvet” fogott el Newburynél 1539-ben, és azt kérdezi Cromwelltől, „megégettessem-e ezeket a pápista könyveket a piactéren álló Keresztnél, vagy nem?” Richard Graftont börtönbe zárták 1541-ben, mert kinyomtatta Melanchthon egyik levelét, a Hat Cikkely (Six Articles) ellenére, és soha többé nem engedték, hogy Bibliákat nyomtasson. Azután 1543-ban a Titkos Tanács újabb akciói következtek a törvénytörő nyomdászok ellen. Áprilisban nyolc nyomdászt börtönöztek be „törvénytelennek tartott könyvek nyomtatásáért”, és csak két múlva engedték őket szabadon, mikor kötelezték magukat, hogy őszintén bevallják, milyen „könyveket és balladákat vásároltak az elmúlt három évben, és mit adtak el nagyban, és milyen kereskedőkről tudják, hogy gonosz tartalmú angol könyveket hoztak be a Királyságba”. Néhány nappal később huszonöt másik könyvkereskedőt utasítottak arra, hogy hasonló vizsontszívességet tegyen szabadon bocsátásáért cserébe. Az 1538-as kiáltványt, amely megkívánta, hogy a könyveket publikálás előtt jóváhagyták a Titkos Tanács vagy ügynökei, megismételték 1549-ben és 1551-ben, míg egy kicsit később, Mária azt követelte meg alattvalóitól, hogy „ne nyomtassanak ki semmilyen könyvet, szöveget, balladát, verset, közjátékot, elbeszélést vagy értekezést ... hacsak nincs külön engedélyük öfelségétől írásban ugyanezek számára.”

Az ezekben az években gyakorolt, egyre szigorúbbá váló ellenőrzésnek volt egy másik célja is - politikai, nemcsak vallásos. Attól kezdve, hogy [VIII.] Henrik szembehelyezkedett a pápával, szükséges volt hogy a Korona mindent elkövessen, ami csak hatalmában állt, hogy a király új helyzetét és álláspontját elfogadtassa és megmagyarázza. Nagy mennyiségű brossúra és röpirat, olyanok, mint St. German vagy Richard Morison írásai, jelent meg. Ismételten támadták azt a nézetet, hogy [a pápa elleni] lázadás bűnös lenne, a pápa [angliai] jogait változatos módokon utasították vissza és tették nevetségessé, tudós értekezésekben és népszerű traktátusokban egyaránt, és a Koronának a politikai eszmékkel és vallásos ideológiával

kapcsolatos pontos álláspontját gondosan kifejtették olyan művekben, mint például a *The Institution of a Christian Man* (A keresztény ember oktatása) (1537), stb. Röviden, a könyvszakmát aktívan felhasználták a Korona célkitűzéseinek érdekében folytatott erőteljes propaganda-hadjárat támogatására.

A nyomtatás szabadságának további korlátozását láthatjuk abban a gyakorlatban, amely főként Edward és Mária uralkodása alatt alakult ki, hogy privilégiumokat adtak egyes nyomdászoknak. A nyomtatás kezdetétől fogva mindig voltak olyanok, akiknek a Király Nyomdása címet adományozták, és akik azt a kiváltságot élvezték, hogy ők nyomtathatták ki a királyi kiáltványokat, és más olyan anyagokat, amelyeket a Korona megkövetelt tőlük. Az első királyi nyomdász, Peter Actons a „Király Stacionáriusá”-nak nevezte magát (1485), de 1503-ban egy olyan nyomdász követte, aki valóban nyomdászként működött, William Faques, aki a „Király Nyomdása” (*Printer to the King*) címet vette fel, és példáját követték utódai is - Richard Pynson (1508), Thomas Berthelet (1530), Richard Grafton (1547), John Cawood (1553) és Cawood és Richard Jugge együtt (1558).

Az a gyakorlat, hogy kizárólagos nyomtatási jogokat adtak bizonyos kiadványfajtákra, valószínűleg onnan eredt, hogy Grafton és Whitechurch kizárólagos pátenst kapott az egyházi szertartáskönyvek nyomtatására. Ez 1544. januárjában történt, és 1547-ben Reynolde Wolfe-ot tették meg a Király Nyomdászának a latin, görög és héber nyelvű könyvek nyomtatására, 26 shilling és 8 penny évráradékkal. Ez a privilégium (monopólium) sokkal kevésbé volt jövedelmező, mint amit a szertartáskönyvekre adtak, mert az ezeken a nyelveken nyomtatott könyvek száma még nagyon alacsony volt. 1549. január 16-án John Oswen kapta meg VI. Edwardtól azt a privilégiumot, hét évi időtartamra, hogy szertartáskönyveket és tankönyveket nyomhasson „walesi Hercegségünk és a hozzátartozó határvidék alattvalói számára”. A következő néhány évben még néhány pátenst adtak ki. T. Gaultiernek 1550-ben megengedték, hogy francia nyelvű misekönyveket jelentessen meg, míg 1552-ben hasonló pátenst kapott R. Tottel a jogi könyvekre. Ugyanebben az évben John Day megkapta azt az értékes jogot, hogy ő nyomtathassa az angol katekizmust és ábécés könyvet - ezt a privilégiumát még 1580-ban is energikusan védelmezte. A következő évben John Waylandet mint az anglikán imakönyvek és az összes [keresztény] felekezet imádságos könyvének egyedüli nyomtatására szóló értékes pátenst tulajdonosát látjuk viszont, és John Cawood, aki Mária trónralépésekor Grafton helyére került a királyi nyomdász posztján, megkapta a Wolfe-tól visszaszálló pátenst is a latin, görög és héber művek nyomtatására.

Az ilyesfajta privilégiumok (monopóliumok) nyilvánvalóan hasznos, állandó ellenőrzést tettek lehetővé a Korona számára különféle kiadványfajták, különösen - mint bizonyára feltűnt már - az egyházi szertartáskönyvek és az elemi vallásos oktatást szolgáló tankönyvek felett. Ez ebben korban talán még nem jelentett komoly hátrányt a kiváltságokkal nem rendelkező nyomdászok számára, de kezdete volt egy olyan privilégium (monopólium)-rendszernek, amely majd sok baj forrása lesz a jövőben.

Ilyen helyzetben és ilyen szabályozásnak alávetve folyt a könyvnyomtatás ebben a korszakban.

Waller, A. R. **A könyvszakma, 1557-1625**

Az angol könyvnyomtatás és könyvkereskedelem történetének legfeltűnőbb jellegzetessége a 16. század második felében a Stacionárius Céh (Stationers' Company) bejegyzése a céhjegyzékbe. A szakma céhhé szervezése volt az az eszköz, amelynek segítségével szigorú kettős ellenőrzés alá vonhatta az egész könyvnyomtatást és -terjesztést először is az állam, politikai és egyházi megfontolásokból, és másodsor maga a céh, belső szabályozás céljából.

Az írnokok és más, könyvek sokszorosításával és eladásával kapcsolatos foglalkozások céhe vagy fraternitása, amely 1403-ban alakult meg, az idők folyamán a könyvkereskedelem egyre nagyobb forgalma és a nyomtatás bevezetése hatására a stacionáriusok szakmai testületévé fejlődött; és mivel minden olyan személytől, aki London városában könyvekkel bármilyen kapcsolatban álló mesterséget folytatott megkövetelték, hogy a testület tagja legyen, ez az egyesület már régóta jelentős befolyást gyakorolt a szakma szokásjogának megállapítására és ellenőrzésére. Mivel még ennél is több hatalomra vágyott, a szakmai testület 1557-ben királyi kiváltságlevelet szerzett és hivatalosan bejegyzett céh lett, s ez nemcsak nagyobb hivatalos méltóságot ruházott rá, hanem a hatalmát is megnövelte az egész szakma felett. Az új céh irányítását egy céhmesterre és két gondokra bízta, akiket évente kellett választani, és a céh alapító tagjainak jegyzéke, amelyet részletesen felsorolt az alapító oklevél, 97 nevet tartalmazott. 1560-ban az egyesület fejlődése elérte tetőpontját, felvették a London város egyenruháját viselő céhek (liveried company) sorába.

A céh szabályai szerint minden tag köteles volt a céh által vezetett nyilvántartásba (céhkönyvbe) bejegyeztetni minden olyan könyv vagy szöveg címét, amelynek a tulajdonjogára igényt tartott, és ki akarta nyomtatni, s egyúttal díjat is fizetett a bejegyzésért. A könyvek bejegyzése mellett a céh könyvei tartalmaztak még feljegyzéseket céhtagok felvételéről, inasok szerződéséről, és más, a céh életére vonatkozó ügyekről. A nyilvántartásokat elsősorban azért vezették, hogy elkönyveljék azokat a pénzeket, amelyeket a gondnokok a könyvbejegyzésekért szedtek be; a könyvek jegyzékbe vételének másik célja viszont kétségtelenül az volt, hogy elejét vegyék az egyes művek kinyomtatásával kapcsolatos tulajdonjogi vitáknak. Meg kell azonban említeni, hogy a nyilvántartásokban koránt sincs benne minden olyan könyv, amely Angliában nyomtatásban megjelent. Azok a nyomdászok, akiknek külön privilégiumuk vagy monopóliumuk volt egy bizonyos könyv vagy esetleg egy bizonyos kiadványfajta nyomtatására, nem voltak kötelesek a céh nyilvántartásába vetetni ezeket a könyveket, és a király nyomdája ugyancsak felette állt az ilyen szabályoknak, a mentesség azonban csak a pátensük körébe tartozó könyvekre vonatkozott. De a hézagok ellenére a cég nyilvántartásai (lajstromai) az információk csodálatosan gazdag tárházát kínálják annak a korszaknak a könyvtermésére vonatkozóan, ameddig ezeket a könyveket vezették.

A céh kiváltságlevelének egyenes következménye volt, hogy amint kiadták, attól kezdve az angol királyság területén senki nem nyomtathatott ki semmilyen szöveget kereskedelmi céllal, aki nem volt a Stacionáriusok Céhének tagja, vagy nem volt valamilyen monopóliuma vagy pátense, amely feljogosította egy bizonyos mű vagy kiadványfajta kinyomtatására. Sőt még a céh nyomdász és kiadó tagjainak tevékenysége is sokféle korlátozásnak volt alávetve. [A korlátozó tényezők között] nem szabad megfeledkeznünk a királyi proklamációkról és parancsokról és a Csillagkamara dekrétumairól sem; az egyes nyomdászoknak egyénileg kiadott privilégiumokat sem lehetett megsérteni, és ami még fontosabb, a könyvszakma

szigorú szabályzatát, amelyet a Stacionáriusok Céhe fektetett le és léptetett érvénybe, sem lehetett büntetlenül megszegni.

Az állami hatóságok a céhbejegyzést és a kiváltságlevelet valószínűleg annál is szívesebben megadták, mivel ez olyan szervezettel ajándékozta meg őket, amelynek a segítségével jobban ellenőrzésük alá tudták vonni a könyvnyomtatást, és eszközt adott a kezükbe a lázító és eretnek kiadványoknak a betiltására; az ezektől való félelem állandóan ott kísértett a gondolataik mélyén, s egyre többször került sor arra, hogy ténylegesen be is tiltottak ilyen könyveket. Hogy ez az ellenőrzés mennyire volt hatékony, arra abból következtethetünk, hányszor voltak kénytelenek a titkos nyomdák a helyüket változtatni, ha veszélyes munkájukat el akarták végezni.

Az, hogy éppen a könyvek melyik fajtájára volt érvényes az eretnek, felségáruló és lázító kifejezés, az persze változott a mindenkori uralkodó vallása szerint. Természetes, hogy VI. Edward uralkodása alatt a pápista könyveket tiltották be, de Mária királynő uralkodása idején mindent elkövettek, hogy visszaszorítsák a protestáns könyvek áradatát, amelynek megerősödéséhez az előző uralkodó nagyban hozzájárult. 1555-ben szigorú királyi proklamációt bocsátottak ki, amely megtiltotta Luther, Kálvin, Bullinger, Melanchthon, Latimer, Coverdale, Tyndale, Cranmer, Becon és más reformerek műveinek kinyomtatását vagy az országba való behozatalát, és 1558-ban egy másik rövid, de kötelező érvényű kiáltvány ítélte el az eretnek és felségáruló műveket, többek között a VI. Edward korabeli hivatalos szertartáskönyveket is.

Mária királynő halálával ezek a törvények hamarosan érvényüket veszítették, de nem hozott igazi szabadságot, hogy protestáns királynő [I. Erzsébet] lépett a trónra, mivel a nyomtatott könyvek mennyiségének növekedésével együtt erősödött az állam és az egyház óhaja is, hogy teljesen ellenőrzése alá vonja a könyvnyomtatás és -terjesztés egész folyamatát.

Uralkodásának első évében Erzsébet megerősítette a Stacionáriusok Céhének kiváltságlevelét, és még ugyanebben az évben kiadta a Királynő Őfelsége Parancsait (Injunctions given by the Quenes Majestie). Egyik parancsa fontos következményekkel járt az angliai könyvnyomtatás jövőjére nézve, mert erre alapult később a könyvek engedélyezése és cenzúrázása, melyet kifejezetten az egyház vezetői erőszakoltak ki Erzsébettől és a két következő uralkodótól [I. Jakab és I. Károly], és amely megengedte nekik, hogy kezükbe vegyék és a továbbiakban szoroson kézben is tartsák a könyvnyomtatást (persze csak a törvényesen megjelentetett könyvek esetében). Ez a parancs elrendelte, hogy semmilyen könyvet vagy írást nem szabad kinyomtatni, „ha előzőleg nem engedélyezte, félre nem érthető módon (expressis verbis) a Királynő Őfelsége, vagy Titkos Tanácsának (Privy Council) hat tagja, vagy nem nézte át alaposan és nem engedélyezte a canterbury érsek, a yorki érsek, London püspöke, a két egyetem [Cambridge és Oxford] kancellárja, de a[z engedélyező] püspök csak megyéspüspök (ordinarius) lehet, és az érsekeknek is a kiadvány kinyomtatása helyén illetékes érsekek kell lennie, vagy két püspök engedélye szükséges, akik közül az egyik mindig a megyéspüspök legyen. És az engedélyező nevét mindig fel kell tüntetni minden törvényesen kinyomtatott könyv végén, az engedélyezés bizonyosságául.”

Ha ezt a parancsot szó szerint végrehajtották volna, akkor szorgalmazói rögtön elérték volna céljukat. De számos olyan proklamáció tanúsítja, amelyet veszedelmes és kártékony könyvek ellen bocsátottak ki, hogy egyrészt milyen nagy volt a hivatalos szervek elszántsága ennek az irodalomnak a teljes felszámolására, másrészt milyen hatástalanok maradtak az ellene felhasznált eszközök. 1566 júniusában a Csillagkamara dekrétumot bocsátott ki a tiltott könyvek nyomtatása, az országba való behozatala és árusítása ellen, fenyítést és büntetést helyezve kilátásba azok számára, akik megszegik a tilalmat, és felhatalmazta a Stacionáriusok Céhét, hogy gyanús helyeken kutathassanak az ilyen könyvek után. William Elderton egyik

balladájának, a Doctor Stories stumblinge into Englonde-nak (Doctor Stories betévelyeg Angliába) a megjelenése 1570-ben alkalmat adott további intézkedésekre, a titkos tanács egy rendelete formájában, amelyet a Stacionáriusok Céhe fejéhez és gondnokaihoz intéztek, és amelyben elrendelték, hogy a céh ne tűrje el semmilyen könyv, ballada vagy bármi más kinyomtatását, ha előzőleg nem látták a hatóságok és nem engedélyezték. Szigorú szavaikat intő példával is nyomatékositották, és az a keménység, amellyel időnként lecsaptak a vétkeesekre, emlékeztetőül szolgált a többieknek, hogy milyen kockázatos ilyen dolgokba keveredni. William Carternek, egy olyan nyomdásznak, akit korábban már többször is bebörtönöztek, mert „gonosz, pápista könyveket” nyomtatott, alkalma volt megtapasztalni, hogy ez nem üres fenyegetés, mert - amint Stow feljegyezi Annales-ében -, 1584. január 10-én felségárulásért elítélték mint egy egyházszakadással szülő, lázító értekezés (A treatise of schisme) nyomdászát, és másnap lófarokra kötve a newgate-i börtönből a tyburni vesztőhelyre vonszolták, és ott felakasztották, kibelettek és felnégyelték.

A privilégiumokkal rendelkező nyomdászok és a kiváltság nélküliek, akik az előbbieket privilégiumaikat állandóan megsértették, közötti régóta dúló ellenségeskedés odavezetett, hogy mindkét fél az állam beavatkozásáért folyamodott, és a hatóságok nem is késlekedtek, hogy megragadják az alkalmat a könyvnyomtatás feletti ellenőrzésük megszigorítására. Ennek megfelelően, 1586 júniusában a Csillagkamara hozott egy a nyomdászati szabályozása szempontjából nagyon fontos rendelkezést, ami gyakorlatilag a korábbi rendelet megerősítése és kibővítése volt, s csak akkor került hatályon kívül, mikor 1637-ben I. Károly Csillagkamarájának még szigorúbb, bár rövid életű, rendelete váltotta fel. Az 1586-os rendelettel törvényesítették, hogy minden meglévő vagy később felállítandó nyomdát be kell jelenteni a céh fejénél és gondnokainál, hogy nyomdát csak Londonban lehet felállítani, ez alól kivételt képezett a cambridgei és oxfordi egyetem területe, de ezeken a helyeken is csak egy-egy nyomdát engedélyeztek, és hogy a „már működő nyomdák túlzott nagy számát” csökkentsék, több nyomdát ne lehessen felállítani, amíg az elhalálozások és egyéb körülmények folytán nem érik el azt a számot, amelyet a centerbury érsek és London püspöke megfelelőnek ítélt a birodalom szolgálatára, és üresedések esetén a céhnek egy olyan tagot kell állítania a hely betöltésére, aki saját nyomdával nem rendelkezik, és a jelölést az egyházi bizottság elé kell terjeszteni jóváhagyásra. Szigorú büntetést helyeztek kilátásba azok ellen, akik bármilyen más könyvet kinyomnak, mint amit a Királynő Parancsa értelmében ki szabad nekik nyomtatni.

Az 1559-es rendelkezéseknek az a követelése, hogy fel kell tüntetni az engedélyező nevét minden könyv végén, gyakorlatilag holt betű maradt, de a „látta és engedélyezte a kihirdetett parancs szerint” szöveg, amely már nem sokkal a rendelet kihirdetése után feltűnik egyes címlapokon, azt mutatja, hogy valamilyen ellenőrzés mégis folyt, és a Stacionáriusok Céhének nyilvántartásaiban a könyvek bejegyzésének formája világosan mutatja a cenzúra egyre szélesebb körre kiterjedő működését. 1561 előtt a könyvekről csak annyit jegyeztek be, hogy a céh engedélyezte a nyomtatásukat, anélkül hogy bármi utalás történt volna a cenzúrára, de ennek az évről kezdve már találkozunk időnként olyan bejegyzésekkel, hogy London püspöke, sőt néhány esetben a canterbury érsek engedélyezte a könyv kinyomtatását. Húsz évvel később, mikor John Aylmer lett London püspöke, akinek szívügye volt, hogy a könyvnyomtatást az egyház ellenőrzése alá vonja, neve gyakran szerepel a legkülönbözőbb könyvek engedélyezőjeként, még az olyan jelentéktelen csekélységekben, mint a balladákban is megtaláljuk az imprimatur-át. A szigorú fegyelmet megkövetelő Whitgift kinevezése a canterbury érseki székbe 1583-ban, és a Csillagkamara 1586-os rendeletének hatályba lépése tovább erősített a könyvnyomtatás ellenőrzését. 1588-ban már általános gyakorlat volt, hogy bejegyezték az engedély kiadójának és a céh egyik vagy mindkét gondnokának [akik a céh részéről adták ki az engedélyt] nevét a Céh könyvébe, és még ugyanebben az évben Whitgift,

akinek a cenzúra iránti érdeklődését csak tovább fokozta ellenfeleinek, az úgynevezett Marprelate Értekezések szerzőinek tevékenysége, 12 személyt nevezett ki hivatalos cenzornak. Ezek közül a legaktívabbak az ifjabb Abraham Hartwell, Whitgift titkára és Dr. Stallard voltak. A testület tagjai közé tartozott Robert Crowley is, író és egykori nyomdász, az ő sajtóján készült 1550-ben a Piers Plowman (Paraszt Péter látomása) három kiadása. Mária királynő uralkodása alatt külföldön élt, ezután újra felújította kapcsolatait a nyomtatással, mert 1578-ban felvették a Stacionáriusok Céhébe. A következő évek híres cenzorai közé tartozott Richard Bancroft, Whitgift káplánja, majd később utódja, a Marprelate nyomda felkutatása nagyrészt az ő tevékenységének volt köszönhető, és William Barlow, szintén Whitgift káplánja és később Lincoln püspöke, és Richard Mocket, az Isten és a Király (God and the King) című híres traktátus szerzője, amelyet minden angliai és skóciai háztulajdonosnak kötelező volt megvásárolni, és végül Daniel Featley, ragyogó hitvitázó és a westminsteri parlament teológusa.

Az egyházi részről felhatalmazott cenzorok mellett különféle világi hatóságok is engedélyezték időnként könyvek kinyomtatását, például Sir Francis Walsingham, a főkincstárnok titkára sőt még maga lord Burghley is. Egyes esetekben a titkos tanács pártfogását szerezték meg, máskor a londoni polgármester (lord mayor) vagy a londoni vizsgálóbíró (city recorder) engedte át a cenzúrán a könyvet. Bizonyos esetekben szakmai segítséget kértek, mint például 1589-ben, amikor egy orvosi könyvet a két gondok és „a könyv átnézésére kijelölt három orvos” kézjeggyel vettek fel a Céh nyilvántartásába. A XVII. század elején [I. Jakab korában] a dráma vált a megkülönböztetett figyelem központjává, és a színdarabok nyomtatását az udvari multságok rendezője (master of revels) engedélyezte. Ezt a hivatalt Sir George Buck töltötte be 1608-tól 1622-ig, közvetlenül utána pedig Sir John Ashley, majd Sir Henry Herbert, a költő [George Herbert] testvére. Az előbbi példák azonban, a színdarabok kivételével, csak egyedi esetek, a könyvek döntő többségét vagy az érsek [canterbury érsek], vagy a püspök [London püspöke], vagy a káplánja, vagy a titkára engedélyezte. Ez volt az a szűk és veszélyekkel teli csatorna, amelyben az Erzsébet-kori irodalom féktelen sodrású folyamának át kellett magát törnie, mielőtt bejutott az irodalmi életbe.

* * *

A Stacionáriusok Céhét kiváltságlevele felhatalmazta arra, hogy kutasson bármelyik nyomdász vagy könyvkereskedő műhelyének vagy boltjának egész területén annak ellenőrzésére, hogy semmit nem nyomtatott a szabályok ellenében, és erre a célra nyomozókat jelöltek ki, akik hetenként végigjárták a nyomdákat azzal az utasítással, hogy ellenőrizzék, hány sajtója van a nyomdásznak, mit nyomtat, hány példányban nyomtatja ki az egyes műveket, kinek a számára (ki a megrendelő), hány segédet és inast foglalkoztat, és van-e a nyomda területén illetéktelen személy. Ezek az inkvizícióra emlékeztető látogatások gyakran vezettek illegálisan nyomtatott könyvek elkobzásához, és a Céh feljegyzéseiben sok példát találunk arra, hogy ilyen könyveket behoztak a Céh székházába, és ott vagy elégették, vagy olvashatatlanná tették a szöveget.

A Céh figyelme azonban nem korlátozódott az illegális sajtótermékekre, hanem magukat a céhtagokat is gondosan ellenőrizték, és a rendeletek megszegéséért és egyéb vétségekért kirótt bírságok, illetve az ezekről készített elszámolások világosan mutatják, milyen szigorú volt az ellenőrzés. 1559-ben John King-et két shilling 6 pennyre büntették, mert engedély nélkül nyomta ki a Dióbarna leányzó-t (The Nutbrowne Maid). William Jonesra 20 penny bírságot vetettek ki, mert „egy Edward királyunk korából származó Úrvacsora könyvet adott el az új [jelenleg érvényes] helyett”. 1595-ben, mivel Abel Jeffes „erkölcstelen balladákat és szeméremsértő dolgokat” nyomtatott ki, a céhbíróság elrendelte, hogy sajtóját, betűit és a

nyomtatáshoz szükséges egyéb kellékeit, miután előzőleg lefoglalták és a Céh székházába vitték, rongálják meg, hogy nyomtatásra többé ne lehessen használni. Szabtak ki büntetést azért is, ha valaki megsértette egy másik nyomdász kizárólagos jogát bizonyos szövegek nyomtatására, azaz a kiadói jogot, és „rendetlen” (disorderly) nyomtatásért is, ez igen tág kategória volt, beletartozott a gondatlan munka mellett az engedély nélküli nyomtatás is. Eddig többnyire egyedi esetekről volt szó, de rendeztek időnként általános razziákat is, mint például 1562-1563-ban, mikor William Powellt megbírságolták Nostradamus jóslatainak kinyomtatása miatt, 19 másik könyvkereskedőt pedig azért, mert árulták a könyvet. 1594-ben sok stacionáriusra vetettek ki nagy bírságot, mert „rendetlenül nyomtatott zsoldárokat” adtak el, és 1603-ban 13 könyvkereskedő került bajba, mert részük volt a Basilicon doron (Fejedelmi tükör) engedély nélküli kihozatalában. Ezt a művet először Edinburgh-ben nyomtatták ki, 1599-ben, magánkiadásban, összesen hét példányban. Ezt a második kiadást Edward Allde nyomta, és egy könyvkereskedőt, Edward White-ot, mivel 500 példányt már eladott a könyvből, s ezért ezt nem lehetett elkobozni, börtönbüntetésre ítélték, de az ítéletet felfüggesztették, a céh belátására bízva esetleges későbbi végrehajtását. De vannak olyan esetek is, amikor a makacsul rebellis vétkeket ténylegesen börtönbe vetették. Már ebben a korai időszakban is ingerelte a könyvkereskedők lelkiületét, ha más szakmabeliek tolokodtak be a területükre, és Thomas Purfoot-ot azért bírságolták meg, mert abc-s könyveket adott el a rőfösöknek. Gyakoriak a 16. században a bírságok azért is, ha valaki vasárnapon vagy ünnepnapon nyitvatartotta az üzletét, és nagyon általános az a vétség, hogy a mesterek inast tartottak anélkül, hogy a Céhnek bejelentették volna.

Sok viszályt és gyakori vitát okoztak a nyomdászok között az Erzsébet uralkodása alatt kiadott nyomdászprivilegiumok. Ezek a privilegiumok nemcsak egy bizonyos könyv kizárólagos kiadási jogára vonatkoztak, hanem gyakran egy egész kiadványfajtáéra is. Így például 1559-ben a jogi könyvek nyomtatásának kizárólagos jogát William Tottel kapta meg, élete végéig. William Seres-nek, akit Mária királynő uralkodása alatt megfosztottak az ábécés könyvekre és magán imakönyvekre szóló privilegiumától, sőt be is börtönözték, sikerült visszaszereznie pátensét, sőt a fiára is átszállt, és még a Zsoldáros könyvek nyomtatásának kizárólagos jogát is megkapta. Christopher Barkernek, aki 1577-ben váltotta fel Richard Jugge-ot a királynő nyomdásza hivatalában, kizárólagos joga volt Bibliák, a hivatalos anglikán imakönyv (The Book of Common Prayer), statutumok és proklamációk nyomtatására. Leicester grófjának [Erzsébet leghíresebb kegyencének] közbenjárására John Day már előzőleg megkapta a verses zsoldáros könyv (Psalms in metre) és az ABC és Katekizmus (ABC and Catechism) nyomtatásának kizárólagos jogát. A szótárak és krónikák nyomtatásának privilegiumát Henry Bynneman kapta meg. Richard Watkinsnak és James Robertsnek 21 évre szóló pátense volt almanachok és jóslások kinyomtatására, és 1603-ban I. Jakab király ezt az értékes privilegiumot „örök időkre” a Stacionáriusok Céhére ruházta. Thomas Marshe pátense a leggyakrabban használt latin nyelvű tankönyvekre szólt. Az Ófelsége Kápolnájának személyzetéhez tartozó Birde Mester és Tallis Mester privilegiuma volt a kották és vonalazott kottapapírok nyomtatása. Arra is találunk példát, hogy csak egy meghatározott időre és egy meghatározott könyvre adtak ki privilegiumot, úgy, ahogy a mai szerzői jogban szokásos.

Az olvasónak már bizonyára feltűnt, hogy ezek a privilegiumok főleg olyan sztereotip kiadványfajtákra vonatkoztak, amelyek iránt állandóan nagy volt a kereslet, és az igazi szépirodalom kiadását szinte egyáltalán nem érintették. De az, hogy a legjövendőbb munkák csak néhány ember kezében összpontosultak, állandó elégedetlenség forrásává vált a szakmán belül, és mivel amúgy is kevés volt a munkaalkalom [a nyomdák számának korlátozása miatt], állandó panaszokat váltott ki azokból, akik szűkösen éltek.

Az így összezsapó erők egyik oldalt a jövedelmező privilégiumok és értékes kiadói jogok birtokosai voltak, akiknek ez a jól jövedelmező munka volt a fő tevékenysége, ezek voltak a céh vezető emberei, s ezért nagy volt a befolyásuk a céh ügyeinek alakulására is. A másik oldalon sorakoztak fel, mint az előbbieket természetes ellenzéke, azok, akiknek nem voltak kiváltságaik, vagyonuk, és mivel bizonyos mértékig kívülállónak számítottak, időnként rákényszerültek kétésebb vállalkozásokra is, és gyakran olyan szövegeket választottak nyomtatásra - csak kisebb dolgokat -, amelyekről feltehető volt, hogy népszerűek lesznek a nagyközönség körében, például szindarabokat, verseket, balladákat vagy bármi más nem sokra tartott csekélységet, amivel legfeljebb néhány garast kerestek. A monopóliumok birtokosainak jól hangzó érvei ellenére, mely szerint „a privilégiumok az az eszköz, amely lehetővé teszi, hogy sok olyan könyvet is kinyomtassanak manapság, amelyekből több haszna van az államnak, mint a nyomdásznak, mert az, akinek a pátentet adták, a jövedelmező könyveken nyert hasznának egy részét szívesen fekteti be olyan újabb könyvek nyomtatásába, amelyek nagyon üdvösek ugyan az állam számára, a nyomdász kiadásainak azonban tizedét sem fedezik”, tény, hogy a kiváltságok nélkül dolgozó nyomdászoknak köszönhetjük, hogy megmaradt számunkra a kor költészete, drámája és népszerű szépirodalma. Azonban az a tény, hogy ezeknek az embereknek a nevét főleg az Erzsébet-kori irodalommal kapcsolatban ismertük meg, egyáltalán nem indokolja az a feltételezést, hogy kifinomult irodalmi ízlésű emberek lettek volna, akik tudatosan vállalták a jó ügy érdekében játszott szerepüket. Csak annyit jelent, hogy a szükség és az erős verseny élessé tette a szemüket, és meglátták, hogy mivel lehet jó piacot találni.

Az érdekek összeütközése különféle, sérelmeik orvoslására irányuló erőfeszítésekre sarkallta a háttérbe szorított nyomdászokat, és néhány vállalkozó szellem egészen addig ment, hogy saját kezébe vette az intézkedést, és kalózkidadásokat adott ki olyan kisebb könyvekből, amelyekre állandó és nagy volt a kereslet. Amellett, hogy gyorsan ki lehetett nyomtatni, ezeknek a kis, rövid kiadványoknak megvolt az az előnyük is, hogy könnyen lehetett őket terjeszteni, sok példányt vidékre is küldtek, ahol - mivel az impresszum is hamis volt - kevés volt az esély arra, hogy felfedezik szabálytalan eredetüket. Természetesen, a jogi következmények nem maradtak el, és 1582-ben John Day, aki a legjelentékenyebb privilégiumok tulajdonosai közé tartozott, panaszt tett a Csillagkamaránál Roger Ward-ra, amiért kinyomtatta, illetve William Holmes-ra, amiért árulta az Ábécé kis katekizmust kalóz példányait, pedig erre a kiadványra Day-nek volt pátense. Ward erélyes védekezéssel felelt a vádra, időnként pedig, épp a legalkalmasabb pillanatokban kihagyott az emlékezete, és azt hozta fel mentségére, hogy mivel nagyon kevés stacionárius kezébe került a legjobb könyvek nyomtatásának privilégiuma, a többieknek szinte semmilyen megélhetése nem maradt. Ugyanebben az évben William Seres Lord Burghley-hez fordult védelemért, mivel az ábécés könyvek és zsolttárok nyomtatására kapott privilégiumát egyes stacionáriusok megsértették, és az a forma, amelyben panaszát előadja, arra utal, hogy a céh fiatalabb tagjai részéről szervezett kalózkodás folyt.

Ennek a törvénytörő bandának a vezetője John Wolfe volt, egy született agitátor, aki nemcsak hogy maga nyugodtan kinyomtatta a mások privilégiumába tartozó könyveket, hanem még a többieket is arra uszította, hogy szálljanak szembe a hatóságokkal. Egy kérvény, amelyet a Stacionáriusok Céhe nyújtott be a titkos tanácsnak 1583-ban elmondja, hogy Wolfe, mikor szemrehányást tettek neki, kijelentette, hogy ha nem lesz munkája, ki fogja nyomtatni [engedély nélkül] az összes könyveiket. Mikor megdorgálták, hogy egy olyan kis senki, mint ő nem engedheti meg magának, hogy Ófelsége kormányával szembehelyezkedjék, „Ugyan már” - mondta - „Luther is csak egymaga volt, mégis megreformálta az egész világot a vallásban, és én is egymagam vagyok, akinek meg kell és meg is fogom reformálni azt, ahogy ebben a szakmában intézik a dolgokat”. A vitatkozók ellentéteinek elsimítása érdekében tett erő-

fejlesztések mégis jártak némi kis eredménnyel. A privilégiumok birtokosai átadták jogaik egy részét a céh szegényebb tagjainak, és Wolfe, mint a feljegyzésekből kiderül, „beismerte tévedését”, és felvették a Stacionáriusok Céhébe. Jót szórakozunk, mikor felfedezzük, hogy alig egy évvel felvétele után Wolfe és Francis Adams már mint felperes szerepel egy Csillagkamara előtt tárgyalt ügyben, jogos felháborodásuknak adnak hangot amiatt, hogy törvényellenesen megsértettek egy privilégiumot, amelyben résztulajdont szereztek. Wolferól még az is kiderül, hogy később tevékenyen részt vett a titkos nyomdák utáni kutatásban, mint a céh hivatalos embere.

1577 táján az összes nyomdászok, könyvkereskedők és mesterlegények száma együttesen 175 volt London városában, és emellett volt még sok inas is, és a nyomdász-pátensekről készített jelentésében Christopher Barker, a királynő nyomdása 1582-ben azt állította, hogy csak a nyomdászok legalább három tucat segédet foglalkoztattak. Azt is mondja, hogy 22 nyomda volt ekkor Londonban, és annak a véleményének ad hangot, hogy „8 vagy legfeljebb 10 nyomda éppen elég lenne egész Angliának, sőt még Skóciának is”. Nem túl liberális álláspont, de ne felejtsük el, hogy Barkernak privilégiuma volt. 1586-ban a nyomdász-mesterek száma 25-re emelkedett, és összesen 53 sajtójuk volt, de a Csillagkamara ugyanebben az évben kiadott rendelete értelmében további növekedést sem a mesterek, sem a sajtók számában nem engedélyeztek, és ez a szám nagyon keveset változott egészen 1640-ig, amikor a közügyek nyomására enyhítettek a szigorú korlátozáson. Ekkor gyors növekedés kezdődött, és 1649-ben már több mint 60 nyomda működött Londonban.

Annak ellenére, hogy az a munkamennyiség, amit a nyomdák biztosítani tudtak, szigorúan korlátozott volt, a munkaerőkínálat bőséges maradt, és mivel a nyomdász-mesterek túl sok inast vettek fel az előző években, úgy megnőtt a segédek száma, hogy nem jutott mindenkinek munka, és ennek elégedetlenség és nyomor lett az eredménye. Ezért a céh lépéseket tett a helyzet orvoslására, főleg az inasok számának korlátozásával, de a munkanélküliség közvetlen enyhítésére is hozott 1587-1588-ban bizonyos rendelkezéseket a nyomtatással kapcsolatban, amelyek kikötötték, hogy nem szabad inasokkal végeztetni a szövegszedést vagy a nyomtatást, ha a hozzáértő mesterlegényeknek nincsen munkájuk, és nem szabad egyben tartani a szedést a mesterlegények kárára. Ebben a szabályzatban az egyes művek egyszerre megjelentetett példányszámát is maximálták, általában 1250-1500 példányban szabták meg. Ennek a szigorításnak az volt az értelme, hogy több munkát adjon a szedőknek, mivel a szöveget minden nyomás alkalmával újra kellett szedni. Valószínű, hogy már korábban is hozhattak hasonló szabályt, mert talán ezzel magyarázhatjuk az olyan bibliográfiai rejtélyeket, mint például Tottel Miscellanea-jának második kiadását, ami kétszer jelent meg. Az első kiadás 1557 június 5-i dátumot visel, a második bővített kiadás pedig, amelyből két nagyon hasonló variáns maradt ránk, ugyanabban az évben, már július 31-én kijött. Az a tény, hogy a könyvek második kiadását minden valószínűség szerint általában az első kiadás szövegéről szedték lehet a magyarázata, hogy milyen erős tipográfiai hasonlóság van az egymás után következő kiadások között, s emiatt könnyen előfordulhat, hogy egy következő kiadást az előző variánsának nézünk.

A tanoncidő 7 és 11 év között váltakozott, és úgy volt megállapítva, hogy az inas elérje legalább a 24. évét, mire letelik a tanulóideje. Ennek az időnek a végén a mester köteles volt az inast felszabadítani, „ha jól és hűségesen szolgált”. De Arber szerint alig több, mint az inasok fele jutott el a felszabadításig. Amint felszabadult, az ambiciózus fiatal nyomdász természetesen azon kezdett gondolkodni, hogyan állíthatna fel maga is nyomdát. De, mint láttuk, a nyomdász-mesterek számát hosszú időn át 25-re korlátozták, és egy fiatal embernek bizony csekély volt az esélye arra, hogy maga is nyomdához jusson, és bekerüljön ebbe a kis válogatott társaságba. Eszünkbe jut itt az a romantikus hagyomány, melynek alapján a

szorgalmas mesterlegény feleségül veszi mestere leányát, de a valóságban sokkal gyakrabban fordult elő, hogy a legény a mester özvegyét vette feleségül, sőt az sem volt ritka, hogy a nyomdát az özvegyel együtt egymás után két nyomdász is „átvette”.

A könyvkereskedői vagy kiadói pályán egyszerűbb, de kockázatosabb volt az indulás. A fiatal könyvkereskedő, ha volt vagyona, beszerezhetett eladható könyvekből egy alapkészletet, és azonnal megnyithatta üzletét egy forgalmas utcán, vagy választhatott magának egy jó helyet a Szent Pál székesegyház falai körül zsúfolódó kis bódék valamelyikében, vagy kirakhatta áruját egy asztalra. De ha nem volt semmi más, amire támaszkodhatott, csak a vele született esze és találékonysága, akkor is volt módja arra, hogy önállósítsa magát. Ha meg tudta szerezni valamilyen könyv vagy füzet vagy akárcsak egy ballada szövegének tulajdonjogát, és azt be tudta jegyeztetni a Stacionáriusok Céhénél mint saját tulajdonát, azután ki tudta nyomtattatni egy nyomdász barátjával, akkor már elindulhatott a pályán, egyelőre szerényen, és ha az első kísérlete jól bevált, akkor már nagyobb készletre is szert tudott tenni, úgy, hogy saját kiadványát elcserélte más kiadókéval. Úgy tűnik, ez a kölcsönös csere általánosan elterjedt gyakorlat volt ekkoriban, és egyes könyveket már azzal a kikötéssel vettek fel a Stacionáriusok nyilvántartásába, hogy a stacionárius „nem zárkózik el attól, hogy ezeket a könyveket elcserélje a céhen belül, jó árukért”. Ez a szokás továbbélt az egész tizenhetedik századon át is, és a híres John Dunton is így kezdte kiadói pályáját 1681-ben. Miután előzőleg vállalta azt a kockázatot, hogy kinyomassa Doolittle Krisztus szenvedései (Sufferings of Christ) című könyvét, saját bevallása szerint „azzal, hogy az egész szakmában széltében-hosszában cseréltem a kiadványomat, jól elláttam a boltomat mindenféle kelendő könyvekkel”.

A stacionáriusok nemcsak olyan könyveket adtak ki, amelyeket maguk a szerzők ajánlottak fel nekik, hanem gyakran maguk is kezdeményeztek, és rábeszéltek szerzőket arra, hogy írjanak nekik könyveket. Így például George Turbervile Christopher Barker [a királynő nyomdásza] ösztönzésére és költségére vállalta el a Vadászat nemes művészeté-nek (The noble arte of venerie or hunting) (1575) összeállítását, és a kiadó maga választotta ki és szerezte be az összeállító számára a külföldi szerzők műveit. Mikor William Fulke a Reims-i Testámentum cáfolatán (Confutation of the Rhemish Testament) dolgozott, őt, két emberét, és a lovaikat háromnegyed évig tartotta el Londonban George Bishop, a könyv kiadója, sőt megszerzett Fulkenak minden olyan könyvet is, amelyre szüksége volt, és végül negyven fontot fizetett neki a munkájáért. Az a hat személy, aki azért ment Londonba, hogy elkészítse a Biblia ún. hivatalos változatának (Authorised Version), végső revízióját, fejenként 30 shillinget kapott egy hétre, kilenc hónapon át, amíg a szövegen dolgozott. John Stow Survey of London (London bemutatása) című könyvéért 3 fontot és negyven példányt kapott a könyvből, „a Rövid Krónika (Brief Chronicle) érdekében való fáradságáért” pedig 20 shillinget és 50 példányt adott neki a kiadó.

Néhány tudósnak munkaalkalmat jelentett a szerkesztői és korrektori munka a jelentősebb nyomdák számára, és valószínű, hogy John Foxe, Európából való hazatérése után egy ideig John Daynél dolgozott ebben a minőségben, mint ahogy korábban Oporinusnál Bázelen. Christopher Barker 1582-ben úgy beszél a „tudós korrektorok” fizetéséről, mint olyan kiadásról, amelyet a nyomdásznak vállalnia kell; 1630 körül a király nyomdája négy korrektort foglalkoztatott, és mind a négy magister artium volt.

A könyvkiadóknak végzett bér munkák legnagyobb részt fordítások voltak, amiből rengeteg jelent meg ebben a korszakban, és általában nagyon rosszul fizették. Egy átlagos hosszúságú brossúra szokásos díja valószínűleg 2 font volt, de a szerzőnek, különösen ha fordításról volt szó, gyakran meg kellett elégednie azzal, hogy bizonyos számú példányt kapott művéből, és ezzel szabadon rendelkezett. 1622 után, mikor megjelentek az első hírlapok, a külföldi

„Coranto”-kból [kurrens hírek vagy események] való fordítás jelentett újabb, nagyon szerény kereseti forrást, és ha elapadtak a hírek, vagy nem érkezett meg a külföldi sajtó, nem kétséges, hogy az írók Thomas Herberthez és társaihoz méltó leleményességről tettek tanulságot, Herberték ugyanis vagy húsz évvel korábban maguk álltak neki megírni az antilophoz címzett nyomdában a Good Newes from Ireland, Bloody Newes (Jó hírek Írországból, véres hírek) és hasonlóan megbízható hír-beszámolóikat, majd darabonként fél koronáért adták el agyszüleményeiket a könyvkiadóknak.

Egy szerény irodalmi műfaj, a ballada is adott munkát gyengébb íróknak és kisebb nyomdászoknak, ezrével készültek ekkoriban a nyomtatott balladák. Nem a régi, szájhagyományon alapuló, elbeszélő balladák, hanem elkorcsosult utódaik, utcán énekelt balladák aktuális témákról, szentimentális versikék szerelmes, erkölcsnemesítő vagy szatirikus témákról, rettentő bűntényekről vagy szörnyszülöttekről szóló történetek, tűzvészről, árvízről vagy más, éppen aktuális, a népet foglalkoztató szenzációról szóló elbeszélések, röviden bármi megfelelt balladának, amiről mélabús dalokat vagy csilingelő rímeket lehetett faragni, és „alig dugja ki az orrát egy kóbor macska a csatorna mellől”, mondták a kortársak, „máris írnak egy új balladát a furcsa esetről”. Annak ellenére, hogy olyan óriási példányszámban nyomták ki a balladákat, ezek az efemer, egy lapos nyomtatványok majdnem ugyanolyan nyomtalanul eltűntek, mint ahogy semmit sem tudunk már a szerzőikről sem. Azok, akik a balladákat megvették, nem törődtek vele, ki volt a szerzőjük, mint ahogy ma sem érdekli a közönséget, hogy ki írta a népszerű slágereket. William Elderton igen sok balladát írt, és Thomas Deloney-nak már vagy 50 balladája volt 1596-ban, és Anthony Munday is megtette a magáét, de természetesen a balladák többségének, néhány kivételével, csak a címét ismerjük már. Nemcsak balladaíró volt sok, hanem olyan nyomdász is, aki ezek a nyomtatásából élt. Az első balladanyomdászok közül az egyik, John Awdeley, maga is írt balladákat, és Thomas Nelson is, a 16. század vége felé. Az egylapos balladák legtevékenyebb szállítói közé tartozott a fleet street-i Thomas Colwell, a kis britanniai [bretagne-i] Alexander Lacy, a London hídon székelő William Pickering, Elderton számos balladájának kiadója, Richard Jones, aki 1586-ban nem kevesebb, mint 123 tételt jegyeztetett be egyszerre a Stacionáriusok Céhénél, és Edward Allde és Henry Carr, akik 36, illetve 20 tételes adagokat engedélyeztettek ugyanebben az évben.

A hivatásos író számára egy patrónus, akinek a könyvét ajánlhatta, legalább olyan fontos volt, mint a kiadó, és az előkelő irodalompartolók kegyeiért heves versengés folyt. A legjelentősebb patrónusok közé tartozott Leicester grófja, Spenser és Ascham barátja, Southampton grófja, Shakespeare barátja és pártfogója, Sir Philip Sidney és testvére, Pembroke grófnője, William Herbert, Pembroke grófja, John Donne barátja, aki minden újévkor 20 fontot küldött Ben Jonsonnak ajándékba, hogy vegyen rajta magának könyveket. Egy könyv számára kétségtelenül előnyt jelentett, ha egy előkelő személy presztízsének védelme alatt jelenhetett meg, de a szűkösen élő író szempontjából az a kézzelfoghatóbb jutalom sem volt közömbös, amelyet mindig elvárt azokért a hízelt bókokért, sőt gyakran émelyítő dicshimnuszokért cserébe, amelyek az ajánlásban voltak találhatóak. Időnként az óhajtott jutalom hivatalos kinevezés vagy más ilyen természetű elismerés is lehetett, de sokkal gyakrabban adták pénzajándék formájában, melynek összege aszerint változott, hogy mennyire volt bőkezű a patrónus, vagy milyen ügyesen és kitartóan tudott a szerző pénzt kicsikarni belőle, bár néha az is előfordult, hogy csak az ajánlás kegyes elfogadása volt az egyedüli solacium [vigasztalás]. Richard Robinson, 1576 és 1598 között egy rakás unalmas vallásos mű szerkesztője és fordítója, feljegyzéseiből, amelyeket irodalmi munkásságából származó jövedelméről készített, és kéziratban hagyott ránk, képet kaphatunk arról, mennyit ért általában egy alkalmi dedikáció. A bőrkereskedők céhe vezetőjének ajánlott könyvéért - egyébként maga is a céh tagja volt - 2 shilling 6 pennyt kapott a céh vezetőjétől, és még 7 shilling 6 pennyt a céhtől. 1579-ben Sir

Philip Sidney, akinek Robinson egy könyvet „ajándékozott”, négy angyalos aranytallért adott neki, s ezt Sir Henry Sidney még egy 10 shillinges adománnyal toldotta meg. Ellenben a Dávid király hárfájának harmóniája (Harmony from King Davids Harp) (1595) című műve harmadik részéért, amelyet Erzsébet királynőnek ajánlott, és akkor nyújtotta át neki, amikor „reggel a kápolnába ment”, nem kapott semmit, sőt a királynő azt mondta neki, hogy éppen elég kiadása van a szükségét szenvedő katonák zsoldjával és segélyezésével, és különben sem ő biztatta, hogy olyan munkát végezzen, amiért nem volt szándékában fizetni.

A szerzői jog egyetlen formája, amit ebben a korban elismertek az volt, ha a „szöveg”-et (copy) a Stacionáriusok Céhének könyvébe bejegyeztette egy céhtag, saját nevére, és a szabályosan nyilvántartásba vett mű nyomtatásának joga teljes egészében arra a stacionáriusra szállt, akinek a neve alatt a jegyzékben szerepelt. Ami a szerzőt illeti, neki egyáltalán nem voltak jogai. Igaz, előfordult néhány esetben, hogy egyes szerzők királyi pátenst kaptak, amely az ő kizárólagos tulajdonukba adta a művet, meghatározott időre, de ezek a kivételek csak erősítik a szabályt. A szerző tehát ki volt szolgáltatva a stacionáriusnak. Persze arra volt lehetősége, hogy fogja a kéziratát, és körbejárja vele a boltokat, és megállapodjon egy könyvkereskedővel, aki hajlandó lett volna elvállalni a műve kiadását, de tovább már nem rendelkezhetett a művével, ha csak külön meg nem állapodott a könyvkereskedővel. A mű a nyilvántartásba a kereskedő neve alatt került be [más, mint a céh tagja nem is volt jogosult erre], és törvényesen a kereskedő tulajdona lett. Az a szerző pedig, aki megengedte, hogy kéziratban terjedjenek a művei, mint ahogy gyakran megtörtént versek vagy más szépirodalmi művek esetében, még az előbbinél is védtelenebb volt, mert ki volt szolgáltatva annak, hogy kéziratát megkaparintja egy lesben álló élelmes kiadó, aki hasznot sejt benne, és az első stacionárius, aki meg tudta szerezni, máris mehetett a kézirattal egyenesen a Stacionárius Céh székházába, biztosíthatta magának a kiadói jogot, és a szerencsétlen szerző minden fizetség és kárpótlás nélkül maradt, még az az öröme sem lehetett meg, hogy legalább a másoló vagy a nyomdász hibáit kijavítsa, s így írói hírnevén ne engedjen foltot ejteni. Ilyen esetekben a kiadó gyakran előszót írt a mű elé, annak ajánlotta, akinek akarta, és azt hirdette, hogy az ő érdeme, hogy az olvasóközönség megismerkedhetik a művel. Ilyen körülmények között jutottak el Sidney Szonettjei 1591-ben, Shakespeare Szonettjei 1609-ben, és egyéb érdekes klasszikus-társaik, amelyekkel ma együtt állnak a könyvtárak polcain, a nyomtatás magasztos állapotába, ha ugyan egyáltalában nyomtatványnak nevezhetjük az ilyen silány tipográfiai fércműveket.

John Minsheu, lexikográfus önállósította magát és 1617-ben kinyomtatta „saját költségére és a köz javára” többnyelvű szótárát, a Ductor in linguas-t (Bevezető nyelvekbe), de mivel a stacionáriusok bojkott alá vették a könyvét, kénytelen volt maga keresni magának előfizetőket, s nem tűnik úgy, hogy sikeres volt a kísérlete. John Taylor, a temzei csónakos ugyancsak azzal próbálkozott, hogy előfizetés útján adja ki műveit, és az ő esetében hóbortos egyénisége és bőbeszédű írásainak vaskos szellemessége és féktelen jókedve sok pártfogót szerzett neki. Mielőtt elindult valamelyik különös útjára, prospektusokat vagy ahogy ő nevezte „szabószámlákat” hozott forgalomba, azzal a céllal, hogy előfizetőket biztosítson a később megjelentetendő útibeszámolóinak. Ilyen módon több mint 1600 előfizetőt szerzett a Pennyless Pilgrimage (Zarándokút egy fillér nélkül) (1618) című, Skóciában gyalogosan tett utazásáról készült útibeszámolójának. Erre a listára építve, 4500 példányt nyomtatott a műből, de az előfizetőknek majdnem a fele nem volt hajlandó fizetni, és a szerző mulatságos kis brosurában ostromozta a szöszegőket, A Kicksey Winsey, or, A Lerry Come-Twang (Hóbortosság vagy zengő zürzavar) címen, melyet a következő évben adott ki. Egyes kiadványai úgy fogytak, hogy „tiszteletpéldányokat ajándékozott” különböző embereknek, de nem felejtett el másnap elmenni az „édes jutalom”-ért. Azonban annak ellenére, amit [I.] Jakab király jelentett ki róla, legalábbis Ben Jonson szerint, hogy „soha nem látott Angliában olyan verseket, amelyek

felérték volna a Csónakoséval”, nem mondhatjuk, hogy Taylor több lett volna bőbeszédű firkásznál, akinek féktelen önbizalma és gyors észjárása volt, de a bárdolatlan fajtából. Mégis legalább megvolt az az érdeme, hogy éles szemmel figyelte meg a kor emberét és erkölceit, és ez bizonyos értéket kölcsönöz műveinek a társadalom-történet kutatója szemében. A „csónakos író” név sokkal jobban illik hozzá, mint az, amit maga adott magának, a „vízi költő”. Az sem rokonszenves, hogy milyen kitartóan üldözte satíráival Thomas Coryate-et. 1630-ban egy folio kötetbe gyűjtötte, *All the Workes of John Taylor the Water-poet* (John Taylor, a vízi költő összes művei) címen hatvanhárom prózai és verses írását, de 1653-ban bekövetkezett halála idején már több mint százötven kiadványa volt.

A drámaíró különösen ki volt szolgáltatva a kalózkodó kiadók ragadozó hajlamainak. A színházi vezetőség, mivel attól tartott, hogy csökkentené az színházi előadások anyagi bevételét, ha a darab nyomtatásban terjedne, nem támogatta a színdarabok kiadását. De a népszerű darabokról biztosan lehetett tudni, hogy könnyű lesz eladni őket, és egy olyan stacionárius, aki „kapható szöveg” után kutatott, ha meg tudta szerezni egy népszerű darab szerepkönyvét, vagy tudott találni egy gyorsírót, aki lejegyezze a szöveget előadás közben, nem sokat törődött azzal, hogy az író vagy a színészek mit akarnak.

A Shakespeare drámák első, negyedréte-alakú kiadásainak (a quartoknak) nyomdászai és kiadói szinte mindnyájan a kiváltság nélküliek csoportjába tartoztak, és bár egyébként teljesen jelentéktelen stacionáriusok voltak, az, hogy kapcsolatba kerültek a színdarabok kiadásával, érdekessé teszi őket mint csoportot. Az első folio kiadásban (1623) található 36 színdarabból 16-ot már korábban is kinyomtattak, külön. A legkorábban a Titus Andronicus jelent meg 1594-ben, ezt John Danter nyomta Edward White és Thomas Millington számára. Ez a Danter, aki három évvel később kiadta a Romeo és Júlia első kiadását, a szakma egyik legrosszabb hírű tagja volt, és rendszeresen nyomott kalóz kiadásokat és trágár röpiratokat. Millington kiadta még a *The First Part of the Contention*-t és a *The True Tragedie of Richard the Third*-öt, 1594-ben, illetve 1595-ben. 1600-ban egy másik színdarabkiadóval, John Busby-val közösen kihozta a Henry V. első kiadását, és 1599. október 15-én saját neve alatt jegyeztette be a Stacionáriusok lajstromába „A Norfolk-i nemesember végakarata és testámentuma, és hogyan bízta gyermekeit öccsére, aki igen gonoszul bánt velük, és hogy büntette meg érte Isten” című szöveget, amely azóta egy rövidebb és költőibb címen vált ismertté, ez lett a *The Babes in the Wood* (Kisgyermek az erdőben).

Ezután következett Andrew Wise, egy jelentéktelen kis stacionárius a Szent Pál Székesegyház mellett, a temető felől, aki 1597-ben a Richard II. és Richard III. első kiadásait jelentette meg. A VI. Henrik első részét is ő adta ki, a két első quarto-t (1598 és 1599). William Aspley, egy másik stacionárius a Szent Pál Székesegyház temető melletti oldaláról Wise-zal közösen hozta ki a Sok hűhó semmiért és a IV. Henrik második részének ma egyedüli ismert negyedréte kiadásait 1600-ban. Aspley mellett, hogy Chapman, Dekker és egyéb korabeli írók sok színdarabját is kiadta, részt vett mindkét Shakespeare folio kiadás, az első és második folio megjelentetésében is, és neve szerepel a Szonettek első kiadásának néhány példányán is. Ugyancsak Shakespeare kiadója volt Cuthbert Burby, ő adta ki először, 1598-ban a *Felsült szerelmesek*-et. Az ő kiadásában jelent meg többek között John Lyly *Mother Bombie*-ja (1594 és 1598), a szerző neve nélkül kihozott Makrancos hölgy (1594), és a *The Raigne of King Edward the Third* (1596 és 1599) (Harmadik Edvárd király uralkodása). Azt is tudjuk, hogy ő adta ki Francis Meres *Palladis Tamia* című művét, amely 1598-ban jelent meg, és egyik kiadója volt Robert Allott *England's Parnassus*-ának (Angol Parnasszus) 1600-ban.

Azok között a Shakespeare-darabok között, amelyek megjelenése James Roberts nevéhez fűződik, aki pátéssal rendelkezett almanachok kiadására, találjuk a Velencei kalmár két kiadását, 1600-ból, a Szentivánéji álom egy kiadását, ugyancsak 1600-ból, és a Hamlet-et 1604-ből és 1605-ből. Ő vette át John Harwood-tól a színházi plakátok vagy programok nyomtatását, és ez a hivatal 1615-ben William Jaggard-re szállt. A Shakespeare darabjaival kapcsolatban álló egyéb stacionáriusok közül meg kell még említeni John Smethwick-et, aki egyike volt annak a négy kiadónak, akiknek a költségén az első folio kiadás megjelent [Shakespeare összes darabjai], Thomas Pavier-t, aki úgy adta ki a Sir John Oldcastle-t (1600), mint Shakespeare darabot és a Yorkshire Tragedy-t (Yorkshire-i tragédia) (1608), és Nathaniel Butter-t, akinek a nevéhez fűződik a Lear két kiadása 1608-ban, és Chapman Homérosza is, de akinek fő érdekessége, hogy az újságkiadás úttörője volt. Állítólag kiadott egy Courant, or Weekly Newes from Foreign Parts (Kurrens vagy heti hírek külföldről) című kiadványt már 1621. októberében, de a céhkönyvekben az első bejegyzés a Currant of Newes-ról (Híráram) csak 1622. június 7-i keltezésű, és a kiadványt ezután rövidesen rendszeres periodicitással kezdték kiadni, mert a „24. szám”-ot 1623. március 26-án jegyezték be, ezután pedig valószínűleg hetente jelent meg.

Shakespearenek azt a két versét, amelyek először kerültek sajtó alá, a Venus és Adonis-t 1593-ban és a Lucrece-t (Lukrécia) 1594-ben Richard Field nyomta, aki Stratford-on-Avonban született, és ezért feltehető, hogy személyesen is ismerte a szerzőt.

1609-ben Shakespeare Szonett-jeinek egy kézirata Thomas Thorpe kezébe került. Thorpe olyan stacionárius volt, aki egy irodalmi ügynök funkcióját töltötte be az ilyen sodródó „szövegek” összeszedésével. Megrendelte George Eld-nél a Szonettek kinyomtatását, és mivel valószínűleg nem volt saját üzlete, két másik stacionáriust, William Aspleyt és John Wrightot bízta meg azzal, hogy adják el a könyvet. Thorpe egyik, legelső sikere ezen a területen Marlowe Lucanus-fordítása volt, az első könyvéé 1600-ban, és a következők között találjuk Helaley Augustinus-fordítását, a Citie of God-ot (De civitate Dei) (1610), Chapman három színdarabját, Ben Jonson műveit és még másokat.

1599-ben engedély nélkül jelentette meg antológiáját, melynek ezt a címet adta A szenvedélyes zarándok, W. Shakespeare-től (The Passionate Pilgrime, by W. Shakespeare), William Jaggard, az ő nevét is jól ismerjük, ő volt a színművek első gyűjteményes kötetének egyik kiadója, azé, amelyiket Shakespeare barátainak segítségével adtak ki 1623-ban. Ez a monumentális kötet, amely bár igen nagy vállalkozás, egyáltalán nem figyelemre méltó nyomtatvány, Jaggard fiának, Isaacnak a nyomdájában készült, négy stacionárius - William Jaggard, Edward Blount, John Smethwick és William Aspley - költségén. A költségek oroslánrészét valószínűleg Edward Blount viselte, aki valamivel több volt, mint pusztán könyvkereskedő, jó irodalmi érzéke és éles szeme volt, amely kétségkívül csak fejlődött az alatt a tíz év alatt, amelyet William Ponsonby mellett töltött el mint mesterlegény. Marlowe Hero és Leander-e 1598-as kiadásához előszót írt, melyben védte a halott költőt rágalmazói ellen. Neki köszönhető Florio olasz szótárának, az A Worlde of Wordes-nek (A szavak világa) megjelentetése, 1598-ban, és ugyanennek az írónak Montaigne Esszéiről készített fordítása is (Essays), melyet 1603-ban hozott ki. 1609-től egy ideig William Barrett üzlettársa volt, és együtt adták ki 1612-ben a Don Quijote első részét Shelton fordításában, ami arról nevezetes, hogy Cervantes regényének legelső fordítása idegen nyelvre. 1622-ben jelentette meg James Mabbe fordítását Mateo Aleman pikareszk regényéről, a Guzmán de Alfarache, a zsvány élete és kalandjai-ról (The Rogue, or the life of Guzman de Alfarache) és John Earle Microcosmographie című művéhez, amelyet név nélkül adott ki 1628-ban, előszót írt.

Úgy tűnik, hogy a könyvkereskedők ugyanolyan fölényben voltak a nyomdászokkal szemben, mint az írókkal szemben, és Christopher Barker [a királynő nyomdása] 1582-es jelentésében arról panaszkodik, hogy a könyvkereskedők olyan keményen alkudtak, és magukra nézve olyan előnyös üzleteket kötöttek, hogy a nyomdászok általában csak kis nyereséghez jutottak, sőt gyakran vesztek is az üzleten. George Withert nem idézhetjük úgy mint elfogulatlan tanút, mert a stacionáriusokkal folyó elkeseredett vitája 1623-ban szerzett privilégiumával kapcsolatban, amely kimondta, hogy a Himnuszok és egyházi énekek (Hymns and Songs of the Church) című kiadványából egy példányt kell mellékelni a Verses zsoltárok (Psalms in metre) című kiadvány minden egyes példányához, kétségtelenül epébe mártotta a tollát. Ő maga azt állítja, hogy nem az a célja, hogy megrágalmazza a könyvkereskedőket, és nincs okunk kételkedni annak a kijelentésnek az igazságában, amelyet a Schollers Purgatory (Humán tudósok purgatóriuma) című művében tesz, ahol azt mondja, hogy „a Könyvkereskedő nemcsak a Nyomdászt, a Könyvkötőt és a Veretek készítőjét tette rabszolgájává, hanem az Írókat, sőt az írók egész birodalmát, és az összes liberális (humán) tudományokat [artes liberales] is szolgaságba taszította”.

Fenti művében, az „egyszerű stacionárius” leírásában - miután előzőleg ostromozza a nyomdászt és a könyvkötőt is - azt mondja a könyvkiadó-könyvkereskedőről, hogy „Nincsenek gátlásai amiatt, ha leveszi az igazi szerző nevét a könyvről, és a könyv második kiadására egy másik nevet tesz, és ha valami kis brosurára rábízva, az a véleménye, hogy nem sérti mások érdekét, ha új címet nyom rá (és így kétszer-háromszor elszedi az emberek pénzét ugyanazért a kiadványért, más-más címeiken). Ha bármi olyan szöveget megkaparint, amiről elképzelhető, hogy el lehet adni, akár akarja a Szerző, akár nem, ő kiadja. És úgy csinál mindent, még a címe is az lesz, ami a neki [a kereskedőnek] tetszik: és ezért jön ki annyi jó könyv végső simítások nélkül, és ostoba címekkel” - és még hosszan folytatja ebben a szellemben.

A kor könyvkiadója mégsem volt szükségképpen csak haszonleső, és sok, a Stacionárius Céh bejegyzése és Cromwell nemzetközösségének létrejötte között megjelentetett hosszabb mű kiadása valószínűleg jelentős kockázattal járt, és ennek vállalása arról tanúskodik, hogy volt ezekben a kiadókban a köz java iránti érzékenység, és az ízlésük sem volt annyira rossz.

A korábbi kiadók között jelentős helyet foglal el Richard Grafton. Edward Whitchurch-csel együtt részt vett az Antwerpenben és Párizsban nyomtatott angol nyelvű Bibliák 1537 és 1539 közötti kiadásában, majd önállóan kezdett nyomtatni, nyomdája főleg szertartáskönyvek készítésével foglalkozott, amelyre ő és Whitchurch 1544-ben privilégiumot szereztek. 1547-ben őt tették meg VI. Edward király udvari nyomdászává, és a hivatalos imakönyv (Book of Common Prayer) számos kiadásának impresszumában láthatjuk a nevét. A király [VI. Edward] halála után, mivel nem tudta jól kiszámítani, milyen irányt fognak venni a politikai események, kinyomtatta Lady Jane Grey proklamációját, ezért Mária királynő megfosztotta hivatalától. Amellett, hogy megjelentette John Hardyng Krónikáját (Chronicle) 1543-ban és Edward Hall Union of Lancaster and York (A Lancaster és York ház egyesülése - tudniillik a Tudor királyi házban) című művét 1548-ban és 1550-ben, Grafton maga is állított össze egy rövidített kiadást az Angol Krónikából (Abridgement of the Chronicles of England), s ezt veje, Richard Tottel adta ki 1652-ben, és egy másik krónikát is A Chronicle at Large (Általános krónika) címen, amelyet szintén Tottel jelentetett meg 1560-ban. Tottel legjövendőbb foglalkozása azonban a jogi könyvek nyomtatása volt, amelyre 1552-ben királyi pátenst kapott, de ma talán mégis többen ismerik amiatt, hogy ő volt a Tottel's Miscellany kiadója, mely 1557-ben jelent meg először, és legalább hét kiadást ért meg a 16. század végéig. Ezenkívül John Cawood-dal és John Walley-vel együtt társkiadója volt Sir Thomas More (Morus Tamás) Művei (Works) folio alakú kiadásának, amely ugyanabban az évben jelent meg, mint a Miscellanea első kiadása.

William Copland, valószínűleg a nyomdász és fordító „öreg Robert Copland” egyik fia nyomtatta ki Gawin Douglas Aeneis fordítását, amely 1553-ban jelent meg, és ugyanennek az írónak *Palice of Honour* (Becsület Palotája) című művét is ő adta ki, év nélkül. Egyéb nyomtatványai között találhatjuk Caxton Trója regényének, az Aymon négy fia széphistóriának, és Malory Arthur királyának egy-egy kiadását, ezeken maga nyomdász végezte el a szerkesztői munkát, és egy fűvészkönyvet is, *A boke of the properties of Herbs* (Könyv a gyógyfűvek tulajdonságairól) címen, melynek összeállítását szintén neki szokták tulajdonítani.

A korszak összes könyvkereskedője és nyomdása közül a leghíresebb John Day volt, akinek 1546-ban induló pályája alatt négy király uralkodott Angliában [VIII. Henrik, VI. Edward, Mária és I. Erzsébet]. Már korábban említettük a *Verses Zsoltárok* (*Psalms in Metre*) és az *Ábécés könyv és Katekizmus* (*ABC and Catechism*) nyomtatására vonatkozó, jelentős privilégiumát, de előnyös helyzete mellett még ahhoz is elég szerencsés volt, hogy megszerezte magának a hatalmasok, és különösen Parker érsek támogatását, akiben bőkezű pártfogóra talált. Parker biztatására sokat tett azért, hogy magasabb színvonalra emelje az angliai nyomdászatot, és különböző típusú betűkészleteket metszetett. 1567 körül adta ki első könyvét (az Aelfric Húsvéti Homiliáját - *Aelfric's Paschal Homily*), angol-szász betűkkel nyomtatva, és ezt a szász betűtípust használták fel egy másik óangol könyv, a Parker érsek gondozásában megjelenő Aelfredi regis res gestae (Nagy Alfréd király gestája), Asser püspök művének 1574-es kiadásához is, amely Day nyomdászművészetének egyik legszebb példája. Day nyomdája azonban nem olyan fontos az angol irodalom szempontjából, mint amilyen fontos helyet foglal el az angol nyomdászat történetében. Legtöbb könyv, amelynek impresszumában Day neve szerepel, szigorúan orthodox szellemű teológiai vagy egyházi mű, de egy kiemelkedik közülük, John Foxe *Actes and Monuments* című művének első angol kiadása (1563). Thomas Becon több művét is megjelentette, és 1570-ben a Gorboduc első hivatalosan engedélyezett kiadását, és Ascham *Scholemaster-ét* (*Iskolamester*) is. William Seres, aki 1546 és 1550 között Daynél dolgozott mint nyomdász, kiadott néhány figyelemre méltó fordítást, többek között Castiglione *Il Cortegiano-ját*, Thomas Hoby angol fordításában és Arthur Golding *Caesar-* és *Ovidius-* fordításait. 1569-ben jelentette meg John Hart, chesteri kikiáltó (herold) művét a helyesírásról, az *An orthographie-t*, amely a fonetikus írásra tartalmaz példákat.

Irodalmi szempontból William Ponsonby volt az egyik legnevezetesebb kiadó, az ő kiadóháza egy egész sor jelentős művet jelentetett meg 1577 és 1603 (halálának éve) között, többek között Sir Philip Sidney *Arcadia-ját* 1590-ben, az összegyűjtött műveit 1598-ban, Machiavelli *Firenze története* (*Florentine Historie*) című művét Bedingfield fordításában 1595-ben, és Robert Greene *Mamillia-ját* (1582-1593 között). De Edmund Spenser műveinek kiadása tette a nevét igazán ismertté. Először a *Tündérrálynőt* (*The Faerie Queene*) (1-3. könyv), majd Spenser összes művét kiadta, a *Pásztorakalendárium* (*Shepherds Calender*) kivételével, ezt Hugh Singleton jelentette meg 1579-ben. Simon Waterson, aki Ponsoby halála után megszerezte néhány olyan mű kiadói jogát, amely korábban Ponsonbyé volt, Samuel Daniel sok művét kiadta, és néhány évig az oxfordi és cambridgei nyomdák termékeit is árulta mint az egyetemek londoni könyvkereskedője. A szakma legbefolyásosabb embere a 16. század második felében Christopher Barker volt, a királynő nyomdása, akiről már korábban történt említés. Nyomdája főleg Bibliák és hivatalos kiadványok nyomtatásával foglalkozott, és 1599-ben bekövetkezett halála után fia, Robert követte a királyi nyomdász hivatalában, az ő nevéhez kapcsolódik az angol Biblia 1611-es királyi változata, az úgynevezett *Hivatalos Változat* (*Authorised Version*).

A többi ötszázegynéhány stacionárius közül, akik ebben a korszakban könyveket nyomtattak vagy adtak ki, megemlíthetjük még Thomas Marshe nevét, aki 1554 és 1587 között a tankönyvek mellett, amelyre a privilégiuma szólt, még sok más könyvet is kiadott, Henry Fetherstone-t, a Purchas his Pilgrimes kiadóját, Ralph Newbery-t és George Bishop-ot, két olyan kiadót, akik résztvettek Raphael Holinshed Krónikáinak (Chronicles) és Hakluyt Utazásainak (Voyages) megjelentetésében, és Nicholas Bourne-t, jelentéktelen könyvek termékeny kiadóját, akinek érdekeltsége volt a Swedish Intelligencer-ben (Svéd Híradó) és egyéb külföldi hírgyűjteményekben.

Londonban az Erzsébet-kor könyvkereskedőinek kedvenc helyei a Szent Pál székesegyház mellett, a temető felől, a Fleet street-en és a század vége felé a Paternoster row-n voltak, de egészen világos, hogy a Szent Pál székesegyház környéke volt a szakma földrajzi központja. A katedrális körüli helyek két osztályba sorolhatók: az egyikbe azok a házak tartoztak, amelyek határosak voltak a templom kertjében lévő temetővel, a másikba pedig a kevésbé masszív bódék (bezárható boltok) és utcai standok, amelyek magának a templomnak a falai és ajtaja köré voltak zsúfolva. Azok a stacionáriusok, akik távolabb laktak a Szent Pál székesegyháztól, nyilvánvalóan szükségét érezték, hogy közelebb kerüljenek ehhez az üzleti központhoz, mert egy részük standokat állított fel a székesegyház ajtaja mellett. Egyikük Henry Bynneman volt, nyomdász és könyvkereskedő, aki a Sellőhöz címzett házban lakott a Knight Rider utcában, és volt egy boltja a Szent Pál székesegyház északnyugati kapuja mellett is. Kiadványai között található Gabriel Harvey néhány latin nyelvű műve, és Richard Smith megbízásából ő nyomta ki George Gascoigne Poesies-ét (Virágcsokor - vegyes gyűjtemény, van benne dráma és verstani esszé is), és ennek korábbi kiadását is, amely 1573-ban A Hundreth sundrie Flowres (Száz tarka virág) címen jelent meg, Holinshed Krónikájának (Chronicles) 1577-es kiadását, és Stanhurst Aeneis-fordítását, az első négy könyvet ő nyomtatta ki, az utóbbit 1583-ban, halálának évében. Mikor John Day úgy találta, hogy aldersgate-i nyomdája nincs elég jó helyen ahhoz, hogy jól el tudja adni könyveit, ő is szerzett magának 1572-ben egy helyet a templom melletti temetőkertben, abban a reményben, hogy ez a hely jobb alkalmat kínál nagy készletének értékesítésére, és annak a kis építménynek a leírása alapján, amelyet itt felállított, fogalmat alkothatunk magunknak arról, milyen volt ezeknek a székesegyház melletti boltoknak a külseje.

„Takaros, szép kis boltot épített fel. Csak kicsi volt, és alacsony, és lapos tetejű, és [a teteje] ólommal borított, mint egy terras, korláttal szegélyezve, lehetett itt állni bármilyen diadalmenet vagy látványosság alatt”. És, mint megtudjuk, csak negyven vagy ötven fontjába került.

A London Híd (London Bridge) csak a 17. század második felében lett arról híres, hogy a könyvkereskedők egyik kedvenc helye, de William Pickeringnek, egy olyan könyvkereskedőnek, aki főleg balladákat és más hasonló népszerű, de értéktelen kiadványokat árult már 1557-ben volt itt üzlete. A következő évben a „Szent Magnus sarkánál lakott”, ez, ha nem is volt kifejezetten a hídon, de nagyon közel hozzá, és több mint száz évig folyt itt [ti. a magadott címen] könyvkereskedés. Ahogy az a londoni kikötőhöz való közelsége miatt várható volt, sok tengerészeti könyvet árultak itt, és az útra készülődő tengerészek rendszerint betértek az ismerős boltba és megvásárolták a Hajózás művészetét (The Art of Navigation) és talán, ha éppen az volt az úticéljuk, a Hollandia és Frízföld között elterülő tenger térképét vagy útvonalait (Card or rutter of the sea lyenge betwene Holland and Ffryseland), és ha olyan beállítottságúak voltak, megerősíthették lelküket A tengerész szent biztonságára vagy a tengerészek imakönyvével (The semans sacred safetye or a praier booke for seamen) is.

* * *

Az angol nyomdászatról nem mondhatjuk el, hogy magas színvonalával tűnt volna ki a szóban forgó korszakban. Valószínűleg a szakmában uralkodó általános viszonyok is az ellen hatottak, hogy magas színvonal alakulhasson ki, vagy akárcsak törekedni is lehessen rá. A híres nyomdászok rendszerint azok voltak, akik értékes privilégiumok felett rendelkeztek, és így eleve védve voltak a konkurrencia ellen, tehát nem igen ösztönözte őket semmi arra, hogy nagy költséggel új betűket metszessenek, vagy megerőltessék magukat azzal, hogy minőségi munkát végezzenek. A kevésbé tehetős nyomdászoknak nem volt sem pénzük, sem néhány kivételtől eltekintve tehetségük ahhoz, hogy jó munkát adjanak ki a kezükből, és sok termékük akkora hanyagságról és tanulatlanságról tanúskodik, amit csak a következő korszakban fognak majd felülmúlni, mikor az volt a fontos, hogy az embereket jó cselekedetekre ösztönözzék, és teljesen lényegtelenné vált az a képességük, hogy tudnak-e jó munkát végezni.

A korszak első felében, amikor még megőriztek valamit a korábbi tradíciókból, az oldal elrendezésében és a tipografizálásban tükröződő művészi érzék még sok könyvnek nyugodt méltóságot kölcsönzött, annak ellenére, hogy a betűk és az öntőformák már gyakran kopottak voltak, ez azonban eltűnt az antikva betűknek az angol nyomdászatba való behatolása után, s még az újabb erőfeszítések sem tudták ennek a káros következményeit teljesen jóvátenni. 1580-ig vagy talán még később is gyakran látunk olyan érzékeny felfogást és ízléses kidolgozást, ami szerves egésszé teszi a könyvet, és mesterségbeli tudásra vall - ezek olyan erények, amelyek teljesen hiányoznak a későbbi könyvekből, ahol túlságosan gyakran akarnak a könyv általános képébe nem illő, találmányra választott díszekkel vagy össze nem illő betűkkel hatást elérni. Meglehetősen nehéz különbséget tenni jó és átlagos nyomdászok között, de a jobb nyomdászmesterek között említhetjük meg Thomas Berthelet-t, VIII. Henrik nyomdását, aki ismert könyvkötő is volt, Richard Grafton-t, Reyner Wolfe-ot, John Day-t, akinek a kiemelkedő szerepéről már volt szó, Richard Jugge-ot, a Püspökök Bibliájának nyomdását, Henry Denham-et, aki készített néhány ízléses nyomtatványt 1564 és 1589 között, Thomas Vautrollier-t, a hugenotta nyomdászt és utódát, Richard Field-et, Thomas East-et, aki kottákat nyomott, William Stansby-t, aki nagyon sok könyvet csinált, szakszerűen, John Norton-t, aki az etoni nyomdát működtette, a két Barker-t és Felix Kingston-t.

A kor angol könyveiben található illusztrációk mélyen alatta maradnak a kortárs európai színvonalnak. A fametszetek, ha nem azokról a kopott dúcokról van szó, amelyek már Pynson és Wynkyn de Worde óta állandóan használatban voltak, akkor általában külföldi munkák ügyetlen másolatai, vagy időnként még sikertelenebb eredeti tervek alapján készültek. Fametszetes képeket használtak a Püspökök Bibliájában (1568), Foxe Mártírok könyvében, Holinshed Krónikájában, és még néhány másik könyvben. Barclay Bolondok hajója kiadása, amelyet Cawood nyomtatott 1570-ben, ugyancsak egy fametszet-sorozattal volt díszítve, de ezek csak a Pynson 1509-es kiadásában látható illusztrációk felelevenítései voltak. Találunk fametszeteket sok olyan könyvben is, amelyek gyakorlati kérdésekről szólnak, de szépirodalmi művek illusztrálására általában nem használták. John Day-nek köszönhető némi haladás ebben a művészeti ágban is, a nevezetesebb példák között említhetjük maga Day és William Cunningham, a szerző arcképét a *The Cosmographical Glasse* (1559) című műben.

A rézmetszet technikájának megjelenése, amelyet 1540-ben kezdtek használni Angliában, de csak később terjedt el, kétségtelenül hozzájárult a fametszet eltűnéséhez, és a legtöbb igényesebb kiadvány, ha illusztrációra volt szüksége, az új művészetet hívta segítségül. A Püspökök Bibliájának első kiadása, amelyet Jugge nyomtatott 1568-ban, a fametszetek mellett tartalmaz két szövegekőzi rézmetszetet is, Leicester grófja és Lord Burghley arcképét, és egy bonyolult emblémát ábrázoló rézmetszett címlapot is, amelyben a királynő arcképe is megtalálható. Sir John Harrington Orlando Furioso-fordítása, melyet Field adott ki 1591-ben, negyvenhat egész oldalas rézmetszettel van díszítve, Sir William Segar Honor Military and

Civill-jében (Katonai és Polgári Becsület) (1602) nyolc rézmetszett arckép található, Sandys 1616-ban megjelentetett Relation of a Journey-je (Egy utazás elbeszélése) számos, tájakat és helyi viseleteket bemutató rézmetszetet tartalmaz. A rézmetszetet térképek és helyrajzi sajtások ábrázolására is felhasználták olyan művekben, mint Camden Britannia-ja (1607), Drayton Poly-Olbion-ja (1613)³⁴ és John Smith kapitány General History of Virginia (Virginia általános története) (1624) című műve.

A könyvek díszítésére, az illusztrációk mellett a régebbi nyomdászok főleg díszes iniciálékat használtak. Hamarosan felfedezték, hogy a címlapot szegélyező keret is hatásos díszítőelem lehet a könyvnek, és néhány esetben a könyv minden oldalára tettek ilyen keretdíszet. Ezeknek a keretdíszeknek a mintája különféle lehetett: tekercs, arabeszk, építészeti elemekből álló keret, és néhány keretbe a nyomdászjegy is bele van foglalva. Időnként a keretdíszek a könyv témáját tükröző jelképes jelentést hordoztak, emblematikusak voltak, és ezeket később is felhasználták, más művekben, anélkül, hogy a tartalommal bármilyen kapcsolatban álltak volna. Az egyik legszebb ilyen egyedileg tervezett keretdísz Sidney Arcadia-jának 1593-as és 1598-as kiadásában láthatjuk. Egy másik keretforma, amely bájos is és hatásos is, és amelyet találóan csipkeszegélynek neveznek, kis, azonos jellegű díszekből épül fel. Mikor a rézmetszet elterjedt, gyakran díszítették a könyveket emblémát ábrázoló vagy szimbolikus jelentésű címlappal, mint például Drayton Poly-Olbion-jában (1613) és Bacon 1620-ban megjelent Instauratio magna-jában.

* * *

Angliában a könyvnyomtatás kezdeti időszakában, mikor a hazai nyomdák az olvasók igényeit még csak kis részben tudták kielégíteni kiadványaikkal, a külföldi nyomdászokkal és könyvkereskedőkkel olyan liberálisan bántak, sőt egyenesen bátorították őket, hogy a szakma nagy része a külföldiek kezére került. De a 16. század elején a hazai mesterek már erősen kezdték érezni a verseny szorítását, és a következő években többször is történtek kísérletek az idegen elemek kiszorítására és a külföldön nyomtatott könyvek behozatalának korlátozására. Egy 1523-ban elfogadott törvény értelmében a külföldieknek tilos volt mást, mint angol nyomdászinast felfogadni, és 1529-ben egy másik törvény megtiltotta, hogy olyan külföldi, aki nem telepedett le már korábban Angliában, házat vegyen és műhelyt rendezzen be azért, hogy az angol királyság területén valamiféle kézműves mesterséget folytasson. Ezeknek a törvényeknek az volt a céljuk, hogy kiszorítsák a külföldieket a hazai kézműiparból, és egy még későbbi, 1534-es törvény, amely a külföldi konkurrenca ellen irányult, megtiltotta hogy bekötött könyveket importáljanak Angliába kereskedelmi céllal, és azt is elrendelte, hogy olyan külföldiek, akik nem telepedtek le Angliában [azaz nem a király alattvalói] nem árusíthatnak itt külföldi könyveket, csak nagykereskedelmi áron. Ez a törvény védte a hazai könyvkötőket és a kiskereskedőket, és ugyanakkor meg volt az az előnye is, hogy segítette korlátozni a lázító irodalom terjesztésére kínálkozó lehetőségeket.

Ezek az intézkedések végső soron megmentették a hazai ipart és kereskedelmet a külföldiek uralmától, de mivel a könyvek iránti igényeket nem lehetett annyira lecsökkenteni, mint amennyi könyvet Angliában nyomtattak - különösen a tudósok voltak rászorulva a külföldi nyomdák termékeire bizonyos irodalomfajtákból - tulajdonképpen nagy mennyiségben és állandóan folyt törvényes könyvbehozatal különféle külföldi könyvfajtákból. A 16. század első felében az egyházi szertartáskönyvek képezték a külföldi könyvbehozatal jelentős részét, és François Regnault, akinek Párizsban és Londonban is volt üzlete, ennek a speciális kereskedelemnek volt egyik vezető alakja. Más jeles, importtal foglalkozó külföldiek voltak a Birckman család tagjai, akiknek volt üzletük Kölnben, Antwerpenben és más városokban, és akik a 16. század nagyobb részében folytattak Londonnal üzleti tevékenységet. A nagy

antwerpeni nyomdász-kiadó, Plantin könyvei valószínűleg igen nagy számban utat találtak Angliába, mert 1567-ben arról tárgyalt, hogy lerakatot nyit Londonban, de a terv meghiúsult.

A 16. század közepén külföldön nyomtatott angol könyvek zöme a kor elmérgesedett politikai-vallási vitáival állt összefüggésben, és vagy azért nyomták külföldön, mert a szerzők ott kerestek menedéket, vagy mert ott kisebb volt az esélye, hogy megakadályozzák a nyomtatást. A könyvek főleg Antwerpenből, Rouenből, Leuvenből, Leydenből és Dortból, Amsterdamból, ahonnan a „Szeretet családja”-könyvek jöttek, Middelburgból, főleg Richard Schilders nyomdájából, Genfből és Zürichből, a két protestáns erődből, Douayból és St. Omerből, a római katolikusok fellegváraiból származtak. Különösen nagy érdeklődést váltanak ki a kutatók körében az angol Biblia korai kiadásai, ezek közül sokat nyomtak a kontinensen, a legelsőt (a Coverdale-féle változatot) Zürichben 1535-ben, és a genfi [kálvinista] változat néhány kiadását, amelyek ugyan angol impresszummal jelentek meg, de valójában vagy Amsterdamban, vagy Dortban készültek. Foxe Mártírok könyvének első (latin) kiadását Bázelen nyomták 1559-ben, és William Turner New herball-jának (Új fűvészkönyv), 1568-ban, Kölnben, Arnold Birckman nyomdájában készült kiadása egy másik olyan angol kiadványfajta, amelyet szintén a külföldi nyomdáknak köszönhetnek az angol olvasók.

A nagy nemzetközi könyvbörze ebben a korban a fél évenként Frankfurtban tartott vásár volt. Erre a vásárra az európai kontinens minden részéről eljöttek a könyvszakma képviselői - a bázeli Frobenius, a genfi Estienne, az antwerpeni Plantin és más vezető nyomdászok a nagy központokból, akik jelentős mennyiségű könyvet hoztak magukkal, legújabb kiadványaikat és talán még mutatóvány íveket is fontos új vállalkozásaikból. Itt gyűltek össze a könyvkereskedők is mindenünnen, egyesek azzal a céllal jöttek, hogy saját kiadványaikat adják el, de legtöbben azzal a vágyal a szívükben érkeztek, hogy feltöltsék készletüket a legújabb irodalommal, főleg olyan könyvekkel, amelyek vásárlóik ízlésének a legjobban megfelelnek. Ebben a korban, mikor a katalógusok még nagyon ritkák voltak, és még nem voltak olyan újságok, amelyek az irodalom híreit rendszeresen közölték és terjesztették volna, a vásár látogatása alkalmat adott íróknak, tudósoknak és könyvbarátoknak egyaránt, hogy megnézhessék az új könyveket, és megismerkedjenek az újonnan megjelent irodalommal.

Azt, hogy az a vásár milyen fontos helyet foglalt el még az angol könyvkereskedelemben is, mutatja az a megállapodás, amelyet a Stacionáriusok Céhe és a Cambridge-i Egyetem kötött egymással 1591-ben, mely szerint a cambridgei nyomdászok „minden egyes frankfurti vásár után, a vásárból való hazatérésük után egy hónapig” szabadon kiválaszthatják a vásárból származó külföldi könyvek közül azokat, amelyeket ki akarnak nyomtatni. Az Angliából származó könyvek közül nem sokról volt valószínű, hogy vásárlókra találna a kontinensen, sok angol könyvkereskedő mégis részt vett a vásáron vagy képviseltette magát. A 17. század elején Henry Fetherstone, az a kereskedő, aki a Rózsához címzett boltban működött, a Szent Pál székesegyház melletti temetőnél, még távolabbról is gyűjtött könyveket, mint Frankfurt, és gyűjtésének eredményét megismerhetjük 1628-ban kiadott katalógusában, amely Olaszországban vásárolt könyveinek jegyzékét tartalmazza. A frankfurti vásár rendszeres angol látogatói közül talán John Bill volt ekkor a legnevezetesebb, a vezető angol stacionárius, akinek előkelő vásárlói között ott volt I. Jakab király és Sir Thomas Bodley is. Bill üzleti kapcsolatai nemcsak Frankfurtban, hanem egyéb európai centrumokban is meglehetősen kiterjedtek lehettek, mert 1617-ben érdemesnek tartotta elindítani a frankfurti vásár félévenként megjelenő könyvkatalógusának (Messe-Katalog) londoni kiadását, és ezt még 11 évig folytatta, és még ki is egészítette 1622 és 1626 között egy melléklettel az angol nyelven nyomtatott könyvekről (Books printed in English). Ez a melléklet már nem az első kísérlet volt az angol könyvek katalógusának elkészítésére. Andrew Maunsellé az érdem, aki valószínűleg a könyvek iránti szeretetétől ösztönözve hagyott fel eredeti selyemkereskedő

foglalkozásával, hogy könyvkereskedő és az első angol bibliográfus legyen. Már korábban elég sok könyvet kiadott, mikor 1595-ben megjelentette az Angol Nyomtatott könyvek Katalógusnak (Catalogue of English Printed Books) első részét, amely teológiai könyveket tartalmazott. Még ugyanabban az évben kinyomtatta katalógusa második részét is, amely a matematika, zene, hajózás, háború és orvoslás témakörével foglalkozó szerzőket dolgozza fel, és kb. 320 címet tartalmaz. Az utolsó rész befejezésében megakadályozta romló egészségi állapota, majd ezt követő halála 1596-ban. A harmadik és utolsó rész, mondta Maunsell, a „Humán tudományokról” szóló volt, „amelyben alkalmam lesz megmutatni, mi mindenünk van a mi saját nyelvünkön nyelvtanból, logikából, retorikából, jogból, történelemből, költészetből, politikából és a többiből, amelyek legnagyobb részt gyönyörködtető és élvezetes dolgokkal foglalkoznak”. Maunsellnek az a kísérlete, hogy jegyzékbe foglalja az angol nyomdatermékeket, nem talált követőre egészen John Bill 1622-es mellékletéig, de ezután már sok más jegyzéket is kiadtak, amelyek hidat képeznek 1668-ig, a negyedéves Term Catalogues (Negyedéves katalógus) indulásáig.

* * *

Azokat a könyveket, amelyeket a kereskedő raktáron tartott a boltjában, eladásra, tárolhatta ívek alakjában, fűzve vagy teljesen kész állapotban, bekötve. Sok könyvet adtak el csak ívek alapjában, azaz csak összehajtogatva, és a kötés ilyenkor külön történt, a vásárló ízlésének és pénztárcájának megfelelően, és vagy maga a kereskedő, aki eladta a könyvet végezte el ezt a munkát, vagy bármelyik könyvkötő, akit a vevő választott. Az efemer jellegű füzeteket vagy könyveket általában csak fűzték, azaz átszúrták egy nagy tűvel vagy árral, és fonállal vagy vékony bőrcsíkkal összevarrták, esetleg papír borítót is kapott, hogy a külső lapok tisztán maradjanak, vagy előfordult, hogy még borítója sem volt. Egy 1586-os rendelkezés alapján az ilyen módon fűzött könyvek nem lehettek negyven ívnél vastagabbak, ha folio alakúak voltak, vagy tizenkét ívnél vastagabbak, ha nyolcadrét alakúak voltak, vagy hat ívnél vastagabbak, ha tizenkettedrét alakúak voltak, minden olyan könyvet, amelyik ennél több ívből állt, szabályosan, fűzőprésszel kellett összefűzni. Kötve csak olyan könyveket tartottak raktáron, amelyeket állandóan kerestek. Ezeket vagy bőrbe kötötték, és a leggyakrabban juh vagy borjúbőrt használtak, vagy pergamenbe, két selyemszalaggal díszítve, hogy csukva lehessen tartani a könyvet (össze lehessen kötni), vagy köthették papírtáblákba is.

A 16. század első felében ezeket a kereskedelmi úton kapható bőrkötéseket általában - gyakran igen szép mintájú - táblanyomóval díszítették, a minták közt sokszor szerepelt a királyi ház címere és a Tudor család rózsája. A későbbi táblanyomók színvonala jelentősen a korábbiak alatt maradt, mind a minták, mind pedig a történeti érdekesség szempontjából, és az idők folyamán ezt a díszítésfajtát felváltotta a görgő, egy olyan könyvkötő-bélyegző, amely szalag formájú díszítést vitt a kötésre, és ebben a szalagban állandóan ismétlődött az alapminta. Ezzel a módszerrel könnyű volt díszítést készíteni akár egy folió alakú könyv kötésére, akár egy kis alakú könyvére, de a bélyegzővel végzett munka gépies jellege hamarosan éreztetni kezdte hatását a díszítésen is, és gyors hanyatlás következett be mind a görgők nagyságában, mind a minták minőségében, és ezután a dombornyomás gyakorlatilag kivészett a könyvkötésből Angliában.

A díszkötések rendszerint gazdag könyvgyűjtők vagy a királyi család tagjai számára készültek, és gyakran tükrözték a tulajdonos személyes ízlését vagy valamilyen kötésmóddhoz való vonzódását. Az Olaszországból behozott, 15. század végi módszert, az aranyozást először VIII. Henrik uralkodása alatt kezdték használni Angliában, valószínűleg a király nyomdása és könyvszállítója, Thomas Berthelet honosította meg. Azokon a számlákon, melyeket Berthelet nyújtott be a királynak olyan kötésekért, amelyeket a számára végzett és olyan könyvekért,

amelyeket neki vásárolt 1541 és 1543 között, számos példát találunk erre az új kötési stílusra, némelyik úgy szerepel a leírásban mint „pazar, bőrbé préselt aranyozás” vagy „velencei módi szerint kötve”, míg mások „bíborszín bársonyba” vannak „kötve, és arannyal (be)írva”. Az angol aranyozott bőrkötések ebben a korszakban, sőt egészen a 16. század végéig, szinte csak külföldi stílusokat utánoznak, de ezek közül is uralkodó a francia befolyás. Nemcsak a könyvkötők nagy része volt külföldi, hanem az angol könyvkötő mesterek is leginkább csak másolták a külföldi mintákat.

A 16. század második felének egyik kedvenc angol kötési stílusa a lyoni divatot utánozta, amelynek az volt a lényege, hogy nagy arany közép- és sarokdíszek voltak elhelyezve sima vagy arany keretben, és az alap vagy teljesen sima, dísztelen maradt, vagy apró díszítményekkel volt telehintve. Ez a stílus divatban volt még I. Jakab uralkodása idején is. Parker érseknek, akinek széles érdeklődési körébe a könyvkötés is beletartozott, szintén volt saját házi könyvkötője, és a *De antiquitate Britannicae ecclesiae* (Az angol egyház régi voltáról) című művének az a példánya, amelyet külön Lord Burghley számára készítettett ajándékba, és amelyet „az én emberem kötött be”, lyoni kötéssel készült. Viszont ugyanennek a könyvnek az a példánya, amelyet a királynőnek ajándékozott, díszes, szép hímzett kötésben volt, valószínűleg a királynő ízlésére tekintettel, mert Erzsébet láthatólag a hímzett kötések szerette, és a bársonyba, főleg vörös bársonyba kötött, arany vagy ezüst veretes könyveket. Ebben közös volt az ízlése utódjával [I. Jakab], akinek a számára 1609-ben Robert Barker, a király akkori nyomdásza és könyvkötője, „karmazsin, bíbor és zöld színű bársonyba” kötött könyveket, és „tafotába, arany csipkedíszsel”. I. Jakab, aki nagyon szerette a pompás kötések, sok könyvet köttetett finom bőrbé, és ezeknek a táblájára rendszerint a királyi címet nyomták arannyal, az alapja pedig apró Bourbon lilomokkal vagy más egészen kicsi emblémekkel volt telehintve. Egy másik, a 16. században elterjedt kötési stílus a sima bőr- vagy bársonykötés volt, áttört ezüst kapcsokkal és sarokveretekkel. A díszes hímzett kötések, amelyekhez színes selyemszalakat, arany és ezüsfonalat és időnként még gyöngyöket is használtak, jellegzetesen angol stílus volt.

Azok között a nevezetes gyűjtők között, akik saját külön kötésstílust alkalmaztak, említhetjük meg Thomas Wottont, aki [a híres francia könyvgyűjtő, Jean] Grolier [de Servières] stílusát és mottóját vette át és Robert Dudleyt, Leicester grófját, akinek jellegzetes stílusa a sima kötés volt, a könyvek táblájára ismert jelvénye, a medve és egy görcsös bot és nevének kezdőbetűi voltak domborítva. De voltak ebben a korszakban könyvbarátok is, nemcsak könyvgyűjtők, és az ember szíve inkább Parker érsek tudóshoz illő könyvtárának vagy Ben Jonson sima barna fóliánsainak és ismerős feliratuknak: „Sum Ben: Jonsonij” [Ben Johnsoné vagyok] és mottójuknak „Tanquam explorator” [úgy is mint felfedező] láttán hajlamos felmelegedni.

A 17. század elején dolgozott Etonban egy jó könyvkötő, akinek általában „tele volt a keze munkával, a feje pedig az ital gőzével”. Oxfordban Pinart és Milles kötötte Sir Thomas Bodley könyveit, és Cambridge-ben, ahol szép munkát végeztek, Nicolas Ferrarnak sikerült megszereznie annak a könyvkötőnek a szolgálatait, aki „csak ritkán kötött könyveket, és az ő példájának hatása látszik azokon a jellegzetes kötésekben, amelyek Little Gidding településsel és Mary Collet nevével hozhatók kapcsolatba.

* * *

A könyvszakmában dúló éles konkurrenciaharc ellenére, és bár igen sok könyvet nyomtattak, a könyvek egyáltalán nem voltak olcsók. Persze azt el kell ismerni, hogy többé már nem a gazdagok fényűzése volt a könyv, és nagyon valószínű, hogy az áruk már elérhetővé tette a könyveket azok számára, akik felhasználóként szóbajöhetnek. Ha az akkori árakat kb. nyolccal

szoroznánk, nagyjából megkapnánk a mai értékét, de ne felejtjük el, hogy az említett összeg gyakran a kötetlen ívek ára, és a kötetés költségét ehhez még hozzá kell számítani.

A hivatalosan kiadott könyvek árát időnként külön szabályozással maximálták, így például a hivatalos imakönyv, a *Book of Common Prayer* (1549) első kiadását, amint ez a királynak a könyv végére nyomtatott rendeletéből kitűnik, nem volt szabad drágábban árusítani, mint példányonként 2 shilling 6 pennyért fűzve, és 3 shilling 8 pennyért kartonálva vagy papírtáblákba kötve. Ezt a szabályozást nagyon is indokoltá tette az a tény, hogy az ilyen típusú könyvek nyomtatásának jogát rendszerint egy bizonyos nyomdász kapta meg privilégium gyanánt, és ezért nem volt kitéve a konkurrencia egészséges hatásának. Egy furcsa kis füzet, amelynek címe *Scintilla, or a Light broken into darke Warehouses* (Szikra avagy a sötét raktárakba betörő fénysugár), és 1641-ben jelent meg név nélkül, érdekes fényt vet a privilégiumok birtokosainak viselt dolgaira, és arra, hogyan verték fel a szilárdan a markukban tartott könyvek árát. A templomok számára árult Bibliák árát, amelyek korábban 30 shillingbe kerültek, most a röpirat szerint két fontra emelték, és a nagy folio alakú, antikva betűvel nyomott Bibliákat, amelyeket régebben 12 shilling 6 pennyért árultak, újabban 20 shillingért adtak [1 shilling = 12 penny, 6 penny = fél shilling]. Egyéb Biblia-kiadások ára a következőképpen alakult: a cambridgei negyedréteg alakú Biblia a Zsoltárokkal egybekötve 7 shilling lett, a londoni negyedréteg alakú Biblia, jegyzetekkel és konkordanciával együtt ugyancsak 7 shilling, és a nyolcadréteg alakú Bibliák 3 shilling 4 pennybe kerültek. Az Ó vagy Új Testamentum magában 10 pennybe került nyolcadréteg alakban, és 7 pennybe tizenkettédréteg alakban, az imakönyv (*Book of Common Prayer*) 3 shillingbe folió alakban, és 1 shilling 6 pennybe negyedréteg alakban. Az oxfordi és cambridgei latin nyelvtankönyv (*Grammar of Oxford and Cambridge*) 5 penny volt, Camden görög nyelvtana (*Greek Grammar*) pedig 8 penny, ennek volt egy későbbi, Franciaországban nyomott kiadása is, ezt négy és fél pennyért árulták.

1598-ban a Stacionáriusok Céhe, azzal a szándékkal, hogy letörje a túlzottan magas árakat, azt az általános rendelkezést hozta, hogy újabban bejegyzett szövegeket, amelyekben nem voltak képek, nem lehetett drágábban árusítani, mint 2 ívenként 1 pennyért, ha pica, antikva vagy kurzív betűvel volt szedve, latin szöveg esetében, vagy antikva vagy kurzív betűvel, angol nyelvű szöveg esetében, illetve másfél ívenként 1 pennyért, ha breviáriumhoz használt [brevier type: Bourgeois és Minion közötti betűnagyság, például canon, pica stb.] vagy az ábécés könyvekben alkalmazott hosszú betűvel [long primer letter: a Paragon és az English közötti nagyság, két soros, nagy alakú betű] volt nyomva. Tehát egy 360 oldalas, negyedréteg alakú könyv, kis betűkkel szedve, ív alakban 2 shilling 6 pennybe került, ez ma kb. 1 fontnak felel meg [megint messze nem reális adat mára]. Ilyen áron Shakespeare összes műveinek első folio kiadása, amely majdnem 1000 oldalas volt, kb. 14 shillingbe kerülhetett, az a gyakran idézett állítás, mely szerint a tényleges ára egy font volt [20 shilling], nem látszik eléggé megalapozottnak, állítólag egy olyan kézírásos bejegyzésből vették át, amely az Első Folio egy ma már megtalálhatatlan példányában szerepelt. Shakespeare Szonettjeinek egy példányáért Alleyn, a színész 5 pennyt fizetett 1609 júniusában. Negyedréteg alakban kiadott színdarabokat és hasonló nyomtatványokat általában 6 pennyért árultak a kiadók, és efemer röpiratokat két, három vagy négy pennyért lehetett vásárolni.

1576-ban az a Biblia, amelyet a cambridgei Királyi Kollégium (King's College) vett refektóriumába, hogy étkezések alatt felolvassanak belőle, 16 shillingbe került, és 1585-ben az oxfordi Új Kollégium (New College) 10 shillinget fizetett Diodorus Siculus Estienne-féle kiadásának egyik példányáért. Az oxfordi Corpus Christi Kollégium, ahol gyakran vásároltak könyveket, 1604-ben 3 shilling 6 pennyt adott ki John Rainolds *De idolatria ecclesiae Romanae* (A római egyház bálványimádásáról) című művéért. A kollégium megvette Francis

Bacon VII. Henrik története (History of Henry VII) című könyvét is, 7 shillingért, megjelenése idején, 1622-ben, és 3 font, 8 shilling és 6 pennyt fizetett a Purchas his Pilgrimes-ért, amely négy kötetben jelent meg 1625-ben. 1621-ben Dodoens Niewe herball című fűvészkönyve 6 shillingbe, Selden Titles of Honour-ja 5 shillingbe került. Valószínű, hogy az idézett példákban a kötés mindenütt benne van az árban.

Csak találgathatjuk, milyenek lehettek a könyvkereskedők és kiadók hirdetési módszerei. Azok a könyvvásárlók, akik a fővárosban laktak, biztosan eljártak a könyvkereskedők boltjaiba, hogy megnézzék az új könyveket, és beleolvassanak az újdonságokba, és a legújabb brossúra címlapja, amely ki volt tűzve a bolt ajtófélfájára vagy más feltűnő helyre, bizonyára a szemébe tűnt azoknak, akik szerettek volna már valami újat látni vagy olvasni. A balladákat valószínűleg házalók terjesztették az utcákon és a forgalmas útkereszteződéseken, de könyveket biztosan nem lehetett így árulni, mert a Stacionáriusok nyilvántartása feljegyzi, hogy elkoboztak egyes könyveket, amelyeket „az utcán árultak, pedig ez ellenkezik London város rendelkezéseivel”. A katalógusok még nem jöttek divatba, néha egy-egy előszóban említést tesznek a könyv szerzőjének egyéb munkáiról, de csak a XVII. század közepe után találkozunk először néhány könyvben egy olyan bekezdéssel is az előszóban, amely arról értesíti a „nyájas olvasót”, hogy rövidesen várható a szerző egy új művének megjelenése, és csak a század vége felé támadt a kiadónak az a szerencsés ötlete, hogy egy olyan plusz lapot illesszen be könyvei végére, amelyet kiadványai hirdetésére használt fel.

* * *

A vidéket a nagyobb városokban stacionáriusok látták el könyvekkel, és a nagy, rendszeres időközönként megtartott vásárok, míg a kimondottan népszerű, olcsó irodalmat a vándor árus vagy a házaló vitte magával batyujában a távolabbi vidékekre. Stacionáriusok a legtöbb nagyobb városban működtek, néha még könyveket is adtak ki, de kiadványaikat természetesen Londonban nyomták, vagy társultak londoni stacionáriusokkal kiadói vállalkozásra, és a kiadásnak az a része, amelyet a vidéki kereskedő elvitt, impresszumában rendszerint az ő nevét is feltüntette. York városában volt egy stacionárius és könyvkötő céh, új céhkódexüket 1554-ben hagyták jóvá. Anglia keleti részén Norwich-ban, nyugati részén pedig Chester-ben és Exeter-ben voltak fontos kereskedelmi központok, Shrewsbury-ben Roger Ward-nak, egy londoni kalóz kiadónak volt boltja, és ide szállította nagy mennyiségben illegálisan nyomtatott Ábécé és katekizmus-ait 1582-ben, és még John Norton-nak volt egy boltja, amelyet alkalmazottja, Edmond Wats vezetett a messzi Edinburgh-ban. A főbb vidéki vásárok között említhetjük az oxfordi, bristoli, salisbury, nottinghami, ily, conventry és a mind közül legfontosabb, Cambridge melletti híres sturbridgei vásárt. Ezek a vásárok fontos szerepet játszottak az angliai belföldi könyvkereskedelemben, és a könyvkereskedők számára következő évi készletük fő beszerzési forrásai voltak. A vásárokon a londoni és vidéki stacionáriusok is részt vettek, és a nagy tételekben való könyvkereskedelem volt az itt folyó ügyletek egyik leglátványosabb oldala, sőt, a vidék szempontjából az új könyveket gyakorlatilag ezeken a vásárokon hirdették, és a könyvek megjelenését gyakran úgy időzítették, hogy egybeessenek a vásárok időpontjával.

A 16. század első felében még folyt nyomtatás vidéken is, Oxfordban, St. Albansban, Yorkban, Cambridge-ben, Tavistockban, Abingdonban, Ipswichben, Worcesterben és Canterburyben. Ezek a nyomdák főleg teológiai és liturgikus jellegű műveket és grammatikákat adtak ki, és kevéssel vagy semmivel sem járultak hozzá az angol irodalom fejlődéséhez, kivéve néhány olyan könyvet, mint Boëtius Boke of Comfort-ja (De consolatione philolosphiae), amelyet a tavistocki kolostorban nyomtak 1525-ben, Lydgate Lyfe and Passion of Seint Albon (Szent Albin élete és szenvedése) című műve, melyet a st. albansi John Herford nyomdájának

tulajdonítanak, és 1534-ben jött ki, és ugyancsak Lydgate Churle and the Bird-jének (A parasztember és a madár) évszám feltüntetése nélkül megjelent kiadása, amelyet valószínűleg John Mychell nyomott ki canterbury nyomdájában.

1557-ben - azaz a Stacionáriusok Céhe bejegyzésének évében - ezek a nyomdák már nem léteztek többé, és egészen a cambridgei nyomda 1583-as újra megindulásáig Angliában, vidéken az egyedüli nyomdászati tevékenység Anthony de Solempne nevéhez fűződik, aki 1568 és 1580 között, Norwich-ban holland nyelvű könyveket nyomtatott az itt élő német-alföldi menekültek számára, s tevékenységéhez nagy valószínűség szerint megkapta a királynő engedélyét. Bár a Stacionáriusok Céhének adott nyomdászati privilégium nem volt oka a vidéki nyomdák megszűnésének, a cambridgei nyomda újra felállításával szembeni ellenállásuk világosan mutatja, hogy bármilyen felélesztési kísérletet azonnal elfojtottak volna.

A cambridgei egyetemnek VIII. Henrik adta meg 1534-ben azt a jogot, hogy választhat magának „három stacionáriust, vagy nyomdászt, vagy könyvárust”, de bár az engedély alapján rendszeresen neveztek ki nyomdászokat, tényleges nyomtatás nem folyt Cambridge-ben John Siberch nyomdájának 1522-es megszűnésétől egészen Thomas Thomasnak egyetemi nyomdásszá való kinevezéséig, 1582-ig. A Stacionáriusok Céhe, mikor híret vette az egyetem szándékának, hogy egyetemi nyomdát állít fel, veszedelmes versenytársat sejtett a dologban, és privilégiumának megsértését, és mikor a Thomas nyomdája számára szánt „sajtót és berendezést” nyomozóik felfedezték, lefoglalták és visszatartották. Ebben az akciójában támogatta a céhet London püspöke, John Aylmer is, aki bár úgy tett, mintha nagyon szíven viselte volna a nyomdászat érdekeit, kétségtelenül megrémült attól a gondolattól, hogy esetleg mekkora hatalmat fog adni ez a nyomda a cambridgei puritán párt kezébe. Az egyetem kancellárjához, Lord Burghleyhez fordult segítségért, a sajtó visszaszerzése érdekében, és így sikerült érvényesítenie a pátenshez való jogát, azonban a londoni céhvel való féltékeny marakodás még sok évig folytatódott, váltakozó sikerrel és megtorló akciókkal mindkét fél részéről, de mindent összevéve az egyetem folyamatosan és állhatatosan haladt célja felé, és végül sikerült minden kétséget kizáróan elismertetnie a nyomdához való jogát.

Thomas nemcsak az egyetem nyomdásza, hanem a King's College-hez tartozó tudós (fellow) is volt, és egy olyan latin szótár szerkesztője, amelynek 1610-ben már nyolc kiadását jelentette meg a cambridgei nyomda. Thomas halálakor, 1588-ban John Legate lépett a helyébe, de 1609-ben visszaköltözött Londonba, és Cantrell Legge vette át hivatalát. A cambridgei nyomda termékei között természetesen túlsúlyban vannak a teológiai és az egyetemi oktatáshoz szükséges humán tudományos témák, és irodalmi szempontból alig találunk benne valami érdekeset. Egyes olyan műveket, mint például a *The Returne from Parnassus* (Visszatérés a Parnasszusról) (1606), Thomas Tomkis *Albumazar* (1615) vagy George Ruggle *Ignoramus* (Tudatlan) (1615. április 18-án jegyezték be a Stacionáriusok Céhénél) című darabját, melyekről azt vártuk volna, mivel iskoladrámák, hogy az egyetem kiadásában jelenjenek meg, Londonban nyomtatták és adták ki.

A nyomtatás felélesztése az oxfordi egyetemen, két évvel később nem részesült ilyen viharos fogadtatásban, annak ellenére, hogy az egyetemnek nem volt olyan királyi pátense, mint Cambridge-nek. Annak, hogy mentes maradt minden beavatkozástól, lehetett valami köze ahhoz, hogy Leicester grófjának védelmét élvezte, aki az egyetem kancellárja volt, és az ő védnöksége alatt állították fel a nyomdát. Akárhogy is történt a dolog, Joseph Barnes, akit az egyetem nyomdásznak nevezett ki, azonnal támadásba lendült a londoni tábor ellen, és még abban az évben, amikor dolgozni kezdett (1585), újra kinyomta a londoniak egyik „legkelendőbb szövegét”. John Wight, az a könyvkereskedő, akinek a neve alatt a mű (*Parsons Christian Exercise /Keresztény ájtatosság/* című munkája) már korábban be volt jegyezve a

Stacionáriusok lajstromába, mikor tudomást szerzett a kalózkidásról, a fiát küldte Oxfordba, aki megvette Barnestól az összes példányt, készpénzen, Barnes pedig becsületére megfogadta, hogy soha többé nem nyomja ki a könyvet. De ígérete és Wight „előzékeny viselkedése” ellenére, Barnes, aki ilyen módon pénzhez jutott, azon nyomban két másik nyomást hozott ki a könyvből, és amikor a londoni nyomdászok megtorlásul újranyomták Thomas Binson *Christian subjection and unchristian rebellion* (Keresztény engedelmesség és keresztényietlen lázadás) című művét, amelyet Barnes éppen előzőleg adott ki, a titkos tanács megakadályozta őket ebben, sajtójukat és felszerelésüket elkobozták, és egyiküket börtönbe vetették. Az oxfordi nyomdát hivatalosan 1586-ban ismerték el, a Csillagkamara rendeletével, amely egy sajtót és egy nyomdász inast engedélyezett az egyetemnek.

1586-ban Barnes kinyomtatta Johannes Chrysostomos Homiliáit görög betűkkel, és 1595-ben elkészítette első velszi nyelvű könyvét, a *Perl mewn adfyd*-ot, Otto Wermueller művének fordítását. Mielőtt 1617-ben lemondott oxfordi egyetemi nyomdász állásáról, Barnes kiadta nyomdájában Theokritosz hat versének angol fordítását versben [az angolok rendszerint prózában fordítják a verseket] (1588), Richard of Bury *Philobiblion*-ját (1599), „a könyvek iránti szeretetről szóló első könyv első angol nyelvű kiadását”, John Davies *Microcosmos*-ának két kiadását, John Smith kapitány *Map and description of Virginia* (Virginia térképe és leírása) (1612) című munkáját és Nicholas Breton, Thomas Churchyard és Richard Hooker műveit. Barnes utóda John Lichfield lett, aki 1635-ig nyomtatott Oxfordban, Robert Burton *Anatomy of Melancholy* (A búskomorság anatómiája) című művének első négy kiadása (1621-1632) teszi méltán híressé a nyomdát működése alatt. Laud érsek, mikor 1630-ban az egyetem kancellárja lett, nagy gondot fordított az oxfordi egyetemi nyomda érdekeinek támogatására, és egyik legelső cselekedete ebben az irányban az volt, hogy I. Károly királytól oklevelet szerzett az egyetemnek, amely a cambridgeivel egyenlő kiváltságokat ruházott a nyomdára.

1610 és 1613 között Aranyszájú Szent János (Johannes Chrysostomos) műveinek görög nyelvű kiadását nyomtatta ki nyolc folio kötetben Sir Henry Savile sajtóján, az etoni kollégiumban John Norton, a király nyomdásza latin, görög és héber nyelvű könyvekre. Még öt másik könyvről tudjuk, hogy az etoni nyomdában készült 1615 előtt, mikor megszűnt a nyomda. A híres görög betűtípust, az „ezüst betű”-t Sir Henry Savile később az oxfordi egyetemnek ajándékozta.

A nyomtatásnak az egyház és az állam érdekében való szabályozása, ennek a politikának a szigorú és következetes érvényesítése a rendszer ellenfeleit, egyfelől a pópapokat, másfelől a puritánokat természetesen arra kényszerítette, hogy titokban nyomtassanak, és a 16. század második felében számos engedély nélküli nyomda működött Angliában. Thomas Cartwright, Whitgift puritán ellenfele titkos sajtóján készült 1572-ben a *Figyelmeztetés a Parlamentnek* (*An admonition to the Parliament*), és sok hasonló traktátus követte még, mielőtt felfedezték és elkobozták a sajtót Hempstead-ben. 1580-1581-ben egy jezsuita nyomda, amely kapcsolatot tartott Robert Parson-szal és Edmund Campion-nal, működött először East Ham-ben, a Greenstreet House-ban és később Stonor Park-ban [valószínűleg főúri házak nevei]. De a tiltott irodalom titkos és állandóan egyik helyről a másikra menekülő forrásai közül a legfontosabb az volt, amelyet Marprelate nyomda néven ismerünk, és amelyet az előző kötetben mutattunk be.

Skóciában 1508-ban vezették be a nyomdászatot, és a skót nyomtatás azonnal erősen nemzeti jelleget öltött, és a külvilághoz közömbösen viszonyult, ami jellemző vonása maradt egészen addig, amíg a 18. század meg nem hozta az Angliával való egyesülést, és nem gyakorolt rá egyéb, látókör-szélesítő hatásokat. A skót nyomdák fő termékei hivatalos dokumentumok

voltak, például statutumok és proklamációk az állam szolgálatára, latin nyelven írt művek a tudósok számára, tankönyvek az ifjúságnak, anyanyelvi irodalom a népnek, és teológia mindenkinek.

Akárcsak az első angol nyomda esetében, az edinburghi Chepman és Myllar is egy sor népszerű kis füzettel próbálkozott először, és ebből ma is megvan még kilenc darab, mindegyik csak egy példányban. Ezenkívül a feljegyzésekben nyoma maradt Vak Harry (Blind Harry) Wallace című műve egy töredékének, amelyet ugyanolyan betűvel nyomtak, mint a fenti füzeteket. Az Aberdeeni Breviáriumot (Aberdeen Breviary), azt a művet, amelynek a kinyomtatására importálták a sajtót Skóciába, egyedül Chepman nyomta 1509 és 1510 között, és ezzel ennek a nyomdának a működése véget is ért.

John Davidson, aki 1541-ben Edinburghben nyomtatott, nem sokkal ezelőtt adta ki Boece Skócia története (History of Scotland) című művének Bellenden-féle fordítását, ez a skót nyomdászat kezdetének egyik fontos emléke. Egy egy lapos töredék alapján, amelyet a néhai David Laing fedezett fel, valószínűnek látszik, hogy Davidson ugyancsak kinyomta Gawin Douglas Palice of honour-jának egy kiadását is. John Scot, aki St Andrewsban, majd később Edinburghben volt nyomdász 1552 és 1571 között, Sir David Lyndsay, Quintin Kennedy és Ninian Winzet műveit adta ki. A legelső olyan skót nyomdász, akinek elég sok terméke maradt fenn máig is Robert Lekpreuk volt, aki 1561-ben kezdett nyomtatni, és különösen Robert Sempill és a reformáció más politikusaiknak számos balladája miatt nevezetes, amelyek egy lapos nyomtatványaikban máig is fennmaradtak. Az első, Skóciában nyomtatott Bibliát, amely némi viszontagságok után 1579-ben jelent meg, Bassandyne és Arbuthnet készítette, az utóbbi 1582-ben még kiadta Buchanan skót történelmének, a Rerum Scoticarum Historia-nak első és hibás kiadását.

Sir David Lyndsay összegyűjtött műveinek első, ma ismert kiadását 1568-ban nyomták Edinburgh-ben, ezt a kiadót, Henry Charteris, aki valószínűleg ennek a könyvnek a megjelentetésével kezdte meg hosszú pályafutását, előszóval vezette be. Charteris, aki 1580-ban megszerezte John Ross nyomdáját, a legnevezetesebb 16. századi skót könyvkereskedő. Barbour, Vak Harry, Henryson és mások művei mellett kiadta 1599-ben bekövetkezett haláláig Sir David Lyndsay műveinek legalább hat kiadását is. Azt a helyet, amelyet a 16. században Henry Charteris foglalt el Edinburgh-ben, a következő század első húsz évében Andro Hart töltötte be, az a könyvkereskedő, aki 1610-ben kezdett el nyomtatni, amikor megvette azt a sajtót, amelyet korábban Charteris használt. Az első könyv, amelyről tudjuk, hogy az ő nyomdájából került ki, egy folio alakú Biblia volt (1610), amely nagy hírnévre tett szert szövegének hibátlan pontossága miatt. A sok érdekes könyv között, amelyeket ő nyomtatott ki találjuk a hawthornden-i William Drummond, a merchiston-i John Napier és Sir William Alexander, Stirling grófja műveinek első kiadását, és számos régebbi író művének újabb kiadásait. John Wreittoun, aki 1624 és 1638 között működött Edinburghben mint nyomdász, 1627-ben kiadta a Venus és Adonis-t, az egyetlen olyan Shakespeare művet, amelyről tudjuk, hogy még a 18. század előtt kinyomták Skóciában.

A skót nyomdák termékeinek erősen nemzeti jellegére már utaltunk, de nem szabad elfelejteni, hogy ezek egyáltalán nem az ország egész könyvtermését képviselték. A Skócia és az európai kontinens közötti szoros szellemi kapcsolat, a hazai nagyon korlátozott lehetőségekkel együtt természetesen vezetett oda, hogy a tudós írók munkái, olyan íróké, akik szinte csak latin nyelven írtak, és egy európai olvasó közönségnek szánták műveiket, külföldön jelentek meg, és gyakran fordult elő, hogy a tudósok külföldre utaztak, hogy munkáik nyomtatását végig figyelemmel kísérhessék.

Skóciában nem volt a londoni Stacionáriusok Céhének megfelelő szakmai társulás, sőt a szakmában működő személyek nagyon kis létszáma teljesen feleslegessé is tette, hogy egy ilyen szervezet létrejöjjön. Az állam azonban időről időre hozott intézkedéseket, hogy meggátolja a nem kívánatos könyvek kinyomtatását vagy behozatalát, és rajta tartotta többé-kevésbé éber szemét a könyvszakma egészén, ennek ellenére, általánosságban véve elég nagy volt a szabadság, és csak a 17. század második felében kezdett érződni a privilégiumok bénító hatása. Mikor az edinburghi könyvkereskedők sértve érezték magukat az idegen könyvkereskedők behatolása miatt, megtalálták a módját, hogyan védekezzenek ellenük, a városi tanácshoz fordultak, és számos alkalommal jártak el így Thomas Vautrollier, John Norton és mások ellen.

A skót végrendeletekkel együtt letétbe helyezett tulajdon-leltárak nagyon érdekes bepillantást engednek a kor nyomdászának és könyvkereskedőjének raktárkészletébe, és a nyomdászok készletéről készült leltárak arra mutatnak, hogy sok népszerű mű példányszáma meglehetősen magas lehetett. Az 1585-ben elhunyt Robert Gurlaw, edinburghi könyvkötő és könyvkereskedő könyveinek jegyzéke nem kevesebb, mint hat lapot tesz ki abban a leltárban, amely a Bannatyne Miscellany-ben jelent meg, és ha úgy tekinthetjük, hogy az akkori igényeket tükrözi, akkor széleskörű és művelt olvasói érdeklődésre enged következtetni. A legjelentősebb helyet a tankönyvek, főleg a latin könyvek foglalják el benne, és a kisebb terjedelmű devotionalis irodalom, főleg zsoltárok és imakönyvek. Bőségesen képviselve vannak a klasszikus auctorok is, az Iliással és Odüsszeiával, Ovidius Átváltozásaival, Arisztotelész Etikájával, Vergilius-szal, Terentius-szal, Apuleius-szal és Silius Italicus-szal. Erasmus is nagyon gyakran fordul elő, valószínűleg iskolásoknak való kiadásokban. A fő elem a teológia, különösen az elmélkedő jellegű; Bradford Meditációinak két példánya után, a tartalomra való minden tekintet nélkül „egy kis szerencsemondó könyv” három példánya következik. Sir David Lyndsay óriási népszerűsége jól megfigyelhető, és a könnyebb irodalom is bőven képviselve van balladákkal és egyéb kisebb anyanyelvi művekkel. A Paraszt Péter látomása (Piers Plowman) [John Gower műve, 14. századi] és Sir John Mandeville utazásai [szintén 14. századi] szerepelnek [a régebbi angol irodalomból], de a kortárs angol irodalom gyakorlatilag teljesen hiányzik, és egyáltalán nincsenek a jegyzékben színdarabok. Találunk még két példányt a Gargantuá-ból, és egy héber nyelvtant.

A nyomtatás kezdeteit Írországban a Book of Common Prayer, a hivatalos anglikán imakönyv kiadása jelenti, amelyet 1551-ben nyomott ki Dublinban Humphrey Powell, aki egy-két évvel korábban vándorolt ide Londonból. Nyomdájának másik, máig fennmaradt terméke két vagy három egylapos nyomtatvány és egy teológiai traktátus, amelyet 1556-ban jelentetett meg. 1571-ben egy egylapos nyomtatványt, költeményt az Ítélet napjáról (Doomsday) és John Kearney ABC és Katekizmusát (Aibidil Gaoidheilge, agus Caiticiosma) nyomták az első ír betűkészlettel. John Franckton, aki valószínűleg 1600-ban kezdte meg működését Dublinban mint nyomdász, szintén ír betűkkel nyomta ki Daniel érsek ír nyelvű Új Testamentum (1602) és anglikán imakönyv fordítását (Book of Common Prayer) (1608). 1618-ban Franckton sajtóját megvette a londoni Stacionáriusok Céhe, és 1640-ig használták [úgy tűnik, hogy Írországban], ekkor William Bladen vette át, de az egyedüli, ebből a nyomdából származó olyan kiadványok, Sir James Ware 1633-ban megjelent History of Ireland-je (Írország története) előtt, amelyeknek van valami irodalmi értékük, csak Sidney Arcadia-ja 1621-ben és Sir Thomas Overbury Wife-ja, 1616-ban voltak.

Mackinnon, Frank

Jegyzetek az angol szerzői jog (copyright) történetéről

„Csak az ostoba ember ír másért, mint pénzért”, mondta a nagy ember. Azért, hogy növelje az olvasásra érdemes könyvek számát, az emberiség törődött azzal, hogy gondoskodják arról, hogy az írók kapjanak valami ellenszolgáltatást szorgalmukért. És így találták ki azt a biztosítékot a számukra, amit szerzői jognak nevezünk.

Az első angol szerzői jogi törvény a híres 1709-es törvény (Statute) volt. De a szerzői jogi védelemhez hasonló valami létezett már legalább 150 évvel korábbi időponttól kezdve. Ennek két fő forrása és támasza volt, először a Korona előjogai és másodsor a Stacionárius Céh uralma alatt álló londoni könyvkereskedők egymás közötti megállapodása.

A Korona (királyi hatalom) eljárása része volt az általános monopólium adományozási [eladási] gyakorlatának, de már majdnem rögtön azután, hogy Caxton az első könyvét kinyomtatta Westminsterben 1477-ben a király különleges jogokat vindikált magának a nyomtatott könyvekre. Még egy olyan állításnak is vannak nyomai, hogy minden nyomtatás a király előjoga. Van például egy feljegyzés egy privilégiumról, amit 1597-ben a királynő inasának adtak bizonyos, 14 éves gyerekek számára készülő tankönyvek nyomtatására, és még 1631-ben is találunk egy engedélyt egy bizonyos Weckherlin részére, amely kizárólagos jogot ad neki a latin klasszikusok egy részének nyomtatására.

De sokkal általánosabb volt ennél, hogy a király az új könyvek nyomtatására szóló privilégiumokat adományozott. 1518-ban Richard Pynson, a Király Nyomdása cím második birtokosa, kinyomtatta az első antikvbetűs angol nyelvű könyvet, és a címlapjára ezt írta: „Cum privilegio impressa a rege indulto, ne quis hanc orationem intra biennium in regno Angliae imprimat aut alibi impressam et importatam in eodem regno Angliae vendat”. Pynson későbbi könyveire csak ez van írva: „Cum privilegio a rege indulto”.

Több mint kétszáz évig azután, hogy Pynsonnak 1518-ban privilégiumot adományoztak, általános szokás volt ilyen privilégiumot szerezni a Koronától. Például Loggan Oxonia illustrata (Oxoniae, e Theatro Sheldoniano, 1675) című nyomtatványában az áll, hogy II. Károly Loggannek adományozta „a fentemlített vázlatok nyomtatásának egyedüli jogát az engedélyünk kiadása utáni 15 év tartamára”. És ez a gyakorlat olyan megrögzött lett, hogy gyakran tovább folytatódott még azután is, hogy Anna törvényét elfogadta a Parlament 1709-ben. Így például mikor 1741-ben Austin, egy könyvkereskedő ki akart adni Stackhouse A Biblia története című művéből egy második kiadást (az első 1732-ben jelent meg), szabadalomlevelet kapott II. Györgytől, amely neki adta a kiadás kizárólagos privilégiumát 14 évre. És Warburton egy korai Pope kiadásába is bele van nyomtatva II. György 1759. július 24-i keltezésű adománylevele, amely Warburtonnak adja „királyi privilégiumunkat és engedélyünket, a nevezett munka nyomtatására és kiadására” 14 évre.

A Koronát azonban egy másik módon is érdekelte a szerzői jog. Bizonyos könyvtípusokra különleges előjogot formált, és ezek nyomtatásának kizárólagos jogát csak ő adományozta [gyakorlatilag azonban eladta]. Ezek a következők voltak: állami dokumentumok, például törvények (Acts of Parliament), királyi vagy titkos tanácsi rendeletek (Orders in Council), Bibliák és imakönyvek (mint az angol egyház feje, a király ezt is hivatalos iratnak tekintheti), az Évkönyvek (bírói határozatok gyűjteménye), és Almanachok. Ez a jog valódi jog volt, és ma is él. A királynő nyomdászait ma is szabadalomlevél jogosítja fel, hogy a törvényeket, a Bibliákat és az imakönyveket ők nyomtassák. Hogy az oxfordi és cambridgei egyetemi

nyomda osztozik velük ebben a jogukban, csak abból a tényből ered, hogy mindkét egyetemnek régi oklevele van (Oxfordé 1636-os), amely felhatalmazza őket, hogy „mindenféle könyveket nyomtassanak”.

A Koronáról elmondható, hogy egy harmadik módon is érdeklődik a szerzők és kiadók jogainak „támogatása” iránt, ez pedig a kiadványok cenzúrázásával áll kapcsolatban. De a Korona tevékenységének ez a része nagy mértékben összefonódik a Stacionáriusok Céhének működésével, amely a könyvkiadás engedélyező szerve volt.

1557-ben Mária királynő céhlevele 97 személyt jegyzett be (incorporated) név szerint mint a Stacionáriusok Céhének alapító tagjait. A céh létrehozásának nem sok köze volt a szerzőkkel és jogaikkal való törődéshez. Valójában azért történt, mert „bizonyos lázító könyveket ... naponta nyomtatnak, ezzel megújítva és terjesztve az Anyaszentegyház katolikus tanítása elleni nagy és utálatos eretnokséget.” Elrendelték, hogy senki ne gyakorolhassa a nyomtatás mesterségét, kivéve ha tagja a Céhnek, és a Céh vezetőjét és két gondnokát felhatalmazták, hogy foglalja le és semmisítse meg a tiltott könyveket, és börtönözze be azokat, akik a nyomtatásban nem tartják be a rendelkezéseiket. A Céhet arra is felhatalmazták, hogy testületi szabályokat is hozhat a szakma kormányzása és ellenőrzése céljából.

Ezt az oklevelet megerősítette Erzsébet királynő is 1559-ben, és még ugyanebben az évben királyi Utasítás (Injunction) követelte meg, hogy bármely könyv kinyomtatására az engedélyt valamilyen hivatalos hatóságtól kell beszerezni.

A Stacionáriusok Céhe már 1557 után majdnem rögtön elkezdte vezetni a „szövegek” (copy) tulajdonosairól való nyilvántartását, és a könyveket azok a nyomdászok jegyeztették be ide, akiknek a szerzők előzőleg eladták a kiadás jogát. 1576 és 1595 között több mint 2000 „szöveget” regisztráltak, egészben vagy részben mint egyes céhtagok tulajdonát. Mivel csak a Céh tagjainak volt törvényadta joguk a nyomtatásra, a nyilvántartás azt mutatta, hogy melyik tagnak melyik könyv kinyomtatásához van joga, és ha másik nyomdász céhtag ezt megsértette, azt meg lehetett gátolni, orvosolni lehetett pénzbírsággal, amelyet a Céh vetett ki. Ha kalózkidó sértette meg a privilégiumot, és nem céhtag, azt is meg lehetett ebben akadályozni a Céh azon hatalmánál fogva, hogy teljesen megsemmisíthette a sajtóját. A 16. és 17. századi állami iratok, különösen a Csillagkamara és a High Commission Court (Főbiztosok Bírósága) iratai sok utalást tartalmaznak a Céh mindkét tevékenységére vonatkozóan.

Érthető módon a Céh gazdagabb tagjai kezébe került a legtöbb „szöveg” tulajdonjoga, és ez elégedetlenséget okozott a kisebb tagok között. Királyi dekrétum erősítette meg 1585-ben a Céh levelét, de felsorolta, hogy sok gazdagabb tag adta át különféle szövegeit a Céhnek a szegényebb tagok javára és megsegítése érdekében. Ez az eljárás magát a Céhet tette egyes művek tulajdonosává.

Ennek az lett a következménye, hogy 1600-ban már egy bizonyos könyv kinyomtatásának joga, amelyet ekkor még nem neveztek „copyright”-nak, két módon is védve volt, először királyi pátenssel, amely a pátens tulajdonosának adta a nyomtatás jogát meghatározott számú évre, és másodszer a Stacionáriusok Céhe szabályzata és belső rendelkezései révén. De nincs semmi nyoma a bírósági iratokban, hogy egyetlen esetben is érvényesítették vagy elismertették volna ezt a jogot. A tény az, hogy olyan alaposan védte a Céh belső hatalma, hogy nem volt rá szükség.

A nyomtatáshoz való egyedüli jognak ezt a két forrását a Csillagkamara 1637-es „a nyomdászok és betüöntők szabályozását érintő” dekrétuma elismeri. Ez törvénybe iktatta, a 2. paragrafus értelmében, hogy minden könyvet engedélyeztetni kell és be kell vezetni a Stacionáriusok Céhének nyilvántartásába, a 7. paragrafus értelmében pedig senki nem nyomtathat ki

vagy hozhat be az országba olyan szöveget, amelynek a kinyomtatásához a Stacionáriusok Céhe vagy bárki más személy szabadalomlevél, rendelet vagy a Céh könyveibe történt bejegyzés folytán kizárólagos joggal rendelkezik.

Mivel a Csillagkamarát 1641-ben eltörölték, egy 1641-es rendelkezés (Ordinance) megtiltotta bármely könyv kinyomtatását, a „szöveg” tulajdonosának beleegyezése nélkül. És ezt követte az 1643-as Hosszú Parlament híres rendelkezése (Ordinance). Ez kikötötte, hogy egy könyvet sem lehet kinyomtatni, ha előbb nem cenzúrázták. Azt is törvénybe iktatta, hogy egy olyan könyvet sem lehet a Céh előzetes engedélye nélkül kinyomtatni senkinek, amelynek a szövegét előzőleg már a Stacionáriusok Céhe kapta meg „szegényebb tagjaik megsegítésére és támogatására”. Megújította a Céhnek azt a jogát is, hogy az engedély nélküli nyomdákat összetörje, és engedély nélkül nyomtatott könyvek után kutasson és ezeket elkobozza.

De itt, akárcsak Mária királynőnek a Céhnek adományozott céhlevele esetében, az elsődleges indok nem a szerzők jogának védelme volt. Mert a Rendelkezés preambuluma (bevezetése) felsorolja, hogy „sok félrevezető, botránys, lázító és rágalmazó” művet adtak ki az utóbbi időben, „a Kormány és a Vallás nagy sérelmére”, és hogy sok magánnyomdát állítottak fel. Ennek a rendelkezésnek az a része, hogy megkövetelte minden könyv cenzúrázását [korábban hivatalos cenzúra nem létezett] váltotta ki Miltonból az Areopagitica megírását. „Ahhoz a részhez”, mondja, „amely jogosan őriz meg minden embernek a saját szövegét, vagy a szegényekről gondoskodik, nem nyúlok, csak azt kívánom, nehogy ürügynek használják fel arra, hogy visszaéljenek vele és becsületes és veszélyes munkát végző embereket üldözzenek vele, akik egyik tekintetben sem vétettek semmit.” És a vége felé arról beszél, hogy „minden ember jogosan tartsa meg számos szövegét, amit Isten őriz, hogy kétségbevonjunk”.

További rendelkezések is voltak hasonló értelemben 1647-ben, 1649-ben és 1652-ben. És a Stuart Restauráció után, 1662-ben egy törvényt fogadtak el „a lázító, felségáruló és cenzúrázatlan könyvek és füzetek kinyomtatásával elkövetett gyakori visszaélések megakadályozására”. Ez mellékesen megint foglalkozott a szerzői joggal is. A 3. paragrafus értelmében minden könyvet be kell vezetni a Stacionáriusok Céhének nyilvántartásába, és a 6. paragrafus értelmében „senki sem nyomtathat ki vagy hozhat be az országba bármely olyan könyvet, amelynek kizárólagos kinyomtatására bármely más személynek szabadalomlevél vagy a Céh könyveibe megfelelően megtörtént bejegyzés révén ... joga, privilégiuma, felhatalmazása vagy engedélye van, a tulajdonos vagy tulajdonosok engedélye nélkül”.

1684-ben a Céh új oklevelet kapott, amely a céh nyilvántartásai alapján, a céhtagok közül név szerint felsorolta a „szövegek” tulajdonosát vagy tulajdonosait. „Mi meg akarván és óhajtván erősíteni és szilárdítani minden tagot az őt megillető jogokban és tulajdonban, jóváhagyjuk a nevezett jegyzéket, és kijelentjük, hogy a Céh minden tagja, aki bármely könyv tulajdonosa lesz, bírja és élvezze az ilyen könyv vagy szöveg kinyomtatására szóló kizárólagos jogot, hatalmat, privilégiumot vagy felhatalmazást, ahogy eddig is szokásos volt.”

A Cenzúra Törvényeket sokszor újra megerősítették, de a legutolsó törvény hatályát veszítette 1694-ben. Ennek az lett a következménye, hogy nem maradt olyan parlamenti törvény, amely elismerte volna a nyomtatáshoz való kizárólagos jogot, és kétségtelenül ez volt az egyik oka annak, hogy elfogadták az 1709-es törvényt.

Bennett, H. S. Írástudás

Mielőtt részletesen megvizsgálánk, mit kezdtek Caxton utódai örökségükkel, még egy sor megválaszolatlan kérdéssel kell foglalkoznunk; a legfontosabb az, amit ma „olvasóközönség”-nek nevezünk. Kik voltak az olvasók ebben a korban, és a népesség mekkora hányada tartozott közéjük? Hogy erre válaszolni tudjuk, át kell tekintenünk az írástudásra vonatkozó adatokat és azt, milyen tanulási lehetőségek voltak [Angliában] a 15. század végén és a 16. század elején.

Hosszú ideig divatos nézetnek számított, ha valaki úgy vélekedett a 15. századi népességről, hogy teljesen írástudatlanok voltak, és úgy tekintett a 16. századra, és különösen VI. Edward, „a grammatikai iskolák alapítója” uralkodásának idejére, mint az oktatás kezdetére Angliában. Olyan tudósok, mint A. F. Leach, James Gairdner, C. L. Kingsford és J. W. Adamson fáradozásai sokat tettek azért, hogy ezt a nézetet módosítsák. Leach példák egész sorával bizonyította, hogy a grammatikai iskolák története visszanyúlik egészen az angolszász korba, és emellett sok más, kevésbé jelentős iskolatípus is létezett a késő-középkor folyamán. Gairdner és Kingsford főleg a 15. századdal foglalkozott, és Kingsford megerősítette Gairdner ötven évvel korábbi véleményét, és nyomatékosan felhívta a figyelmet annak az résznek a fontosságára, amelyben az írástudás helyzetéről írt. 1929-ben J. W. Adamson újra megvizsgálta az írástudás helyzetét a tizenötödik és tizenhatodik században, és arra a következtetésre jutott, hogy „a tizenötödik és különösen a tizenhatodik századbeli angolokról elmondhatjuk, hogy ez egyáltalán nem volt írástudatlan társadalom, és hogy legalábbis az alapszintű oktatási lehetőségek úgy oszlottak meg, hogy még kis városokba és falvakba is jutott belőlük ... És ahol volt tanítás, ott tanulók is akadtak: és bár nem tudjuk elfogadni Sir Thomas More azzal kapcsolatos becslését, hogy a népesség mekkora hányada tudott olvasni, mégis kénytelenek vagyunk elhinni, hogy ez az arány nem volt elhanyagolható, és sokkal nagyobb volt annál a számnál, amit ma gyakran, sőt általában feltételeznek”.

Ha ezek után az általános megállapítások után most már részletesebben is szeretnénk megvizsgálni a helyzetet, kezdjük talán azzal, hogy tudatosítjuk magunkban azt a tényt, 1557 előtt valamivel több mint 5000 kötet olyan angol nyelvű mű jelent meg önállóan [nem kolligátumként], amely még máig is megvan. Állításunknak ez az utolsó része igen lényeges, mert azt nem tudjuk pontosan kiszámítani, mennyi olyan könyvet nyomtak ebben az időszakban, amely különféle okok következtében mára már nyom nélkül eltűnt. Ami megmaradt, az is gyakran olyan állapotban van, hogy világossá teszi számunkra, mennyire kicsi volt a túlélés esélye sok esetben. Például vannak olyan könyvek, amelyeknek a létezéséről csak néhány véletlenül megmaradt papírcsík vagy egyetlen lap alapján van tudomásunk. Mások egyedi, csonka példányok formájában hagyományozódtak ránk, és gyakran hiányzik az elejük vagy a végük. Mások pedig csak egy vagy két példányban maradtak fenn - ez az egyedüli bizonyítékunk arra, hogy a kiadás létezett.

Ezért feltételezhetjük, hogy ha 20%-ot adunk az 5000-es számhoz, nem fogjuk eltúlozni az 1557 előtti kiadványok számát. Ez kb. 6000-es kötettszámot jelent, és egy ilyen könyvmennyiség már magában is meggyőző bizonyíték arra, hogy az olvasóközönség száma nem lehetett jelentéktelen. Mi több, ezek a könyvek az érdeklődés széles skálája számára gondoskodtak olvasnivalóról, több formában is, néhány oldalas olcsó kis füzetektől a nagy, drága fóliánsokig. Mindenfajta ízlés és közönség megkapta a magáét.

Azt lehetetlen megmondani, hogy mennyire széles körben terjedtek ezek a kiadványok Angliában. A nyomtatás legnagyobb része Londonban összpontosult, bár igaz, hogy voltak olyan korszakok, mikor a francia, németalföldi és svájci nyomdászok is fontos szerepet játszottak az ellátásban, különösen a vallásos irodalom terén. Emellett különféle angliai központok, például St. Albans, Canterbury, Ipswich, Worcester és York, valamint Oxford és Cambridge is részt vettek a nyomtatásban. Az össztermésük azonban kicsi volt, és aki vásárolni akart, London felé fordult. Itt, a főleg a Szent Pál székesegyház körül tömörülő kis boltokban maguk a nyomdászok és olyanok is, akik csak könyvkereskedők voltak kínálták eladásra a legváltozatosabb könyveket, főleg anyanyelven, de klasszikus és modern idegen nyelveken is. William Salisbury szemléletes beszámolót adott egy valószínűleg mindennapos eseményről, unokatestvérének, az észak walesi Chirkbe való John Edwards-nak. Edwards előzőleg egy angol nyelvű könyvet kért az égitestekről. Salisbury azt mondja neki, hogy „Körüljártam a Pál temetőjét, boltról boltra, mindenütt ilyen értekezés után kérdezősködtem, de egyetlen könyvről sem hallottam, amit akár kifejezetten, akár csak alkalmilag erről a témáról írtak volna. De mit gondolsz, mit tettem ekkor? Hitemre, uram, visszamentem ugyanazon az úton (bár sokszor eltévedtem a fedett részen), és megintcsak egy ugyanilyen munka után kérdezősködtem, de latin nyelven, mire három-négy különféle szerzőt is hoztak és mutattak nekem.”

Azok az olvasók, akik nem tudtak Londonba menni, és nem volt ismerősük sem ott, a vidéki könyvkereskedőkhöz kellett fordulniuk. Ezek a kereskedők kelendőnek gondolt könyveket rendeltek Londonból, így aztán az olvasni vágyók szabad választási lehetőségei a könyvkereskedő válogatására korlátozódtak, nagyjából úgy, mint ahogy a mai kisvárosi olvasó szellemi fejlődése elé is korlátot állít, hogy csak a helyi könyvkereskedő készletéből válogathat. Ilyen esetekben be kellett érnie azzal, amit megkaphatott, nem pedig, amit szeretett volna megkapni. Kevés adatunk van a vidéki könyvvarusítással kapcsolatban, így bármennyire is szeretnénk erről valamit tudni, és arról is, hogy milyen könyveket kerestek, mindez homályban marad. Ezekről a kérdésekről a legrészletesebb tájékoztatást John Dorne, oxfordi könyvkereskedő 1520-as kereskedelmi naplójából kapjuk. Dorne elszámolását január 18-tól május 31-ig, majd ismét augusztus 3-tól az év végéig vezette. Ez alatt az idő alatt 1850 tételt számlázott le, és ezért valamivel több mint 100 fontot kapott. Ahogy ez egy egyetemi városban várható is volt, sok könyve latin, és teológiai témájú vagy a klasszikus studiumok körébe tartozik. De angol könyveket is lehetett nála venni. Kezdők számára voltak ábécés könyvek, „hogy megtanuljanak olvasni”, míg a haladóbb olvasók már az olyan kiadványokat is élvezni tudták, mint a karácsonyi énekes könyvet, az olyan balladákat mint az *Undo your dore* (Oldd el a csónakodat), vagy a Robin Hood vagy az olyan verseket, mint a *The Nutbrown Maid* (A dióbarna leányzó). A Ponthus királyról (King Ponthus), Ördög Róbertről (Robert the Devil) vagy Sir Isumbrasról (Sir Isumbras) szóló széphistóriák néhány fillérért voltak kaphatók, a komolyabb olvasók pedig szintén találtak maguknak valót bőven Dorne készletében, például Krisztus életét és az egyes szentek életéről szóló könyveket. Gyakorlati témakörben voltak szakácskönyvek és könyvek a fafaragásról, gazdálkodásról és a lovakkal való bánásmódról, voltak francia és angol szótárak és jóslások jövőendő eseményekről. Röviden, Dornenak nagyon széles választéka volt még olyan olvasók számára is, akik az anyanyelvre voltak korlátozva. Ha az olvasó hajlandó volt más nyelvekkel is megpróbálkozni, a választék még sokkal szélesebb volt. Ebben az évben Dorne több mint 150 kötetet adott el Erasmus műveiből - ami világosan mutatja, milyen uralkodó helyet foglalt el Erasmus a kor művelt emberének tudatában. Sok mutat Dorne készletében arra, hogy egyetemi várost közönségét látta el könyvekkel. Kevés helyen lett volna ilyen magas az eladásra kínált külföldi könyvek aránya vagy lett volna a választék ilyen bőséges.

A számlakönyv vezetése szünetel május 21-től augusztus 3-ig, utána újratekintődik: „Post recessum meum de ultra mare” (a külföldről való hazatérésem után) - ez olyan bejegyzés, amelyből arra következtethetünk, hogy Dorne külföldön járt könyveket beszerezni, hogy feltöltse készletét. Az azonban, hogy ez általános könyvkereskedői gyakorlat lett volna, kétséges. A legtöbb könyvkereskedő valószínűleg ügynökökre támaszkodott, akik mindenfelé utaztak, és ismerték az angol piac szükségleteit, amelyet igyekeztek is kielégíteni. Reynolde Wolfe például nyomdász és könyvkereskedő volt, akiről tudjuk, hogy eljárt a nagy frankfurti vásárookra, mert ezt olvassuk egy 1538-ból származó levélben, „barátunk Rayner most nem jött el a vásárra, mert nemrégiben meghalt a felesége”. A könyvek hordóban érkeztek, egyének címére, vagy azokra az ágensekre bízta, akik a londoni és vidéki könyvkereskedőket ellátták könyvekkel. Például Thomas Hunte, aki 1483-ban oxfordi könyvkereskedő volt, kényelmesnek találta, hogy ilyen ágensekkel kereskedjen, és készletének leltár-jegyzéke elé a következő nyilatkozatot írta: „Itt következik azon könyvek leltára, amelyet én, Thomas Hunte, az oxfordi egyetem stacionáriusa kaptam eladásra Peter Actors mestertől és Jean d’Aix-la-Chapelle-től, minden egyes könyv árával együtt, és hitemre fogadom, hogy visszaadom a könyveket vagy az értük járó pénzt az alábbi áraknak megfelelően, ahogy az itt következő jegyzékben szerepelnek.”

Ilyen voltak a viszonyok a nyomtatás kezdetén, de nincs okunk feltételezni, hogy az ágens és könyvkereskedő viszonya nagyot változott volna a korszak folyamán (1557-ig). Londonban is, és olyan helyeken is, mint Oxford, Cambridge, York, Hereford, Edinburgh és mások azt látjuk, hogy a könyvkereskedők igen tevékenyek voltak, és készletüket londoni ágensüktől kapták. De még ez is jobban helyhez kötötte a könyvárusítást, mint amennyire kívánatos lett volna, és a vállalkozó szellemű könyvkereskedők becsületbeli kérdésnek tekintették, hogy elmenjenek a közelben tartott nagyobb vásárokra, amelyek nagyon jellemzőek voltak erre a korra. John Dorne külön feljegyezi, mit szerzett be a St. Austin és St. Frideswide ünnepén rendezett oxfordi vásárokon, és kétségtelenül elment a cambridgei Barnwell vásárra is, mások pedig máshol tettek sokat azért, hogy akik nem tudnak Londonba vagy más nagy könyvkereskedő centrumokba elmenni, mégis hozzájuthassanak könyvekhez. Gordon Duff a következő bejegyzést jegyezte fel egy Biblia előzéklapjáról: „Az Ingelbert nevű herefordi könyvkereskedőnek ezért és a Biblia másik hat kötetéért 43 shilling 4 pennyt adtam, vettem Ludlowban, Urunk testet öltésének 1510. évében, a lichfieldi vásár napján.”

Az ilyen nagyságrendű könyvellátás jelentős olvasóközönséget tételez fel, és kiegészíthetjük ezt az adatot még további információkkal is, ha megvizsgáljuk, milyen oktatási lehetőségeket kínált ez a korszak. De először is nem szabad azt gondolnunk, hogy a grammatikai iskolák alapítása vagy elterjedése a legjobb bizonyíték az oktatási lehetőségek meglétére. A grammatikai iskola (humán középiskola) latin tanítással foglalkozott, és csak latint tanított. Az iskolamester méltóságán alulinak tartotta volna, hogy az anyanyelvet tanítsa. Ez az alsóbb iskolák feladata volt - az ábécés és alsó osztályoké (kis iskola), a grammatikai iskolák azoknak voltak fenntartva, akik már tudtak anyanyelven olvasni. Így például Colet, a Szent Pál székesegyház mellett újonnan felállított iskolája alapszabályában megköveteli, hogy a felvételre jelentkező fiú „tudja katekizmusát és jól tudjon írni és olvasni, egyébként semmi esetre se vegyék fel”. Colet itt csak azt ismétli, ami már évszázadok óta általános szabály volt.

A középiskolai szint alatti tanítás általában az egyház számos kötelességének egyike volt. A fiatalok nevelése fontos helyet foglalt el a keresztény eszményben, és az egyháznak is érdekében állt, hogy minden tőle telhetőt elkövessen ezen a téren. Sajnos, ez nem volt sok, nagyon sok helyen és hosszú időn át, mert ez szinte teljes egészében az egész országban szétszórt papság buzgalmától és képességeitől függött. Ahol a pap hajlandó és képes volt a falusi fiúkat tanítani, ott virágzott az elemi oktatás. Boldog volt az a plébánia, amelyikről el

lehetett mondani 1548-ban, hogy „a tisztség jelenlegi betöltője mindig foglalkozott a gyermekek tanításával”. A tehetségesebb tanulók megtanultak olvasni, és idővel ministrálni tudtak a miséken. Ismerték a gregorián ének alapelemeit, és még a beléjük sulykolt latin szöveget is tudták papagáj módjára követni. De legtöbbször, mint a kispap társa az Apátnő meséjében [Canterbury Mesék], ha megkérdezték, mit jelentenek a szavak, kénytelenek lettek volna azt válaszolni, „csak kevés grammatikát tanultam”. Az ő dolguk az anyanyelven való olvasás és írás volt - ennél többre csak nagyon kevesen vállalkoztak.

A plébános mellett sok templomnak voltak alapítványi kápolnái is, külön alapítványi pappal, aki csak ezekben misézett. Ezek a papoknak gyakran elő volt írva, hogy ne csak az alapító és más elhunytak lelkéért misézzenek, hanem szabad idejükben (ami igen tetemes volt) tanítsák a plébánia tanulni vágyó gyermekeit írni és olvasni. Így sok fiú - és talán lány is - kapott így elemi oktatást, és növelte azoknak a számát, akiket írástudónak lehetett nyilvánítani.

Ahogy a 16. század folyamán tovább nőtt az új alapítványok száma, és mindenfajta iskolát nyitottak, hogy kielégítsék azt az igényt, amelyet kétségtelenül tápláltak a nyomdatermékek is. Az első néhány év után, mikor Caxton és utódai még a megélhetésért küszködtek, nőtt a nyomdászok száma és az angol nyelvű könyvtermés is. Azok, akik az anyanyelvükön akartak valamit olvasni, tapasztalhatták, hogy nagy mennyiségben és változatosságban áll a rendelkezésükre olvasnivaló. A kis ábécés könyvek jelentették az első lépést: erre építve azután igényesebb munkák elolvasását is meg lehetett kísérelni, és az iskolás fiú például már örömmel várhatta De Worde kiadványait, amelyek között voltak tréfa-gyűjtemények, például a Demands joyous (Örömteli kívánságok), vagy karácsonyi énekeskönyvek vagy mindenféle széphistóriák. Ezek kétségtelenül vonzóbbak lehettek a számára, mint a homiliák, prédikációk és hasonlóak, ezek olyan jámbor felnőttek olvasóira vártak, akik elsajátították már az olvasás alapelemeit. Nem szabad azonban lebecsülni azt a hatást, amelyet a vallásos művek terjesztése gyakorolt az írástudás növekedésére. A 15. században végig nagyon népszerű volt az anyanyelvű vallásos irodalom, és nem kétséges, hogy sok jámbor lélek nagy vigaszt és ösztönzést talált abban, hogy megjelentek a piacon a viszonylag olcsó nyomtatott művek, amelyeknek megvételét nem engedhette meg magának, amíg csak kéziratban terjedtek. Mindkét irodalomfajta [a szórakoztató és a vallásos] és az a nagy tömegű új mű, ami a nyomdákban áradt, valószínűleg sok embert ösztönzött arra, hogy vállalja az olvasás művészetének elsajátításához szükséges fáradságot.

Emellett még számításba kell vennünk az anyanyelvi Biblia kiadásának óriási hatását is. A Bibliát, először titokban, később nyíltan nagy örömmel fogadta és mohón falta mindenféle ember. Nem kevesebb mint 30 teljes Biblia- és 50 Új Testamentum-kiadás jelent meg angol nyelven 1557-ig - ami ékes bizonyítéka, hogy milyen lelkesen fogadták az emberek a fordítók munkáját. És ami érvényes a Bibliára, az áll a vallásos irodalom többi részére is. Nyilvánvaló, hogy szükségletet elégített ki, és nagy ösztönzést adott a vallásos embereknek, hogy megtanuljanak olvasni.

Végül, mikor eljött a nagy hitvita kora, az emberek agyát és lelkiismeretét erősen foglalkoztatta, hogy mit is higgyenek, és talán természetes, hogy a sajtóból áradó művek felé fordultak irányításért és vigasztalásért. Ezeknek a műveknek a szerzői az utca embere számára írtak, „hogy segítsék a műveletlen, tudatlan népet, hogy többet tudjon meg Istenről és szent igéjéről”. Ünnepelesen felszólítják az olvasókat, hogy vessék el „a nehéz, haszontalan, babonás ceremóniák elviselhetetlen terhét”, vagy azt tanácsolják nekik, hogy „tegyék félre a vak ragaszkodást, és inkább józan ítélőképességüket használják, mikor ezt a könyvet olvassák”. Ilyen és sok hasonló kéréssel fordultak a növekvő olvasóközönséghez, amely már nagy, sok osztályt magába foglaló tömeg volt, ahogy erre az 1543-as „az igaz vallás

terjesztésére és az ellenkező eltörlésére” hozott Törvényből is következtethetünk. Ebben a törvényben megtiltják, hogy anyanyelven olvassák a Bibliát a nők, az iparosok, az inasok, a városi bérmunkások, a kiscgazdák, saját földjükön gazdálkodók is, a bérlők és a mezőgazdasági munkások. A nemesasszonyok és úriasszonyok olvashatták a Bibliát magukban, de nem olvashatták fel másoknak. Csak a nemesek, úriemberek és kereskedők olvashatták a családjuknak. Figyeljük meg, milyen széles azoknak a társadalmi osztályoknak a köre, amelyekre ez a törvény vonatkozik, és világosan mutatja, hogy a hatóságok felismerték, az írástudás más széles körben elterjedt.

Ez a benyomásunk alakul ki egyes emberek különféle olvasókkal kapcsolatos megjegyzései alapján is, például egy essexi szabómester szolgájáról vagy egy cheapsidei tükészítőről, akiket barátai olvasó embernek ismertek, vagy egy essexi faluba való leányokról, akik hajnali zsoltosmájukat angol nyelvű imakönyvből olvasták, a sekrestyés helyettesének elszörnyedésére, aki „ráparancsolt a leányzókra, hogy mint tévelygő ringyók kerüljék a templomot, és még sok más gyűlöletes és haragos szóval becsmérelte őket”. Minden hivatalos vizsgálat kimutatta, hogy az írástudók jelen vannak az élet minden területén, az egyházi hatóságok félték az analfabétákra gyakorolt befolyásuktól, máskor találunk jegyzékeket olyan könyvekről, amelyeket ilyen olvasni tudó emberek kértek, említenek könyveket végrendeletekben, a régi erkölcsök hívei pedig rossz szemmel nézik az ilyen „újmódi” szokásokat.

Amikor azonban azt kezdjük vizsgálni, hogy a népesség mekkora hányada tudott olvasni mondjuk 1500 és 1550 között, akkor nem találunk megfelelő választ a kérdésre. A rendelkezésünkre álló néhány közvetlen bizonyíték zavarbaejtő és ellentmondásos. Például John Rastell 1527-ben azt írja, hogy „ennek a királyságnak az egész népe nagy örömet lel a közönséges angol nyelv olvasásában, és nagy mértékben át is adja magát ennek az örömnak.” Ez azonban inkább csak a kereskedő szóvirágos túlzása új vállalkozása, az angol nyelvű statutumok rövidített változatának bemutatása alkalmából, és semmi esetre sem tételezhetjük fel, hogy azt akarja jelenteni, hogy mindenki tudott olvasni. Sir Thomas More 1523-ban világosabban fejezte ki magát, és állításának nagy súlya is volt. Azt mondja az Apológiában: „Ha olyan nagyon, feltétlenül szükséges, hogy a Szentírás meglegyen angol nyelven, hogy az emberek lelki üdve forog kockán, ha nincs lefordítva a saját nyelvükre, akkor ennek ellenére is a legtöbben el kell, hogy kárhozzanak, ha csak a prédikátor emellett még arról is nem gondoskodik, hogy az emberek el is tudják olvasni [a szöveget], ha megkapják, a népnek ugyanis, ha tízfelé osztjuk őket, jóval több mint négy része egyáltalán nem tud még angolul olvasni, és sokan túl öregek már ahhoz, hogy most kezdjenek iskolába járni.”

Meggondolatlanság lenne egyes írók után menni, és az előbbi idézet alapján arra a következtetésre jutni, hogy az emberek 60%-a tudott olvasni. Sir Thomas csak azt állítja, hogy sokkal több, mint 40% nem tudott olvasni, és sötétben hagy bennünket afelől, hogy mit is jelent pontosan az a „sokkal több”. Legjobb esetben is csak feltevés az, amit mond, és nagyon valószínű, hogy a számokat csak retorikai fordulatnak szánta érvelése alátámasztására. Ezt a nézetet igazolja egy másik, kevésbé jól ismert idézet, egy személytől, akinek a szava majdnem olyan hiteles, mint Sir Thomasé. Stephen Gardiner, Winchester püspöke jelentette ki egy 1547 májusában írt levelében, hogy „a királyság századrésze” sem tud olvasni, és ezért képek (az analfabéták könyvei) használatát kellene megengedni. Ebben az esetben megintcsak nem tudunk támaszkodni a számokra. Az idézett számadat csak a püspök érvelésére jellemző - de neki is és Morenak is nem lehet egyszerre igaza.

Más adatok ugyanilyen bizonytalanok. Egy író, miután azt tanácsolna mindenkinek, hogy olvassák el a könyvét, kénytelen hozzátenni, „vagy aki nem tud olvasni, figyelmezzon serényen a felolvasóra”, Rye egyházközség lakosai pedig azt állítják, hogy a káplánjuk, mikor

a Bibliát olvassa, „a címből is alig egy keveset olvas”, és még ezt sem lehet megérteni, mert „nem tudja elolvasni a retorikus [nem hétköznapi] szavakat”. Viszont vannak írók, akik a „minden ember kezében lévő, mindenféle témáról szóló sok könyv”-ről beszélnek, „amelyet mohón fal nagyon sokféle ember” és a sok fordításról angol nyelvre. Kénytelenek vagyunk tehát a korszak tanulmányozása során nyert általános benyomásainkra hagyatkozni, nevezetesen, hogy az olvasni tudás széles körben el volt terjedve, hogy a társadalom minden rétegében megtalálható volt, férfiak és nők között egyaránt, és hatalmas lendületet adott terjedésének a sajtótermékek megléte és az az erős vallásos érzés, amelyet VIII. Henrik és utódai és tanácsosaik tettei váltottak ki [a népeességéből].

Bár az írástudás terjedését nem lehet pontosan lemérni azzal, mennyi könyv jelent meg egy-egy időpontban, azt sem állíthatjuk, hogy a két jelenség semmilyen összefüggésben nincs egymással. A nyomdászok számának növekedését kapcsolatba kell hoznunk a nyomtatványok iránti növekvő kereslettel. Míg a század eleje csupán fél tucat nyomdászt talált munkában Angliában, 1550-re már kb. húsz volt a számuk. A Short-title Catalogue [az angol RMK] 54 1500-ban nyomtatott művet tart nyilván, ez a szám 1550-re 214-re emelkedett. A Stacionáriusok Céhe 1557-ben, amikor céhlevelét megkapta, biztos lehetett abban, hogy nagy számú és lelkes olvasóközönség vár termékeire.

Az angol Biblia

Kivéve a Caedmon-nak tulajdonított parafrázisokat és Bede fordítását János Evangéliumának egy részéről, a legkorábbi kísérletek a Szentírás (Holy Scriptures) angolra fordítására a 9. és 10. századból való glosszák és zsoltárfordítások (versions, azaz óangol változatok) voltak, majd a 10. századi glosszák és a Négy Evangélium (Gospels) óangol fordításai, a Durham-i Könyv (Durham Book), a Lindisfarnei Apátság Evangéliuma (Lindisfarne Gospels) és a Nyugat-Szász Evangélium (West-Saxon Gospels) és Aelfric 10. század végi Ótestamentum-fordítása (translation). Ezután kevés történt, egészen Wycliffe koráig. Neki és társainak köszönhetjük azt a két 14. századi angol változatot (version), amely az ő nevéhez fűződik, a Szentírás első teljes angol fordítását (rendering, visszaadás). A két változathoz, amelyek az 1382-es és 1388-as latin szöveg alapján készültek, nem tudhatjuk, mennyi Wycliffe saját munkája. A második, átdolgozott változat nagy előrehaladást jelent az előzőhöz képest, olvasható és pontos fordítás.

William Tyndale (? - 1536) volt az első, aki a görög szöveg alapján fordította angolra (translate) az Új Testamentumot, valószínűleg Wittenbergben. A fordítást Kölnben kezdték nyomtatni, és mikor ott megakadályozták, hogy kinyomják, akkor Wormsban fejezték be (1525-1526). 1530-ban Marburgban nyomtatták ki a Mózes öt könyvéről, a Pentateuch-ról készített fordítását, majd ezt követte a Jónás könyvéről készült fordítás megjelenése. Tyndale az ótestamentumi könyveket héberből fordította, de felhasználta a Vulgata, Erasmus latin változata és Luther Biblia-fordítása megfelelő részeit is. Az angol Hivatalos Változat (Authorized Version) lényegében Tyndale fordításán alapul.

A teljes angol nyelvű Bibliát, amely Miles Coverdale (1488-1568) neve alatt jelent meg, 1535-ben nyomták ki. Ez nem az eredeti szövegekről készült, hanem Luther fordítása, a Zürichi Biblia és a Vulgata alapján, Tyndale szövegének felhasználásával. Második kiadása 1537-ben jelent meg. A Zsoltároknak a hivatalos imakönyvben található változata nagyrészt Coverdale fordítása.

Matthew Bibliáját (Matthew's Bible) 1537-ben adta ki John Matthew álnéven John Rogers (1500?-1555). Rogers Tyndale barátja volt, protestáns lett, és ő készítette elő kiadásra és látta el kommentárokkal ezt a változatot. Mária királynő uralkodása alatt Rogerst Smithfieldben elégették máglyán.

Taverner Bibliája (Taverner's Bible), amelyet Richard Taverner (1505?-1575) készített elő kiadásra, a Matthew Biblia szövegének revideált változata volt. 1539-ben jelent meg. Richard Taverner teológiai művek írója volt, Wolsey és Cromwell pártfogoltja, Cromwell bukása után a Towerba zárták, de később VIII. Henrik kegyeibe fogadta.

A Nagy Biblia (Great Bible) vagy Cranmer Bibliája (Cranmer's Bible) 1539-ben VIII. Henrik támogatásával jelent meg. Cromwell Coverdale-t bízta meg a kiadás előkészítésével. A nyomtatás Párizsban kezdődött, de Londonban fejezték be.

VIII. Henrik uralmának végé felé többször is betiltották az anyanyelvi Biblia használatát. Mária uralkodása alatt a reformáció hívei elmenekültek, ki Frankfurt am Main-ba, ki Genf-be. Itt jelent meg 1560-ban a Genfi vagy Nadrág Biblia (Genevan Bible or Breeches Bible). Ennek olyan kommentárjai voltak, amelyek a puritánok nézeteivel egyeztek.

1568-ban adták ki a Püspökök Bibliáját (Bishops' Bible), melynek kiadását Parker, canterbury érsek támogatta, hogy ellensúlyozza a kálvinista vagy Genfi Biblia népszerűségét. Közben a

római egyház hívei is készítettek egy fordítást, amely a Rheimsi vagy Douai-i változat néven ismert, és amelynek az Új Testamentum része 1582-ben, az Ó Testamentum része 1609-1610-ben jelent meg. A latin fordulatok gyakori használata a jellemző stílusára.

A Hivatalos Változat (Authorized Version) egy Hampton Court-i [a király egyik kastélya] konferencia eredményeképpen jött létre, ezt I. Jakab hívta össze 1604-ben, és részt vett rajta a High Church (episzkopaliánus) és Low Church (puritán szimpatizáns) párt is. Az új változat elkészítését Dr. Reynolds, az oxfordi Corpus Christi kollégium elnöke (dékánja) javasolta, és a király támogatta. A revíziós bizottság 47 főből állt, a Biblia különböző részeivel foglalkozó csoportokra oszlottak, és a kor legkiválóbb tudósai és teológusai közül választották ki őket. Azt az utasítást kapták, hogy ahol csak lehet, a Püspökök Bibliájának a szövegét kövessék. A revíziós és újrafordító munka három és fél évig tartott, és az úgynevezett Authorized Version (amelyet semmiféle hivatalos nyilatkozattal nem hitelesítettek, illetve tettek hivatalossá) 1611-ben jelent meg. A szövege gyakorlatilag Tyndale fordítása, némi kiegészítéssel Wycliffe szövegéből. Két kiadása készült 1611-ben, az egyik Hímnemű Biblia (He Bible), a másik Nőnemű Biblia (She Bible) néven vált ismertté, mert az elsőben Ruth III. 15 szövege: „maga pedig bement a városba” így áll „he went into the citie”, míg a másodikban „she went into the citie” található. A modern Bibliák, kis eltérésekkel a Nőnemű változaton alapulnak. Számos Biblia-kiadást neveztek el a csak abban a kiadásban található furcsa stílus-fordulatokról vagy nyomdahibákról. Hogy csak a legfontosabbak közül néhányat említsünk, ilyen például a Breeches vagy a Vinegar Biblia.

Breeches Bible-nek vagy Nadrág Bibliának az 1560-ban nyomott Genfi Bibliát nevezik, neve arra utal, hogy a Genézis III. 7-ben ez található: „They sewed fig leaves together, and made themselves breeches” („figefa leveleket aggatának azért össze, és körülköteket csinálnak magoknak” - ebből az lesz, hogy „nadrágot varrtak maguknak” - Éva is). Az Oxfordban 1716-1717-ben megjelent Ecet Biblia vagy Vinegar Bible, amelyet Baskett nyomott, azért kapta ezt a nevet, mert Lukács XX-ban, a gonosz szőlőművesekről szóló példázat címsorában a „vineyard” (szőlőskert) szó helyébe véletlenül a „vinegar” (ecet) szó került.

1870-ben a Canterbury Zsinat (Convocation) bizottságot nevezett ki, hogy vizsgálja meg a revízió szükségességének kérdését, és jelentésük következtében két társaság alakult, hogy revízió alá vegye az Ó, illetve az Új Testamentum hivatalos szövegét. A Revidált Szöveg-ből (Revised Text) az Új Testamentum 1881-ben jelent meg, az Ótestamentum pedig 1884-ben. Az Új Testamentum szövegét nem fogadták kedvezően, mert sok bosszantó és láthatólag szükségtelen változtatás történt jól ismert szöveghelyeken. Az Ótestamentum revidált változata, bár nem volt teljesen mentes ezektől a hibáktól, mégis sok tekintetben javulást jelentett a hivatalos szöveghez képest. 1922-ben a nagytiszteletű James Moffatt, az Unió [Nagy Britannia] Teológiai Szemináriumának Washburn egyháztörténeti professzora készített egy új fordítást (New Translation) az Új Testamentumról és 1924-ben az Ótestamentumról, mindkettő váltott ki vitát. A főtisztelendő Monsignor Ronald Knox is kiadott egy új, a Vulgata szövegén alapuló Biblia-fordítást, az Új Testamentumot 1945-ben, az Ótestamentumot, két kötetben 1949-ben.

1947-ben a Biblia modern angol nyelvre való új fordításába kezdett az Brit Szigetek Egyházainak Közös Bizottsága (kivéve a római katolikusokat). A fordítás az Ótestamentum, az Apokrifák és az Új Testamentum fordítására alakult bizottságok feladata volt, irodalmi tanácsadók segítségével, és az Oxfordi és Cambridgei Egyetemi Kiadó adta ki. Az Új Angol Biblia (New English Bible) Új Testamentuma 1961-ben jelent meg, az Ótestamentum és az Apokrif könyvek 1970-ben.

Steinberg, S. H. Anyanyelvű nyomtatás

A nyomtatás elterjedése két teljesen ellentétes irányú szellemi áramlat egyidejű megerősödéséhez vezetett az európai népek szellemi életében. Egyrészt azok a kötelek, melyek az európai nemzetközösség egyes tagjait összekapcsolták, megerősödtek. A filozófusok gondolatai, a tudósok felfedezései, a költők írásai és az emberi értelem sok más terméke most már gyorsan közkinccsé lettek, és hamarosan minden nép becses örökségévé váltak nemzeti és személyes eredetükre való tekintet nélkül. A *Respublica Christiana* középkori elgondolása már haldoklott, mikor Gutenberg találmányával fellépett, s a könyvnyomtatás támasztotta fel *Respublica Litterarum* formájában, melynek keretében minden nép kifejezi a szellemi teljesítményének megfelelő hatást.

Másrészt a nyomdászat terjedése erősítette, sőt maga teremtette meg a szellemi tevékenységek szférájában a nemzeti határokat. Ahogy az olvasók száma egyre nőtt, egyre kevesebb szerző és kiadó támaszkodhatott arra, hogy közönsége tudni fog latinul, mely a középkorban a kommunikáció mindenki számára közös nyelve volt. A közönség, amely most már könnyen hozzájutott az olvasnivalóhoz, azt akarta, hogy még jobban könnyítsék meg a dolgát, s a tudósok nyelvén írt könyvek helyett olyanokat kívánt, amelyeket az anyanyelvén nyomtattak.

A „tudós” itt az iskolázottakat jelenti. A 16. századi középiskolákban nemcsak Cicerót, Liviust, Vergiliust, Horatiust és a többi ma is használatos iskolai auctort olvasták. Igaz, hogy az itáliai tanárok szigorúan a „klasszikus” tananyag felsőbbrendűségében hittek, Spanyolországban, Franciaországban, a Németalföldön és Németországban viszont voltak olyan oktatók, akik a szép latin stílus követelményeinek megfelelő középkori keresztény szerzőket elébe helyezték az ókori pogányoknak, akiknek az erkölcsüket nem találták megfelelőnek. A 4. századi spanyol Juvencus hexameterekben írt Szent Máté Evangéliuma 1519 előtt tízszer jelent meg nyomtatásban. Jelentősebb kor- és honfitársának, Prudentiusnak költeményei húsz kiadást értek meg 1497 és 1540 között. Kiadási helyük a kifejezetten keresztény humanizmus központjaiban volt: Deventerben, Zwolleben, Lipcsében, Salamancában, Párizsban, Antwerpenben, Bécsben, de világiasabb városok, mint például Nürnberg, Lyon és Rouen is képviselve voltak köztük. Erasmus ragaszkodása a Cicero-féle latinsághoz, mint a tisztaság egyedüli mértékéhez, végül száműzte ezeket és a hasonló szerzőket az iskolai tananyagból. Ez azonban nem csökkentette a Holofernesek elragadtatását a karmelita rendfőnök, Battista Mantovano (1448-1516) Vergilius *Ecloga*-utánzatai iránt: „Ó, jó öreg Mantovai! Ki nem ért téged, az nem is szeret!” Azt, hogy Mantovano költeményeit ismerték, ha talán nem is szerették mindig, igazolja az a több mint, 300 kiadás, mely első megjelenésének éve, 1488 és Shakespeare diákévei között került ki a nyomdákából.

A latinul és az anyanyelven nyomtatott könyvek száma nem tekinthető abszolút mércének, mert legalábbis a 16. század elejétől kezdve a latin nyelvű szövegek példányszáma általában csökkent az anyanyelvűekéhez képest. De még így is önmagáért beszél a művek arányának változása. 1500 előtt a nyomtatványok kb. 3/4-e volt latin nyelvű, míg 1/12-e olasz és 1/12-e német. Csak Angliában és Spanyolországban volt kezdettől fogva nagyobb az anyanyelvű könyvek száma, mint a latin nyelvűeké. A frankfurti és lipcsei könyvvásáron eladott latin és német könyvek aránya 1650-ben 71:29, 1700-ban 38:62, 1740-ben 28:72 és 1800-ban 4:96 volt. Az egyetemi városok kiadói tovább kitartottak a latin mellett: 1700-ban Jénában még a könyvek 58%-a jelent meg latinul, Tübingenben 80%-a, míg ugyanebben az időben, Hamburgban, a kereskedő városban csak 37% volt a latin könyvek aránya.

Az első anyanyelven nyomtatott könyvek tehát különlegesen érdekesek, mivel lehetővé teszik, hogy egy olyan réteg ízléséről alkossunk képet, amely nem tudott ugyan latinul, de tudott olvasni és elég gazdag volt ahhoz, hogy olvasnivalót vásároljon magának. A német nyelvű könyvek listáját Ulrich Boner Edelstein (Drágakő) és Johannes von Tepl Ackermann aus Böhmer (A csehországi szántóvető) című művei vezetik, mindkettőt Albrecht Pfister adta ki 1461-ben Bambergben. Mindkettő irodalmilag jelentős erkölcsi tanmese, az előbbi 1349-ben, az utóbbi 1405-ben íródott; vonzerejüket saját korukon túl is megőrizték, az egyik a racionalistákra, a másik a későbbi korok istenfélő olvasóira gyakorolt hatást.

Ezeket követte az első német bibliafordítás 1466-ban, Johann Mentelin strasbourgi kiadásában. Egy vagy inkább két bibliafordítás vezeti az olasz nyelvű könyvek listáját, mindkettő Velencében jelent meg 1471-ben. Ez egyébként azt is jelzi, milyen gyorsan fejlődött a konkurrencia. Két évvel később egy párizsi nyomdász elnézést kért egy könyv nem a megfelelő gonddal készült kiadása miatt, más nyomdászok is éppen azon voltak, hogy kinyomják ugyanezt a szöveget, így gyorsabban kellett elkészülnie a nyomtatással mint „ahogy a spárga megfő.” [a spárga közismerten nagyon lassan fő.] Dante Isteni színjátékának első kiadását, melyet Johann Neumeister adott ki 1472-ben Folignóban, már említettük. Az az olasz-német szótár, melyet Adam von Rottweil 1477-ben nyomtatott Velencében, azért jelentős, mert az első olyan szótár, amelyben két élő nyelv van egymás mellé állítva [egy klasszikus és egy élő nyelv helyett]. Ezoposz és Cato latin-német párhuzamos kiadásai, melyek közül az elsőt Johann Zainer jelentette meg Ulmban (1476-1477) az utóbbit pedig Johann Bämmler Augsburgban (1492), a legkorábbi kétnyelvű szövegek közé tartoztak.

Az első nyomtatott francia és dán nyelvű szövegek a nemzeti krónikák voltak: a *Croniques de France* (Párizs, 1477) és a *Danske Rym-Kronicke* (Koppenhága, 1495); az első könyv újjörögül természetesen a halhatatlan görög eposz, Homérosz Iliásának a fordítása volt (Velence, 1526).

Bár a nyomtatás korai történetében Genfnek nincs nagy szerepe, mégis meg kell említenünk, hiszen ősnymtatványainak igen magas százaléka (egyharmada) volt anyanyelvű könyv. Az első négy svájci könyvet mind ugyanabban az évben, 1478-ban nyomta ki az erfurti egyetemen végzett Adam Steinschaber, genfi őstipográfus, mindegyiket franciául: két katalánból és latinból fordított teológia könyvet és két francia lovagregényt. A lovagregény továbbra is népszerű maradt a genfi nyomdászok és megrendelőik körében, a Rózsa regénye is valószínűleg itt jelent meg először nyomtatásban (1480 körül).

Az anyanyelvű nyomtatás terén Anglia újra olyan kivételes helyet szerzett magának az európai irodalomban, mint az angolszász időkben. Mint ahogy a 7. és a 12. század közötti időszakban is Anglia volt a nyugati kereszténységben az egyetlen ország, amely életben tartotta saját [szász] nyelvét a költészetben és a prózában, míg a nyugati kontinenst elárasztotta a latin nyelv, Anglia most is azzal kezdte a nyomtatás korszakát, hogy nagyon sok angol nyelvű könyvet adott ki. Alfréd király palástja William Caxton vállára hullt. Caxton könyveinek, melyek között voltak eredeti munkák és fordítások is, több mint négyötöde angol nyelvű volt. A következő angol nyomdászgeneráció is ezt az utat folytatta: s ennek az lett az eredménye, hogy az angol nyelv - mint a nyomtatott irodalom legnépszerűbb közege - győzelmet aratott Angliában a latin felett.

Angliában, mint mindenhol másutt is, a nyomtatás őrizte meg, törvényesítette, sőt időnként maga teremtette meg az anyanyelvet; a kis létszámú és gazdaságilag elmaradott népeknél, ahol nem volt könyvnyomtatás, az anyanyelv is eltűnt vagy legalábbis kiszorult az irodalom területéről. A walesi nyelv nagyjából annak a ténynek köszönheti életben maradását, hogy 1546-tól walesi (Cymric) nyelven nyomtatták a könyveket. Az első walesi könyvet, egy

imagyűjteményt, amely a kezdősoráról (Lny Lhyvyr hwnn - 'ebben a könyvben') kapta a címét, Edward Whitchurch nyomtatta Londonban, valószínűleg Sir John Price, walesi régiségbúvár és történész megrendelésére. A Hercegségben (Walesben) nyomtatott első walesi szöveg egy ballada volt, 1718-ban Isaac Carter adta ki Tre-Hedynben. Ám az a tény, hogy a walesi az egyetlen kelta nyelv, mely a mai napig is fennmaradt és olyan élő irodalmat hozott létre, amely egyenértékű más nemzetek élő irodalmával, William Morgan püspök csodálatos bibliafordításának köszönhető (1588). A bárdok költészetének gazdag és hajlékony szókincsét párosítva Jeromos Vulgatája és a Genfi Biblia fenséges ritmusával, Morgan olyan mércét állított az irodalom elé, melynek magas színvonala éppen úgy meghatározta a walesi próza alakulását, mint ahogy Luther Bibliája a német és az 1611-es angol bibliafordítás az angol irodalomét.

Ugyanebben az időben, azzal összefüggésben, hogy az Erzsébet-korban a nemzeti egyházat törvény útján bevezették Írországból is, lépett az ír nyelv a nyomtatás útjára. 1567-ben, vagy valamivel előtte, I. Erzsébet királynő speciális ír betűkészlet metszését rendelte el az Újtestamentum és az anglikán katekizmus ír nyelvű kiadása számára; először mégis egy katolikus ír bárdnak a végétélet napjáról szóló balladája (1571) nyomtatására használták fel. Ám, ahogy ez az angol kormány írországi ténykedéseivel gyakran megesett, az eredmény egészen más lett, mint szeretnék volna. Nemcsak hogy nem sikerült az íreket megtéríteni az angol egyház hitére, hanem az ír kelta (gaél) betűs nyomtatott írás hatalmas fegyverré vált az angol egyház és állam elleni harcban. Az ír irodalom (és idegenforgalom) valószínűleg jobban meglenne anélkül, hogy egy olyan írással lenne megterhelve, amelyik bár nagyon dekoratív a levélbélyegeken, csak akadályozza a nyelv megértését. Azonban nem kétséges, hogy a betűöntők és a nyomdászok itt is maradandó munkát végeztek egy nemzet civilizációjának megőrzése érdekében. Ellenkező sors várt a cornwalli keltákra, a walesiek és írek legközelebbi rokonaira; nyomtatott irodalom híján eltűnt a nyelvük.

Ugyanez érvényes a baszk nyelvre is; az óibér nyelvnek ezt a különös maradványát 1545-ben rögzítették először nyomtatásban, s ezzel megkapta a lehetőséget az életben maradáshoz, annak ellenére, hogy a spanyol - mint az ország hivatalos nyelve - elsőbbséget élvez. A katalán nyelv is leginkább annak köszönheti fennmaradását, hogy az Ibériai-félszigeten Katalóniában hozták létre az első nyomdákat. Az első katalán nyelvű könyvek a Boldogságos Szűzanya tiszteletére írt versgyűjtemény (1474) és a bibliafordítás (1478) voltak. A Valenciai Biblia tragikus sorsra jutott; az Inkvizíció elégette, inkább nacionalista, mint dogmatikus okok miatt, és az egyetlen példány, amelyik megmenekült a „tűzhalál”-tól, 1697-ben pusztult el, amikor a stockholmi királyi könyvtár kigyulladt. Az Inkvizíció lefoglalta a gyönyörű Hóras könyvet is, amely 1517-ben Párizsban készült, Thielmann Kerver nyomdájában, mert a Szent Szűzhöz szóló imák spanyolul voltak szedve. Csak egyetlen példány maradt belőle, legalábbis tudomásunk szerint.

Még a Baltikum és a Balkán országaiban is, ahol Németországnak a legerősebb volt a gazdasági és kulturális befolyása, a nyomtatás fő célja a nemzeti újjászületés volt, először a nemzeti nyelveké, később pedig az irodalmi nyelvé. A litván, a lett, az észt és a finn nyelv talán eltűnt volna, beolvadt volna a német, a lengyel és a svéd nyelvbe a 16. század folyamán, mint ahogy eltűnt a porosz, a pomerániai, a kurlandi és más elöttük élő törzsek nyelve is, ha nem őrizte volna meg őket a könyvnyomtatás. Luther katekizmusának litván fordítását 1547-ben nyomtatták ki Königsbergben, egy lett katekizmust Bécsben nyomtattak 1585-ben, egy észt katekizmust 1535-ben Wittenbergben; Agricola püspök finn olvasókönyve 1542-ben Stockholmban jelent meg - ezek voltak az első anyanyelvű nyomtatványok. Bár külföldön nyomták az első anyanyelvű kiadványokat - Finnországban például 1642-ig nem is volt nyomda - létezésük mégis elég volt ahhoz, hogy fennmaradjanak a baltikumi népek nyelvén

alapuló nemzeti irodalmak, sőt még nemzetközi elismerésben is részesüljenek, amikor Sillanpää, finn író megkapta az irodalmi Nobel-díjat (1939). Azoknak a nyelveknek a sorsát, melyeket a hajdani német-római birodalom peremén élő németek beszéltek, szintén nagy mértékben befolyásolta a könyvnyomtatás. A hollandoknak, akik formálisan csak 1648-ban váltak ki a birodalomból, alsó frank nyelvjárása akkor vált „tisztá” holland nyelvvé, mikor az Ótestamentum korai holland kiadása után (Delft, 1477), 1523-ban Antwerpenben lefordították és kinyomtatták Luther Újtestamentumát. Svájc - névben szintén a német-római birodalom tagja egészen 1648-ig - más utat választott. Az Újtestamentum 1524-es zürichi kiadása majdnem teljesen hű maradt Luther szövegéhez, csak néhány alemann szót és kifejezést vett bele. A svájci irodalom legnagyobb része azóta is ezt a módszert követte, így azok a kísérletek, amelyek a svájci-németet időnként az irodalmi nyelv rangjára szerették volna emelni, sikertelenek maradtak. Európa legtávolabbi német nyelvű településein - Erdélyben és a balti országokban - ahol ugyanolyan könnyen kialakulhatott volna saját nyelv is, mint a hollandoknál, a német mellett maradtak azzal, hogy elfogadták Luther Bibliáját és hitvallását is.

A fenti példák azt is érzékeltetik, milyen nagy hatást gyakorolt a Reformáció az anyanyelvű nyomtatás terjedésére. A többségükben a lutheránus változatot követő bibliafordítások a 16. századi anyanyelvű könyvtermés jelentős részét teszik ki. Németországban 1517-ig, mikor Luther kitűzte 95 tételét, a német nyelvű évi könyvtermés átlagosan 40 könyv volt, 1519-ben 111, 1521-ben elérte a 211-et, 1522-ben a 347-et, 1525-ben 498-ra emelkedett. Nézzük ezt az utolsó számot: ebből 183 Luther saját műve volt, 215 a reformátorok írásai és 20 az új vallás ellenfeleié, tehát kb. 80 anyanyelvű könyv maradt a világi témákra. 1500-ig már 30 bibliafordítást nyomtattak ki anyanyelven (többségüket németül) 94 latin Vulgáta kiadás mellett. 1522 után fokozatosan minden európai népnek lett Szentírása az anyanyelvén: a hollandoknak 1523-ban (Újtestamentum) és 1525-ben (Ótestamentum) az angoloknak 1524-ben (Tindale Újtestamentuma) és 1535-ben (Coverdale Bibliája), a dánoknak 1524-ben (Újtestamentum) és 1550-ben, a svédeknek 1526-ban (Újtestamentum) és 1540-1-ben, az izlandiaknak 1540-ben (Újtestamentum) és 1584-ben, a magyaroknak 1541-ben, a spanyoloknak és horvátoknak 1543-ban, a finneknek 1548-1552-ben, a lengyeleknek 1552-1553-ban, a szlovéneknek 1557-1582-ben, a románoknak 1561-1563-ban, a litvánoknak 1579-1590-ben és a cseheknek 1579-1593-ban.

Miután megerősítették a népek közötti „nyelvi falakat”, a nyomdászok hozzáfogtak, egy adott nyelvcsoporton belül, hogy eltüntessék a beszélt nyelvben előforduló jelentéktlenebb eltéréseket - főleg a szókincs, a nyelvtani formák és a mondatan területén észrevehető ez a törekvés. Hogy mára a „királynő angolja” lett millió író és olvasó köznyelvévé, s ez háttérbe szorította, jelentéktelen helyi változatot csinált Kent, Lancashire, Northumberland és mások nyelvjárásából, az William Caxtonnak és társainak is köszönhető. Caxton lett úrrá a közép-angol dialektusok zavarbaejtő összevisszaságán azzal, hogy a London és London környéki hat megye nyelvjárását fogadta el köznyelvnek, és azóta is ez maradt a hivatalos angol köznyelv.

Caxton tudta magáról, hogy mennyivel tartozik neki az egységes angol nyelv. Egy bájos anekdotával támasztotta alá véleményét. Az anekdota egy kenti asszonyról szól, az Északi-Előhegység előtti vidékről, akitől egy londoni kereskedő tojásokat („eggys”) kért. Mire a jóasszony azt válaszolta, hogy nem beszél franciául. Csak mikor egy másik ember két „eyren”-t kért (a német „Eier” (tojások) szót használta), mondta, hogy „öt jól érti”. Wynkyn de Worde folytatta, amit Caxton elkezdett. Bartholomaeus Anglicus kiadásához (1495) 50 évvel korábbi kéziratot használt, de kicserélt minden olyan szót, amely nem illett Caxton angolságába, a köznyelvbe. A kézirat és a nyomtatott mű egybevetése azt mutatja, hogy azok a szavak, amelyeket Wynkyn választott a mai napig mind megmaradtak: „call” és „name”, a „Clepe” helyett „go” a „wend”, „two” a „tevey”, „third” a „priddle” helyett stb. Wynkyn tehát

magának tulajdoníthatja azt a szerény érdemet, hogy ő honosította meg Angliában azt, amit ma egy nyomda- és kiadóvállalat házi stílusának nevezünk, s ami elveti a szerzők bele nem illő egyénieskedéseit.

Az, hogy az egységes angol nyelv a nyomtatás útján alakult ki, a szókincs óriási bővüléséhez, az alaktan és a mondattan fejlődésében gyakorlatilag leálláshoz, a kimondott és a leírt szavak közötti távolság fokozatos növekedéséhez vezetett. A helyi és regionális különbségek kezdtek kiegyenlítődni vagy eltűnni, de ezzel egyidőben sok nyelvjárási szót és kifejezést emeltek be a köznyelvbe. Sir Walter Scott például szükségesnek tartotta, hogy az angol olvasóknak megmagyarázzon olyan skót szavakat, mint „daft”, „dour”, „usquebaugh”, melyek nagyrészt az ő írásainak köszönhetően ma is használatosak a déli határvidéken. Az elmúlt húsz-harminc évben az amerikai irodalom és kritika elterjedése, a nagyszámú irodalminak nem nevezhető képes újság és természetesen a film, a rádió és a televízió támogatásával, több száz jellegzetes amerikai kifejezést vitt be az angol köznyelvbe; jelentős részük tulajdonképpen régi jó angol szó, melyek a Mayflower-ön hagyták el az angol partokat és most a monotype-on térnek vissza.

Felmerül a kérdés, hogy az amerikai irodalom egyre szélesebbkörű elterjedése az angol nyelvterületen nem lazítja-e föl azt az angol alak- és mondattant, amely gyakorlatilag a 16. század eleje óta megmerevedett. Mert amint az iskolások hozzájuthattak valamiféle nyomtatott nyelvtankönyvekhez - a latin nyelvtanok és az angol olvasókönyvek is azok közé a művek közé tartoztak, melyek a nyomdák első, nagyobb példányszámban megjelenő kiadványai voltak -, a nép nyomban arra a meggyőződésre jutott, hogy a „helyes”-nek és a „helytelen”-nek kötött szabályai vannak. A szabályok, melyeket a nyelvtan- és a szótárírók fektettek le, kötelezőek lettek, és ezzel a nyelv szabad fejlődését megállították, legalább is ami a nyomtatásban megjelent írással nyelvét illeti.

Az angol nyelv egységesítésének legjelentősebb, de legalábbis leglátványosabb megnyilvánulása, a sajtó egyenlősítő törekvései közvetítésével, modern helyesírásunkban figyelhető meg. A nyomtatás feltalálásáig a fonetikus írás volt elterjedve; ez azt jelenti, hogy minden írástudó többé-kevésbé hallomásból, kiejtés után írta pergamenre vagy papírra a szavakat (bár a kolostori scriptoriumokban, a fejedelmi és városi kancelláriákban törekedtek bizonyos egységes formák megtartására saját körükben). A modern szedő Horatius Hart és Collins rendelete szerint szedi a betűket. Milton az egyik utolsó olyan szerző, akinek volt bátorsága a nyomdászokra erőltetni saját helyesírását, s kérni, hogy tegyenek különbséget a hangsúlyos „hee” (ő) és a könnyeden ejtett „he” (ö) között.

A nyereség azonban nagyobb, mint a veszteség. William Caxton és társai alkotása, a „királynő angol nyelve” ma több millió ember gondolatait és mondanivalóját közvetíti az egész világon. Minden angol nyelven nyomtatott könyvet és újságot azonnal megért a cockney, a kanadai és a kaliforniai, minden Wellington nevű, az angol nyelvterületen található város minden lakosa - legyen ez akár Brit Kolumbiában, a kanadai Ontarióban, Fokföldön, az angliai Shropshire-ben és Somersetben, az ausztráliai Új-Dél-Walesben, Új-Zélandon, Dél-Ausztráliában, Nyugat-Ausztráliában, az amerikai Kansasban, Ohioban vagy Texasban - függetlenül attól, hogy milyen helyi, regionális vagy nemzeti dialektusban beszélnek.

Hasonló hatást gyakorolt a nyomtatott szöveg elterjedése a német és az olasz nyelv fejlődésére is. A középkorban az alnémet és a felnémet két független irodalmi nyelv volt, Luther bibliafordítása nyomdászainak köszönheti vezető szerepét a „lutheránus német”-ből (az al-, közép- és felnémet találékony keveréke) lett „német köznyelv”, mely hamarosan nyelvjárási szintre süllyesztette az összes többi formát. Johannes Stumpf Svájci történelmének lefordítása az eredeti svájci-németből a birodalmi szász kancelláriák nyelvére, mely Christoph Froschauer

öszönzésére készült, 1548-as kiadásához, döntő lépés volt, mert a könyv nagy népszerűségre tett szert egész Svájcban.

Ugyanez történt Itáliában is. Az olasz nyomdászok azt a toszkán nyelvjárást fogadták el, melyet Annibale Caro használt a *Lettere familiari*-ban (Bizalmas levelek) (1572-1575) és az *Accademia della Crusca* (Korpa Akadémia) szótárában, a *Vocabolario*-ban (1612), és ezzel megfosztották a versenytársaikat, a római, nápolyi, lombardiai és más olasz nyelvjárásokat attól az esélytől, hogy köznyelv legyen belőlük.

Ez az általános tendencia az egységes köznyelv kialakítására azonban sohasem elégítette ki a jószándékú, buzgó helyesírási reformereket. Az elérhetetlen cél, a fonetikus helyesírás és nyomtatás utáni vágyakozásuk már a 16. század elejétől kezdve megfigyelhető. 1524-ben Trissino javasolta, hogy a latin ábécébe kerüljön be néhány görög betű, hogy fel tudják tüntetni a különbséget a nyílt és a zárt magánhangzók között (például o és omega). Nagyobb sikere volt azzal a nagyon ésszerű javaslatával, amelyet elfogadtak a nyomdászok, és azóta általánossá vált, hogy az „i” és az „u” hangot magánhangzók, a „j” és a „v” hangot mássalhangzók jelölésére használják.

Franciaországban, Robert Estienne honosította meg az éles és a tompa ékezet és az aposztróf használatát az 1530-as években (például *i'auray aimé* a korábbi *iauray aime* helyett). A francia nyelvészek sajnálják, hogy Estienne nem újított bátrabban. Estienneben azonban megvolt a nyomdászokra jellemző konzervatív hajlam, és bizalmatlan volt az olyan újítókkal szemben, mint Louis Meigret (1542), Jacques Peletier (1550) és Honorat Rambaud (1578), akik az ő álláspontjával szembenálló fonetikus helyesírási reformot javasoltak. Angliában Charles Butler könyve, a *History of Bees* (Oxford, 1634) volt az első olyan könyv, amelyik elutasította Caxton vívmányait.

A helyesírás reformereinek az az „alapvető téveszméje”, mint ahogy egyszer Sir Alan Herbert is felhívta rá a figyelmet a Parlamentben, hogy a nyomtatott és írott szónak a kimondott szó tükörckének kell lennie. A nyomtatott és írott szó feladata azonban az, hogy jelentést közvetítsen, és ugyanazt a jelentést közölje a lehető legtöbb ember számára, vagyis a minél tökéletesebb megértést segítse elő.

A mélyreható helyesírási reformkísérletek mind bukásra vannak ítélve, mivel kezdeményezői a konzervativizmus legerősebb elemét, a nyomdászt hagyják figyelmen kívül. Nyugodtan megjósolhatjuk, hogy Horatius Hart *Betűszedők szabályzata* túl fogja élni az Egyszerűsített Helyesírás Egyletének tervezeteit és kiadványait. A *The Times*-ot, bár a VIII. Henrik korában beszélt nyelven ír, millió olyan ember olvassa és érti, akiknek a kiejtése annyira eltér egymástól, mint az amerikai angolé, a cockney-é [londoni külvárosi nyelv], a skót paraszti nyelv és a „királynő angol nyelv”-é.

Steinberg, S. H. **Korai bestsellerek**

A középkori könyvek népszerűségének fokmérője az, hogy hány kéziratuk maradt fenn vagy létezett tudomásunk szerint. Wolfram von Eschenbach Parzivalja több mint nyolcvan kéziratával és Chaucer Canterbury mesék-je több mint hatvan kézirattal a szórakoztató elbeszélő irodalom legnépszerűbb alkotásai közé tartozik.

Gutenberg óta a kiadások számát az egyes kiadások példányszámával együtt kell alapul venni, ha mérlegelni akarjuk egy könyv sikerét. Különbséget kell azonban tenni egyes könyvek látható - és rendszerint azonnali -, számokban kifejezhető sikere, és más könyvek nem mérhető - és rendszerint lassú -, a számtani elemzésnek ellentmondó hatása között. Mindig voltak olyan könyvek, melyek szerény példányszámuk ellenére óriási hatást gyakoroltak a közgondolkozásra. Sem Jacob Burckhardtnak A reneszánsz Itáliában című műve, sem Karl Marx Tőkéje nem volt kiadói siker, ám a történelemtudomány, a művészettörténet, a szociológia, az elméleti közgazdaságtan, a politikatudomány, sőt még a világhelyzet is igen sokban különbözne a maitól, ha e két könyvet nem írták volna meg.

Másrészt a bestseller a történész számára igen megbízható „mérce”-je egy-egy korszak uralkodó gondolkodásmódjának és ízlésének. Vannak persze a nyomdatermékeknek olyan kategóriái is, amelyek nem tükrözik a közönség valódi érdeklődését. Amikor például Johann Luschner Barcelonában 18000 búcsúcédulát nyomtatott ki a montserrati apátság részére 1498 májusában, ez valami olyan volt, mint mikor az angol Királyi Nyomda (Her Majesty's Stationery Office) jövedelemadó-úrlapokat bocsát ki, melyek nem az információra vagy szórakozásra éhes közönség természetes igényét elégítik ki.

Hasonló okokból a tankönyveket is ki kell zárunk a bestsellerek köréből, bár ezek kiadása volt - már az ősnymtatványok korától kezdve - mindig is a legjövedelmezőbb könyvkiadási ág. Gutenberg nyomdája nem kevesebb, mint 24 kiadásban jelentette meg Donatus nyelvtanát. Egy kölni nyomdász vagy 20 latin nyelvtant és szótárt adott ki mindössze négy év leforgása alatt. Robert Wittington, 1518 és 1533 között 13 latin nyelvtant adott ki, s valamennyit többször újra kellett nyomni. 1585-ben a népszerű ABC és Kis Katekizmusból (ABC and Little Catechism) nyolc hónap alatt tízezer példány fogyott el. Lily latin nyelvtana, melyet először Wynkyn de Worde adott ki 1527-ben, Etonban egészen 1860-ig használatban volt. És folytathatnánk a sort egészen Noah Webster Szótáráig (The American Spelling Book) (1783), melyből száz év alatt 65 millió példány fogyott el, és Hall és Stevens Iskolai geometriájáig (School Geometry) (1903), mely valószínűleg a legsikeresebb tankönyv Nagy-Britanniában. Ám az iskolatáskás, panaszkodó nebuló feltehetően kevésbé ragaszkodott volna e bámulatos példányszámhoz, ha a nyomdászok és kiadók a tanára helyett őt kérdezték volna meg.

A bestsellerek sikerkönyv voltának megállapításánál az okozza a legnagyobb nehézséget, hogy nem tudjuk, egy adott könyvből hány példányt nyomtak ki, illetve adtak el. Egészében véve a kiadók meglehetősen titkolóznak e téren, hacsak nem kívánják reklámcélokra felhasználni ezeket a számokat. Az olyan megállapítások, mint „harmadik kiadás”, vagy „ötödik újranyomott kiadás” takarhatnak sokat is, keveset is, az egyes nyomások példányszámától függően. Természetesen lehet, hogy okosabb, ha a kiadó nem árulja el azt a tényt, hogy egy olyan könyvből, melyet a fülszöveg szerint „intelligens olvasó nem mulaszthat el”, mindössze 1000 példányt nyomtak; de megkockáztathatjuk azt a feltételezést, hogy a kiadók maguknak is és a közönségnek is jó szolgálatot tennének azzal, ha nyíltan közölnék például: „2. kiadás (11-20. ezer)”. A legjobb esetben ez nagyszerű ingyen reklám lenne; a legrosszabb

esetben pedig bizonyítaná, hogy a kiadó segíteni akar egy olyan könyvön, melyet, bár csak mérsékelten keltette fel a közönség érdeklődését, mégis érdemesnek tart arra, hogy megmaradjon.

A tizenötödik században nyomtatott könyvek átlagos példányszáma valószínűleg nem haladta meg a kb. 200-at, amely azonban - s erről nem szabad megfeledkeznünk -, a másoló munkájához képest 200-szoros növekedést jelentett. A kivételek rendszerint speciális körülményekkel magyarázhatók. Így a Szent Brigitta látomásainak (*Revelations of St Bridget*) 800 papírra és 16 pergamenre nyomott példánya, melyet Gothan nyomtatott ki Lübeckben 1492-ben, a svédországbeli vadstenai kolostor megbízásából készült. A velencei Aldus Manutius volt minden bizonnyal az első kiadó, aki rendszeresen 1000 példányos kiadásokat hozott ki. Szintén ő volt az első olyan kiadó, aki a cég nevét meghatározó tényezővé tette a könyvterjesztésben. Az olvasók 1500-ban, csakúgy, mint a könyvgyűjtők 1950-ben, nem annyira a kiadás különleges érényeiért keresték az „Aldina” Horatiust, mint inkább a nyomda általános hírneve miatt.

Az első olyan nyomtatott könyv, mely megérdemli, hogy sikerkönyvnek (bestsellernek) nevezzük (s mely gyorsan az állandóan keresett könyvek közé került), Thomas a Kempis Krisztus követése (*De imitatione Christi*) című műve volt. Két évvel a szerző halála (1471) után az augsburgi Günther Zainer kinyomtatta az editio princeps-t, s a század vége előtt 99 kiadás, köztük fordítások is kerültek ki a nyomdákból, melyek közül a Heinrich Mayer nyomdájában készült 1488-as toulouse-i francia és a Miscomini firenzei nyomdájában készült 1491-es olasz fordítás volt a legkorábbi. Kempis Tamás műveinek gyűjteményes kiadása, melyet Hochfeder publikált Nürnbergben 1494-ben, kevésbé volt sikeres, de az *Imitatio* - a Biblia mellett - továbbra is a világ legolvasottabb könyve maradt. Több, mint 3000 kiadását jegyezték fel, s érdemesnek találták arra, hogy az *Imprimerie Royale*, a francia Királyi Nyomda első kiadványa legyen (Párizs, 1640), később pedig, hogy szerepeljen a népszerű Penguin Classics-sorozatban.

Egész Európában sikeres bestsellerekkel a következőkben egy másik holland, Rotterdami Erasmus látta el az olvasókat. *Adagia* című műve 1500 és 1520 között 34 kiadásban, 1000-1000 példányban fogyott el; *A Nyájas beszélgetések* (*Colloquia familiaria*) című műve 1518 és 1522 között 25 kiadást ért meg, majd bővített és átdolgozott kiadások követték évről évre; az *Encomium Moriae sive laus stultitiae* (A balgaság dicsérete) pedig mindkettőn túltett. Erasmust nemcsak művei, hanem személyisége (mely levelezésén keresztül még ma is élvezetes) is úttörővé tették az irodalomban. Később a Balgaság dicsérete és a Beszélgetések is egyházi indexre, az *Index librorum prohibitorum*-ra (Tiltott könyvek jegyzéke) került, s ez nagyban hozzájárult ahhoz, hogy e könyvek forgalomban maradtak. Ő volt az első olyan író, aki tudatosan kereste a megfelelő kiadót, s aki megpróbálta befolyásolni az egyes cégek kiadói politikáját, és aki olyan megállapodásokat kötött, melyek a szerzőnek honoráriumot kötöttek ki - ezt az újítást azután még vagy 200 évig sem a kiadók, sem a szerzők nem vették át. Csakhogy Erasmusnak nemzetközi hírneve volt, ami lehetővé tette számára, hogy feltételeket szabjon a kiadóknak, akik viszont a maguk részéről biztosak lehettek abban, hogy a pénzüik megtérül. 1507-1508-ban Aldusnál dolgozott Velencében, Párizsban honfitársának Jodocus Badius Ascensianussal működött együtt, 1513-ban pedig - kölni irodalmi ügynökének tévedése vagy családja folytán - kapcsolatba került Johannes Frobenius baseli cégével, mellyel neve örökre összefonódott. Végakaratóban a cég igazgatóit tette meg örökösivé és végrendelete végrehajtóivá.

Erasmus az elfogult pártos emberek hibájába esett, amikor úgy látta, hazája jut ebek harmincadjára, pedig csak pártja hanyatlott. Csak ezzel magyarázható, hogy 1529-ben teljes komolysággal kijelentette: „mindenütt, ahol a lutheranizmus uralkodik, hanyatlik a műveltség. Mi

másért hívná fel Luther és Melanchthon az embereket oly nyomatékosan a tudományok szeretetére? A nyomdászok azt állítják, hogy mielőtt igéik elterjedtek, könnyebb volt eladni egy könyvből 3000 példányt, mint most 600-at.”

Az igazság persze az volt, hogy Erasmus teológiai és erkölcsi értekezéseit, Szentírás-kommentárjait, kiadásait az egyházatyák műveiből és filológiai vitáit egyszer s mindenkorra kiszorították a reformátorok írásai. Erasmus sírfelirata barátjáról, Morus Tamásról: „Bár ne avatkozott volna bele Morus ezekbe a veszélyes dolgokba, s a teológiai kérdéseket hagyta volna meg a teológusoknak” jól megérteti velünk, miért fosztotta meg Erasmust trónjától egy olyan kor, mely a teológiát és a többi „veszélyes dolgokat” vészesen komolyan vette. Luther és Loyolai Szent Ignác egyaránt elutasította Erasmust.

A tizenhatodik század nagy kiadói sikereit a teológia birodalmában érték el. A 95 tézis publikálása 1517-ben a wittenbergi egyetem ismeretlen, fiatal professzorát egy csapásra az egész német nemzet előtt ismertté tette, és Hans Lufft kis wittenbergi nyomdája hirtelen a legnagyobb cégek közé emelkedett. Luther Prédikáció a búcsúcédulákról harminc kiadást, a Prédikáció a szív helyes felkészítéséről 21 - privilegiummal nyomott és kalóz- - kiadást ontottak a nyomdák két év leforgása alatt (1518-1520). 1520-ban a német nemzet keresztyén nemességéhez szóló beszédéből öt nap alatt több, mint 4000 példány fogyott el. Ám a pamflet népszerűségét messze felülmúlta Luther bibliafordítása.

Luther előtt közel 20 német Biblia jelent meg nyomtatásban, s valamennyit megvették - leginkább az 1494-es csodálatos alnémet változatot, melyet Stephen Arndes nyomott Lübeckben -, de Luther fordítása volt az első, mely a szó szoros értelmében sikerkönyvvé vált. Új Testamentumának első kiadása 1522 szeptemberében jelent meg. A magas, 1 1/2 fl.-os (kb. 30 shilling) ár ellenére néhány hét leforgása alatt 5000 példányt adtak el, s decemberben már szükség volt a második kiadásra is. A következő két évben tizennégy privilegiummal nyomott és 66 kalózkidás jelent meg. Az Ótestamentum 1523-tól kezdve részletekben kezdett megjelenni, az első teljes Biblia 1534-ben jött ki - még mindig viszonylag magas, 3 guinea körüli áron. Nem tudjuk, mekkora volt a példányszáma; az 1541-es kiadása 1500 példány volt. A teljes Bibliának vagy részleteinek összesen 430 kiadása jelent meg Luther életében.

Szinte lehetetlen akár csak hozzávetőlegesen is felbecsülni a kinyomtatott példányok számát, különösen amiatt, hogy figyelembe kellene még venni számos vad (a szerző tudta nélkül nyomott) kiadást is, melyek kisebb-nagyobb eltéréseket mutatnak a hivatalos kiadásoktól. Luther ádáz ellenfele, Hieronymus Emser nemcsak hogy szinte betű szerint felhasználta Luther szövegét a maga „fordításához”, de még Lucas Cranach fametszeteit is átvette, köztük azt is, mely a pápista Rómát úgy ábrázolja, mint a babiloni asszonyt a Jelenések könyvéből - a plagizálók soha nem lehetnek elég óvatosak!

Erasmus és Luther írásain kívül csupán egyetlen tizenhatodik századi könyv nevezhető bestsellernek. Ez Ludovico Ariosto Orlando furioso (Őrjöngő Lóránd) című műve, „az itáliai romantikus eposz fejlődésének csúcspontja” (Barbara Reynolds), mely végső változatában 1532-ben, nem sokkal a költő halála előtt jelent meg. A következő tíz évben harminchatszor nyomták újra, s egészen a mai napig több kiadást ért meg, mint bármely más itáliai könyv. Azt azonban érdemes megjegyeznünk, hogy az Orlando furioso tipikus „nemzeti” bestseller. A reneszánsz civilizáció e nagyszerű összegzése soha nem keltette fel a nem-olaszok érdeklődését, még a költőkét vagy a költészet barátaiét sem, még annyira sem, mint az a tartózkodó csodálat, amelyet Tasso olvashatatlan Jerusaleme liberata (Megszabadított Jeruzsálem) című műve kelt bennük. Jellemző, hogy egyetlen, akár csak mérsékelt jó fordítása sem jelent meg egyetlen európai nyelven sem.

Eisenstein, Elizabeth L.

Evangéliumi igazságok új formában: a nyomtatott Vulgata

A tény, hogy a népnyelvű Bibliák nyomtatása több országban jóval megelőzte a reformációt, nem kapott kellő hangsúlyt a szakirodalomban. Részben mert Lutherrel szokás kezdeni Gutenberg helyett, a legtöbb reformációról szóló tanulmány általában elmulasztja annak a körülménynek a figyelembevételét, hogy az Evangélium kiadásának és terjesztésének új módszere a kereszténység megoszlásának fontos előzménye volt. Sokat beszélnek a nyomtatás szerepéről a protestantizmus terjedésében, de annál kevesebbet a Biblia terjesztésében játszott fontos szerepéről. Igaz, néhány katolikus tudós, amikor az egyházat a protestáns támadások ellen védi, említést tesz a Luther előtti Biblia-nyomtatásról. Daniel Rops például némiképp szarkasztikusan visszautasítja azt az elképzelést, hogy a Biblia „amelyet minden hívőnek éjjel-nappal forgatnia kellett volna, a padok alatt, az ülések közé rejtve porosodott, teljes feledésbe merülve”. Szerinte a nyomtatás felfedezése és 1520 között „a Biblia 156 latin nyelvű kiadásban jelent meg, ezenkívül 17 német fordításban, nem szólva a kéziratos másolatokról, amelyek számát száznál is többre becsülik”. Azonban még tisztázásra vár, mekkora volt annak a jelentősége, hogy a Bibliát ilyen új, gyors ütemben lehetett sokszorosítani. Nagyon kevés szó esik arról, hogy a könyvelőállítást új módszere hogyan befolyásolt egy olyan hitet, amely a Bibliára volt alapozva. A téma felmerült ugyan egyszer, de a nézőpontok felcserélésével: a Szentírásba vetett hitnek a nyomdaiparra gyakorolt hatása volt az, ami némi vitára ösztönözte a kutatókat. Robert Kingdom feltételezi (úgy gondolom, helyesen), hogy a Szentírásra mint az igazság végső forrására való támaszkodás fontos tényezője volt a nyomdaipar fejlődésének és térhódításának a nyugati országokban. Ezt a megállapítást Lawrence Stone megkérdőjelezi, azzal érvelve, hogy a Korán ugyanúgy szolgálta az iszlám vallást, mint a Biblia a középkori kereszténységet, mégsem gyakorolt hasonló nyomást [a nyomtatás terjedése érdekében]. Stone úgy gondolja, hogy „a kritikus tényező nem annyira a kereszténység, inkább a protestantizmus volt. A 16. század elején a katolikusok a Biblia tanulmányozása miatt az eretnokségtől féltek, míg a reformátorok a babonától féltek, mely a Biblia tanulmányozásának hiányában terjedt. De a protestánsok azt az új követelményt, hogy alaposan ismerni kell a Szentírást, egy könyvet, egy olyan társadalommal szemben támasztották, ahol nem volt hagyománya a szent szövegek kívülről való megtanulásának és élő szóban való mechanikus ismétlésének, mivel a szent szöveg holt nyelven volt”.

Véleményem szerint az „új protestáns követelmény” régebbi evangelizációs mozgalmak mellékterméke volt, amelynek azonban csak ekkor [a 16. században] lehetett először maradéktalanul eleget tenni. Ugyanez érvényes a Biblia humanista vizsgálatára is, amely új ösztönzést kapott a betűöntés felfedezése után. A széthúzás, amelyet azok a Biblia-kutatók szítottak, akik számára a „babona” veszélyesebb volt az „eretnokségnél”, nemcsak megelőzte a lutheri forradalmat, hanem soha nem is esett teljesen egybe a katolikus-protestáns szembenállással. A könyvek háborúja, mely már elkezdődött a reformáció előtt is gyakran fellángoló vitákkal, szakadatlanul dúlt abban a kérdésben, hogy milyen mértékben ajánlatos a háromnyelvű szövegtanulmányok ösztönzése, és milyen mértékig lehet illetékes a tudomány véleménye a kor hitelesnek tartott szent szövegére vonatkozóan. A küzdelemben, amelyet a tudós-nyomdászok szövegkiadásai irányítottak, az ellenfelek nem felekezeti megoszlás szerint álltak szemben egymással. A harc szembeállította a katolikus tudósokat a katolikus teológusokkal, de ugyanúgy ellentéteket szított a protestánsok között is. Így például azoknak a vitáknak a kérdésében, amelyek Reuchlin és Pellican héber tanulmányairól folytak Németországban, Lefèvre d'Étaples-nak „a három Máriáról” szóló elemzéséről Franciaországban, és

a görög studiumoknak az egyetemekre való bevezetéséről Angliában, a katolikusok nem tudtak megegyezésre jutni egymás között. Ugyanakkor viszont azok a tudósok, akik egyesült erővel támogatták a Biblia tanulmányozását, megosztottak voltak a lutheránus forradalom kérdésében. Morus a katolikus hit mártírjaként halt meg, Melanchthon mint protestáns egyházatya. Erasmus ugyanúgy szembekerült a katolikusokkal, mint a lutheránusokkal. Ugyanez vonatkozik Spanyolországban a Biblia Polyglotta Complutensis kapcsolatos munkálatok körüli vitákra. Robert Estienne Párizs elhagyására kényszerült és Genfbe ment, míg Ximenes kardinális befejezte tudományos Biblia-kiadását az alcalai spanyol egyetemen. Bár a Tridenti Zsinat határozatai súlyos csapást mértek a katolikus Biblia-kutatásra, a tudósoknak mindkét táborban volt dogmatikus ellenzékük.

A 16. századi disputák központi kérdése az volt, melyik a Biblia igazi szövege. A katolikusok és a protestánsok is hittek a szöveg csalhatatlanságában. A legfontosabb kérdés az volt, melyik a Jelenések könyvének helyes szövege. A reakciós skolasztikusok véleménye szerint az Ótestamentum héber szövegét a rabbik meghamisították. Véleményüket arra alapították, hogy a Masora finalis függelék, amelyben jelezve voltak a magánhangzók, a zsidó tudósok csatolták az eredeti szöveghez. Sőt azt is hitték, hogy Szent Hieronymus különleges isteni kegyelemben részesült, hogy a fordítást el tudja végezni. Ehhez még hozzájárult a Spanyolországban általánosan elterjedt antiszemitizmuson alapuló ellenérzés a zsidó források használatával szemben.

A „reakciós skolasztikusok”, akiről az előbbieken szó volt, spanyol katolikusok voltak, akik elítélték a Plantin-féle Antwerpeni Biblia Polyglottához csatolt kíséző tanulmányt. Ez a tanulmány a héberből való fordítással kapcsolatos problémákat magyarázta. A leuveni jóindulatú cenzorok, akiket már korábban megrémített az írás, javasolták a szerzőnek, hogy hagyja ki a kötetből.

Ha a hívők megtudták volna, hogy a héberből való „szó szerinti” fordítás csak egy a jónéhány lehetőség közül, ugyanis ez a nyelv kihagyja a magánhangzókat, és így minden szónak több, különböző jelentése van, ez a Vulgata tekintélyét teljesen aláásta volna. A cenzorok félelme igazolódott, mert a tanulmányt szigorúan elítélték Rómában.

Végül a nyugtalanító tanulmányt Plantin protestáns vejének, Raphelengiusnak leideni nyomdájában adták ki. Külön műként jelent meg *Antiquitates Judaicae* (Zsidó régiségek) címmel 1593-ban.

A fenti példa nyomán hajlamosak lehetnénk szembeállítani a katolikus Spanyolország, Róma és Louvain cenzorainak szellemi sötétségét a felvilágosult leideni protestánsokkal, akik engedélyezték a tudományos supplementum megjelenését. Csakhogy ezt az értekezést a katolikus egyház egy tekintélyes képviselője írta. És amikor egy későbbi protestáns tudós ugyanezt az irányt követte kutatásaiban, a protestáns reagálás kezdettől fogva ellenséges volt. Louis Cappel, francia protestáns tudós elméletét a héber írás transzlitterálásáról nemcsak az angol puritánok cáfolták, hanem ünnepélyesen elvetette egy hivatalos protestáns gyülekezet, az 1674-es *Consensus Helveticus* is. Tekintve, hogy a protestánsok általában hajlamosak voltak a szövegek merev, szó szerinti értelmezésére, nem meglepő, hogy cáfolták Cappelét. De jól érzékelteti, milyen könnyű a visszajára fordítani a megszokott képletet, és úgy feltüntetni a protestánsokat, mint akik jobban félnek a túl sok Biblia-kutatástól, mint a katolikusok. Richard Simon, francia katolikus pap meg is próbálta kihasználni ezt a lehetőséget, hogy ellentétébe fordítsa a szabályt, és támadást intézett a protestánsok és socinianusok ellen, elemézve a „másolók szeszélyeit”, amelyek odavezettek, hogy már kevésbé lehetett megbízni a Szentírás, mint az Egyház tekintélyében. De a Bossuet irányítása alatt álló francia

katolikusok sem voltak toleránsabbak az oratoriánus Simon atyával szemben, mint a svájci reformerek Cappel protestáns tudóshoz.

Nemcsak a különböző tervekkel szembeni ellenállás, hanem a Bibliát kutató tudósok pártfogóinak megoszlása is arra enged következtetni, hogy a Biblia tanulmányozásának kérdése nem felekezeti alapon osztotta meg az embereket. A többnyelvű Biblia kiadásának programját a francia és spanyol katolikus hatóságok támogatták. Másfelől az orientalisztika fejlődését és a háromnyelvű tudományosságot a protestáns nyomdák Hollandiában sokkal jobban ösztönözték, mint bármely katolikus cég, amint ezt Montano, Cappel és Simon tanulmányainak holland kiadásai jól érzékeltetik. Itt, akárcsak a Kopernikusz tanítása mellett kiálló tanulmányok esetében, egy viszonylag szabad könyvkiadás megléte volt a döntő fontosságú tényező, nem egy konkrét vallás.

Mindenesetre különbséget kell tenni a Biblia tanulmányozása mint tudományos szövegmagyarázat és a Biblia tanulmányozása mint a világi személyek Biblia-olvasása között. Az utóbbi területen a protestáns-katolikus ellentét valóban rendkívül fontos. Nem kétséges, hogy a könyvnyomtatás tette lehetővé a régóta meglévő evangelizációs célkitűzések megvalósítását. Mindenesetre a protestáns tanok, amelyek szorgalmazták a Biblia olvasását, mert szükségesnek tartották az üdvözüléshez, rendkívüli nyomást gyakoroltak az írni-olvasni tudás terjedésének irányába, míg a katolikusok Trident utáni elzárkózása bármilyen más szöveg, mint a latin Vulgata használatának engedélyezése előtt, az ellenkező irányba hatott. Sőt, egy mai angol jezsuita, amikor a janzenizmus 18. századi elítéléséről beszél, láthatólag helyesli a konvencionális szabály alkalmazását. „Az egyház, mondja, úgy tartotta, hogy biztonságosabb, ha kevesebbet olvassák a Szentírást, mint ha több az eretnek”. De sietve hozzáteszi, „az oktatás terjedését viszont nem akarta akadályozni”. Hát persze, hogy nem. A protestánsok szerint azonban a nem kívánt eredményt mégis maradéktalanul elérték: „az analfabetizmus elleni küzdelem majdnem állandóan ... a pápista egyház elleni küzdelmet jelentette, ahol a pap olvas mindenki más helyett”.

Stone érvelésének másik része, hogy a Bibliának az írástudásra gyakorolt rendkívüli hatáshoz hozzájárult a tény is, hogy a Biblia nem volt alkalmas szóbeli terjesztésre és hagyományozásra, mint a Korán, olyan összehasonlítható vallástudományi problémára irányítja figyelmünket, amelyet érdemes lenne jobban megvizsgálni. Az érvelés egyes részei megkérdőjelezhetőek, mert nem tudhatjuk biztosan, hogy a latin igazán holt nyelv volt-e a középkorban, mert a Szentírás népnyelvű változatai kéziratos formában is terjedtek, vagy mert megjegyezhetnénk, hogy a keresztények is alkalmazták időnként a szóbeli átadás [memoriter] módszerét. De azzal mégis egyet kell értenünk, hogy a Koránnal szembeni ellentét fennáll. A Szentírás írott szövege stratégiai jelentőséggel bírt, még a korai keresztények számára is. Sőt a keresztények ragaszkodása ahhoz, hogy írásban terjesszék a Bibliát hozzájárult még az ősi könyv formájának megváltozásához is, mert segítette az áttérést a tekercsről a kódexformára. Ez a szokatlanul hosszú ideig tartó támaszkodás a szöveg írásban és nem szójhagyomány útján történő átörökítésére azt jelentette, hogy a keresztény vallást különösen érzékenyen érintették a nyomtatásból következő változások. „Nálunk a könyv természetes hordozója valami anyagi dolog, mint például a papír, és vagy emlékezetünkbe vessük, vagy nem. Az araboknál az emlékezet az, amit vagy megjelenítenek írásos formában, vagy nem” (Gandz). A könyvek előállításának új módja nyilvánvalóan sokkal inkább befolyásolta a kéziratosokat, mint az emlékezetet. Viszont, bár a memorizálás a hagyományozásban továbbra is fontos maradt, a Koránt is leírták, és az iszlámot is szolgálták írnokok. Egy további szempontot is érdemes mérlegelni: a kereszténység nem csupán „a toll apostoli küldetése” mellett kötelezte el magát jobban, de jóval kevésbé idegenkedett attól is, hogy elfogadja a nyomdának a toll helyébe lépését, mint az iszlám. Elég különös, hogy ugyanezt a judaizmusról is elmondhatjuk. Már

1494 körül felállítottak a zsidók Isztambulban egy nyomdát a héber könyvek kinyomtatására. Az oszmán törökök a vallásos könyvek nyomtatását bűnnek tekintették.

A bibliai szövegek hibrid judeo-keresztény jellege még egy olyan kérdésre hívja fel a figyelmet, amely további vizsgálatra szorul. A homogénebb Koránnal összehasonlítva, a Bibliában található elemek sokfélesége, a különböző helyekről, korszakokból és nyelvi csoportoktól származó szövegek nagy száma különösen szembetűnő. Eltekintve attól, hogy a két Testamentum együtt hány századot és kultúrát fog át, ha bármelyiknek csak részleteit tekintjük is, még mindig rendkívül tarka képet mutatnak. Van-e valami a Koránban, ami hasonló lenne a Septuagintának, a héber Ótestamentum Egyiptomban készült görög változatának kulturális komplexitásához? Van-e a Koránban megfelelője annak az arámi prédikációkból és görög episztolákból álló keveréknek, amely az Új Testamentumban található? A Korán inkább hasonlítható az Ótestamentumi prófétai könyvekhez, de még ezeknél is homogénabbnak tűnik. Ézsaiás könyve például több évszázadon át íródott, míg Mohamed kinyilatkoztatásainak összeállítása csupán néhány évtizednyi időt vett igénybe. Persze a próféta maga is jórészt a zsidó iratokra támaszkodott. De a Korán különböző összetevői egy ember agyán szűrődtek át, egy nyelven fejeződtek ki, és egyetlen emberélet viszonyai alakították. Bármennyire ellentmondásos az arab szöveghagyomány, visszavezethető néhány kéziratosszövegre, amelyek egy nyelven és, ugyanazon a vidéken készültek Mohamed halála után néhány évtizeddel. Micsoda ellentétet jelent ezzel szemben a rengeteg próféta, krónikás, evangéliumíró és a Bibliában található nyelvek, életmódok, századok és vidékek tarka sokfélesége! Mennyivel bonyolultabb a bibliai szövegek rejtett értelme, mennyivel nehezebb az eredetük meghatározása, mennyivel távolabbra kell visszamenni időben és térben, hogy felleljük és megfejtsük őket! A szent könyv iránti kegyelet ihlette a kutatást, és egy új technikai eljárás tette ezt lehetővé. De a Biblia tartalmának gazdag változatossága döntő fontosságú volt a nyugati tudósok kutatásai irányának meghatározása szempontjából. Amint tudományosan felkészültek, a tudósok elindultak a végtelen és lehetetlennek látszó úton, amelyet úgy jellemezhetnénk, mint „don quijotei” vagy „fausti” küldetést az igazság felkutatására. Bármilyen is volt a cél - a teremtés időpontjának megállapítása, vagy hogy mi volt a gyümölcs neve, amely Ádám bűnbeesésének oka volt, hol volt az Ararát helye, vagy pontosan melyik évben született a Megváltó - a nyugati tudósok arra voltak ítélve, hogy soha ne ériék el egészen a céljukat. Azonban különböző tudományos kutatások új lendületet kaptak attól, hogy egzotikus területeket derítettek fel, különleges nyelveket tanultak meg, és régészeti adatokat halmoztak fel. A Szentírás kutatása mintául szolgált a nyugati tudományosságnak általában. Ha összevetjük, hogyan foglalkoztak a Bibliával a nyomtatás megjelenése előtt és után, ez segít megérteni azt az alapvető változást, amely a tudás minden formáját befolyásolta. A kéziratosság korában a szent könyvet igen nagy fáradtsággal hagyományozták nemzedékről nemzedékre (akárcsak a római jogot, Arisztotelész összes műveit, vagy Ptolemaiosz Almagesztjét), főleg „rabszolgai” másolás útján és különböző memorizálási módszerek révén. Ezzel szemben a tudós-nyomdászok kezén a szent szöveg egy olyan vizsgálat középpontjába került, amely állandóan nyitva maradt, a kutatók az egyre távolodó határokat igyekeztek állandóan még messzebbre kitolni. Egy egységes zárt eszmerendszer - az öröklött tanok egésze - átörökítése átadta a helyét az adatok folyamatos felhalmozásának, amely lehetővé tette, hogy minden következő generáció egyre mélyebben hatoljon be a múltba, és előbbre lépjen az előző generációhoz képest, de az evilági, és nem a másvilági tudás terén.

Azt, hogy miképpen vezettek a tudós-nyomdász-műhelyek Biblia-kiadási törekvései a felfedezések gyarapodásához, jól érzékelteti Robert Estienne munkássága, aki azzal kezdte, hogy mutatót készített a Vulgatahoz, és úgy végezte, mint a lexikográfia úttörő művelője. 1500 és 1800 között több mint hetven szótár jelent meg csupán a héber nyelvnek szentelve. A

16. század második felében Plantin nekifogott, hogy elkészítse az 1517-1522-es Biblia Polyglotta Complutensis némileg átdolgozott kiadását. Végül azonban egy nagyszabású új művet adott ki, amely öt kötet eredeti szövegből és a szövegre vonatkozó három kötetnyi segédanyagból állt. A segédanyag görög, héber, arámi és szíriai nyelvtant és szótárt tartalmazott. Tovább bővült az 1645-ös párizsi többnyelvű kiadás, a tetőpontot pedig a 17. század közepének Angliájában érte el. Az 1657-es londoni Polyglotte megjelenését hírül adó prospektus azzal dicsekedett, hogy az összes eddigi kiadásokat felülmúlja (olyan megfogalmazásban, amelynek visszhangjára később Sprat püspök szavaiban fogunk ráismerni, mikor a Royal Society-t dicsóíti). A londoni kiadás tartalmából kitűnik, milyen nagymértékű fejlődés ment végbe a nyomtatás két évszázada alatt. Héber, samaritánus, káldeai, szíriai, arab, etióp, perzsa és a Septuaginta görög és a Vulgata latin nyelvén írott szövegeket tartalmazott, és ezzel tovább bővítette azoknak a nyomtatott betűtípusoknak a számát, amelyeket a nyugati tudósok használtak a keleti nyelvek tanulmányozásánál. A részletes függelékekből kitűnik, mennyire ösztönözte a modern tudomány-ipart a Biblia kinyomtatása. Igen széles körű apparátust tartalmaztak a függelékek, többek között egy kronológiai táblázatot az ókorról, amelyet Louis Cappel szerkesztett, a Szentföld és Jeruzsálem leírását és térképét, a jeruzsálemi templom alaprajzát, értekezéseket a héber pénzérmékről, súlyokról és mértékekről, a nyelv és az ábécé eredetéről, a héber nyelv sajátosságairól; történeti áttekintést a Szentírás fő változatairól és az alapkiadásokról, a Biblia különböző olvasatairól összeállított táblázatot egy tanulmánnyal együtt, az eredeti szövegek teljességéről és hitelességéről, és még sok mást.

Ez a „széleskörű apparátus” azt bizonyítja, hogy a Mózesnek tulajdonított szövegek esetében a tudósok időben és térben mennyivel szélesebb körben kényszerültek mozogni, mint a Mohamednek tulajdonított szövegek vizsgálatakor. Nyilvánvaló, hogy a Szentírás szövegei sebezhetőbbek voltak, mint a Korán, mikor a szerzőség és a szellemi tulajdon jog új formáival kapcsolatban felmerülő kérdésekkel találták szembe magukat. Azok a problémák, amelyek abból eredtek, hogy a fordítás során egyes szavakról és kifejezésekről kiderült, esetleg több alkalommal is, hogy mást jelentenek, mint korábban gondolták, szintén zavaróbbak voltak a nyugati tudósok számára, mint az iszlám tudósainak, - amint ez a többnyelvű Bibliákban szereplő nyelvek számából és a variációk táblázatából is látszik. Isten ígéjének értelme tehát zavarbaejtő gyakorisággal volt hajlamos változni. Alig kezdte biztosnak érezni egy-egy tudósnymondás generáció, hogy sikerült elkészítenie az Ó- és Új Testamentum héber és görög szövegének az „elfogadhatóan valódi” és „elfogadhatóan hiteles” változatát, mások máris egy újabb többnyelvű kiadásba fogtak, és a bizonyosság megint a messzeségbe tűnt. A protestánsok gúnyolódhatnak a csökönyösen maradi tudósokon, akik a Kelemen-féle Vulgátát kiáltották ki hiteles szövegnek. De előbb vagy utóbb ők is szükségesnek látták, hogy megegyezzenek egy „textus receptus”-ban [általánosan elfogadott szöveg] - és ezt a kifejezést nem egy zsinaton használták először, hanem a holland Elsevier kiadó leideni részlegében, kiadói reklámként. Talán részben éppen azért kezdtek a nyugati kereszténység tudósai egyre inkább vonzódni a Szentíráshoz, mert Isten ígéje olyan sok felmerülő változat mérlegelésére adott lehetőséget és annyi fordítási problémát vetett fel a nyomtatás bevezetése óta. Ha visszamegyünk az írások valódi görög és héber forrásaikig, érvelt az ifjú Philipp Melanchthon (a wittenbergi egyetem görög tanszékén tartott székfoglaló előadásában), „igazi értelmük úgy fog világítani nekünk, mint a déli nap fénye”. De minél jobban haladtak a héber és görög tanulmányok, annál nagyobb viták folytak a szavak, mondatok értelméről. A skolasztikusoknak az angyalok természetével kapcsolatos szórszálhasogató szócséplései sem voltak gyilkosabb hatással az egyszerű, őszinte vallásosságra, mint a Biblia-kutatók között folyó magas szintű viták. Hiába érvel úgy Richard Bentley, hogy „a sok kézirat, amely több olvasatot is lehetővé tett, egyáltalán nem okozott bizonytalanságot, és nem igazolta a szkepti-

cizmust; sőt, biztosabb eszköze volt egy [feltételezett] eredeti szöveg rekonstruálásának, mintha csak egy kézirat létezett volna. „Ha csak egy kéziratunk lett volna a görög Új Testamentumról, a tudomány jogaiba való visszaállítása idején, két évszázaddal ezelőtt, kérdezi ... jobb lenne a szöveg, mint most, hogy harmincezer különböző olvasatunk van?”

A több ezer különböző olvasat, bármennyire megvilágítja is a dolgokat, mégsem képes őket olyan világossá tenni, mint Melanchthon déli napja. A Szentírás-kommentárok folyamatos felhalmozódásának eredményeként „a keresztény átlagember fokozatosan elvesztette reményét, hogy a Bibliát el tudja magának olvasni közvetítő nélkül és felfedezheti az igazi értelmét. A Bibliát tehát úgy kezdték tekinteni, mint egy szakértőknek szánt könyvet, amelynek olvasása és megértése nyelvi és történelmi előtanulmányokat tesz szükségessé”.

Amíg a könyvek sokszorosítása a másolók munkájától függött, nem lehetett állandó ellenszert találni a szövegromlás ellen, amely gúnyos megjegyzéseket váltott ki az ifjú Melanchthonból. Nem volt szokatlan dolog, hogy az Ótestamentumot Nagy Sándor életrajza előzze meg a kéziratos Bibliákban. Az Új Testamentumból vett részleteket gyakran más anyaggal keverték, főleg tanítóknak és prédikátoroknak szánt kézikönyvekben. Az a törekvés, hogy egy olyan kompendium, mint a Szentenciák, lépjen a Szentírás helyébe, ellenkezést váltott ki, legalábbis egy tizenharmadik századi skolasztikusból, nevezetesen Roger Bacon-ból. De itt is, mint ahogy más területeken is, ez a ferences tudós [Bacon] jóval megelőzte korát. Akárcsak azoknak a glosszáknak az esetében, amelyek elhomályosították a Corpus Iuris értelmét, Hieronymus fordításának szövege is több méter mélyen eltemetve pihent a kommentárok számtalan rétege alatt.

A kéziratos szöveghagyományozási mód nemcsak azzal fenyegetett, hogy eltemeti a Vulgátát, hanem a Hieronymus változata mögött lévő szöveghagyomány bonyolultságát is elrejtette. Ebben a vonatkozásban a tiszta források megfertőződése együttjárt egyfajta boldog tudatlansággal. Maga a gondolat, hogy vissza kellene térni a görög és héber forrásokhoz is „forradalmi” volt a 16. században, bár a Biblia-kutatók időről-időre újra felvetették, már Hieronymus kora óta. A Vulgata megmentése a szövegromlás állandó fenyegetésétől és azoknak a szövegeknek a megkeresése, melyekre szükség volt, hogy a romlott változatok egyes részeit ki tudják javítani, általában kimerítette annak a néhány központnak a forrásait, ahol Biblia-kutatás folyt. Ha összehasonlítjuk Bentley több ezer lehetséges variánsát a kéziratoknak azzal a teljes hiányával, amivel Duns Scotusnak kellett szembenéznie, mikor hiába kereste a Septuaginta legalább egy másolatát, hogy segítse munkájában, [megérthetjük a nehézségeket]. Alcuin csekély görögudása és a héber nyelv ismeretének teljes hiánya nem tette különösen alkalmassá, hogy elvégezze azokat a szövegjavításokat, amelyek tőle származnak. Ezenfelül, amikor sikerült már némileg javítani azon a helyzeten, hogy a nyelvi segédeszközök és a szövegek száma annyira kicsi volt, és szövegmagyarázó iskolák alakultak a kéziratgyűjtemények körül, a munka sziszifuszinak bizonyult. A kéziratos korban a Biblia-kutatás úgy folyt, mint azt Antióchiában és később a viktorinusok [a párizsi Hugo de Sancto Victore követői] is csinálták, hogy nem tudtak a korábbi eredményekről; bármit sikerült elérni egy iskolán belül, azt a következők nem tudták átadni. Így, bár a görög és héber tanulmányokat elméletileg támogatták a középkor idején, valójában nem mentek túl messzire a gyakorlatban. A háromnyelvű Biblia gondolata „olyan régi volt, mint Origenes”, és a késő középkori próbálkozásoknak néhány töredéke fenn is maradt. Mégis mikor Aldus Manutius nekifogott, hogy betűtípusokat szerezzen egy ilyen Biblia elkészítéséhez 1498-ban, a tervet „teljes újdonságnak” lehetett nevezni. Ugyanígy, azt az elképzelést, hogy többnyelvű oktatást nyújtsanak az egyetemeken már 1311-ben jóváhagyta a Vienne-i Zsinat, és új tanszékek felállítását rendelték el. A görög és héber tanszékek végleges felállítására az európai egyetemeken mégis várni kellett, míg egész nyugaton újjáéledt az antik nyelvek iránti tartós

érdeklődés. Miután az új katedrák megalakultak, és a nem orthodox [hithű] görögök és zsidók között elkezdődött az együttműködés, a háromnyelvű studiumokat újabb erőteljes támadás érte. A régebbi egyetemek teológusai kezdték védeni a Vulgatát, és elfelejteni a Vienne-i Zsinat határozatát. A Sorbonne igyekezett betiltatni a katedrákat és a tudományos igényű kiadásokat; Ximenes bíboros pártfogása ellenére azokat a tudósokat, akik résztvettek a Biblia Polyglotta Complutensis munkálataiban, az inkvizíció üldözte. Mindenhol ugyanazokat a tudományos programokat, amelyeket a korábbi egyházi vezetés támogatott, veszélyesnek nyilvánította a későbbi egyházi vezetőség. A legtöbb esetben a maradi egyházi vezetők félték, hogy a hitetlen tudósokkal és szövegekkel való kapcsolat romboló hatásának bizonyul, és a hit megtagadásához és eretnekséghez vezet. A Talmud tanulmányozásának fertőző hatásától különösen félték. A felforgatás veszélye azonban, hosszú távon, más oldalról fenyegetett. Még abban az esetben is, ha a keresztény tudósok nem tántorodtak meg igaz hitükben, a tiszta források keresése olyan bonyodalmakhoz vezetett, amelyeket nem lehetett előre látni. A kutatás folytatása pedig csak növelte az Isten Igéjével szembeni tanácstalanságot. Nyugodtan állíthatjuk, hogy a békeszerető keresztény humanista, aki irtózott a teológiai disputáktól, éppen olyan hatékonyan bomlasztotta a régi rendet a csendes Biblia-kutatással, mint a legzajosabb, legharciasabb protestáns vagy pápista röpiratszerző. 1517 elején, amikor Erasmus egy új aranykor hajnalát jósolta, és a tudomány feltámasztására szőtt összeesküvésről írt, abban bízott, hogy ő és barátai csak azt teszik saját korukért, „amit Hieronymus tett a sajátjáért”, azaz helyreállította és megtisztította a keresztény hagyományt. Nem csupán az tünteti fel utólagosan ironikus színben Erasmus optimizmusát, hogy képtelen volt előre látni annak a „szerzetesi vitá”-nak a kitörését, amelyet egy csökönyös wittenbergi teológus indított el. Hanem a saját történelmi szerepével kapcsolatos vaksága is hozzájárul még ehhez. A nyomdászokkal való szoros együttműködése ellenére (vagy lehet, hogy éppen azért, mert annyira közel volt hozzájuk, nem volt meg a szükséges távlata a helyzet áttekintéséhez) nem mérte fel teljes egészében az új hatalmat, ami felett rendelkezett. Olyan hatalom volt ez, amelyet az Egyházatyák nem láttak előre, és amellyel Erasmus nagyon ügyesen bánt egészen addig, amíg Luther nem térítette el más célok szolgálatába. Ebből a szempontból hiba lenne Erasmus önértékelését szó szerint elfogadni, túl hűségesen követni és túl nagy jelentőséget tulajdonítani a Szent Hieronymus-szal érzett rokonságnak. „A szellemi rokonságot” a tudós humanista és a kora keresztény szent között nem hagyhatjuk figyelmen kívül, de a Hieronymus dolgozószobája és Frobenius műhelye közötti valóságos távolsággal is számolni kell. Ezt a távolságot helyesen kell felmérni ahhoz, hogy a reformációt a megfelelő történelmi helyére tudjuk tenni. A humanisták és reformátorok visszafordultak az egyházatyák felé útmutatásért. Hűségesek voltak az őskeresztény hagyományokhoz és tudatosan vállalták e hagyományok helyreállításának feladatát. Ennek ellenére újtók voltak, de ezt ők maguk nem tudták. Eszközeik, amelyekkel céljukat, a „reformáció”-t el akarták érni, radikálisan újak voltak, és ez végül is mindent megváltoztatott.

Az új műhelyek által gyakorolt nyomás[nak a kereszténység egységét] szétfeszítő hatása még nyilvánvalóbbá válik, amikor az Evangélium helyes tanulmányozási módjának kérdéséről áttérünk arra a szintén ellentmondásos kérdésre, hogyan kellene az Evangéliumot terjeszteni. A keresztény humanizmus aranykora ebben az esetben is szükségképpen rövidnek bizonyult, és az egyházi emberek közötti éles ellentétek kialakulását lehetetlen volt megakadályozni. Erasmus erőteljesen kifejezésre juttatta evangéliumi küldetésstudatát híres „paraclesis”-ében vagy bevezetőjében az Új Testamentumhoz: „szeretném ha minden nő olvasná az Evangéliumokat és Pál leveleit ... Szeretném, ha lefordítanák minden nyelvre, hogy ne csupán az írek és skótok, hanem a törökök és szaracénok is olvassák és értsék ... Remélem, hogy eljön az idő, hogy a paraszt az evangéliumból énekel az eke szarvánál, hogy a takács Biblia-

részleteket dúdolgat ... a szövöszék zenéjéhez, és az utazó ... útjának fáradalmait bibliai történetekkel enyhíti ...”

Lefèvre d'Étaples, amikor elkészítette az Új Testamentum francia fordítását, Erasmus szavait követte. Maga Lefèvre a katolikus közösség tagja maradt, de francia nyelvű Bibliája túlment ezen a kereten. Indexre került és csak miután kálvinista kezekbe jutott, terjedt el szélesebb körben. Azokra, akik csupán az egyházatyák nyomába próbálták lépni, mikor mindenki számára hozzáférhetővé akarták tenni a Szentírást a nép nyelvén, az a sors várt, hogy a nyomtatás korszaka túlhaladt rajtuk. A Gutenberg utáni időszak Biblia-fordítói azon vették észre magukat, hogy új utakat törnek az erasmusi fejedelmek és a protestáns lázadók számára, még akkor is, ha azt hangoztatták, valószínűleg jogosan, hogy az egyházatyák előzetes példája őket igazolja. Amikor Erasmus reménykedve beszélt a kelta vagy török Biblia-fordításról, bátran állíthatta volna, hogy csupán korábbi példákat követett. A Vulgata neve is arra emlékeztet bennünket, hogy Hieronymus korának Szentírását köznapi nyelvre fordította. Ugyanígy, a nagyszámú ókori nyelv, amelyet a későbbi többnyelvű kiadásokhoz meg kellett tanulni - a szíriai, etióp, perzsa és egyébek - bizonyoságul szolgálnak arra, hogy az őskeresztény egyház támogatta a népnyelvi fordításokat. Mielőtt felfedezték volna a nyomtatás új mesterségét, érvelt egy hugenotta vitairatszerző 1554-ben, az apostolok az Evangéliumokat a hallgatók szívébe és lelkébe „nyomtatták”, a Szentlélek kegyelmének segítségével, és olyan nyelven szóltak, amelyet az emberek megértettek. A hibák nem abból származtak, hogy az emberek francia nyelven olvassák a Bibliát, hanem a tudós teológusoktól, akik latinul olvasnak - mint a pápa! Míg a nép nyelvére fordított Biblia-ellenes párt a zsinaton csak igen nehezen talált olyan történeti érveket, amelyekkel ügyét alátámaszthatta, és a bizonyítás minden ponton erőltetett volt, a bibliai reformerek magabiztosan fordulhattak a múlthoz. Szent Pál az ő oldalukon állt és érvelni lehetett vele II. Pál pápa tettei ellen. Még ma is, a protestáns történészek, akik ezzel a kérdéssel foglalkoznak, bizalommal közelítenek a korai egyház gyakorlatához, és biztos precedenseket találnak benne a maguk számára. A katolikusok azonban a Tridenti Zsinat óta sokkal kétértelműbben nyilatkoznak erről a kérdéstről:

„Adjátok a Szentírás minden könyvét a gyermekek kezébe, ez a negyedik századi Apostolica Constitutio egyik rendelkezése ... Azonkívül, hogy a templomban olvassák, a Bibliát árusítással is terjesztik, mondja Ágoston ... Az elv nyilvánvaló: a keresztény egyház kialakulásának döntő időszakában a Biblia a nép nyelvén hozzáférhető volt az emberek számára ... a laikusoktól: férfiaktól, nőktől és gyerekektől elvárták, hogy a templomban hallgassák a szöveg felolvasását, otthon pedig magukban olvassák”.

„Az elv nyilvánvaló” volt Oxfordban a Regius professzornak. Nyilvánvaló volt az erasmistáknak is, akik ezt támogatták Tridentben. De a Trident utáni katolikus tudósok általában azzal szoktak érvelni, hogy a korai egyházpolitika tulajdonképpen elég homályos volt. A vélemények megoszlása, érdekes módon, még ma is a trident vita törésvonalát követi. Aki a Szentírásnak a nemzeti nyelvekre történő lefordításának híve volt, annak egyúttal az volt a meggyőződése, hogy az evangéliumi igazságok annyira egyszerűek, hogy az egyszerű ember is megértheti. A lekipásztör szerepe csak annyi volt, hogy Isten ígését a lehető legvilágosabban közvetítse. A Bibliákat meg kell tisztítani a felesleges magyarázatoktól, megmutatni tiszta, dísztelen lényegüket egyszerű köznapi nyelven. Amint a sima, kommentárok nélküli szövegeket, világos beszédmódot és nyitott könyveket a protestáns tanítással azonosították, a katolikus reakció ezzel ellenkező irányt vett, igazolta a ködösítést, a kiválasztottak elkülönülését (elitizmust) és a cenzúra létjogosultságát. A latin nyelv használatát nemcsak azért védték, mert ősi egyházi gyakorlat volt, hanem mert csak a beavatottak számára volt érthető és a titkokat eltakarta a beavatatlanok szeme elől. A nyomtatás előnyeit felhasznál-

nálhatónak tartották az egyházi oktatás színvonalának emelésére, de szükségesnek vélték a nyomtatás egyházi cenzúrázását a világiak engedelmességének biztosítása céljából. A titokzatos tudatos kultiválása, az ahhoz való ragaszkodás, hogy a bölcsesség gyöngyszemeit ne vessék a disznószerű, alantas sokaság elé, és a hangsúlyozottabb különbségtétel a tanult papság és a tudatlan világiak között; ez jellemezte a Tridenti Zsinaton az anyanyelvi Biblia ellen elhangzott érveket. Az 1546 április 8-án hozott határozatok elolvasása után érthetővé válik, hogyan lehetséges az, hogy számtalan katolikus még ma is szinte egyáltalán nem ismeri a Bibliát. Még akkor is, amikor a népnyelvi fordításokat engedélyezték, az olyan országokban, ahol protestáns uralkodók voltak hatalmon, a katolikus Bibliákra a latinos nyelvi fordulatok és a részletes szövegmagyarázatok (glosszák) voltak jellemzőek. „Csupán magát a magyarázat nélküli szöveget gondolták károsnak”, jegyzi meg egy katolikus tudós egyházának angliai politikájáról. Az a felfogás azonban, hogy a szent szöveg laikus kezekbe jutva kártékony hatású, azt is jelentette, hogy támogatni kell a ködösítést, és meg kell tagadni a világiaktól a közvetlen kapcsolatot Isten igéjével. Az a tény, hogy ennyire félték az Evangélium terjesztésétől, az egyházatyák tevékenységében fellelhető előzményekkel kapcsolatban is kertetéshez vezetett. Gyakran megjegyzik, hogy a protestánsok gyakorlata szorosabban követte az ókeresztény gyülekezetek példáját, mint a katolikus reformereké. Mégsem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a Trident utáni katolikus vezetés politikája más volt, mint a középkori egyház gyakorlata. Az igaz, hogy a középkorban a papság valamivel elitistább volt és dogmái is érthetlenebbek a kívülállók számára, mint a késő római birodalom idején. De ezeket a változásokat ugyanazoknak a tényezőknek tulajdoníthatjuk, amelyek az egységes latin nyelv széteséséhez, az új népnyelvek (vernakuláris) megjelenéséhez és a kánonjog kialakulásához vezettek. Az egyháznak a tudás és tanulás feletti szinte mindenre kiterjedő monopóliuma és az éles választóvonal a papság és világiak, mint külön rendbe tartozók között inkább a történelmi körülmények, mint tudatos politika következménye volt. Hatalmas feladatot jelentett a keresztény hit fenntartása a kézíratos hagyományozás útján több mint ezer éven át, miközben meg kellett küzdeni a barbár inváziók egymást követő hullámaival is. Elég nehéz volt minden vidéket olyan papokkal ellátni, akik valamennyire olvastak latinul, és akiknek kellő gyakorlatuk volt a rutinfeladatok ellátásában. Az ezen túlmenő, világi nevelés iránti igényt így csak rendszertelen, a véletlenektől függő alapon tudták kielégíteni. Más szóval a világiak evangelizációjának ügyével csak időszakosan foglalkoztak a [nyugat]-római birodalom összeomlása után, főleg mert más lehetőség nem állt rendelkezésükre ehhez, egészen a nyomtatás megjelenéséig. Azonban azoknak, akik a világiak számára történő ige hirdetést szorgalmazták a tizenhatodik században, nem kellett mindig egészen az őskeresztény egyházig visszanyúlniuk előzményekért. A protestáns tudósok, akik a lollárdok és husziták üldözésére teszik a hangsúlyt, azt a téves benyomást keltik, hogy az ellenreformációs tevékenység már a középkori egyházra is jellemző volt, és hogy ez következetesen megfosztotta a világiakat a keresztény írásos örökség megismerésétől. Mint az előbb már említettük, az egyház álláspontja a népnyelvű Bibliákkal kapcsolatban hajlékonyabb és kevésbé következetes volt a 16. század előtt, mint azután. Ha például arra gondolunk, hogy a Bibliának egy francia fordítása 1235-ben a párizsi egyetem támogatásával jelent meg, Lefèvre d'Étaples munkája valamivel hagyományosabbnak, kevésbé úttörőnek tűnik. Még közelebb álltak sok reformátor életéhez a Közös Élet Testvérei [Fratres Vitae Communis], akiknek az ige hirdetési törekvéseit nem tiltották. Gerhard Groote, a rend megalapítója lelkes könyvbarát volt. Már kezdettől „befogta a könyvet” a mozgalom szolgálatába, amely a világiak írni-olvasni tanításának meglehetősen szokatlan, kampányszerű mozgalmát a szerzetesi vallásosság megszokottabb megnyilvánulásaival kapcsolta össze. A könyvellátás és az iskoláztatás, amelyet a Testvérek támogattak, nem kizárólag a papságnak volt szánva. Még a rend tanultabb ága, a Windesheim-i kongregáció tudós rendházai is résztvettek a nép nyelvén való prédikálásban és traktátus

kiadásban. Akár az *Imitatio Christi* (Krisztus követése), amelyet egy vagy több másolójuk készített, a Testvérek ábécés és imakönyvei szokatlanul folyamatosan jöttek ki a másoló-műhelyekből és az új nyomdákból is. Maga a fiatal Erasmus is élvezte ennek az előnyeit. A *devotio moderna*, olyan formában, ahogyan azt Groote rendje hirdette Németalföldön, csak egy példája annak, hogyan virágzott a világiak evangelizációja a késő középkorban. Talán a klerikális Róma szolgáltatja a késő középkori engedékenység legkirívóbb példáját, a középkor utáni korlátozásokkal szemben. Itáliában az egyház nem mutatott ellenséges érzületet a Biblia lefordításával szemben, és nem gördített komoly akadályokat annak az útjába, hogy az embereknek saját nyelvükön tolmácsolják [az Evangéliumot]. Itt is, akár más esetekben, szükség van arra, hogy szélesebb összefüggésben, összehasonlító alapon szemléljük a problémát, mint az angolok és amerikaiak szokták, akik a lollárdok üldözését tartják az általános gyakorlatnak. A 15. században már a népnyelvű bibliák számos változata készült el, főleg németül és olaszul, de sok más nyelven is, és ez arra enged következtetni, hogy az egyház politikája nagy teret engedett a helyi kezdeményezésnek a késő középkorban.

A nyomtatott anyanyelvi Bibliák és imakönyvek kiadásának ellenőrzése és korlátozása a nyomtatás megjelenése után is a helyi döntésektől függő eltéréseket mutat. A nyomtatott Bibliák és imakönyvek megjelenése azonban új problémákat vetett fel, és a cenzúra új formáit kellett kidolgozni, hogy megbirkózzanak velük. Az első mérföldkő 1485-re tehető, és a vidék, ahonnan származik, azonos a Gutenberg Bibliáéval. Mainz érseke egy nyilatkozatában, amely külön említette az „isten művészetet” (*ars divina*), a nyomdászatot, panaszolta, hogy visszaélnék vele, rossz célra használják, és felhívta a figyelmet, hogy szükség van a szent könyvek tisztaságának megvédésére a „hibás és vulgáris németre” való fordítás ellen. Az érsek kiadott egy rendeletet, amely előírta a Biblia összes német fordítása engedélyezésének szükségességét. Egy egész sor pápai bulla és rendelet következett, amelyek a nyomtatás veszélyétől való növekvő félelmet tükrözik, különösen a Német-Római Birodalom határain belül. Az intézkedések tetőpontjukat X. Leónak a Laterani Zsinat 1515 május 4-i ülése után kiadott általános cenzúra-rendeletében érték el.

Talán a Reuchlin polémia hatására történt (és ez alkalommal nem egy bizonyos terület vagy város ellen irányult), hogy X. Leó elrendelte minden, héberről, görögről, arabról és káldeairól latinra és latinról a nép nyelvére történő [Biblia-]fordítás kötelező cenzúrázását. A rendelkezéseket a püspökök, megbízottaik vagy az *inquisitores haereticae pravitatis* [eretnek visszásságok vizsgálói] hajtották végre. A rendelkezés azon kesergett, hogy az olvasókat a nyomdászok olyan könyvekkel látják el, amelyek téveszméket terjesztenek a hitben és a mindennapi életben egyaránt ... A pápa fenyegetőnek látta a veszélyt, hogy a gonoszság „napról-napra nőhet” (mint ahogy nőtt is).

A római egyház tehát lépéseket tett a Biblia nyomtatása ellen, és az ellenőrzés új formáit dolgozta ki, az Inkvizíció támogatásával, már Luther lázadása előtt. Az 1520-as császári és pápai ediktumok, melyeknek célja a protestáns eretnokség terjedésének megállítása volt, főleg a lutheri traktátusokat emelték ki betiltás céljából, nem pedig a Szentírás fordításait. De persze a lutheri eretnokséggel együttjártak a nem engedélyezett Biblia-kiadások és az anyanyelvi fordítások is. A korábbi helyi intézkedések hamarosan a protestáns-katolikus vonal mentén polarizálódtak. Külön adtak ki ediktumokat a Német-Római Birodalomban, Franciaországban és Spanyolországban is a 16. század közepén az új Biblia-kiadások és fordítások ellen; ezeket az ellenreformációs pápaság újabb, széles körű, hosszú távú intézkedései követték. Így például az 1559-es első Pápai Index, IV. Pál pápa idején megismételte a korábbi tiltó intézkedéseket, és a tíz általános szabályt felsoroló jegyzékben, amelyet először 1564-ben IV. Pius pápa *Indexe* léptetett életbe, és az összes későbbi jegyzékekben megismételték, a Biblia-olvasás és -nyomtatás cenzúrázásának fontosságát külön kiemelték. Ezeknek az intézkedéseknek a

végrehajtásával a Trident utáni egyház a következő kétszáz évre véget vetett minden komoly katolikus bibliafordításnak Olaszországban. Az előző irányzatok visszájára fordulása igen jelentős következményekkel járt. A velencei nyomdászokat különösen keményen sújtotta az új tiltó rendelkezés, amely legkelendőbb termékeiket érintette. A világiak evangelizációjának ügye Itáliában ezután a tiltott könyvkereskedelemmel kapcsolódott össze. Az Alpokon túl a helyzet még zavarosabb volt. A katolikus országok Erasmust tisztelő vezetői gondoskodtak róla, hogy a tridenti határozatokat ne alkalmazzák mindenhol. A protestáns területeken a katolikus papság szembe akarta állítani az eretnek fordításokkal a saját változatait. A katolikus Biblia-fordítási tevékenység, bár hivatalos támogatást soha nem kapott és gyakran bizalmatlanul szemlélték, nem szűnt meg teljesen minden vidéken. A vélemények megoszlása annyira aggasztó volt Tridentben, hogy nem beszélhettek nyíltan, teret hagytak a helyi döntéseknek is, és még ma is nehéz megállapítani, pontosan mit is értett a zsinat „a Vulgata hivatalosnak nyilvánításán”. Azonban a Róma által lefektetett irányvonal, amely a Vulgátát és az egyház latinnyelvűséget támogatta, általában érvényesült a katolikus területeken. Így a nyomtatás második századában a nemzeti nyelvre fordított Bibliákat a katolikus uralkodók ritkán támogatták. „A római egyház nem adott ki nemzeti nyelven Biblia-fordításokat, csak az olyan országokban, ahol a protestáns fordítások fenyegették, és itt is csak azzal az egyedüli céllal, hogy a protestánsok szövegét a katolikus dogmák szellemében írt szövegekkel helyettesítse. Sőt, a Biblia nemzeti nyelven való kiadása katolikus területeken gyakran vezetett üldözéshez és bebörtönzéshez. Itt a nemzeti nyelvű változatokat általában külföldi vagy eretnek támogatással adták ki. Így például a spanyol fordításokat Londonban, Bazelben, Genfben, Amszterdamban és egy ferrarai zsidó nyomdában; a protestáns Giovanni Diotati híres olasz fordítását Genfben nyomtatták; a Szentírás francia fordításait majdnem mindig külföldön nyomtatták ki vagy a lyoni kiadók hamis impresszummal adták ki titokban. Még az angol katolikus (Rheims-Douai) változatot sem Angliában készítették. Jellemzőnek tűnik, hogy egy francia nyelvű fordítás-tervezet (amelyet XIII. Lajos idején ideiglenesen engedélyeztek) csak azt érte el, hogy sikeres mozgalom alakult ki vele szemben, amely a Le Sanctuaire Fermé au Prophane ou la Bible défendue au Vulgaire (Az avatatlanok elől elzárt szentély, avagy a Bibliához tilos hozzáengedni a közönséges népet) című könyvvel érte el tetőpontját.

A katolikus vezetéssel éles ellentétben a megreformált (protestáns) egyházak elfogadták a nemzeti nyelvre lefordított Bibliákat, imakönyveket és katekizmusokat. Előbb vagy utóbb, a Szentírás fordításait minden, Rómával szakító uralkodó hivatalosan engedélyezte, és így ezek a fordítások bekerültek a protestáns országok nemzeti irodalmi kultúrájának fő áramába. Ezeknek a fejleményeknek a hatására ellenkezőre fordult a késő középkori áramlatok iránya Angliában és Franciaországban. Ugyanabban az időben, amikor a francia Bibliákat a Valois uralkodók udvarában rendeletileg betiltották, az angol fordításokat, amelyek a lollárdok óta be voltak tiltva, hivatalosan jóváhagyták Thomas Cromwell és Thomas Cranmer idején. Az irányváltás időzítése döntő fontosságú volt. Ugyanis a nyomtatással egységesíteni lehetett mindenféle imakönyvet, katekizmust és tankönyvet, és a nemzeti betűkészletet állandóbb formákba lehetett önteni. Angliában a korona nemcsak a nemzeti nyelvre fordított Bibliára és Imakönyvre (Book of Common Prayer) adta áldását, hanem a grammatikákra és ábécés könyvekre is, amelyek a világi könyvek olvasását készítették elő. Tehát a nevelésnek és a vallásnak az anyanyelvűség volt a közös formája.

„És mivel öfelsége célja az, hogy megszilárdítsa népét a tiszta és igaz vallásban való egyetértésben és összhangban: így az ő gyöngéd jósága a királyság fiataljai és gyermekei iránt, azt kívánja, hogy egy abszolút és egységes tanításmóddal neveljék fel őket, figyelembe véve

azt a fiatal és zsenge ész számára nagy megterhelést és zavart, amelyet a nyelvtani szabályok és tanítások sokfélesége okoz neki.”

Ez állt William Lily híres nyelvtana 1542-es kiadásának bevezetőjében, amelynek címe: Bevezetés a nyolc beszédrészbe (An Introduction of the Eyght Partes of Speche). Három évvel később, 1545-ben következett az engedélyezett Imakönyv, amelyet Grafton adott ki, hogy „megszüntesse az imakönyvek sokféleségét, amelyek most mindenhol találhatók ... és hogy az összes ilyen könyv az uralmunk alatt álló minden területünkön egy azonos rend szerint legyen felépítve”. Ez a kisméretű és olcsó hivatalos Imakönyv minden angol olvasó kezébe olyan útmutatót adott, amely egyszerre szolgálta a birodalom egységének ügyét, az anglikán vallást és a népoktatást. Semmi hasonló nem történt a Valois vagy a Bourbon uralkodók idején. A jezsuiták ratio studiorum-a [a tanulmányok rendje] sokban hasonlított a strasbourgi lutheránus oktatókéhoz és a hugenotta akadémiákat fenntartó kálvinistákéhoz. De amikor a Biblia tanulmányozásának kérdésére került sor, éles ellentét volt a katolikusok és protestánsok gyakorlata között, az utóbbiak a tanítás minden fokozatába beillesztették, de a jezsuita iskolákban csak a papok és teológusok értelmezték a Biblia szövegét. Még a Tridenti Zsinat határozatainak szellemében - amely az elemi vallásoktatás színvonalának emelésére szólított fel - kiadott átdolgozott katekizmusok is csak a papok és plébánosok számára készültek. A francia gyerek hallás után tanulta meg a katekizmust még jóval azután is, hogy az angol gyerekek már régen hozzászoktak a nyomtatott szó olvasásához. Sőt, a Tridenti Zsinaton engedélyezett római katekizmusnak sem jelent meg egyetlen teljes francia változata sem nyomtatásban Párizsban 1670 előtt. Csak miután a jezsuita rend felbomlott, az 1760-as években került sor Franciaországban összehangolt erőfeszítésekre egy új, egységesebb világi anyanyelvű nevelési rendszer kialakítása érdekében. A francia nyelv az antiklerikális irányzatok támogatásával győzött a regionális nyelvek felett, és így megteremtődött az igazán nemzeti jellegű világi nevelési rendszer alapja. Hazafias beállítottsága és az ultramontánizmussal szembeni ellenérzése dacára a gall egyház sohasem volt igazán a nemzeti kultúra része, úgy, mint az anglikán egyház. Bossuet franciául prédikált, de prédikációi, bár mindent elkövettek a népszerűsítésükre, nem tudtak olyan mélyen a honfitársai eszébe és szívébe férközni, mint a Szentírás, amit istentiszteleten vagy egyedül olvastak. Miután a hugenottákat elűzték, a Bourbonok retorikája az egységre összpontosított jelszavában: „egy király, egy hit, egy törvény”. Bár a francia vallási egység látszólag ellentétben állt azzal, hogy az angolok eltúrták a szakadár protestáns szektákat, az angol egyház szorosan kötődött az államhoz, míg a francia egyház nem. Franciaországban, nem úgy mint Angliában, állandó nyelvi korlát választotta el a még mindig latinul folyó szentmisét az ország törvényétől, amelyet már lefordítottak a nemzet nyelvére. A görög-római szerzőkből francia klasszikusok lettek, így Amyot Plutarchosza a francia irodalom részévé vált, Montaigne műveivel együtt. De a Biblia kívül rekedt az irodalmon. Sacy nagyszerű fordítását Racine ismerte, de nem Franciaországban adták ki, és nem járhatta át olyan mélyen az irodalmat, mint az I. Jakab király támogatását élvező angol Biblia-fordítás. Mint általában az, hogy a világiak olvastak-e Bibliát francia nyelven, Sacy fordításának terjedése is nagymértékben hozzá volt kötve a francia janzenizmus sorsához. Népszerűsége erősen csökkent, mikor a janzenizmust elítélték. A hivatalos Biblia-fordítás hiányának egyik következménye az lett, hogy a bibliai nyelv sokkal kevésbé hatolt be a francia, mint az angol irodalmi nyelvbe. Nehezebb idézni, amikor a szöveg formája nem rögzült. A legtöbb művelt francia számára a hivatalos szöveg a Vulgata, és Pascal vagy még Gide olvasói is tudják, milyen gyakran használják a latin idézeteket a francia helyett.

Amikor az uralkodóház iránti hűség kötelékei elszakadtak, a Stuart királyok idején, és kitört a polgárháború, az angolok - bármennyire megosztottak voltak is egyébként - továbbra is az angol bibliai hivatkozásoknak ugyanabból a tárházából merítettek, és ugyanazt a nyelvet beszélték. Még ott is, ahol a Biblia vita tárgyát képezte, a szembenálló csoportok ugyanazon a nyelven idézték a Biblia egész szakaszait, pontos hivatkozással a szövegbeli helyére. A király kivégzésének ünnepélyes szertartásán, az angol királygyilkosokat a Biblia hivatalos változatának zengzetes ritmusa inspirálta. A törvénykönyvekből és krónikákból vett esetek mellett az Ótestamentum-beli precedensek is mindenkinek rögtön eszébe jutottak. A 18. századi francia királygyilkosok esetében teljesen más volt a helyzet. Csak ritkán hoztak fel bibliai példákat, a guillotine körül összegyűlt tömeg nem hozott magával imakönyveket. Hogy zsoldáréklő sans-culotte-okat a francia városok utcáin felfedezhessünk, vissza kell térnünk egy futó pillantásra a 16. századba (amikor a vallásos türelem egy rövid időre lehetővé tette a híres Marot-Bèze hugenotta zsoldároscopyv terjedését). „Ha Robbespierre megjelent volna, írta Sebastian Mercier, egy régi Bibliával a hóna alatt, és azt mondta volna honfitársainak, legyenek protestánsok, talán sikert ért volna el.” De ahhoz, hogy egy ilyen esemény megtörténhessen, a francia történelem jónéhány századát kellett volna meg nem történné tenni. Továbbá a 18. század vége felé csak kevés párizsi mesterember számára kötődött volna egy régi Biblia valamilyen, számukra kedves ügyszóhoz. A francia munkásréteg forrongásait nem befolyásolta a vallásos másként- gondolkodás [mint az angolokét]. Amennyiben a mimézis egyáltalán összetevője volt a forradalmi drámának, az olyan klasszikus auctorok, mint Plutarchosz szolgáltatották a szükséges anyagot. A köztársasági Róma azonban nagyon távoli hely volt azok szemében, akik nem jártak középiskolába, és a nép legnagyobb része számára, aki végignézte az eseményt, XVI. Lajos lefejezése légtüres térben történt, a vallásos szentesítés teljesen elmaradt; ennek szerepét egy új, hazafias misztikának kellett betöltenie, amelynek középpontjában a „felfegyverzett nemzet” állt.

Ez a rövid kitekintés a későbbi fejleményekre csupán arra szolgál, hogy érzékeltesse, a Bibliafordítás kérdésével kapcsolatos megosztottságnak hosszú távú következményei lettek; és a protestantizmus és nacionalizmus közötti kapcsolat esetleg tisztázható lenne, ha ezeket a következményeket feltárnák. A messzemenő következményekkel kapcsolatban, egyetérthetünk Arthur Geoffrey Dickensszel, hogy a tridenti határozatokra túl kevés figyelmet fordítottak: „a megosztott egyházatyák elmulasztották ... hogy bármiféle elsőbbséget biztosítsanak a Biblia tanulmányozása számára ..., vagy hogy ösztönözzék a világiakat a Biblia olvasására, vagy elkészítsék a világiak számára a Szentírás alapuló katekizmust, amelyet a humanista csoport ... tervezett. Ennek az 1546-os nagy elutasításnak tartós következménye lett ... Soha nem szenvedett Erasmus és Lefèvre szelleme katasztrófálisabb vereséget, és egy területen sem hagyott mélyebb nyomokat a protestantizmustól való félelem a katolikus vallás fejlődésén”.

Valami, ami még mélyebben gyökerezett, mint a protestantizmustól való félelem, szintén az „1546-os nagy elutasítás” egyik tétje volt. Azt a döntést, hogy a Vulgata mellett maradnak, és az evangéliumi szövegeket elrejtik a világ szeme elől, és hogy a világiak engedelmességét szorgalmazzák a világiak oktatásával szemben, úgy tüntették fel, mint a protestáns fenyegetés elleni reakciót. A lutheránus eretnecség terjedésétől való félelem kétségtelenül fenyegetően nagyra nőtt a vitákon. A katolikus papság intézkedéseit azonban az a cél is vezette, hogy ellensúlyozza azokat az erőket, amelyek a középkori egyházat már Luther születése előtt elkezdtek aláásni, és amelyek a protestáns buzgóság alábbhagyása után is továbbfenyegették a katolicizmust.

A nyomtatás volt az, nem a protestantizmus, ami elavulttá tette a középkori Vulgatát, és új támadást indított a tömegpiac megszerzésére. Függetlenül attól, hogy mi történt Wittenbergben vagy Zürichben, függetlenül a Tridenti Zsinaton felmerült egyéb kérdésektől, előbb vagy utóbb a katolikus egyháznak szembe kellett néznie és valamilyen megoldást találnia arra, hogy milyen hatással van a Bibliára egyrészt a filológiai szerkesztő munka (szövegkiadás) és a három nyelvű tudományosság, és másrészt a terjeszkedő könyvpiac. Akár terjedt a lutheri eretnokség, akár nem, akár megreformálták a papi visszaéléseket, akár nem; az erőket, amelyeket a nyomtatás szabadított fel, és amelyek az Istenhit új, demokratikusabb nemzeti formái irányába mutattak, vagy vissza kellett szorítani, vagy hagyni, hogy kövessék útjukat. Az az érv, hogy a 16. századi katolikus politika ugyanúgy a „modernizáló” erökhöz való alkalmazkodást tükrözi, mint a protestánsoké, csak megszorításokkal fogadható el, tekintve a laikusok Biblia-olvasásával kapcsolatos nézetkülönbségeket. Például Evennet szerint Gutenberg találmánya „kétélű fegyver volt”, mivel ugyanúgy segítette Loyolát, mint Luthert, és a katolikus újjáéledést is ösztönözte ugyanakkor, amikor a lutheránus traktátusokat terjesztette. Persze igaz, hogy sok katolikus tanárt és papot jól szolgáltak az ősnymodászok; mégis úgy tűnik, a protestantizmusnak itt is volt előnye, már kezdettől fogva is. Az 1517 utáni évtizedben panaszkorust hallunk, ami arra enged következtetni, hogy az új médium talán mégsem volt „kétélű fegyver”, hanem ellenkezőleg, a hagyományos hit ellenében hatott.

A tudósok panaszkodtak, hogy az egész könyvpiac csak Lutheré és követőié, és hogy senki sem akar semmit nyomtatni a pápának vagy bármilyen más anyagot, ami Luthert sértené. A katolikus vitairatok szerzői és a katolikus írók nehezen találtak nyomdászokat és kiadókat kézírataiknak. Georg Witzel Mainzból, egy katolikus, aki a lutheránus hitről tért át, panaszkodott, hogy a nyomdász egy egész évig tartotta magánál a kéziratát, és csak hitegette ígéretekkkel. „Ha lutheránus lennék, mondta, nem támasztanának semmilyen nehézséget, de mivel katolikus vagyok, hiába írok”.

A 16. század második felében azonban a Trident utáni egyház már sikeresen mozgósította ellentámadásához a nyomdászokat. A 16. század katolikus reform-mozgalma, amint Evennet utal rá, ugyanúgy felhasználta a nyomtatást hittérítő tevékenységhez, mint a protestáns egyházak tették. A katolikus nyomdász-cégek meggazdagodtak a római egyház szolgálatában. Breviáriumokat és vallásos irodalmat nyomtattak olyan papoknak, akik messze földre mentek misszióba, az új szerzetesrendek által vezetett szemináriumok számára tankönyveket, a jámbor hívőknek hitbuzgalmi irodalmat és olyan traktátusokat, amelyeket később a 17. századi Hitterjesztési Kongregáció fel tudott használni. Sőt, Angliában, miután az anglikánok felül kerültek, a katolikus nyomdászok ugyanolyan jártasságra tettek szert, mint puritán ellenfeleik a titkos nyomtatás és a tiltott könyvkereskedelem problémáinak megoldásában. Ha valaki a kérdés vizsgálatát leszűkíti a traktátusok és könyvek pusztá terjesztésére, akkor hajlamos lehet úgy gondolni, hogy az új médiumot (közlési eszközt) a protestánsok és katolikusok nagyjából hasonlóan használták fel. De ahogy a könyvben állandóan hangsúlyozni igyekszem, a nyomtatás új funkciói messze túlmutattak a traktátusok terjesztésén. A Tridentben megfogalmazott katolikus politikai irányvonal célja az volt, hogy ezeket az új funkciókat korlátok közé szorítsa. Azzal, hogy elutasította a Biblia nemzeti nyelven való terjesztését, a világiak engedelmisségét szorgalmazta, és a laikusok olvasását korlátozta, új gépezetet alakított ki, mint például az egyházi Indexet (a tiltott könyvek jegyzékét) vagy az imprimatur-t (a cenzúrát), az irodalomnak az előírt szűk határok közé terelésére, a Trident utáni pápaság bebizonyította, hogy egyáltalán nem alkalmazkodik. Egy olyan rugalmatlan álláspontra helyezkedett, amely csak még merevebb lett az idők folyamán. A tridenti határozatok csupán az elsők voltak azoknak a hátvéd-csatározásoknak a sorában, amelyeket a Gutenberg találmánya által felszabadított új erők visszaszorítására folytattak. A római egyház

és a nyomdaipar közötti hosszú háború a következő négy évszázadon szüntelenül folytatódott, és még ma sem fejeződött be teljesen. A Syllabus of Errors a 19. század közepén megmutatta, milyen kis mozgásteret engedélyeztek még négy évszázad után is. Még a II. Vatikáni Zsinat után sincs belátható közelségben az ellenségeskedés teljes megszűnése a pápák és a nyomdászinasok között.

Amint ezek a megjegyzések is érzékeltetik, a középkori Vulgata sorsa szorosan összefonódott a középkori egyházzal. Mikor azt vizsgáljuk, milyen hatással volt a nyomtatás Hieronymus fordítására, egyben arra is rávilágíthatunk, milyen erők hatására esett szét a latin kereszténység. Megint csak vázlatos összefoglalást kell adnom egy olyan témáról, amely hosszabb vizsgálatot érdemelne, mikor azt vetem fel, hogy a nyomtatás a Vulgátát két irányból is támadás alá vette. Egyrészt a görög és héber tanulmányok fenyegették, másrészt az anyanyelvi fordítások. Ennek megfelelően a középkori papság tekintélyét két szinten is aláásták: a tudományos elit a világi erudícióval, és a nagyközönség a világiak Biblia-olvasásával. Az elit szintjén, a világiak műveltebbek lettek, mint az egyházi emberek, a nyelvtan és filológia kihívást intézett a teológia teljhatalma ellen, a görög és héber tanulmányok behatoltak az oktatásba is. Az alsóbb, népi szinten, az egyszerű nők és férfiak kezdték ugyanolyan jól ismerni a Szentírást, mint a legtöbb plébános; a nép nyelvén írt katekizmusok és imakönyvek piaca megnövekedett, az egyházi latin már nem volt többé szent nyelv, amely egyesítette az egész nyugati kereszténységet. A humanista tudósok nem bíztak Hieronymus gyengének tartott fordításának értékében, a hitújítók és reformátorok pedig elvetették, mert túl elvontnak tartották. Ez a két szint persze nem különült el teljesen, tulajdonképpen sokféle módon kapcsolódtak egymáshoz. Egyrészt, az erasmista tudományosságot és a lutheri eretnekséget összekötötte az az ellenállás, amit kiváltottak. A bibliai tudományosságot és az anyanyelvi fordításokat egyaránt betiltották, amikor a Vulgátát nyilvánították hiteles változatnak. Másrészt mindenki, aki Hieronymus munkáját megpróbálta újra elvégezni, összekapcsolta őket. Egy lelkiismeretes fordítónak ismernie kellett a tudományos igénnyel készült kiadásokat, és a három nyelvben is valamennyire jártasnak kellett lennie. Egy Tyndale vagy egy Luther szükségképpen felhasználta egy olyan tudós-nyomdász kiadványait, mint Robert Estienne, míg a tudós és fordító könnyen egyesülhetett egy személyben is - mint például Lefèvre d'Étaples esetében. Végül soron a kétoldali támadás egy és ugyanazon helyről jött: az újonnan létesült nyomdászmuhelyekből. A lexikonok és referenz kalauzok összeállítói nemcsak a tudományosságra gyakoroltak ösztönző hatást, hanem a tömegpiacot is ki akarták használni és bestsellereket terjeszteni reklámozással. Robert Estienne, aki a Sorbonne tudósainak nagy bánatára állandóan dolgozott sorozatos egymásutánban megjelenő Biblia-kiadásain, jó példa arra, mennyire az egység ellen hatott a Biblia kinyomtatása a 16. században. Richard Grafton, aki állandóan ostromolta Thomas Cromwell-t, hogy rendelje el az úgynevezett Matthew Biblia egy példányának elhelyezését minden parókia és apátság templomában, egy másik példa.

Bár több módon összekapcsolódtak, jó okunk van rá, hogy a két ágat külön tárgyaljuk. Nincs szükség hosszan fejtegetni hogy abban, hogy két szintről beszéltem, már bizonyos mértékig benne volt a megkülönböztetés - ez azon alapul, hogy más-más társadalmi réteget érintettek, és más volt a piacuk is. Más szóval, az a tény, hogy a tudós szövegkiadások csak egy válogatott olvasói réteg között terjedtek, míg az anyanyelvi fordítás a tömegközönségnek szólt, túlságosan nyilvánvaló ahhoz, hogy érdemes lenne rá sok szót vesztegetni. Vannak azonban egyéb különbségek, amelyek kevésbé szembetűnőek, és ezért több figyelmet érdemelnek. Például a tudósok és az Evangélium terjesztői nem mindig azonos módon közeledtek Isten ígéjéhez, és időnként összekülönböztek emiatt. Maga Hieronymus és Ágoston sem értett egyet a Biblia fordításával kapcsolatban, és a 16. században a régi viták újból fellángoltak. Luther először hálás Erasmusnak és görög Biblia-kiadásának, de később az

a meggyőződése alakult ki, hogy valaki, aki csupán nyelvész és történész, és az foglalkoztatja, hogy hozzá tudjon férközni a Szentírás pontos, szó szerinti jelentéséhez és történelmi összefüggéseire, határozottan kártékony. Luther magát inkább teológusnak tekintette, mint nyelvésznek. Ha megkérték volna, hogy határozza meg a keresztény tudomány hivatását és körét, nyilvánvaló, kihez fordult volna útmutatásért. „Hieronymus ugyanolyan fecsegő, mint Erasmus. Augustinus ... a legjobb teológus az apostolok óta ...”

Luther azért támadta Erasmust, mert inkább nyelvész volt, mint teológus. Morus Tamás az ellenkező nézőpontból támadta a lutheri fordítókat, például William Tyndale-t, és kifogásolta, hogy az iskolások kezébe a latin nyelvtan helyett a nép nyelvén írt Szentírást adnak. Morus Erasmus pártján állt, és szembehelyezkedett az obskurantistákkal, mikor azon fáradozott, hogy a görög studiumokat bevezessék az angol egyetemeken. De a véleménye eltért a „paraclesis” írójától a világiak evangelizációjának kérdésében. Sőt, a reneszánsz fejedelmek is Morus álláspontját osztották. Mint a tudomány patrónusai, támogatták a tudós szövegkiadásokat, de több elővigyázatosságot tanúsítottak a népszerű fordításokkal szemben. Az utóbbi kérdés politikailag sokkal robbanékonnyabb volt, és bonyolította az egyházi ügyekről folytatott kényes tárgyalásokat. A katolikus királyok esetleg megtették azt, mint amit II. Fülöp, hogy a többnyelvű Bibliák kiadását támogatták, és a helyi papságot külön(leges) imakönyvekkel és misekönyvekkel látták el. De visszariadtak attól, hogy az egyházi latint az anyanyelvre váltsák fel a Bibliában, vagy hogy kiszorítsák helyéről a Vulgátát. VIII. Henrik csaváros politikája eléggé jól szemlélteti a szakadár Tudor király félig protestáns, félig katolikus álláspontját. Kezdetben üldözte Tyndale-t és más lutheránus fordítókat; azután bátorította Thomas Cromwellt, hogy engedje meg propagandista- és nyomdászklakkjének, hogy szabadon uszítsanak a pápa ellen; aztán pedig azzal vádolta miniszterét, hogy hazug könyveket fordított le angol nyelvre. 1543-ban úgy tűnt, az államvezetés egyik kezével magadja azt, amit a másikkal visszavesz.

Az 1543-as törvény megtiltotta a Tyndale-Biblia vagy bármely más jegyzetekkel ellátott angol nyelvű Biblia használatát, és megtiltotta, hogy olyan személyek, akiket erre az egyház nem hatalmazott fel, a Bibliát másoknak felolvassák vagy magyarázzák templomokban vagy nyilvános összejöveteleken. Ugyanakkor az 1543-as Zsinat (Convocation) [itt csak az anglikán egyházé] elrendelte, hogy a Bibliát angol nyelven minden vasárnap és ünnepnap, a Te Deum és a Magnificat után olvasni kell, fejezetről fejezetre, míg a végére nem érnek.

Igazából nem volt logikai ellentmondás a két döntés között, a két törvény mégis egymás ellenében hatott. A jegyzetekkel ellátott angol Bibliák használatának betiltása, az illetéktelen személyek eltiltása a Biblia felolvasásától és magyarázatától, a Biblia olvasásának megtiltása „asszonyok, kézművesek, inasok, városi bérmunkások, kiscsapatok, földművesek és napszámosok” számára nem volt logikailag összeegyeztethetetlen azzal a rendelettel, hogy a papság olvassa fel az angol Bibliát a templomban. De ha valaki távol akarta tartani az angol Bibliákat a világi olvasóktól, nem volt túlságosan bölcs dolog olthatatlan szomjúságot kelteni a gyülekezetekben az Ige után azzal, hogy egy-egy fejezetet hallgattak végig minden héten. A kíváncsiságot általában fokozza, ha tiltott gyümölcsről van szó. Az 1543-as lépések valószínűleg együttesen teremtettek a korábbinál jóval nagyobb piacot az angol Bibliák számára. Henrik halála után a tiltó intézkedések természetesen érvényüket veszítették, és a király [VI. Edward] politikája kevésbé volt kétértelmű. A Tudor Mária uralkodása alatt bekövetkezett erős visszaesés és a puritán szélsőségekkel szembeni vissza-visszatérő reakciók ellenére a Biblia angollá válása királyi védelem alatt haladt előre, és I. Jakab alatt érkezett el diadalmas befejezéséhez. A Hivatalos Változat (Authorized Version) létrejöttével az angolok is csatlakoztak a többi protestáns nemzethez abban, hogy „a Könyv népe” lett belőlük is. Azzal, hogy a nép anyanyelvén írt változatot hivatalosan engedélyezték, a Biblia

mintegy „nemzetivé” vált, annyira, hogy szétválasztotta a protestáns egyházakat, és megerősítette a meglévő nyelvi határokat.

A Biblia lefordítása az anyanyelvre új méltóságot adott ezeknek a nyelveknek, és gyakran a nemzeti nyelv és irodalom fejlődésének kiindulópontjává vált. A nemzeti nyelv az irodalmat éppen akkor tette elérhetővé az emberek számára, amikor a nyomtatás feltalálása következtében már könnyebben és olcsóbban lehetett könyveket előállítani.

Amint ez a fejezet is bizonyítja, úgy gondolom, több volt egyszerű véletlennél, hogy ezek a fejlemények „éppen akkor” következtek be, amikor a nyomtatás csökkentette a könyvelőállítás költségeit. Mindamellott Kohn feltevése, hogy a nemzeti nyelvek a Szentírással való kapcsolatuk révén nyerték el méltóságukat, értékes meglátást tartalmaz. És az a megfigyelése is, hogy „a latin trónfosztása éppen abban a pillanatban következett be, amikor ... kezdett a tanult emberek egyre növekvő rétege egyetemes nyelvvé válni ...” Ezzel Kohn rámutat, miért szükséges a Vulgatát ért támadás két ágát külön tárgyalni, mert a nemzeti nyelven készült fordítások, mivel megerősítették a nyelvi korlátokat, a kozmopolita közösség ellenében hatottak, míg a Biblia tudományos vizsgálata támogatta [a nemzetköziséget]. Bár Hieronymus fordításának tekintélyét aláásták a héber és görög tanulmányok, a keresztény tudósok között minden országban erős maradt az az érzés, hogy egyetlen tudósközösség tagjai. A levelezések hálózata és a tudósok gyakori helyváltoztatásai is segítettek fenntartani a kapcsolatokat például a katolikus Louvain és a protestáns Leiden között a vallásháborúk idején. Plantin többnyelvű Bibliáján, az Antwerpeni Polyglottán végzett közös munka összehozott különböző hitű és különböző országokból érkezett tudósokat. Még azután is, hogy a kereszténységet már megosztó erőnek tekintették, és a francia nyelv lépett a latin helyébe mint nemzetközi nyelv, a közös klasszikus műveltség és a háromnyelvű tanulmányok iránti érdeklődés segítette összetartani az Irodalom Köztársaságát. Sőt, úgy tűnt, hogy a századok múlásával ez a kozmopolita köztársaság egyre szélesebb körre terjesztette ki rokonszenvét. Már a 16. században is, a görögök és zsidók máshitű, soraikba ékelődött közösségeivel való együttműködés az ökumenikus és toleráns szellemet erősítette, különösen a tudós-nyomdászok között, akik gyakran adtak szállást és ellátást külföldieknek segítségükért cserébe, és így szó szerint „otthonosak voltak” az egzotikus országokból jött utazókkal. A többnyelvű Biblia munkálatai arra ösztönözték a tudósokat, hogy a nyugati kereszténység horizontján túlra is ellássanak, egzotikus kultúrák és távoli tartományok felé. A nemzeti nyelvre fordított Bibliák, bár sokat köszönhettek a háromnyelvű tanulmányoknak, pontosan az ellenkező hatást érték el: a bibliai fundamentalizmus és provinciális hazafiság tipikus protestáns ötvözetéhez vezettek.

A 16. századi anyanyelvi Biblia-fordítási mozgalmaknak voltak olyan anti-intellektuális kísérőjelenségei, amelyek a klasszikus tudósok céljai ellen hatottak. Persze ez nem vonatkozott arra a csoportra, amely az 1550-es években a Genfi Bibliát készítette, vagy arra a bizottságra, amely a[z I.] Jakab király által szentesített fordítás elkészítésén fáradozott. Hiteles fordításokat csupán nagyműveltségű tudósok tudtak készíteni, akik a többnyelvű Bibliának és a háromnyelvű tanulmányoknak sokat köszönhettek. Volt azonban sok olyan publicista, aki úgy népszerűsítette a Biblia angolosításának az ügyét, hogy kereken elítélte az erudíciót és a szörszálhasogató tudálékosságot. Jónéhány szaktanulmány kimutatta, hogy milyen különböző elemek bonyolult összhatásának következtében (az udvari tanácsosoktól, a politikára nyomást gyakorolni próbáló, befolyásos puritán csoportoktól és a négy nagy londoni jogáskollégiumtól (Inns of Court) a londoni színházig, és az Erzsébet-kori Grub utcáig vált angol nyelvűvé a jog és az irodalom a 16. század folyamán. Olyan pártfogók védnöksége alatt, mint Leicester grófja, több fordítótestület is fáradozott azon, hogy mindenféle hasznos és tanulságos művet angol nyelvre ültessenek át. A világi evangelizáció híveinek, akik elleneztek, hogy az evangélium igazságait bárki elől is elzárják, hittérítői buzgalma jól beleillett az új

mozgalomba. „Nem hajlandók kinyomni sem ő, sem más nyomdászok latin könyveket, mert ezeket itt [Angliában] nem forgalmazzák, külföldön pedig, éppen ezért, az Angliában nyomott könyveket gyanakodva fogadják” - így írt Parker érsek 1572-ben arról, hogy John Day vonakodott elvégezni egy tőle kapott megbízatást. A megbízatást Day végül is elvállalta, miután az ellenszolgáltatás kérdését elrendezték. Szükségtelen mondani, hogy Day egyáltalán nem vonakodott elvállalni az ABC és kis katekizmus (ABC with little Cathecism) és a Verses zsoltárok (Psalms in Metre) nyomtatását - ez volt a két legjövödelmezőbb privilégium, amit nyomdász csak megszerezhetett az Erzsébet-kori Angliában. Őszinte lelkesedése azonban a protestáns ügy szolgálatáé volt. A két alapszintű ismereteket tartalmazó szöveg monopóliumból származó hasznát befektette fő kiadási programjába, amely abban állt, hogy a Mária királynő alatt mártírhalált halt és a száműzetésből hazatért protestánsok traktátusait és prédikációit kiadja, és amely tetőpontját az egyre bővülő Mártírok könyvének több, egymást követő kiadásában érte el, a könyv szerzője pedig Day alkalmazásában állt. Az a tény, hogy ugyancsak Day nyomtatta ki Euklidész első angol fordítását, Henry Billingsley híres művét, amelyhez John Dee írt nem kevésbé híres előszót, és hogy kinyomtatta Dee A hajózás tökéletes művészete (Perfecte Arte of Navigation) című könyvét is, valószínűleg nem a nyomdász kezdeményezésére történt. Az anyanyelvű műszaki irodalom és az Euklidész fordítások azonban összhangban álltak más korai nyomdászok kiadási programjával, akik fordítókat alkalmaztak a növekvő igények kielégítésére.

Az Evangélium igazságainak elrejtése elleni protestáns tiltakozást a fordítók is magukévá tették, és világibb célok elérésére használták. Például amellet érveltek, hogy a szabad művészeteket és tudományokat „ne rejtsek el latin és görög nyelven” hanem ismerhessék meg az „egyszerű emberek” is. „Nyers és csiszolatlan” angol nyelven láttak neki annak, hogy „örömet szerezzenek tízezer világi embernek” „tíz hozzáértő egyházi ember” helyett. Megkísérelték csökkenteni a távolságot nem annyira a papok és világiak, hanem a tudós vagy szakértelmiségi elit és az „egyszerű” olvasók között, akiket váltakozva neveztek „járatlan”-nak, „műveletlen”-nek és „a latin nyelvet nem ismerő”-nek. Ilyen módon összekapcsolták a protestánsok világi evangelizációs törekvéseit azzal az üggyel, amelyet az úgynevezett népszerűsítők tettek magukévá, akik a tudósok kiváltságai és az értelmiségi elit ellen folytattak hadjáratot. A skolasztikus teológusokat, arisztoteliánus professzorokat és a galenoszi orvosokat hasonló módon támadták a latin nyelvű tudományosság különböző ellenzői is. Nicholas Culpeper, orvosi művek agresszív és termékeny szerkesztője és fordítója a cromwell-i Köztársaság (Commonwealth) idején, pályáját azzal kezdte, hogy engedély nélkül fordítást készített a londoni patikáriusok hivatalos útmutatójáról: a Pharmacopeia Londinensis-ről, és pápistasággal vádolta az Orvosok Testületét (Orvoskollégium), mivel nem voltak hajlandóak anyanyelvű könyveket használni az orvostudományban. A régi szakmai elit elleni támadások időnként még a politikai elitet sem kímélték. Sőt, a két motívum együtt volt jelen az angol és francia forradalom idején is. A törvénykönyvek angol nyelvűvé tételének ügyét hazafias alapon védelmezte a korai Tudorok idején John Rastell, a sokoldalú publicista és nyomdász, jogi könyvkiadó. Ugyanezt a kérdést a jogász szakma és a Stuart monarchia ellen fordította egy olyan lázadó alattvaló, mint John Lilburne. Az utóbbi azt tartotta, hogy az ország törvényeit nem lenne szabad a latin nyelv és az ófrancia mögé rejteni, hanem angol nyelvre kellene fordítani, hogy „minden szabad ember ugyanúgy olvashassa, mint a jogászok.” Azzal a követelésükkel, hogy átalakítsák a tudományt, amely ezoterikus, „ritka és nehéz” volt, olyanná, hogy „alkalmas és hasznos legyen mindenki számára”; a nagy általánosságban vett olvasóréteg szellemi képességeibe vetett hitükkel a fordítók előszavaikban a felvilágosodás propagandájából több gondolatot is megelölöztek. Az a kifejezett kívánságuk, hogy a tudást a kézművesek számára elérhetővé tegyék, azt tükrözte, hogy új piacok szerzésére törekedtek, s erre a könyvnyomtatás ösztönözte őket. „A tudás

sohasem lehet elég általánosan elterjedve ... és minél általánosabban van elterjedve, annál jobb ... Miért épp a köznép legyen az, amelyet tudatlanságban tartanak.” - mondta Florio, akinek fordításai és szótárai a gyakorlatban is megvalósították nyilatkozatait. Az egyszerű olvasót azonban csak anyanyelvén lehetett megszólítani. Comenius és Hartlib sok tanítványával szemben és a francia filozófusoktól is eltérően, a fordítók csökönnyösen a sovíniszta témákra összpontosítottak, átdolgozva és demokratizálva a „volgare” védelmének gondolatát, amelyet eredetileg a reneszánsz hercegek és zsarnokok népszerűsítettek.

A demokratikus és hazafias témáknak ugyanilyen kombinációja kísérte a protestáns Bibliafordítást is. Az a mozgalom, amelynek célja, hogy a Bibliát hozzáférhetővé tegye az átlagember számára, attól függően, hogy milyen szemszögből nézzük, más és más, egymásnak ellentmondó képet mutat, és ez segít megértetni a kommunikációs forradalom egészének ellentmondásosságát is. Az átlagember sok nyelven beszélt, és a keresztény írásokat először nemzetivé kellett tenni ahhoz, hogy elérhetőek legyenek számára. Mi az általános fogalmának pontos értelme abban az állításban, hogy a Pilgrim's Progress-t (A zarándok útja) „általánosan ismerték és szeretették”? - kérdezi egy recenzens. A kérdést érdemes feltenni, mert felhívja a figyelmet egy jelentős folyamatra, amelyre nem szoktak felfigyelni. Az örömhír terjesztésének vágya, amikor a nyomtatás segítségével megvalósult, hozzájárult a kereszténység megoszlásához. A lutheránus Bibliának, vagy Jakab király Bibliájának formájában a nyugati civilizáció szent könyve annál elszigeteltebb lett, minél népszerűbbé vált. Nem véletlen, hogy a nacionalizmus és az írástudás tömeges elterjedése együtt fejlődött. A két folyamat össze volt kapcsolódva, mióta az európaiak már nem beszéltek többé ugyanazon a nyelven, amikor a Bibliából idéztek vagy imádkoztak.

Mikor kétségbe vonja azt az elterjedt nézetet, hogy a protestantizmus egyenlő a nacionalizmussal, J. H. Hexter rámutat, hogy a kálvinisták követelése „nem voltak nemzetiek ... ugyanolyan egyetemesek, ugyanolyan általánosak, és a szó bizonytalan értelemben ugyanolyan középkoriak is voltak, mint a pápaság követelése”. Igaz, hogy a kálvinizmus esete némileg rendkívüli, mert a lakosság nyelve abban a kis svájci kantonban, amely a protestánsok Rómája volt, véletlenül a 17. század legnépesebb és leghatalmasabb királyságának nyelvével egyezett. Míg maga Kálvin nem tudta elolvasni Luther német műveit, a porosz Hohenzollernek el tudták és el is olvasták Kálvin francia munkáit. Részben, mert mint a középkori lingua franca már régóta befolyásos nyelv volt, részben a Kálvin korabeli genfi kultúra új kisugárzása miatt, de főképp a Bourbonok sikeres politizálásának következtében a francia ténylegesen kiszorította a latint, mint majdnem univerzális nemzetközi nyelv. Ennek ellenére Kálvin anyanyelve sohasem szerzett magának olyan kozmopolita rangot vallási ügyekben, mint a középkori latin. Mint közös szent nyelv, a középkori latin továbbra is egyesítette a katolikus Európát és Latin-Amerikát. A protestáns egyházakat végérvényesen megosztották a kora újkori nyelvi határok és itt a presbitérium ugyanazokkal az ellentmondásokkal került szembe, mint a többi protestáns egyház. Követeléseik egyetemesek voltak, mondja Hexter, a Bibliát azonban nem lehetett „egyetemesen” mindenkiévé tenni anélkül, hogy ne adtak volna neki nemzeti formát. Így a Genfi Biblia, amely az angol és skót puritánok körében terjedt el, egy olyan nyelven íródott, amely idegen volt a „protestáns Róma” számára. Azt a közös nyelvkincset, amely Shakespeare-re, William Blackstone-ra és a Jakab király-féle Bibliára alapult, az amerikaiak nosztalgiával gyakran úgy jellemzik, mint egy „közös kultúra”-t, amely a 20. században már elveszett. Ezek az olvasmányok átjutottak az óceánon, ez igaz, és az Újvilág távoli területeinek jogászait összekötötték az Óvilág viktoriánus birodalomalapítóival. Mégis megálltak a La Manche Csatorna partjánál. A Csatornán túl, a kontinensen a művelt európaiak között ez a kultúra egyáltalán nem volt általános. A katolikus Európán kívül a Szentírásra épülő hit mélyen behatolt minden társadalmi rétegbe és alapjává vált valamiféle „közös

kultúra” létrejötte. Jóllehet ez a Biblia zóna (Bible belt) sok országon nyomot hagyott, „a régi idők vallását” hirtelen feltartóztatták az új nyelvi határok. Meg kell jegyeznünk, hogy ebből a szempontból a Biblia zóna ugyanannak a folyamatnak a terméke, mint az Index. Hiba lenne a biblikus fundamentalizmust az arisztotelianizmussal összekapcsolni, mint olyan „elavult gondolkodásmódot”, amely már Erasmus korában is láthatólag meghátrálóban volt, míg a vallásháborúk újra fel nem élesztették. Annak, hogy hasonló gondolkodású emberek képesek voltak ugyanazt a fejezetet és részt idézni a Bibliából, és a mindennapi életüket is ennek megfelelően irányítani, az volt az alapja, hogy mindenkinek volt egy teljes Bibliája, ugyanolyan mint a többieknek, ez pedig az egységes szöveg magas példányszámban való kiadásának következménye volt.

A középkori kéziratos kultúra nagyobb helyet biztosított a Bibliák számára, mint ahogy a konvencionális leírások hinni engedik. De elősegítette a Bibliából vett idézetek (excerpta) összekeveredését más anyagokkal [kompendiumokban]. A nyomtatott kiadások másfajta gondolkodásmódnak feleltek meg. A középkor folyamán legtöbb embernek egyáltalán nem volt módja arra, hogy tudja, mi van a Bibliában, és mi nincs. A történetek, amelyek különféle hordozók és közlési eszközök közvetítésével jutottak el az emberekhez, a festett üveglapok, falfestmények, templomkapuk, misztériumjátékok és ehhez hasonlók révén, kevés segítséget nyújtottak. A bibliai történetek és a bibliai képanyag behatolhattak a középkori élet „minden zegébe és zugába”. De látszólag paradox módon, amelyet Southern jól jellemzett, a középkori Biblia éppen akkor találta meg az utat „a beszéd minden rejtett zugába és fordulatába, amikor a templomban felolvasott szent szöveg mennyisége rohamosan lecsökkent”. A külön az alkalomhoz illő imaszövegek beiktatása a középkori szentek népes táborának gyakori ünnepein olyan állapotokhoz vezetett már a 12. században, hogy megbotránkozást keltett, aminek az Erzsébet-kori hivatalos Imakönyv (Book of Common Prayer) Thomas Cranmer-nek tulajdonított előszava ad hangot: „a régi egyházatyák Istentől való és tisztességes rendje ... annyira megromlott, megszakadt és elhanyagolódott a bizonytalan történetek, legendák, válaszok, versek, hiábavaló ismétlések, megemlékezések és zsinati levelek közbeiktatása miatt, hogy általában amikor a Biblia valamelyik könyvét elkezdték, az első három-négy fejezetet felolvasták, az összes többi felolvasatlan maradt.”

Az új koldulórendek által kifejlesztett népies prédikációs stílusok csak rontottak a helyzeten. A gyülekezeteket magukkal ragadták a színes anekdoták, amelyeket ébrentartásukra találtak ki. Így szerezték az olyan írók, mint például Chaucer vagy később Rabelais gazdag anekdotakészletüket, amiből műveikben meríthettek. Ugyanakkor a Szentírást több idegen anyaggal keverték, mint valaha. A világiak ritkán láttak Bibliát, és a papság, amely jól ismerte ugyan Petrus Lombardus Szentenciáit (Sententiae) és a prédikátorok számára készült kézikönyveket, sem volt sokkal tájékozottabb. A gondolat, hogy a papoknak prédikációikat közvetlenül a Szentírásból kellene meríteniük, nem hogy „elavult” lett volna már Erasmus korában, hanem csupán ekkor kezdett megvalósulni. Ugyanez vonatkozik a világiak viselkedésére is - új volt a makacs ragaszkodás az Evangéliumhoz és az is, hogy kizárólag a Bibliát fogadták el útmutatónak mindenben. Sokféle társadalmi és lélektani következménye volt annak az új lehetőségnek, hogy a Biblia olvasása váltsa fel a hagyományos szertartásokban való részvételt - például a misét. A jelszó, „sola scriptura”, amint Berndt Moeller mondja, nem volt egyértelmű. Használhatták olyan értelemben, amely magában foglalta a Szentírást is, hogy azt jelentse „nem szentírás nélkül” vagy Luther értelmezésében „egyedül a szentírással”. Ha az utóbbi értelemben használják, a Biblia olvasása minden más élmény elé kerül, olyan mértékben és olyan intenzitással, amelyre a korábbi időben nem volt példa. Az az elgondolás, hogy az „igazi jelenlét”-et a Biblia olvasásán keresztül keressék, azt jelentette, amint erre már utaltak mások is, hogy „az emberi lélekbe vitték be a vallásgyakorlást, amelyet

azelőtt nyilvánosan eljátszottak a szentségekben és a szertartásokon”. Ha a sok új, nyilvános szertartásra gondolunk, amelyben közös ájtatosság és közös zsoltáreneklés van, és amelyeket a protestánsok fejlesztettek ki, akik elvetették a misét, akkor nem hangsúlyozhatjuk eléggé ezt a szempontot. Amikor a prédikáció művészetét a reformátorok átalakították, nem gyengült, hanem erőteljesebbé vált. Ennek ellenére, a Bibliának az átlagember kezébe adása a gyülekezetek folyamatos szétforgácsolódását segítette elő, és kifejlesztette a vallásos önállósodásra való, újonnan jelentkező hajlandóságot. Új kérdéseket vetett fel a templombajárással és a közös szertartásokkal kapcsolatban, amelyek azelőtt fel sem merültek. Csökönnyösen dogmatikus, sőt rögeszmésen vallásos magatartásoknak adott tápot az új szekták körében, amelyek a csalhatatlan Szentírást sokkal magasabb tekintélynek tették meg, mint a katolikusok valaha is a pápájukat. Befelé forduló szellemi élet fejlődött ki a magányos olvasók körében, akik néma csendben jutottak szellemi irányításhoz azzal, hogy magukban többször újraolvasták ugyanazt a könyvet. Amikor azokról az autodidakta papokról és vallási fanatikusokról beszél, akik Bunyan korában gyakoriak voltak, Delaney megjegyzi, hogy a „Szentírásnak mérhetetlenül nagy hatása volt az efféle félművelt emberekre, mert mást alig olvastak”. Ez még ma is igaznak tűnik és emlékeztetnünk kell arra, hogy a fundamentalista szekták, mint például a Gideon Bibles ebben a században is változatlanul burjánzanak. Nem itt kell a fundamentalizmus keletkezését részletesen tárgyalni, amely az igazat megvallva 19. századi, és nem 16. századi eredetű. Csupán azt szeretném hangsúlyozni, hogy a Biblia szövegéhez való merev, szó szerinti ragaszkodás nemhogy kihalt volna Erasmus korában, hanem csak ekkor kezdte igazán felöltetni modern formáját. A középkor gazdag és tarka közösségi vallásos élményei a nyugati ember számára „a közös kultúra” másfajta alapját képezték, mint a Biblia olvasására támaszkodó új gyakorlat. A nyitott könyvek bizonyos esetben beszűkült gondolkodáshoz vezettek.

Tehát a nyomtatás hatása a Szentíráson alapuló nyugati hitre két ellenkező irányba mutat: az „erasmusi” irányzatok és végül a magasabb szintű bibliakritika és modernizmus felé, és a merevebb orthodoxia felé, amely a tulajdonképpeni fundamentalizmusban és a Biblia zónákban tetőzött. Az anyanyelvű Biblia-fordítás a humanista tudományt csupán arra használta, hogy aláaknázza, méghozzá úgy, hogy felkarolta a hazafias és népies tendenciákat. Különbséget kell tenni az anyanyelviség híveinek véleménye és a Vulgátát ért tudományos bírálatok között, mivel az előbbi igen sok nem tudományos, műveltség-ellenes irányzattal kapcsolódott össze. Sőt, a tudós kiadásoktól és a „haszontalan többnyelvű kiadásoktól” eltérően, beleillett a korai nyomdászok haszonszerzésre irányuló kampányaiba is. Nem minden nyomdász volt tudós, sem hívő, de hogy talpon tudjanak maradni az üzleti életben, szükségük volt a haszonra. A Biblia a hívő olvasó tudatában mindig szent könyvként élt, a teológusok számára pedig útmutatót jelentett az isteni tudományhoz. Csak a 15. század közepe után kezdtek potenciális bestsellert látni benne, és időnként még úgy is lehetett reklámozni világi körökben mint szórakoztató olvasmányt és jó időtöltést.

Humpreys, K. W.

A könyv és a könyvtár szerepe a társadalomban

E dolgozatnak azt az alcímet adhatnánk, hogy módszertani és olvasási vizsgálatok könyvtár-történeti vonatkozásai. Így azokra a problémákra is utalhatnánk, amelyekkel a kutatás során ezen a területen szembesülünk, miközben a nyugati civilizáció különböző korszakaiból vett példákat használunk szemléltetésre. E példák ugyanakkor véletlenszerűnek is tűnhetnek, hiszen a könyv, könyvtár és a társadalom kapcsolatának teljes fejlődéstörténete egy ilyen terjedelmű dolgozatban nem mutatható be.

Érdeklődésem középpontjában a középkori szövegterjesztés kérdése áll, néhány példát fel is használok ebből a korból, most azonban azt szeretném megmutatni, hogy a történelem során felmerülő problémák megoldása azonos vagy hasonló módszert kíván.

Kérdéseink a következők: mely könyvek voltak hozzáférhetőek s hol; kik olvasták ezeket; milyen bizonyítékaink vannak az olvasásra, s végül a könyvek használata milyen hatással volt (ha egyáltalán volt) a társadalomra?

Az ellenkező irányból nézve, azt a kérdést is feltehetjük, a társadalomnak vajon mely elemei befolyásolták bizonyos könyvek, illetve bizonyos kiadványfajták forgalmát? Azt is megkérdezhajjuk, hol voltak ezek a könyvtárak, kik számára alakultak, milyen volt az állományuk és milyen bizonyítékaink vannak a használatukra? Azt is szeretnénk tudni, milyen társadalmi erők hozták létre a könyvtárakat, milyen célból, s ezek hogyan teljesítették illetve teljesítik a megalapításkor deklarált szándékokat?

Dolgozatunk a kérdések első csoportját érinti csupán, megoldást nem keresünk, de a tények adta kereteken belül a módszert és a helyes válasz keresése közben felmerülő problémákat állítjuk előtérbe. A kutatás alapját olyan források képezik, mint például a katalógusok, bizonyos korok könyvtári leltárjegyzékei, egyes könyvtáralapító társaságoknak vagy szervezeteknek az állomány összetételét is meghatározó, írásban megfogalmazott célkitűzései, a kölcsönzők névjegyzékei, illetve a magángyűjtemények listáját tartalmazó végrendeletek, melyek esetleg egy könyvtárról mint örököséről is tehetnek említést. További forrásként szolgálnak az írók levelezései, mikor köszönetet mondanak egy-egy könyvért vagy éppen kölcsönbe kérnek könyveket, használhatjuk regények, naplók és önéletírások olyan könyvtárakra vonatkozó utalásait illetve hivatkozásait, amelyeket [az író vagy a szereplők] használtak vagy emlékeik vannak róla, továbbá minden idézetet szépirodalmi művekben más szerzőktől (amely ugyan magában még nem bizonyítja, hogy az íróknak volt könyvtárak, de mégis hathattak a könyvgyűjteményükre). Tudósok és könyvtárosok is leírtak bizonyos könyvtárakat, amelyeket meglátogattak, s mindezekon kívül rendelkezésünkre állnak még olvasmányt ajánló jegyzékek is.

A könyvek maguk is jelölhetik eredetüket. Erre szolgál mindenenk előtt az *ex libris*, vagy a tulajdonos nevét feltüntető címke, a helyrajzi szám (betűk és/vagy a polcon lévő helyüket jelző szám), illetve még a raktári szám is. A kötés alapján is kapcsolatot találhatunk a tulajdonossal, legyen ez gyűjtő, könyvtár vagy nyomda. Margináliák, firkálások és tollpróbák ugyancsak meghatározhatják a tulajdonost. Az írás jellege, az illumináció, a gyászceremónia és a liturgikus szertartások során említett vagy éppen elhagyott körülmények elegendők lehetnek ahhoz, hogy a helyre s esetleg az időre is következtessünk. A kézírás, illuminációk és a kéziratos könyvek „archeológiájának” egyéb vizsgálatai viszont már nagyon komoly paleográfiai és kodikológiai ismereteket igényelnek. Az ehelyütt nyert részeredmények

nagyban gyarapíthatják a könyvtárra, egy-egy másoló műhelyből kikerült kötetekre vagy a terjesztésre vonatkozó ismereteinket. Ez alapvetően hozzájárul a kultúrtörténetet rekonstruálásához, és egy-egy korszak társadalmának érdeklődési területeit mutatják fel.

A legrégebbi fennmaradt könyvjegyzékek a bencés rend kolostoraiból származnak. Az egyes kötetekről csekély információkat kaphatunk csupán. Ez felveti a művek azonosításának kérdését. Rendkívül megnehezíti az azonosítást, hogy a könyvjegyzékek gyakorta csak a szerzőt említik, s általában egy kötetet egyetlen lejegyzéssel. A kéziratos kötetek azonban többnyire különböző szerzőktől származó kolligátumokat alkottak, ezért aztán a jegyzékben a tényleges állomány töredékét említik csupán. Ezek a listák következképpen csak durván tudósítanak a könyvtár állományáról. Hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy e feljegyzések tökéletlensége ellenére mégis szerezhethünk bizonyos információkat a rend korabeli olvasmányairól. A 11. század előtt a bencés kolostorok alkották a szellemi élet kizárólagos központjait. Szent Benedek rendtartásának 48. fejezete előírja a szerzeteseknek, hogy napi rutin-teendőik ellátásába iktassák be a rendszeres olvasást. Ezért tehát minden kolostorban volt könyvmásoló műhely. Az írástípus és az alkalmazott módszer elégséges jellemző már ahhoz, hogy bizonyos könyveket egy-egy kolostorhoz rendeljünk. A katalógusokból s a fennmaradt kéziratokból olyan bizonyítékok nyerhetők, amelyek kijelölnek egy kolostori könyvmásoló műhelyt. E leszűkített körben azután már lehetővé válik, hogy bizonyos eszmék elterjedését nyomon kövessük. Ezenkívül csak egy központ létezett még, a királyi udvarok. Charlemagne könyvtára például alapvető szerepet játszott annak az oktatásnak a fellendítésében, amelyet maga az uralkodó indított el. E könyvtárat Bischoff professzor sokféle bizonyíték segítségével részben rekonstruálni is tudta.

Egy-egy könyvtárállomány meghatározásának nehézségeit jól mutatja Reichenau két katalógusa. Az első (821-822) korához képest magas színvonalat képvisel, hiszen a szerzők mellett megadja a művek címét is. Ezek a címek azonban csupán a kötetekben lévő első művet jelzik. Jó képet ad arról, milyen eltérés volt az akkori katalógusokban foglalt művek száma és a ténylegesen meglévő művek száma között a Reginbert számára Reichenauban 835 és 842 között összeállított könyvlista. 42 kötet szerepel a listán, de némelyikben 20 különböző mű is található. Nem teljes ez a katalógus, mint ahogy a 821-822-ben összeállított sem az. Ez az hiányosság könnyen vezethet ahhoz a föltevéshez, hogy bizonyos témák egyáltalában nem szerepeltek a könyvtárban. A hasonló típusú intézményekből fennmaradt katalógusok összehasonlító vizsgálata (miként például a 12. századi bencéseké) a vizsgált rendet, illetve testületet érdeklő főbb témák árnyaltabb képét mutathatja. Természetesen semmiképpen sem akarjuk azt állítani, hogy egy könyv meglétéből annak olvasottságára is következtethünk.

A középkori kolostorok könyvtárainak katalógusai, könyvlistái és leltárjegyzékei természetesen kiválóan segítik az eszmei áramlatok vizsgálatát. Így például a kolduló rendek katalógusaiban szereplő könyvcímek (könyvtáraikkal különösen behatóan foglalkoztam) azt mutatják, hogy e könyvekkel valóban dolgoztak, s a könyvtárat nem csupán múzeumnak tekintették. A könyvek elsősorban a tanítást és a prédikációt szolgálták, más jellegű könyvanyag igen ritkán szerepelt a gyűjteményben. A latin klasszikusok sem voltak meg s nyilvánvaló, hogy az olyan témákat, mint például az orvoslást sem tanulmányozták rendszeresen. Néhány könyvtár persze kivétel, mint például a yorki ágostonrendi kolduló barátok gyűjteménye, amelynek beszerzési politikája is igen rejtélyes.

Mindezen katalógusokat - amennyire csak lehetséges - környezetükkel együtt kell vizsgálni. Fontos tehát tudni, az egyetemeken azonos volt-e a kötelező irodalom egy-egy korban, hogy kortársak magánkönyvtárainak állománya tartalmilag hasonlóképpen épült-e fel, továbbá azt is vizsgálnunk kell, e könyvek milyen mértékben tartalmazták a kortárs eszmei áramlatokat.

Mindezekkel a kérdésekkel bármely korból származó zárt vagy nyilvános gyűjtemény esetében szembe kell néznünk. Ilyen szempontból vizsgálendő tehát például a Sorbonne könyvtára 1338-ból, vagy a Bodley könyvtár 1674-es nyomtatott katalógusa, illetve a birminghami Irodalmi és Filozófiai Társaság 1795-ös állapota.

A 19. század elejének technikai könyvtárait jó példaként használhatjuk. Nyilvánvaló, hogy e könyvtárak kezdeményezői nem maguk a műszerészek vagy iparosok voltak, hanem olyan liberális gondolkozású emberek, mint például George Birbeck, Joseph Robertson és Thomas Hodgskin. Törekvésük eredményeként a könyvtár egy sajátos társadalmi réteg hatását mutatja, s kiváltképp a teológiai és a politikai művek hiányoztak. Az a könyvlista, amely azt mutatja, mit tartottak megfelelőnek arra, hogy egy technikai könyvtár állományába kerüljön, mutatja, mintegy 500 címet tartalmazott. 33 filozófiai, metafizikai és jogi mű volt benne, ide számítva a görög és latin klasszikusok fordításait is. A történelem (60 cím) érthetően inkább modern műveket tartalmazott, néhány kötet bírósági tárgyalás-leírást, a ruhaviselettel kapcsolatos könyveket, valamint Anglia egyszerűsített történetét. Következik 40 tétel útleírás, főleg a 18. századból. Külön részleget alkotott az életrajz, a politikai gazdaságtan, a képzőművészet és az iparművészet. A szépirodalmat Jane Austen, Sir Walter Scott, Maria Edgeworth, Mrs. Inchbald, valamint a Wakefieldi plébános (Oliver Goldsmith) és Robinson Crusoe képviselte. Az ilyen jellegű könyvek mellett találunk még a pártfogóktól származó jelentéktelen értékű és kevésbé érdekes könyvadományokat is. A technikai könyvtáraknak nemcsak a felállítást kezdeményezték középosztálybeli származásúak. Úgy tűnik, kezdetben ugyan lelkesen használták ezeket a könyvtárakat a műszerészek, később mégis inkább a középosztály volt a használója. Például a Bronte nővérek is a Keighley Technikai Intézet mintegy 2.000 kötetes könyvtárából kölcsönöztek. Tudjuk, hogy 1850-ben Angliában 610 ilyen típusú intézet volt, Wales-ben 12, Skóciában 55, Írországból 25, összesen tehát 702. Ezen intézetek könyvtárai 815.000 kötetet évente több mint 2 milliós kölcsönzést bonyolítottak le. Arról azonban sajnos keveset tudunk, kik kölcsönöztek és milyen könyveket. Ezért nehéz felbecsülni a társadalomra gyakorolt hatásukat is, annyi azonban bizonyos, hogy a közkönyvtárak megalapítása előtt igen jelentős szerepet játszottak a társadalom széles rétegei számára.

A kölcsönkönyvtárak is nagyon népszerűek voltak s az otthoni olvasás számára gazdag választékot biztosítottak. Nem csupán szépirodalmat gyűjtöttek, bár néhány utalás szerint a könyvtárak találkozóhelyévé váltak azoknak a felsőbb osztálybelieknek, akiknek idejük ugyan volt, de ízlésük kevésbé. Sokat elárul az a könyvlista, ami Jeanette Marshallnak, John Marshall professzor legidősebb gyermekének 1872 és 1895 közötti olvasmányait mutatja be. Úgy tűnik, kizárólag a Mudie-kölcsönkönyvtárat használta. Eleinte hetente olvasott egy-egy könyvet, többek között Thackeray, Wordsworth, Hannah More, Carlyle, Longfellow és Mrs. Henry Wood műveit. Néhány francia szerző és egy német cím is felbukkan az 1872-es első listán. Később ott szerepel George Eliot, Dickens, Morris, Kingsley, Jane Austen, George Sand, Balzac, Mme de Staël, valamint Auerbach néhány német műve. A század első felében egyéb osztályok számára is létesítettek könyvtárakat. Több könyvtárunk volt például a bányászoknak és hosszú ideig álltak a parókiái gyűjtemények a papság s a hívek rendelkezésére. A kölcsönkönyvtárakba a házi cselédség is beiratkozott, s kölcsönöztek is, ám sajnos nem tudjuk már, milyen könyveket. Charlotte M. Yonge azt írta egyik levelében, hogy „az ifjú cselédnő olvasmányai között nincs megfelelőbb, mint a Conversation with Cousin Rachel (Beszélgetések Rachel kuzinnal)... Azután van még egy kis könyv Girls (Lányok) címmel, Hatchard kiadványa ... Ami a szépirodalmat illeti, a tizenéves szolgálólányok szívesen olvasnak mindenfélét s annál jobban kedvelik, minél kevésbé szól a szolgálókról”. Némelyik előkelő házban volt könyvtár a cselédség számára. Az igazán meglepő az, hogy a cselédség tudott olvasni és időt is talált rá magának.

A magánkönyvtárakban még közvetlenebbnek kell lennie a kapcsolatnak könyv és olvasó között. Három forrás alapján próbálhatjuk meg ezt bizonyítani. Az első a legegyszerűbb, mikor a könyvlistát a tulajdonos maga, vagy végrendeletének végrehajtója állította össze. A másodikat szorgos kutatómunkával rekonstruálhatjuk: az így nyert jegyzék tartalmazza a könyvtár fennmaradt könyveit, amelyeket az *ex libris*, a possessorbejegyzés vagy a kötés címerei nyomán azonosíthatunk. A harmadik forrás korábbi korok könyvtárai esetében szükséges: írók könyvtárát rekonstruálhatjuk az írásaikban található utalások segítségével.

Az első terület általában kevés problémát okoz. Azonosítani kell a tulajdonost, nemcsak neve, hanem élettrajza, és főleg halálának ideje és társadalmi helyzete szerint. Jogász, orvos vagy teológus volt-e, s könyvei vajon csak szakmai érdeklődését tükrözik? A másik problémát azok a jegyzékek jelentik, amelyeket intézményeknek adtak. Ha bekerültek a kölcsönzésbe, úgy erről nyilvántartás készül, és néhány évvel az adományozás után rekonstruálható az állomány, s amennyiben az intézmény maga is fennmaradt, szükség szerint össze kell vetni e jegyzékeket a fennmaradt könyvanyaggal. A magánkönyvtárak számos korabeli jegyzékének összehasonlítása végül választ adhat arra a fontos kérdésre, mi volt a könyvtárak jelentősége a kor társadalmi eszméinek terjesztésében és megértésében. Az összevetést én magam is megpróbáltam elvégezni a 14. és 15. századi olvasmányanyagon, Sears Jayne pedig az angol reneszánsz könyvtárait vizsgálta. Harrison és Laslett összehasonlította két polihisztor, John Locke és Isaac Newton 18. század elejéről származó könyveit. Locke-nál 2.197 cím szerepel, Newtonnál 1.792, a közös tételek száma 338. „E mindkettejüknél szereplő könyvek a szociniánus teológiával, kronológiával, közgazdasággal és filozófiával foglalkoznak ... Mindkettőnek volt még néhány azonos kézikönyve is ... a valóban figyelemre méltó hasonlóság - ez esetben csaknem azonosság - az utazási irodalom területén mutatkozik.” Kérdés tehát az, vajon milyen mértékben jelzik ezek a könyvek a kor szellemi érdeklődését?

Abban az esetben, ha a magánkönyvtárak állományát csak a fennmaradt könyvek alapján lehet rekonstruálni, az okozhat nehézséget, ha a könyvek szétszóródtak. Erre többek között John Donne könyvtára példa, amelyből Geoffrey Keynes hatvan kéziratot és nyomtatványt azonosított, s azóta újabbakat is sikerült felkutatni. Sajnos sok kiváló író, mint például Shakespeare is, semmi támpontot nem hagyott ránk könyveiről. Kísérletek már történtek ugyan arra, hogy feltérképezzék milyen könyvei lehettek volna, azoknak a könyveknek az alapján, amelyeket a színdarabjaiban használt fel.

Nem kevés veszélyeket rejt az a kísérlet is, ha azokat a könyveket, amelyeket egy szerző esetleg felhasznált, meghatározott jegyzékekhez rendelünk. Ha a szerző idéz is mások műveiből saját írásában, ez nem jelenti azt, hogy a teljes művet ismerte. R. M. Ogilvie például így ír a Lactantius könyvtár rekonstrukciójának bevezetőjében: „Céлом szerint részleteiben megvizsgáltam a módszert és a technikát azt remélve, hogy el tudom különíteni a primer idézeteket azoktól, amelyeket másodkézből, kompendiumokból, antológiákból vagy más íróktól szerzett. Bizonyosság természetesen nem állítható, de bízom abban, hogy a vizsgálat eredményeként tisztább képet kaphatunk a Lactantius könyvtár anyagáról. Mindez ugyanakkor csak szerény adalékot jelent a korai 4. századi kultúra és művelődés értelmezéséhez”.

Ogilvie be tudta bizonyítani, hogy Lactantius a középkor kezdetét jelentette. Sok athéni és római irodalmi kincset ástak el ideiglenes sírokba, amelyeket azután a reneszánsz korában exhumáltak. Tudunk olyan kísérletről is, miszerint össze akarták állítani az első angol írók által ismert szerzők névsorát. Korántsem valószínű azonban, hogy az említett szerzők művei ténylegesen megtalálhatók voltak a 7. és 8. századi Angliában. T. J. Brown professzor kutatásaiból tudjuk, hogy a mintegy húsz idézett klasszikus szerző közül 12 költő s 6 prózairó volt. A költők esetében mindig fennáll az a lehetőség, hogy közvetve idézték, olyan grammatikai és

más művekből, amelyek mára vagy elvesztek, vagy lappanganak. Nem valószínű, hogy egyaránt hozzáférhetetlen volt Terentius, Horatius, Martialis, Ausonius, az Anthologia latina, Quintilianus, Cicero vagy éppen Arisztotelész (ez persze nem vonatkozik Pseudo-Augustinus *Categoriae decem-jére*, amit Aldhelmus ismert). A latin irodalom tanulmányozása valójában a grammatikusok alacsony szintjén maradt.

Egy másik problémákkal teli eljárás szerint a könyvek tulajdonosait határozzuk meg a könyvbejegyzések alapján, legyenek azok tudósok vagy írók. Példa erre Robert Grossetestének, Lincoln püspökének és az oxfordi ferencesek barátjának könyvtára a 13. század első feléből. A néhai Dr. Hunt azonosított olyan könyveket, amelyek Grosseteste könyvtárában voltak, olyan könyvek alapján, amelyeket ő vagy mások annotáltak, mára azonban már elvesztek. Egyidőben viszont - legalábbis úgy tudjuk - abban az oxfordi ferences kolostorban voltak, amelyre Grosseteste a könyveit hagyta. Leveleiben is találunk a könyvekre való utalásokat s egy későbbi szerző, a 15. századi teológus Thomas Gascoigne szintén hoz értékes bizonyítékokat. Rendelkezésünkre áll még egy jegyzék, amelynek könyveit maga Grosseteste, vagy egy kortárs oxfordi ferences, Adam Marsh ismerhetett. Nehézséget okoz a könyvek értékelése, továbbá Grosseteste kézírásának azonosítása épp abban az időben, amikor a tudósok által követett duktus rendkívül hasonló volt. Talán egyedül Hunt tudta ez utóbbi feladatot sikerrel megoldani. Ezt az eljárást ugyanakkor nem könnyű más esetekre is alkalmazni. Újabb módszer annak a miniatör iskolának a felismerése, ahonnan az értékesebb vagy akár a gyengébb színvonalú illuminációk származnak. A ilyen típusú kéziratok tanulmányozása felhasználja a művészettörténet mellett a ránkmaradt kötetek egész „archeológiáját” s végül képes arra, hogy egy bizonyos könyvtár könyveit - legyenek azok magán - illetve személyes gyűjteményben - egy bizonyos korszakra vonatkozóan sikerrel azonosítsa.

Mikor azonban már minden kétség nélkül megállapítottuk, mi volt a keresett könyvtár állományában, akkor is ritkán tudjuk bizonyossággal állítani, hogy az illető könyvet olvasták is. Robert Grosseteste könyvei esetében például a margináliák bizonyítják, hogy használták is a könyvtárat. Ugyanez mondható Petrarca és Boccaccio gyűjteményeiről is. Sok más magánkönyvtár viszont más céllal alapult. Ausonius gúnyolódik azokon, akik azért vásárolnak könyveket, hogy mutogassák, vagy mert a külsejük szép:

Emptis quod libris tibi Bibliotheca referta est,
Doctum et grammaticum te, Philomuse, putas.

Az említett komoly gyűjtők legtöbbször bibliophil volt s általában gazdag. Leginkább esztétikumra s nem pedig tartalma miatt kutatták fel a ritka és szép kéziratokat. A valóban használatra szánt könyvgyűjtemények viszont (ilyen volt John Locke és számos tudós könyvtára) nem szépek, hanem munkakönyvtárak. A „gentleman-ek könyvtáraként” ismert gyűjteményekben is gyakorta ott állottak olvasatlanul a klasszikusok szépen bekötött kötetei. E könyvtárak csupán a kor általános ízlését mutatták, nem pedig az egyes olvasók érdeklődését.

A korai, azóta eltűnt vagy nagy mértékben átalakult könyvtárak esetében igen fontos információforrást jelentenek a látogatók, illetve a vendégek beszámolói. Az ilyen beszámolók értéke természetesen attól függ, milyen céllal történt a látogatás. Az angol könyvtárak történetében rendkívül fontos beszámolót hagyott ránk John Leland a kolostorok felszámolásának idejéből. A jegyzék értékelésekor semmiképpen sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy Lelandet a kolostorok és az egyházhoz tartozó intézmények látogatásakor elsősorban a brit szerzők művei érdekelték. Ugyanezzel a problémával találkozunk azoknál a kéziratoknál, amelyeket John Bale sorol fel Brit és más írók indexe (*Index of British and other writers*) címmel. Montfaucon elsődleges célja az itáliai könyvtárak látogatásakor az volt, hogy klasszikus kéziratokat kutasson fel. Sokkal általánosabb szemléletű Lomeier *De bibliothecis*

liber singularis című írása, sok forrást felhasználva igen hasznos beszámoló a 17. század második felének európai könyvtáiról. Frissebb példa a Lord Curzon-tól származó tájékoztató: ő a Közép-Keleten látogatott könyvtárakat, még mielőtt ezek könyvei szétszórttak volna.

Azok a könyvek, amelyeket az egyetem vagy az iskola, illetve egy átlagos olvasó javasolt elolvasásra gyakran jelentős hatást fejtenek ki. A középkorban 250 éven keresztül két alapvető tankönyvet használtak, a Bibliát és Petrus Lombard Szentenciáit. Hatásukat igen jól felmérhetjük: nem csupán a tudósok generációira voltak befolyással, de általában magára az életre is. A középkori egyetemeken, a régi triviumban és a quadriviumban kiadott kötelező olvasmányok láthatólag nagy hatást gyakoroltak a művészetre és az irodalomra. Még az egyetemek alapítása előtt Alexander Neckam összeállította azon könyvek listáját, amelyeket a tudósok számára fontosnak tartott. Ez a jegyzék példáját adja a 12. század végi Párizsban gyakran olvasott könyveknek. Ismerünk még számos hasonló jegyzéket, amelyekből időről-időre nyomon követhetjük az intellektuális érdeklődést, korról-korra. Valószínűleg Thomas Barlow-tól, Lincoln püspökétől, aki 1642-1660 között Bodley könyvtárosa volt, származik egy későbbi példa. Listái a „fiatalabb és szegényebb diákoknak” készültek s bár a felsorolt címek száma nagy, egy tudós könyvtárának mégis csak szűk keresztmetszetét, e szempontból legalapvetőbb könyveit adják meg. Az ajánlás tekintélyes részét a teológiai anyag képezi, de jegyzékét „a történelem és a kronológia etc. könyveivel, illetve minden művészetek és a szabad művészetek szerzőivel, kritikusokkal és régiségbúvárokkal etc.” kezdi. Thomas Barlow rendkívül értékes információkat ad az akkor használt, s a 17. század első felének Angliájában az egyetemi, illetve a tudományos körök által nagyra becsült olvasmányokról. Ugyanakkor fontos adalékokat nyújt a szellemi képzésről s arról a szemléletmódról, ami abban az időben a diákokat s a tudósokat jellemezte. Később, a 19. század végén John Lubbock összeállította a száz legfontosabb könyv listáját, Lord Acton ugyancsak hasonló feladatot vállalt, mikor jegyzéket készített „azoknak az angol fiataloknak, akiknek az oktatása befejeződött, akik tehát tudnak már általános dolgokat, s nem készülnek hivatásra. Azt remélte, hogy a felsorolt művek tökéletesítik az ifjúság értelmét, ablakot nyitnak minden irányba s egyúttal az ifjak ismereteit saját koruk szintjére emeli, miszerint azok megismerik azt a (20-30) erőt, amely világunkat azzá tette, ami és még mindig uralkodik felette”. Listája rendkívül egyéni, s választásainak indoklása is igen rejtélyes. Sokkal termékenyebb kísérletnek bizonyult a „Nyomdászat és az ember szelleme” kiállítás, ezt azonban nem szánták ajánló jegyzéknek a modern olvasó számára.

A társadalom valóságos olvasási szokásainak egyik legmegfelelőbb forrása a kölcsönzött könyvek jegyzéke. Természetesen - és ez probléma - a kölcsönzés ténye, akárcsak az, ha valakinek megvan egy könyv, nem jelentheti azt, hogy a könyveket szükségképpen olvasták is. Ennek ellenére feltételezhetjük, hogy valaki azért veszi magának a fáradságot, hogy rendszeresen könyvtárba járjon, s ott azért cserél könyveket, mert olvas. Az is igaz, hogy más okokból is tagja lehetett egy könyvtárnak, vagy egy olvasó társaságnak. Igen jól jellemzi ezt Eckstein 1792-ben készült festménye egy birminghami könyvklubról: a képen pipákat, poharakat s egy söröskorsót lehet látni, könyvet azonban egyet sem. A Jakobinus Klubhoz hasonlóan ezt is inkább konzervatív-ellenes szelleme miatt keresték fel, s nem annyira a könyvekért. A kölcsönzött könyvekről készült nyilvántartások száma általában nem magas, de ehelyütt mégis meg kell említenünk 3 könyvtárat a középkorból, a Vatikánt a későreneszánsz korából s egy 18. század végi könyvtár-társaságot. Ugyanazokat a kérdéseket tesszük fel minden esetben: milyen könyveket olvastak, s kik olvasták ezeket?

Fennmaradt egy könyvjegyzék, amely minden valószínűség szerint a Thorney bencés apátság 1324 és 1330 közötti állományát adja meg. Valószínűleg egy elég kis állományból válogatták, a libri anualesból, mivel ugyanazok a művek ismétlődnek minden évben. Ezek a kötetek tehát annak a könyvtípusnak a képviselői, amelyre egy szerzetesnek az év során szüksége volt: elsősorban az egyházatyák műveit találjuk itt, néhány modernebb író (Clairvaux-i Bernát, Hugo de St. Victor, Peter Cantor és Pierre de Blois), a Decretát és Hippokratész Aphorismáit. A barcelonai domokos kolostorban kb. 1250 és 1500 között készült Assignationes Librorum világosan megmutatja, hogy a szerzetesek csak szertartás-, illetve tanulmányi célú könyveket tartottak s mindegyiküknek csak 2-3 könyve volt. Ez összhangban van egyik tanárunk, Romans-i Hubert véleményével. Ő ugyanis azt vallotta, hogy ha egy barátunk csak néhány könyve van, azt elolvassa, de ha több, akkor már nem. A középkorból származó utolsó dokumentumunk is egy szűkkörű társaságtól származik. Az oxfordi Merton College tagjai által 1372-1375-ben, illetve kb. 1410-1452-ben kölcsönzött filozófiai könyvek jegyzéke azt mutatja, hogy maguk a kölcsönzők már megszerezték a magister artium fokozatot és a kollégiumban tanító rangidősek voltak. E könyvek közül nyilvánvalóan több is alkalmas volt arra, hogy a tanár vagy a baccalaureus az órákon használja. Ezek az oktatók kikölcsönözték a szükséges szövegeket, mert feltételezésünk szerint nem engedhették meg maguknak a könyvvásárlást. Semmi mást nem találunk ebben a könyvtárban (és ebben hasonlít a szerzetesek gyűjteményeihez), ami ne tartozott volna a korabeli egyetemi studiumokhoz.

Egyik legfontosabb fennmaradt jegyzék 1475-ben készült a vatikáni könyvtárról. Arra kísérletet sem teszünk, hogy részletesen megvizsgáljuk az olvasókat, a kölcsönzött könyveket s a gyűjteménynek a korban játszott rendkívüli szerepét. A jegyzék két szempontból viszont mostani témánkkal is kapcsolatos. Elsősorban az, hogy sok szöveget publikálás céljából kölcsönöztek. Pomponius Letus 1475. június 17-én egy Sallustius-t is tartalmazó könyvet kölcsönzött az 1490-es kiadásához. Christophorus Persona lefordított és kiadott három olyan görög szöveget (Origenész Contra Celsum, Procopius De bello gotico és Agathias Historiarum libri), amelyeket a vatikáni könyvtárból vett ki. Sulpizio da Veroli kiadta Vegetius De re militari I. könyvét és a Strategematicont Frontiustól, ugyancsak kölcsönzött kéziratok alapján. A bresciai Carolus Valgulius, Caesare Borgia titkára, 1494. június 24.-én kikölcsönözte Arrianus Disputationes című munkáját s fordítását még 1508 előtt kiadta Bresciában. Plutarchosz görög szövegét 1495. február 10.-én vette ki, hogy lefordítsa, és később ki is adták: De virtute morum (Brescia, 1497), Praecepta Connubialia (Brescia, 1497), De musica (Brescia, 1507) valamint De placitis philosophorum (Párizs, 1514). Braccio da Montone del Campano Historiáját 1495. február 11-én kölcsönözte ki egy milánói egyházi ember (clericus), Michael de Fero, s 1495. október 31-én már meg is jelentette nyomtatásban. Raphael Volaterranus a vatikáni könyvtárban lévő kézirat alapján adta ki 1509-ben Volterrában Procopius De bello vandalico című írását, amit 1504. augusztus 11-én kölcsönzött ki. Egyéb példák tanúsága szerint Giano Vitale használta Xenophon De factis kéziratát, a Dictis Socratist pedig Bessarion lefordította a római kiadásához, ami 1521-ben jelent meg s ugyanazén év június 16-án kölcsönözte ki. Alexander de Pazzi 1525. január 21-én vette ki a vatikáni könyvtárból Arisztotelész Ars poeticáját, lefordította, majd 1537-ben Bázelen kinyomtatták. Végül Camillo Peruschi, Altari püspöke a vatikáni könyvtárból kölcsönzött kötet alapján kiadta Aelianus De varia historia című munkáját 1545-ben, Rómában. E feljegyzésekhez, melyek a könyvtárnak a szövegek elterjesztésére tett nagy hatását jelzik, a szellemi élet ilyen izgalmas korszakában feltétlenül hozzá kell még fűznünk olyan kölcsönzők példáit is, akik nem tartoztak szorosán a pápai udvarhoz. Különös például, hogy a nyomdász Arnaldus Pannartz 1475. december 20-án kikölcsönözte Josephus Antiquitates Judaicae című munkájának egy másolatát, mikor azt már 1475. november 25-én Rómában kinyomtatta.

Nehéz, valójában szinte lehetetlen felmérni azon könyvek közvetlen hatását a társadalomra, amelyeket magánszemélyek kölcsönöztek ki. Az azonban igaz, hogy a kölcsönzés jól körülhatárolja a kor tudósainak érdeklődési körét. Két orvos például, Manente Leontini Firenzéből s Niccolo Guidecco Velencéből egyaránt kikölcsönözte Aetiust görögül, az előbbi Galenus, az utóbbi Hippokratész görög szövegével együtt. Guarinus Favorinus feltehetőleg azért vette ki Dioszkoridész De materia medica I-VIII. kötetét, hogy másolatot készítsen Lorenzo de Medici számára. A spanyol reneszánsz filozófus, Fernando de Cordoba kikölcsönözte Aegidius Romanus De potestate papae című munkáját. A német humanisták ugyancsak kölcsönöztek a vatikáni könyvtárból, így például a nürnbergi Laurentius Behaim, vagy a kemnotti Johann Tolhopf, Regensburg kanonokja. Behaim a „liber geomantie” tárgyköréből megszerezte a következő műveket: Aphorismi Zahelis de virtutibus et dignitatibus planetarum, illetve Gerardus és Albumansor In astrologia. Tolhopf, aki asztronómus volt, kikölcsönözte a Vatikánból Joachim Jeremiast és Ezechielt. A kiváló angol arisztotelianus humanista, William Latimer, Plutarchosz Moraliaját és Arisztotelész Etikáját kölcsönözte ki görögül, egy másik angol, John Stokesley, London püspöke, ugyancsak görög Plutarchoszt vett ki. Végül az a tény, hogy Giovanni Battista Brocchi da Imola 1487-ben, öt esztendővel etiópai útja után az etiópai zsoltárkönyvet használta, egy ebben a korban ritka nyelv tudására utal. Még két feljegyzés tűnik szempontunkból érdekesnek. Az a Diego Lopez de Zuniga, aki kikölcsönözte trebizondi Gregorius De antiscii című művét, közreműködött a nevezetes Biblia Complutensis kiadásában. A toledói Fracisco Ximenes használta a görög Ótestamentum két kötetét, amelyre az alcalai Biblia Polyglotta kiadásához volt szüksége. A kölcsönzők ilyen jellegű följegyzései a könyvtártörténet legfontosabb dokumentumainak tekinthetők. Az érett reneszánsz idején ez a jelentős könyvtár erős befolyást gyakorolt az itáliai, főképpen azonban a római szellemi életre.

A 16. 17. és 18. század olvasási szokásainak legtöbb bizonyítékát a köz-, illetve magán-könyvtárak katalógusai, valamint a könyvkereskedők nyújtják. A közkönyvtár fogalmát itt abban az értelemben használjuk, hogy a gyűjtemény egy intézmény vagy társaság tagjai számára nyitott. A kölcsönzésre vonatkozó dokumentumok sajnos nagyon ritkák. Külön szerencse, hogy rendelkezésünkre állanak a bristoli Könyvtár Egyesület 1773 és 1857 közötti kölcsönzési listái. Kiváltképp értékesé válik számunkra azért, mert Robert Southey és Samuel Taylor Coleridge költők 1793 és 1798 között mindketten használták e könyvtárat, s így megismerhettük az őket érdeklő könyveket. Az Egyesület történetének egy korai szakaszáról, az 1773 és 1784 közötti időről már tanulmány is készült. Ugyanakkor mégsem használhatjuk fel ezt a könyvek társadalmi hatásának forrásaként, hiszen a látogatók kizárólag a közép- és felső-közép osztályból kerültek ki. A többi osztály esetében nyilvánvalóan máshol kell keresnünk a megfelelő forrást, a népszerű kölcsönkönyvtárak feljegyzései ugyanis mai ismereteink szerint nem maradtak fenn ezidőből. Az úgynevezett könnyű irodalom nyilvánvalóan számúzve volt a Bristol Könyvtár polcairól, az olvasók kétségtelenül a társadalom komoly, fennkölt lelkületű, konzervatív tagjai közül kerültek ki. Nem nagyon érdekelte őket például sem a politika, sem a vallás, de még az orvosi könyveket sem igen olvasták. A vizsgált időszakban 900 könyvre mintegy 13.500 kölcsönzés esett. Ennek felét a történelem, a helytörténeti régiségek, illetve az utazási irodalom jelentette, ezután következett a belletrisztika (3.313 kölcsönzés), a „vegyes” (949 kölcsönzés), a filozófia (844 kölcsönzés), a természettörténet és a kémia (816 kölcsönzés), a teológia és az egyháztörténet (606 kölcsönzés), valamint a jogtudomány (447 kölcsönzés). Legnépszerűbbek az utazási és a történelmi művek voltak, a lista élén Sterne és Fielding áll. A belletrisztika területén is sokkal inkább a szerzőkről szóló műveket [biográfiákat] keresték, mintsem a primér szépirodalmi műveket. A feljegyzések ugyan rendkívül alkalmasak arra, hogy segítségükkel felmérjük a kor közízlését, ám a társadalom érdeklődésének mégis csak egy aspektusát adhatják vissza. Az

ilyen társaságok tagsága kétségtelenül azt jelenti, hogy hasonló gondolkozású emberek olvasták a könyvtárakban megtalálható könyveket, és vitatták meg a könyvekben népszerűsített eszméket. Nyilván ez is szerepet játszott abban, hogy meg tudták őrizni a társadalom stabilitását az európai forradalmak idején.

Kifogásolni lehetne, hogy az felhozott példák meglehetősen szelektívek. Kimaradt több olyan könyvtártípus, amelynek nagy volt a hatása. Kihagytunk olyan intézményt, mint például a Londoni Könyvtár (részben azért, mert igazán a 19. század vége felé válik jelentőssé), nem említettük a számos iskolai könyvtárat és a kisebb közkönyvtárakat sem, pedig ilyen könyvtárak is működtek. Ugyanakkor ezek a példák a terjedelem adta kereteken belül elégségesek arra, hogy a könyvtárak kutatásában alkalmazott módszereket bemutassuk, s ezzel választ kapjunk a dolgozat elején feltett kérdésekre: hol és milyen könyvekkel találkozunk bizonyos korokban, kik juthattak hozzájuk és milyen bizonyítékaink vannak használatukra? A könyveknek általában a társadalomra, szűkebben azonban a társadalom egyes rétegeire gyakorolt hatását úgy mérhetjük fel hitelesen, ha nagy számú és részletes információt gyűjtünk össze. A könyv jelenléte s a kölcsönzések jegyzéke azonban mégsem nyújt elegendő bizonyítékot arra, hogy a könyvet érdemben használták is, vagy használata valamely (pozitív vagy egyéb) hatással volt a társadalomra. Nem szabad tehát a gyakran oly hiányos bizonyítékokból elhamarkodottan maradandó következtetéseket levonni.

-&-